BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 89.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीपिकया सहितः ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमनोनिवासानन्दशिष्येण

दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHSAR,

A TREATISE ON VEDANTA.

BY

SRI NARHARI,

With a commentary by the author's pupil

PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMÍ DAYÂNAND.

Fasciculus I.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

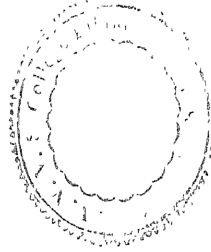
Printed at the Vidyâ vilas Press,
BENARES.
1904.

ॐ

नमोऽन्तर्यामिणे ।

श्रीमदाचार्यनरहरिविरचितो

बोधसारः ।

आचार्यदिवाकरकृतया दीप्त्या संवलितः ।

भवभयमपहन्तुं ज्ञानशास्त्रं विधाय
तदनधिकृतमूढज्ञप्तये दैवतं च ।
तदनधिकृतजीवस्यापि कर्मार्थकाण्डं
सकलजनगतिन्तं सद्गुरुं भावयामि ॥ १ ॥

पूर्वजन्मा नरहरिरुत्तरोऽस्मिन्दिवाकरः
बोधसारप्रकाशाय जलवीचिलया यथा ॥ २ ॥

नरहरिपदसेवालब्धविज्ञानसारो
बुधजनहितकृत्यै बोधसारं विधाय ।
बुधदिनकरसाह्वो बोधसारार्थदीप्तिं
विदधति सुजनानां प्राप्तये तत्पदस्य ॥ ३ ॥

यत्कारुण्यामृतजलनिधिस्नानमात्रेण सद्य
स्तापध्वंसात्परसुखनिधिः प्राप्यते जायते च ।
दुःखध्वान्तं स्वशरणगते नाशयित्वा स्वरूपे
चित्तस्थैर्यं नरहरिमहङ्कारणं भावयामि ॥ ४ ॥

अजमभयमनाद्यनन्तमेकं सहजसुखाद्वयचित्स्वरूपमाद्यम् ।
स्वशरणभयहारकं समस्तं गुरुमहमभयं नृसिंहमीडे ॥५॥

यद्दृष्टि र्न हि राति दृश्यमखिलं विश्वं सदित्यन्तरा
तज्जन्ये च सुखेतरे त्वतितरामन्तर्न रात्येव यत् ।
यज्ज्ञानं च महातमोगजहरिर्ब्रह्मत्वतोऽसौ हरि
स्तन्नामाङ्कितसद्गुरुर्नरहरीत्याह्वान्भजेऽहंत्विति ॥६॥
गौरीसुखेऽर्पितकरो गुडमोदके-
षड्रासेन शोभितसुखश्चलितस्वकर्णः ।
दूर्वाङ्कुरैश्चहरितैर्विलसत्किरीटो
विघ्नानि मे हरतु सिद्धिकरो गजास्यः ॥ ७ ॥
बोधसारगुरुसत्कृपालवा द्बोधसारहृदयप्रकाशिनीम् ।
बोधसारहृदयं परिबोद्धुं बोधसारसुहृदां प्रतनोमि ॥८॥

इह कश्चिच्छ्रीनरहरिचरणकमलचिन्मकरन्दमधुपस्तत्करुणयैव चिदानन्दसमुद्रतरङ्गायितहृदयो दिवाकराह्वाभासो नरहरिचिकीर्षितं ग्रन्थं मनसि निधाय तदभिधाननिरूपणपुरःसरं तन्निरूपणं प्रतिजानीते, अर्थतश्च शास्त्रत्वसिद्ध्ये तस्यानुबन्धचतुष्टयमपि सूचयति ।

ॐ किञ्चित्कुतूहलेनैव विदुषां प्रियकाम्यया ।
मङ्गलाचरणं कृत्वा बोधसारो निरूप्यते ॥ १ ॥

किंचिदिति । किंचित्कुतूहलेनैवानिर्वचनीयस्वसुखसाक्षात्कारविलासेनैव न त्वन्यरंजनादिना केनचित्प्रयोजनेनेत्यर्थः । अनेन स्वप्रयोजनं स्वानन्दविलासलक्षणं सूचितम् । परप्रयोजनं चाह, विदुषां प्रियकाम्यया विवेकिनां स्वस्वरूपानन्दे चित्तस्थैर्यलक्षणहितेच्छया ।

नन्वत्र व्याख्याकृतिप्रतिज्ञाश्लोके ग्रन्थकृतिव्याख्याकृतिरूपक्रिययोरेकस्यैव दिवाकरस्य कर्तृत्वमुक्तं, तथा दिवाकराह्वा-

भासो नरहरिरित्यत्र दिवाकरगुरोर्नरहरेरेव कर्तृत्वं सूचितं, तथा मत्वन्यरंजनादिनेत्यत्र स्वानन्दविलासेनैव ग्रन्थरचने प्रवृत्तिरुक्ता, परप्रयोजनं चाहेत्यत्र परप्रयोजनार्थमपीति पूर्वापरविरोध इतिचेद्। न दिवाकराद्ध आभासो यस्येति बहुव्रीहिणा बिम्बप्रतिबिम्बयोर्वास्तवाभेद इव ग्रन्थकर्तुर्नरहरेर्व्याख्याकर्तुर्दिवाकरस्य च वास्तवाभेदसूचनात् । अत एव पूर्वनाम्नैकदेशेन बोधसारं विधायेति ग्रन्थरचनाक्रियायां व्याख्याकरणक्रियायां चैकस्य कर्तृत्वमुक्तम् । किंच विदुषामित्यत्र स्वस्यान्यविदुषां च वैदुष्यसामान्याद् ब्रह्मवित्त्वेन च स्वस्यान्यविदुषामपि ब्रह्मरूपेणैक्याद् मत्वन्यरंजनादिनेत्युक्तिः, प्रातीतिकमात्रभेदापेक्षया तु परप्रयोजनं चाहेत्युक्तिरेवं पूर्वापरविरोधाभावः । प्रेयस्यध्याहार्ये, मङ्गलाचरणं मङ्गलस्य मङ्गलार्थस्याचरणं रचनं कृत्वा विधाय । नन्वत्र मङ्गलाचरणं कथं संपन्नं मङ्गलवाचकशब्दानां देवतावाचकशब्दानां च मङ्गलार्थत्वेनसर्वत्रगृहीतत्वात् । तदुक्तम् ।

'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे मङ्गलाः प्रोक्ता ग्राह्या ग्रन्थादिमङ्गले' ।। इति ।

तेषामेव शास्त्रेषु मङ्गलकारित्वप्रसिद्धेर्देवतावाचकशब्दाभावान्मङ्गलशब्दस्य चाचरणसंबन्धार्थकत्वेन मङ्गलार्थकत्वासिद्धेश्चेति चेद् । नान्यार्थकस्यापि मङ्गलशब्दस्य पूर्णकुम्भन्यायेन मङ्गलार्थत्वान्मङ्गलकारित्वसिद्धेः । किं च ग्रन्थसमाप्तिप्रचयगमनाभ्यामपि तत्कृतमेवेति ज्ञेयम् । किं च बोधसारपदेनापि जीवब्रह्मैक्येष्टवस्तुस्मरणरूपं मङ्गलं स्पष्टमेवास्तीति सुष्ठूक्तं मङ्गलाचरणं कृत्वेति । मङ्गलाचरणस्य कर्तव्यतायां च महाभाष्यसंमतिः । 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि

प्रथन्ते सिद्धार्थद्योतकानि सिद्धार्थाध्येतृकाणि च स्युरि'ति। बोधसार एतन्नामकोग्रन्थो निरूप्यते कथ्यते। बोधपदेनात्र समष्टिव्यष्ट्यन्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासाः सारपदेन च तद्बिम्बभूतं चैतन्यं सामानाधिकरण्येनाभिन्नं गृह्यते, तत्प्रतिपादकतया ग्रन्थस्याप्यभेदोपचाराद्बोधसारत्वम्। अनेन ग्रन्थस्यास्य तत्प्रतिपाद्याद्वयचैतन्यस्य च प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपो लक्ष्यलक्षकभावरूपो वा संबन्धो बोध्य इति सूचितं, तथैव बोधसारपदवाच्ययोर्जीवब्रह्मणोरेकस्वलक्षणो विषयश्च सूचितः। विदुषामिति पदेन च पदपदार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकवेदान्तश्रवणादिकृतप्रयत्नास्तत्प्रतिपाद्येऽखण्डरसे व्यवहाराविरोधेनाऽपि[2] चित्तस्थैर्येप्सवोऽधिकारिणश्च विशिष्टा अत्र सूचिताः। प्रयोजनमपि किञ्चित्कूतूहलेनेति पदेन स्वाऽज्ञाननिवृत्त्या सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणानिष्टनिवृत्तिरूपप्रयोजनपूर्वकस्वानन्दाविर्भावलक्षणेष्टप्राप्तिरूपं सूचितमिति ज्ञेयम्। अस्य चादिमध्यावसानेषु मङ्गलविधानान्महाशास्त्रत्वम्। वक्ष्यति हि।

आदौ गुरुस्तवो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम्।
मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तम ॥ इति।

तस्मादेतद्विचारेण स्वरूपे स्थैर्यलक्षणपुरुषार्थोऽधिकारिणां स्यादेवेति निश्चेतव्यम् ॥ १ ॥

एवं सप्रयोजनं सानुबन्धं सेष्टस्मरणमङ्गलं ग्रन्थनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं शिष्टाचाराविरोधेन स्वेष्टजीवब्रह्मैक्याविरोधेन च गणपतिस्मरणरूपं मङ्गलमाचरञ्शिष्याणां च तत्कर्त्तव्यताशिक्षायै श्लोकेनोपनिबध्नाति।

---

१ परव्यसनिनीवत्।
२ व्यवहारावस्थायां समाध्यवस्थायां च सर्वदाखण्डैक्यचित्तस्थैर्येच्छावत्त्वद्योतकोपिशब्दः।

अनन्तशक्तिसन्दोहपूर्णस्य परमात्मनः ।
विघ्नविध्वंसिनीं शक्तिं गणराजमुपास्महे ॥ २ ॥

अनन्तेति । अनन्तशक्तिसन्दोहपूर्णस्य अनन्ता अपरिमिताः शक्तीः सन्दोहयति परस्परानुकूल्येन स्वस्वकार्यजननक्षमाः करोतीति तथा सा मूलशक्तिस्तयापूर्णस्य । अपूर्णत्वस्य मिथ्यात्वेन तन्निषेधकस्य पूर्णत्त्वस्यापि शक्तिकार्यत्वम् । चितिशक्तिसत्वे श्रुतिः । 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि'त्यादिः । परमात्मनः कार्यकारणातीतस्यात्मवस्तुनो विघ्नविध्वंसिनी सर्वकार्यपरिपन्थिविघ्ननिरासकर्त्रीं शक्तिं सामर्थ्यरूपां गणराजं गणराजनाम्नीं गणे भौतिके स्वप्रकाशत्वेन विराजमानत्वात् । 'राजाहः सखिभ्यष्टजि' तिटच् । शक्तिशक्तिमतोः पृथक् सत्ताभावाच्छक्त्यभिन्नमात्मानमेवेत्यर्थः । उपास्महे अखण्डैकरस्येन मदभिन्नत्वेन भावयामीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेव स्वेष्टाविरोधेन सरस्वतीस्मरणमपि कृत्वा शिष्यशिक्षायै तदपि श्लोकेनोपनिबध्नाति ।

या प्रकाशविमर्शाभ्यां स्वरूपावस्थितिङ्गता ।
स्मरामि तामहं भक्त्या ज्ञानशक्तिं सरस्वतीम् ॥३॥

येति । या प्रत्यक्षा विदुषां प्रकाशविमर्शाभ्यां प्रकाशेन स्वरूपप्रकाशेन विमर्शः सदसद्विवेकस्तेन चोपलक्षिता सती स्वरूपावस्थितिं स्वप्रकाशचिन्मात्रस्थितिं गता प्राप्ता चिदानन्दघनाभिन्नत्वेन स्थितेति भावः । तामुक्तलक्षणां सरस्वतीं सर्वजीवचैतन्यनदीसमुद्रायितत्वेन सरस्वत्यभिधां ज्ञानशक्तिं सर्वज्ञानप्रकाशयितृसामर्थ्यरूपां स्वतश्च ज्ञानरूपां, परमात्मन इत्यत्राप्यनु-

षञ्जनीयम् । अहं तत्प्रकाशाभिन्नोऽहंत्वावच्छिन्नोऽहमाधारचित्सहिताश्चिदाभासो भक्त्या निरतिशयप्रेमलक्षणयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपया वृत्त्या स्मरामि मदभिन्नां चिन्तयामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं तावत्सर्वारिष्टनिरसनक्षमं मङ्गलाचरणं कृत्वेदानीं मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तस्य च तत्वज्ञानसाध्यत्वात्तस्य च श्रवणजन्यत्वेन तस्य च गुरुप्रसादलभ्यत्वात्तस्य च तद्भक्तिसाध्यत्वात्तद्भक्तेश्च तच्छ्रैष्ठ्यज्ञानाधीनत्वात्तच्छ्रैष्ठ्यनिरूपणार्थं मंगलार्थं च गुरुस्तवाभिधं प्रकरणमारभते द्वादशभिः । तत्र तावत् प्रथमतो गुरो रौदार्यातिशयनिरूपणपूर्वकं तात्विकं गुरुस्वरूपं लक्षीकृत्य प्रणमति ।

श्रीगुरून्परमानन्दस्वरूपानभिवादये ।
तापत्रयापहा येषां कृपा ब्रह्मामृतप्रपा ॥ ४ ॥

श्रीगुरूनिति । परमानन्दस्वरूपान् निरतिशयसुखमेव तत्त्वतः स्वरूपमसाधारणरूपं येषान्तान् श्रीगुरून्गृणन्ति हितमुपदिशन्तीति गुरवस्तान् सर्वहितोपदेष्टृत्वस्य वेदे प्रसिद्धत्वात्तस्य च 'यस्य निःश्वसितं वेदा' इति स्मृतेः, 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेद' इत्यादिश्रुतेश्च, परमानन्दस्वरूपपरमात्मन एव गुरुरूपत्वं तद्वाक्यत्वाद्वेदस्यातः परमानन्दरूपाविरोधेन सर्वहितोपदेशकत्वेन च परमात्मन एव गुरुरूपत्वेन प्रणामः कृत इति बोध्यम् । अभिवादये प्रणतिपूर्वकं प्रस्तौमि वदिधातोरभिवादनस्तुतिकरणमत्र प्रतिज्ञातमिति बोध्यम् ।

औदार्यमाह, येषामिति । येषां गुरूणां कृपा करुणैव स्वशरणपथिकानां तापत्रयापहा आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकतापत्रयनिरसनकर्त्री ब्रह्मामृतप्रपा अपरिच्छिन्नभूमानन्दजलपानार्थं

पानीयशालिकाऽस्ति। एतेन समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुं तत्त्वज्ञानार्थमभिगच्छेत्। 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः, तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवये'त्यादि स्मृतेश्च, मोक्षसाधनभूततत्त्वज्ञानस्य गुर्वधीनत्वश्रवणाद्गुरुकृपयैवब्रह्मानन्दाविर्भावे तापत्रयनिवृत्तिर्भवतीति बोध्यम्॥ ४॥

अथगुरुस्तवः।

ननु विष्णोरेव तत्र तत्रसर्वत्र श्रैष्ठ्यमुक्तं मुक्तिप्रदत्वं च श्रुतं, तथाहि 'विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचमि'त्यादौ अगणितवीर्यत्वं, नारायणाद्विधिर्जायते' इत्यादिषु सर्वकारणत्वेन ब्रह्मादिभ्यः श्रैष्ठ्यं च। भागवते च'।

'सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्यधत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्वतनोर्नृणां स्युः॥

इत्यादिषु मुक्तिप्रदत्वं च। अत स्तद्भजनं विहाय गुरुभक्त्यैव केवलं मुक्तिसिद्धिरिति कथं विरुद्धमुच्यत इत्याशङ्क्य मोक्षप्रदत्वेन यद्विष्णुत्वं प्रसिद्धं तद्गुरावेवास्तीत्याशयेनाह।

मदमोहाभिधक्रूरमधुकैटभजिष्णवे।
मोक्षलक्ष्मीनिवासाय नमः श्रीगुरुविष्णवे॥ ५॥

मदमोहेति। मदमोहाभिधक्रूरमधुकैटभजिष्णवे मदयति विक्षेपयतीति मदोहङ्कारो मोहयति विस्मारयति स्वस्वरूपमिति मोहोऽज्ञानं तावेव क्रूरौ स्ववशंप्राप्तस्यातीवदुःखदौ न तु तादृशं क्रौर्यमितरयोः' तत्र च तत्सत्त्वमपि तन्मूलकमितीतरयोर्न्यूनत्वं सूचितम्। अतस्तावेवमधुकैटभौ तयोर्जिष्णवे जयशीलाय' अन्य-

विष्णौ तु यन्मधुकैटभजेतृत्वं तन्मदमोहकृतमेवेति गुरुविष्णोरितरविष्णौ न्यूनत्वमुक्तमिति बोध्यम् । मोक्षलक्ष्मीनिवासाय मोक्षरूपैव लक्ष्मीर्नान्या 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाची'ति श्रुतौ भद्रेति विशेषणेन गुरुवाक्यस्थितलक्ष्म्या मोक्षरूपत्वप्रतिपादनात् । अन्यविष्णौ स्थितलक्ष्म्या बन्धनहेतुत्वेन निकृष्टत्वं' तेन च तद्वासभूतान्यविष्णौ च तज्ज्ञेयम् । तस्या मोक्षलक्ष्म्या निवासायाश्रयाय' एतेनापि श्रीगुरुविष्णावन्यविष्णो रुत्कृष्टत्वं सूचितमिति बोध्यम् । श्रीगुरुविष्णवे सर्वेषां तत्तद्धितोपदेशकत्वेन सर्वव्यापकत्वाद् गुरोर्व्यापकत्वेन विष्णुत्वं' अन्यस्य कस्यचिदगुरुत्वेन विष्णुत्वमेव नास्तीत्यभिप्रायः । तस्मै नमः प्रह्वीभावोस्तु । अतः श्रीगुरुरेव विष्णुर्नान्य इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

ननु ब्रह्मादिष्वपि गुरुत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्य तस्य गुणकृतत्वाद्गौणत्वं गुरौ तु गुणनैरपेक्षेण स्वतो गुरुत्वात्मुख्यत्वमित्याह ।

गुणैर्गौरवमायाता हरिब्रह्महरास्त्रयः ।
गुणातीततयाऽस्माकं गुरवो गुरुताङ्गताः ॥ ६ ॥

गुणैरिति । हरिब्रह्महरा विष्णुर्ब्रह्मा रुद्रश्चैते त्रयोपि प्रसिद्धा गुरुत्वेन ते गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः पालनादिषु गौरवं गुरुत्वमायाताः प्राप्ता न तु स्वतः । अत एव तद्गुरुत्वमन्योन्यक्रियासु व्यावृत्तमतस्तेषां गुरुत्वं नास्तीत्यर्थः । तु इति शेषः । अस्माकं गुरवस्तु गुणातीततया गुणराहित्येन गुरुतां श्रैष्ठ्यं गताः प्राप्ताः' अतो गुरूणां गुरुत्वं स्वतः सिद्धमिति सूचितम् । अस्माकमिति पदेनान्येषामेतादृशगुरुत्वेऽप्रत्यक्षेपि मद्दृष्ट्यैतत्प्रत्यक्षमिति ध्वनितम् ॥ ६ ॥

पराक्रमतोपीतरदेवेभ्यः श्रैष्ठ्यमाह ।

पुरान्तकहरो रुद्रः कंसकेशिहरो हरिः ।
चण्डमुण्डहरा चण्डी सर्वद्वन्द्वहरो गुरुः ॥ ७॥

पुरान्तकेति । रुद्रः शिवः पुरान्तकहरः पुरस्य त्रिपुरस्यान्तकस्य यमस्य च हरो घातकोऽस्तीति शेषः, पुरान्तकयोरेव ग्रहणमत्र तत्पराक्रमस्य परिमितत्वज्ञापनायेति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापिज्ञेयम् । हरिर्विष्णुः कंसकेशिहरः कंसस्य केशिनश्च हरो घातकः, चण्डी क्रोधवती देवी चण्डमुण्डहरा चण्डनाम्नो मुण्डनाम्नो ऽसुरस्य हरा घातिकाऽस्ति, अत्रापि तु इति शेषः । गुरुस्तु सर्वद्वन्द्वहरः सर्वेषां द्वन्द्वानां सुखदुःखादीनां हरो घातकः, अस्तीति शेषोऽप्यत्र कर्त्तव्यः । इतरदेवतानां द्वन्द्वैर्ग्रस्तत्वात्तत्पराक्रमस्य चाल्पत्त्वान्न्यूनत्वं, गुरोस्तु द्वन्द्वैरनभिभूतत्त्वात्प्रत्युत तन्नाशकत्वेनापरिमितपराक्रमत्वाच्चेतरदेवताभ्यः श्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ ७ ॥

इदानीमन्यदेवतानां बन्धनकारणधनादिफलदातृत्वेनानिष्टत्वादनुपास्यत्त्वं, गुरोस्तु केवलमोक्षप्रदज्ञानप्रदत्वेन मुमुक्षूणामुपास्यत्वं चाह ।

यच्छन्ति देवतास्तुष्टा धनमायुः सुतं यशः ।
ज्ञानं के नाम दास्यन्ति विना श्रीगुरुपादुकाम् ॥८॥

यच्छन्तीति । देवता ब्रह्मविष्णुहरादयस्तुष्टास्तपआदिभिः साधनैः प्रसादिताः सत्यो धनमायुः सुतं पुत्रं यशः कीर्तिं च यच्छन्ति ददति । एतदुपलक्षणं सर्वविषयाणाम्, एतेन बन्धकारणविषयप्रदत्त्वेन मुमुक्षुभिरितरदेवताभजन आदरो न कर्त्तव्य इत्याशयः । श्रीगुरुपादुकां विना पादुकापदेनात्र गुरुस्वरूपज्ञानाभावे मुमुक्षूणां गुरुपादुकैव प्रतिमादिवत्पूज्या नान्येति सूचितम् । ज्ञानमात्यन्तिकमुक्तिसाधनं साक्षाज्जीवब्रह्मैक्यविषयकं महावाक्य-

जन्यं ज्ञानं, के नाम ब्रह्मादयः प्रसिद्धा अपि दास्यन्ति नेत्यर्थः। ब्रह्मादिषु यत्प्रसिद्धं ज्ञानप्रदत्वं तदपि गुरुरूपेणैवेति भावः ॥८॥

ननुब्रह्मादीनां कारणत्वेन यच्छ्रैष्ठ्यं सर्वं तदनादृत्य कुतो गुरोरेव श्रैष्ठ्यमुच्यत इत्याशङ्क्य तेषां गुणाभिमानित्वेनानादरणीयत्वं मुमुक्षूणां, गुरोस्तु गुणनाशकत्वेन मुक्तिप्रदत्वादादरणीयत्वमित्याशयेनाह ।

जयति श्रीगुरूणां हि चरणाब्जरजोगुणः ।
हतास्त्रयो यदेकेन रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥ ९ ॥

जयतीति । हि यस्मात्कारणाच्छ्रीगुरूणामादरे बहुवचनं, चरणाब्जरजोगुणः पादकमलस्य परागवत्स्थितस्य शिष्यप्रेमवासनारूपस्य प्रतापरूपो गुणो जयति सर्वोत्कृष्टो वर्त्तते । केन कार्येणेत्यत आह, यद्यस्मात्कारणादेकेनान्यकर्मोपासनादिसाधननिरपेक्षेणैवेत्यर्थः । रजःसत्त्वतमोगुणाः कामज्ञानावरणहेतुत्वेन प्रसिद्धास्ते हताः स्वस्वरूपप्रकाशज्ञानेन बाधिताः, अतो मुमुक्षूणां गुरुभक्तिरेव मुख्या नान्येति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं मुमुक्षूणां गुरूपासनप्रकारं निरूपयितुं स्वकृतं गुरूपासनं रूपकेणाह ।

तार्या वयं तरिर्बोध स्तरणीयो भवार्णवः ।
तत्कर्णधाररूपेण तारकं श्रीगुरुं भजे ॥ १० ॥

तार्या इति। वयं गुरूपासका बहुवचनं मद्वदन्येषामपि गुरूपासकानां मुक्तिर्भवतीति ज्ञापनाय, तार्यास्तारितुं योग्या नान्ये गुर्वभक्ताः, बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयकं महावाक्यजन्यमपरोक्षज्ञानं तरिस्तीर्यतेऽनया सा तरिस्तरणसाधनं नौका, भवार्णवो विषयजल-

पूर्णो रागादिग्राहषडूर्मितरङ्गादिमत्वेन समुद्रः, स तर्तुं योग्यत्वात्तरणीयोऽस्ति, तत्कर्णधाररूपेण तत्र नाविकवत्तारकरूपतया तारकं तारकः प्रणवस्तन्नामानं श्रीगुरुं तद्वाच्यं लक्ष्यं वा भजे सोऽहमित्यभिन्नत्वेन चिन्तयामि ॥ १० ॥

ननु सर्वत्रेश्वरस्याधिक्यप्रदर्शनात्कोयं निर्युक्तिक आग्रह ईश्वराद्गुरोराधिक्य इत्याशङ्क्याह ।

तारकस्योपदेशेन गुरुर्भूत्वा विमुक्तिदः ।
काश्यामपीश्वरस्तस्मा दीश्वरादधिको गुरुः ॥११॥

तारकस्येति । ईश्वरोपि स्वयमीश्वरः सन्नपीत्यर्थः, स्वस्मिन्न्यूनता बुध्येति शेषः। काश्यां पुरि तारकस्य संसारतारणक्षमस्य प्रणवस्योपदेशेन उपदेशं निमित्तं कृत्वा गुरुर्भूत्वा गुरुरूपं धृत्वेत्यर्थः । विमुक्तिदो मुक्तिप्रदो भवति, तस्मात्कारणादीश्वरादीशपदाद्गुरुर्गुरुपदमधिकं श्रेष्ठमित्यर्थः । नहि श्रेष्ठत्वं परित्यज्य निकृष्टत्वमङ्गीक्रियते क्वापि सामान्यविद्भिरपि, तर्हि सर्वज्ञेनेश्वरेण न्यूनं चेद्गुरुपदं कथमङ्गीक्रियेतेति भाव ॥ ११ ॥

नन्वीश्वरदर्शनहेतुत्वेन गुरोः श्रैष्ठ्यमस्तु, तथापि फलत्वेनेश्वरस्य तत्त्वरूपत्वाद्गुरुप्रसादेनैव तत्त्वप्राप्तिश्रवणात्सर्वत्रेश्वरस्यैव तत्त्वस्वरूपत्वाच्छ्रैष्ठ्यमित्याशङ्क्य ।

'यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।
तावन्नसद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रमपि नो लभेद्' ॥ इत्यादिषूपासनागुरोरीश्वरप्रसादहेतुत्वस्य प्रतिपादनात्सद्गुरोस्तु ईश्वरप्रसादलभ्यतया तत्त्वस्वरूपत्वाच्छ्रैष्ठ्यमित्याशयेनाह ।

गुरोरनुग्रहादीश ईश्वरानुग्रहाद्गुरुः ।

श्रीगुरोर्दर्शनं हेतुः परं त्वीश्वरदर्शने ॥ १२ ॥

गुरोरिति । गुरोरुपासनोपदेष्टुरनुग्रहात्प्रसादेन ईश ईश्वरः प्राप्यत इतिशेषः, तत ईश्वरानुग्रहादीश्वरप्रसादाद्गुरुः सद्गुरुर्मुक्तिप्रदः प्राप्यते, अतः श्रीगुरोर्दर्शनमुपासनोपदेष्टुर्दर्शन मीश्वरदर्शन ईशप्रसादलब्धौ हेतुः कारणमस्तीत्यध्याहार्यं, तथापि श्रीगुरोर्दर्शनं तु मोक्षप्रदगुरोर्दर्शनं तु पर मीशप्रसादलभ्यत्वादतिश्रेष्ठमिति ज्ञेयम् । अतः श्रीगुरोरेव श्रैष्ठ्यात्तत्त्वरूपत्वमिति भावः ॥ १२ ॥

किं चेश्वरस्य सर्वकारणत्वाद्बन्धमोक्षकारणत्वेनातत्त्वत्वं गुरोस्तु केवलमोक्षप्रदत्त्वात्तत्त्वत्वमित्याशयेनाह ।

ईश्वरः सर्वहेतुत्वा द्धेतुःसंसारमोक्षयोः ।

मोक्षस्यैव गुरुस्तस्मा न्नास्ति तत्वं गुरोः परम् ॥ १३ ॥

ईश्वरइति । सर्वहेतुत्वात् सर्वप्रपञ्चकारणत्वात्, 'एषयोनिः' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिषु कारणत्वं सर्वस्यास्यप्रसिद्धम्, ईश्वरः समष्टिकारणोपाधिकः सर्वज्ञत्वादिमान् संसारमोक्षयोः संसारस्य मोक्षस्य च हेतुः कारणं भवति, रजस्तमोभ्यां कामादिभिर्मोहादिभिश्च संसारकारणं, सत्त्वेन प्रकाकाशरूपेण मोक्षकारणं तदपि गुरुरूपेणेत्याशयः । गुरुस्तु मोक्षस्यैव कारणं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानप्रदत्वेन केवलमोक्षस्यैवकारणं भवति, अत गुरोः परमन्यत्तत्त्वमनारोपितं पारमार्थिकं रूपं नास्ति न विद्यते, अतो मुमुक्षुभिर्गुरुरेवोपास्य इति भावः ॥ १३ ॥

ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रित्यादौ काश्यादिक्षेत्राणामपि मुक्तिप्रदत्वमुक्तमतः कथं गुरोरेव मुक्तिप्रदत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह ।

विनापि क्षेत्रमाहात्म्यं गुरुमाहात्म्यतः किल ।
विमुक्तिर्यत्र कुत्रापि न काश्यां गुरुणा विना॥१४॥

विनापीति । क्षेत्रमाहात्म्यं क्षेत्रस्य काश्यादिक्षेत्रस्य माहात्म्यं सामर्थ्यं विनापि राहित्येनापि यत्र कुत्रापि मुक्तिप्रदक्षेत्रान्यभूमावपि अपिशब्दात्कुग्रामोषरकीकटादावपुण्यदेशेपि गुरुमाहात्म्यतः केवलगुरुकृपयैव विमुक्तिर्मोक्षो जायते किलेति प्रसिद्धमेतदागोपालं, गुरुणा विना गुरुं त्यक्त्वा काश्यां मुक्तिप्रदत्वेन प्रसिद्धायामपि मुक्तिर्न जायते, अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरेव मुक्तिप्रदत्वं, क्षेत्रस्य तु तदर्थवादमात्रमितिभावः ॥ १४ ॥

इदानीं क्षमाप्रसादराहित्येनान्यदेवतानां निकृष्टत्वं गुरोस्तु ताभ्यां पूर्णत्वाच्छ्रैष्ठ्यमाह ।

क्षम्यतामिति किं वाच्यं प्रसीदेति किमुच्यताम् ।
क्षमाप्रसादसंपूर्णः स्वभावादेव मे गुरुः ॥ १५ ॥

इतिश्रीबोधसारेगुरुस्तवाभिधं प्रकरणम ॥ १ ॥

क्षम्यतामिति । अन्यदेवतास्विव गुरौ क्षम्यतां क्षमस्वेति किं वाच्यं किमर्थं वक्तव्यं निरर्थकमेव तत्तत्रेत्यर्थः । तथा प्रसीदेति प्रसन्नो भवेति किमुच्यतां किमर्थं वक्तव्यं तदपि निरर्थकं तत्रेत्यर्थः । कुतो निरर्थकत्वं क्षमापनप्रसादनयोस्तत्राह मे इति मद्दृष्ट्येत्यर्थः, गुरुर्मोक्षप्रदोगुरुः परब्रह्मरूपत्वात्स्वभावादेव स्वत एव क्षमाप्रसादसम्पूर्णः क्षमया सहनतया प्रसादेन प्रसन्नतया च संपूर्णः परिपूर्णोऽस्ति, अतः क्षमापनप्रसादनयोर्नैरर्थक्यमिति भावः ॥ १५ ॥

इतिश्रीनरहरिशिष्यदिवाकरकृतौ बोधसारदीप्तौ
गुरुस्तवार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शिष्यविवेकः ।

एवं मुमुक्षूणां गुरौ सर्वदेवताभ्यः श्रैष्ठ्यनिरूपणेन गुरौभक्तिदार्ढ्यं विधायेदानीं कुमतिकृतकुतर्कैः पण्डितमन्यैर्गुरुशिष्यसाम्यप्रतिपादनेन गुरुभक्तिशैथिल्यं माभूदिति गुरुशिष्यविवेकाख्यं प्रकरणमेकोनविंशतिश्लोकमारभ्यते, तत्र तावत्कुमतिकृततर्केण गुरुशिष्यसाम्यं सूचयन्रूपकमाह ।

बीजं गुरूपदेशो हि जिज्ञासुः क्षेत्रमुच्यते ।
विवेकांकुरजो बोध द्रुमो मोक्षस्तु तत्फलम् ॥ १ ॥

बीजमिति । गुरूपदेशो महावाक्यजन्यं जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं युक्त्या प्रतिपादितं बीजमहंब्रह्मेत्याकारनिश्चयवृक्षस्य कारणत्वेन बीजस्थानीयं, हि प्रसिद्धं बीजं वृक्षकारणमिति सर्वेषामित्यर्थः । जिज्ञासुः स्वस्वरूपं ज्ञातुमिच्छुः शिष्यः क्षेत्रं प्रसिद्धबीजवपनाय क्षेत्रमिवोपचर्यते उच्यतेऽतः भूमिरिति कथ्यते विद्वद्भिरिति शेषः । विवेकाङ्कुरजः सदसद्विवेक एवांकुरस्तस्माज्जात उत्पन्नो बोधद्रुमः अहंब्रह्मास्मीति साक्षाज्ज्ञानं तदेव द्रुमो वृक्षो, मोक्षस्तु तत्फलं मुक्तिर्ज्ञानवृक्षफलमित्युपचर्यते, वस्तुतस्तु तु शब्देन मोक्षस्य जन्यत्वं नास्तीति सूचितम् । इति क्षेत्रबीजयोर्वृक्षजननं प्रति कारणत्वेन साम्यमिव गुरुशिष्ययोर्बोधं प्रति साम्यमेवेत्याक्षेपः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः कारणत्वे समानेपि निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यां तयोर्न्यूनाधिकत्वमित्याशयेनाह ।

यद्यपि क्षेत्रबीजाभ्यां विना न द्रुमसंभवः ।

किं तु बीजमुपादानं निमित्तं क्षेत्रमुच्यते ॥२॥

यद्यपीति । यद्यपि एतत्सत्यमित्यर्थः, क्षेत्रबीजाभ्यां क्षेत्रेण बीजेन च विना ऋते द्रुमसम्भवो वृक्षोत्पत्तिर्न भवत्येव, तर्हि साम्यस्य कागतिरिति चेत्तत्राह किन्तु, तथापि बीजं वृक्षस्योपादानमुपादानकारणं क्षेत्रं भूमिर्निमित्तं निमित्तकारणमुच्यते कथ्यते विवेकिभिरिति शेषः, इदमेव गुरोः शिष्याच्छ्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ २ ॥

इदानीमुपादानपरिणामवत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुपादानस्यैव श्रेष्ठत्वमाह ।

द्रुमो बीजपरीणामो न क्षेत्रपरिणामकः ।
बोधो गुरुपरीणामो न शिष्यपरिणामकः ॥ ३ ॥

द्रुमइति । द्रुमो वृक्षो बीजपरीणामो बीजस्य सजातीयकोपादानस्य परीणामो विकारः क्षेत्रपरिणामकः क्षेत्रस्य भूमेः परिणामको विकारो न न भवति, तथा बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं गुरुपरीणामो गुरोः सच्चिदानन्दरूपगुरोः परीणामो विकारः शिष्यपरिणामकश्चिज्जडरूपस्य शिष्यस्य परिणामको विकारो न न भवति, गुरुबोधयोरैकजात्येन बोधस्य गुरुकार्यत्वं बोधशिष्ययोर्वैजात्येन निमित्तनैमित्तिकत्वम् । अतः बोधं प्रति गुरोर्मुख्यत्वं शिष्यस्य गौणत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

ननु वृक्षबोधयोर्बीजगुरुकार्यत्वं कुतो निश्चेयं तत्राह ।

द्रुमो हि बीजजातीयः क्षेत्रजातीयको न हि ।
बोधो हि गुरुजातीयः शिष्यजातीयको न हि॥४॥

द्रुमोहीति । हि यस्मात्कारणाद् द्रुमो वृक्षो बीजजातीयो बीजजातिभवः क्षेत्रजातीयको भूमिजातिभवो न हि नैवाऽस्ति, बोधो हि जीवात्मैकत्वज्ञानमपि गुरुजातीयो गुरुजातिभवः सच्चिदानन्दत्वस्यैक्यात्, शिष्यजातीयकः चिज्जडशिष्यजातिभवो न हि नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एतदेव स्पष्टमाह ।

बीजेन बीजजातीयस्तरुः क्षेत्रे समर्पितः ।

गुरुणा स्वात्मजातीयो बोधः शिष्ये समर्पितः ॥५॥

बीजेनेति । बीजेन वटादिकारणबीजेन बीजजातीयो बीजजातिभवो वृक्षस्तरुः क्षेत्रे भूमौ समर्पितः स्थापितः, तथा गुरुणा ब्रह्मस्वरूपेण महावाक्योपदेष्ट्रा स्वात्मजातीयोऽखण्डानन्दब्रह्मस्वरूपो बोधो ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं शिष्ये शुद्धान्तःकरणेऽधिकारिणि समर्पितः स्थापितः, अतः शिष्यो निमित्तत्वान्न्यूनो गुरुस्तूपादानत्वादधिक इति निश्चेतव्यम् ॥ ५ ॥

एवमुपादानतया गुरोर्बोधं प्रति प्राधान्यं निमित्ततया च शिष्यस्य गौणत्वं च प्रतिपाद्येदानीं तदेव स्थूणानिखननन्यायेन द्रढयितुमाक्षिप्य दृष्टान्तान्तरेण स्थापयति ।

वह्निप्रभा हि वर्त्तिस्था तमो हन्ति प्रकाशते ।

तमोहन्त्री प्रकाशात्मा प्रभैव न तु वर्त्तिका ॥ ६ ॥

वह्नीत्यादिद्वाभ्याम् । हि प्रसिद्धमेवेदं वह्निप्रभा अग्नेः प्रकाशरूपा शक्तिर्वर्तिस्था कार्पाससूत्रमाश्रिता तमो गृहादिस्थितं नेत्रावरकमन्धकारं हन्ति नाशयति स्वयं च प्रकाशते

प्रकाशरूपा वर्त्तते । तत्रेति शेषः, वर्त्तिप्रभासमूहे लोकदृष्ट्याऽन्धकारनिवारणप्रकाशलक्षणे कार्ये साम्यप्रतीतावपि न तु सा प्रतीतिस्तात्त्विकी भ्रान्तिरेव सा, विवेके तु तमो हन्त्र्यन्धकारनिरसनक्षमा प्रकाशात्मा प्रकाशस्वरूपा प्रभैवाऽग्निशक्तिरेव न तु वर्त्तिका वर्त्तिका तु अन्धकारनाशक्षमा न भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

गुरुप्रभा हि शिष्यस्था तमो हन्ति प्रकाशते ।
तमोहन्ता प्रकाशात्मा गुरुरेव न शिष्यकः ॥७॥

गुरुप्रभेति । हि स्तथार्थः, तथा गुरुप्रभा गुरुरूपाखण्डजीवात्मैक्यविषयाऽहंब्रह्मास्मीत्याकारा प्रमारूपा वृत्तिः शिष्यस्था साधनसंपन्नान्तःकरणविशिष्टचिदाभासमाश्रिता सती तमो वृत्तेः स्वरूपाज्ञानं हन्ति नाशयति प्रकाशते स्वयं प्रकाशात्मरूपतयाऽवशिष्यते, अत्रापि तत्रेतिशेषः । अज्ञाननाशप्रकाशनलक्षणे कार्येऽन्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासस्य साधिष्ठानस्य गुरूपदिष्टज्ञानस्य च कारणत्वे समे प्रतीतेपि सा प्रतीतिः पारमार्थिकी न भ्रान्तिकृतैव सा, विवेके तु तमोहन्ता वृत्तेः स्वरूपाबोधलक्षणान्धकारस्य तमसो हन्ता नाशकः प्रकाशात्मा स्वयंप्रकाशतयाऽवशिष्टस्वरूपश्च गुरुरेवास्ति न शिष्यकोऽल्पः शिष्योऽज्ञाननाशनसमर्थो न भवतीत्यर्थः । बोधे बोधावसाने च गुरोरेवावशिष्टत्वाच्छिष्यस्य च बोधकाले तस्य च स्वरूपलयावस्थायामपि असत्वाच्च गुरोः प्राधान्यं शिष्यस्य गौणत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

पुनरपि तदेव द्रढयति दृष्टान्तान्तरेण द्वाभ्याम् ।

यदाग्निः काष्ठमारुह्य भस्मसात्कुरुते पुरीम् ।
भस्मासात्कारणं तत्र गुणो वह्नेर्न काष्ठगः ॥८॥

यदिति । यद्यस्मात्कारणादग्निर्दाहकत्वेन प्रसिद्धो काष्ठं दार्वादिकं दाह्यं वस्तु आरुह्याश्रित्य पुरीं नगरीं भस्मसा-द्भस्मावशिष्टां कुरुते, तत्र वह्निकाष्ठयोरुभयोरपि भस्माऽवशेषण-लक्षणे कार्ये कारणत्वप्रतीतिसाम्येऽपि अविवेक एव सा प्रतीतिः, विवेकदृष्ट्यातु तत्र वह्निकाष्ठयोर्मध्ये भस्मसात्कारणं भस्माव-शेषणकार्यस्य कारणमुपादानकारणं वह्नेर्गुण एवाग्नेर्दाहकश-क्तिरेव न काष्ठगो दाह्यकाष्ठनिष्ठा शक्तिर्भस्मावशेषणकार्ये नो-पादानरूपेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

बोधात्मना गुरुः शिष्यमाविश्य दहति क्षणात् ।
यद्द्वैतं सा गुरोः शक्तिर्न शिष्यस्येति निर्णयः ॥९॥

बोधात्मनेति । एवं बोधात्मना जीवब्रह्मैक्यबोधरूपेणैव गु-रुरखण्डैकचिन्मात्रः परमात्मा शिष्यं साधनसहितान्तःकरण-वृत्त्युपहितचैतन्यरूपमाविश्य प्रविश्य क्षणात्क्षणमात्रेणैव यद्द्वैतं द्वैतप्रतीतिकारणं यदंशरूपमज्ञानं तद्दहति नाशयति सा द्वैत-नाशकर्त्री गुरोरखण्डचिन्मात्रपरमात्मनः शक्तिः सामर्थ्यं शिष्यस्यान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासस्य न तत्सामर्थ्यं न भ-वतीत्यर्थः, तत्कार्यत्वात्तस्य इति निर्णय एवं निर्णीतोऽर्थः स-र्वशास्त्रेषु नास्मत्कपोलकल्पित इति भावः। अत्र युगलयोर्द्वयो-र्मध्ये पूर्वयुगले वह्निप्रभावत्योस्तमोनाशप्रकाशनलक्षणकार्ये का-रणत्वसाम्यमिव बोधबोध्यरूपगुरुशिष्ययोरज्ञाननाशनस्वरूप-प्रकाशनलक्षणकार्यं प्रति समानत्वमित्याक्षेपः, वह्निप्रभाया एव प्रधानत्वमिवाज्ञाननाशप्रकाशलक्षणे कार्ये गुरोरेव मुख्यत्वमिति समाधानम् । उत्तरयुगले तु भस्मावशेषलक्षणे कार्ये वह्निकाष्ठयोः

साम्यमिव द्वैतदाहलक्षणे कार्ये गुरुशिष्ययोः साम्यमित्याक्षेपः, समाधानं तु नगरदाहलक्षणे कार्ये वह्निशक्तेः प्राधान्यमिव द्वैतदाहस्वरूपे कार्ये गुरुशक्तेरेव प्राधान्यमिति विवेकः ॥ ९ ॥

इदानीं पुनरपि तदेव द्रढयितुं पूर्वोत्तरपक्षेण निर्णयमाह सार्धाभ्याम् ।

यद्यप्युदयने भानोर्यथा पद्मं प्रकाशते ।
न काशन्ते तथा पद्माः काष्ठपाषाणमृण्मयाः ॥१०॥

यद्यपीति । भानोः सूर्यस्योदयन उदये जाते सति यथा यादृक् पद्मं कमलं प्रकाशते प्रफुल्लति, तथा तादृक् काष्ठपाषाणमृण्मयाः काष्ठकृतानि पाषाणकृतानि मृत्कृतानि च पद्माः कमलानि 'पद्मोऽस्त्री'त्युक्तत्वात्पुंस्त्वं नपुंसकत्वं चात्र पद्मशब्दस्य, न काशन्ते न प्रफुल्लन्ति तेषु तत्कमलत्वमारोपितं न तु वास्तवमिति भावः ॥ १० ॥

दृष्टान्तपूर्वकं दार्ष्टान्तिकमाह ।

प्रकाशको रविर्यद्वत्पद्ममेव विकासयेत् ।
गुरुस्तथा बोधकः सच्छिष्यमेव प्रबोधयेत् ॥११॥

प्रकाशकइति । यद्वद्यथा प्रकाशकः प्रकाशकर्त्ता रविः सूर्यः पद्ममेव वास्तवकमलमेव न त्वारोपितं विकासयेत् प्रफुल्लं कुर्यात्, तथा तद्वद्बोधक उपदेष्टा गुरुः शिष्यमेव सच्छिष्यमेव न तु नाममात्रं प्रबोधयेत्प्रबोधितं कुर्यात् ॥ ११ ॥

इदानीमुक्तदृष्टान्तेन गुरुशिष्यसाम्यानुवादेनोक्तं तद्दूरीकरोति ।

प्रकाशकस्य महिमा प्रकाश्यादधिकः किल ।

सूक्ष्मं विशेषं वक्ष्यामि गुरुसूर्यस्य तं शृणु ॥ १२ ॥

प्रकाशकस्येति । हे शिष्य प्रकाश्यात्प्रकाशकर्मभूतात्कमलादेः परिच्छिन्नात्प्रकाशकस्य प्रकाशयितुः सूर्यादेरपरिच्छिन्नस्य महिमा महत्वमधिक उत्कृष्टः किलेति निश्चेतव्यं नात्र सन्देहः कार्य इति । एवं श्रीगुरोः शिष्यादाधिक्यं प्रतिपाद्येदानीं पूर्वप्रकरणे सर्वदेवेभ्यः श्रीगुरोः श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितं यत्तदत्र सूर्यदृष्टान्तेन तत्साम्यस्फूर्त्या ध्वस्तमतस्ततोऽपीदानीं गुरोः श्रैष्ठ्यं दर्शयति तच्छ्रवणे च शिष्यं सन्मुखीकरोति सार्धाभ्यां सूक्ष्ममिति, हे शिष्य त्वं गुरुसूर्यस्य गुरुरूपादित्यस्य प्रसिद्धादित्यात्सूक्ष्मं विचारमन्तरेण ज्ञातुमशक्यं विशेषं श्रेष्ठत्वेन कारणत्वातिशयं वक्ष्यामि तं विशेषं त्वं शृणु सावधानतया श्रोतव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवाह ।

तत्तद्विवेकवैराग्ययुक्तवेदान्तयुक्तिभिः ।
शिष्यं नयति गुर्वर्कः स्वैक्यं स्वाद्भिन्नमप्यहो ॥ १३ ॥

तत्तदिति । गुर्वर्को गुरुरूपः सूर्यस्तत्तद्विवेकवैराग्ययुक्तवेदान्तयुक्तिभिः, तत्त्वमादिपदार्थयोर्विवेकश्चानात्मपदार्थेषु वैराग्यं वैतृष्ण्यं च ताभ्यां युक्ता या वेदान्तयुक्तयोऽन्वयव्यतिरेकाद्यास्ताभिर्लक्षितैर्वचनैरितिशेषः, स्वाद्गुरुरूपाद् भिन्नं भेदं प्राप्तमपि शिष्यं साधनसंपन्नमन्तःकरणावच्छिन्नं चिदाभासं स्वैक्यं स्वेनाखण्डैकरसब्रह्मणा सहैकत्वं नयति प्रापयति अहो इदमाश्चर्यं गुराविति भावः ॥ १३ ॥

प्रसिद्धसूर्ये तदभावं दर्शयति ।

विकासकोऽपि तपनो न पद्मं स्वैकतां नयेत् ।
तस्मात्सर्वात्मभावेन सेव्या श्रीगुरुपादुका ॥१४॥

विकासकोपीति । तपनः सूर्यो विकासकोऽपि पद्मानां प्रकासकोऽपि पद्मं कमलं स्वैकतां सूर्यभावं न नयेन्नप्रापयेत् । तस्मात्सूर्यादपि गुरोराधिक्यात्सर्वात्मभावेन सर्वत्रात्मभावनया श्रीगुरुपादुका गुरुचरणारविन्दं सेव्या सेवितुं योग्या मुमुक्षूणां न त्वन्यत्, पादुकापदं चात्र यथार्थगुरुस्वरूपज्ञानाभावे प्रतिमावद्गुरुपादुकापूजाधिकार इति मुमुक्षूणां सूचनार्येति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

ननु दातुः पात्रस्य च दानक्रियां प्रति साम्यमिव बोधक्रियां प्रति गुरुशिष्ययोः साम्यं कुतो न स्यादित्याक्षिप्य समाधत्ते।

तत्सत्यं दातृपात्राभ्यां विना दानं न सिध्यति ।
तथापि पात्रं पात्रं स्याद्दाता परमकारणम् ॥१५॥

तदिति । दातृपात्राभ्यां दाता दानकर्त्ता पात्रं प्रतिगृहीता च ताभ्यां विना तौ वर्जयित्वा दानं दानक्रिया न सिध्यति सिद्धा न भवति तत्सत्यं प्रामाणिकमेवेदं, तथापि तयोः साम्यं न भवति । कुतः, पात्रं प्रतिगृहीता पात्रं धान्यसंचयनाद्यर्थं कुसूलादिवत्पात्रं स्याद्दातुर्देयस्य संचयनार्थं पात्रमेव स्यादतो न मुख्यत्वं तस्येत्यर्थः । दाता दानकर्त्ता परमकारणं मुख्यं कारणं तस्यैव तद्वोक्तृत्वादित्यर्थः । बोधं प्रत्युपादानत्वेन बोधावस्थायां तच्छेषत्वेन च गुरोरेव प्राधान्यं शिष्यस्य तु निमित्तमात्रत्वेन गौणत्वमिति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं स्पर्शमणेरपि गुरोर्वैलक्षण्यद्योतनेन ततोऽपि गुरोः श्रैष्ठ्यमाह द्वाभ्याम् ।

भवेत्स्पर्शमणिस्पर्शाल्लोहं स्वर्णं न तन्मणिः।
गुरुस्पर्शमणिस्पर्शात्स एव भवति क्षणात् ॥१६॥

भवेदिति। स्पर्शमणिस्पर्शात्स्पर्शनामकमणेः स्पर्शात्संयोगाल्लोहमयः स्वर्णं कनकं भवेत्स्यात् तच्च मणिः स्पर्शमणिर्न भवेत्, गुरुस्पर्शमणिस्पर्शाद् गुरुरेव स्पर्शमणिस्तत्संयोगाच्छिष्यः स एव गुरुरेव क्षणादुपदेशक्षणे एव भवति स्याद्, अयमेव स्पर्शमणेर्विशेषो गुरुस्पर्शमणाविति भावः ॥ १६ ॥

सिद्धान्तयति।

एवं विवेकतो धीमन्नुपयोगो द्वयोरपि।
शिष्यो निमित्तमात्रं स्याद्गरिष्ठा गुरुपादुका ॥१७॥

एवमिति। हे धीमन्निति सम्बोधनेन मूर्खाणान्तु गुरुशिष्ययोः साम्यं भासतु तव त्वेतदयोग्यमिति सूचितम्। एवमुक्तरीत्या विवेकतो विवेकेन बोध उपयोगो फलजनकत्वं द्वयोरपि उभयोरप्यविशेषेणास्ति, तथापि शिष्यो बुध्यवच्छिन्नः साधनसंपन्नश्चिदाभासो निमित्तमात्रं निमित्तमेव केवलं गुरुपादुका प्राधान्याद्गुरुः पादुकापदप्रयोगतात्पर्यं पूर्वमेवोक्तं गरिष्ठाऽतिश्रेष्ठाऽऽदरार्हेत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु वासिष्ठे ग्रन्थे।

'उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम्।
ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवलम्' ॥

इत्यादिवाक्ये गुरोः सकाशाच्छिष्यस्यैव श्रैष्ठ्यमुक्तमत्र तद्विरुद्धं गुरोः श्रैष्ठ्यं भवद्भिः कथं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तस्यान्यार्थकत्वान्नैवमिति परिहरति।

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।
इत्यादि वचनं तत्तु शिष्योत्साहविवृद्धये ॥ १८ ॥

उपदेशेति । 'उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनमि'त्यादि-वचनं यत्तत्तु तत्सदृशमन्यदपि वाक्यजातमादिपदाद्ग्राह्यं शिष्योत्साहविवृद्धये शिष्यान्तःकरण उत्साहं विना बोधो न भवेदिति तदभिवृद्ध्यर्थं तदिति योज्यम् । अन्यथा ।

'यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।
तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रमपि नोलभेद्' ॥

इत्यादिबहुवाक्यविरोधादिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणार्थप्रामाण्यप्रतिपादनपूर्वकं तत्फलोक्त्या तद्विचारकर्तव्यतां विधत्ते ।

सिद्धान्तः सर्वतन्त्राणां सद्यः प्रत्ययकारकः ।
सर्वदा भावनीयोऽयं गुरुशिष्यविनिर्णयः ॥ १९ ॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे गुरुशिष्यतत्त्वविवेकाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

सिद्धान्त इति । सर्वतन्त्राणां सर्वशास्त्राणां सिद्धान्तः सिद्धान्तभूतोयम् । अनेन प्रामाण्यमुक्तं, एतत्प्रकरणस्य फलमाह सद्यः प्रत्ययकारको विचारसमय एव गुर्वाधिक्यप्रतीतिद्योतकः, अयं गुरुशिष्यविनिर्णयो गुर्वाधिक्यनिर्णायकं प्रकरणमिदं सर्वदा निरन्तरं भावनीयो विचार्यः ॥ १९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारदीपिकायां गुरुशिष्यतत्त्वविवेकप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मजिज्ञासा ।

एवं शिष्यस्य गुरौ श्रद्धामान्द्यनिमित्तं कुतर्कमूलं गुरौ स्वसाम्यं यदुत्पन्नं तद्युक्त्या परिहृत्य यदर्थं गुरुसेवा कर्त्तव्या तदर्थनिरूपणार्थमिदानीमुत्तरं प्रकरणमारभते पञ्चभिः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा जिज्ञास्यं ब्रह्म केवलम् ।
तटस्थलक्षणेनाथ स्वरूपस्य च लक्षणात् ॥ १ ॥

अथेति। अथ गुरुशरणगमनानन्तरमतो मुमुक्षूणां ब्रह्मज्ञानस्यैवेष्टत्वादित्यर्थः, ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति शेषः । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी, ननु ब्रह्मणोज्ञानविषयत्वे सद्वितीयत्वं तेन चावस्तुत्वे तस्य ज्ञानप्रयोजकत्वेन शास्त्राप्रामाण्यापत्तिः, अद्वितीयत्वे च ज्ञानाविषयत्वेन तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य निर्विषयत्वेनाप्रामाण्यापत्तिः, अतः कथं ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वमित्याशङ्क्याह केवलं निरुपाधिकं ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं जिज्ञास्यं ज्ञानेच्छाविषयो न तु सोपाधिकमतः पूर्वोक्तदोषो नेति भावः । सर्वनिषेधेन तस्यैवावशेषत्वात्तज्ज्ञानस्य पुरुषार्थत्वं तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याऽपि सप्रयोजनत्वेन च प्रामाण्यमिति भावः, ननु निरुपाधिकस्य कथं ज्ञानविषत्वं तत्राह तटस्थेति, तटस्थलक्षणेन तत्कारणत्वादिद्योतकानि लक्षणानि शास्त्रादीनि यथैकदेशस्थत्वेपि चन्द्रलक्षकाणि तद्वदेतानि ब्रह्म वस्तुतोऽस्पृष्ट्वैव तल्लक्षकाणि भवन्ति, अतस्तेषां तटस्थत्वं जातित्वादेकवचनं च, स्वरूपस्य चाथ तटस्थलक्षणेन लक्षयित्वाऽनन्तरमित्यर्थः, स्वरूपस्य सत्यज्ञानादिस्वरूपस्य लक्षणानि प्रतिपादकानि तैर्लक्षणैर्ब्रह्म केवलं ज्ञानविषयो भवतीति भावः । एताभ्यां लक्षितं ज्ञानेछाविषय इत्युपचर्यते न तु वास्तवविषयत्वं ब्रह्मणो जिज्ञासाया इत्याशयः ॥ १ ॥

तत्र तटस्थलक्षणं निरूपयति।

उत्पत्तिस्थितिनाशानां मूलकारणमीश्वरः।
सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्प इत्यादिषु तटस्थता ॥ २ ॥

उत्पतीति। उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगत उत्पत्तेः स्थितेर्नाशस्य च मूलकारणं कारणं माया तदाधारो मूलकारणमीश्वर ज्ञानादिशक्तिमान्सर्वज्ञः सर्वजगत्प्रकाशकः सत्यसंकल्पः सफलसंकल्पवानित्यादिषु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिषु वाक्येष्वित्यर्थः' तटस्थता तटस्थलक्षणं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

स्वरूपलक्षणमाह।

सच्चिदानन्दरूपं तत्स्वप्रकाशं परात्परम्।
अनण्वित्यादिवेदोक्तं स्वरूपस्य तु लक्षणम् ॥३॥

सदिति। तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपं सदबाध्यं चिज्ज्ञप्तिमात्रस्वरूपमानन्दं निरतिशयसुखं रूपं यस्य तत् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिषूक्तं स्वप्रकाशं स्वयं ज्योतिःस्वरूपम्, 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवती'ति श्रुतावुक्तं परात्परं परं कारणं जगतो माया तस्या अपि परं तयाऽस्पृष्टमित्यर्थः। अनण्वित्यादिवेदोक्तमणुत्वादिप्रतिषेधकविशेषणैरुक्तं यत्तत्स्वरूपस्य तुपदेन पूर्वलक्षणादेतस्य महद्वैलक्षण्यं द्योतितं, लक्षणं लक्षकं ब्रह्मणो ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

इदानीमस्मिन्ग्रन्थे मोक्षे प्रधानसाधनभूतस्य ज्ञानस्यापेक्षितान्यन्यसाधनानि सन्ति तन्निरूपणं प्रतिजानीते।

गुणप्रधानभावेन यद्यत्किञ्चिदपेक्षितम्।
नानाप्रकरणव्याजैस्तत्सर्वमभिधीयते ॥ ४ ॥

गुणेति । गुणप्रधानभावेन गौणमुख्यभावेन यद्यत्साधनं प्रधानसाधनभूतज्ञानस्यापेक्षितमीप्सितं तत्सर्वं ज्ञानानुकूल्येनास्मिन्ग्रन्थे नानाप्रकरणव्याजैरनेकप्रकरणमिषेण मयेत्यध्याहार्यम्, अभिधीयते प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥

तन्निरूपणक्रमपीठिकां रचयति ।

बहिरङ्गान्तरङ्गाणां साधनानामनुक्रमः ।
यदन्तरङ्गं यस्मात्तु तत्पश्चात्तु निरूप्यते ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे ब्रह्मजिज्ञासाप्रकरणं तृतीयम् ॥३॥

बहिरिति । साधनानां प्रधानसाधनज्ञानसाधनानां बहिरङ्गान्तरङ्गाणां कतिचिज्ज्ञानस्य बहिरङ्गाणि कतिचिदन्तरङ्गाणीति साधनानां भेदः, अतस्तेषामनुक्रमोऽनुक्रम्यन्तेऽनेनेत्यनुक्रमः क्रमेणज्ञानमपेक्षितमतो यस्मात्साधनाद्यद्यदित्यर्थः, तत्तत्तदित्यर्थः, पश्चादनन्तरं बहिरङ्गं प्रथमतो निरूप्य पश्चात्ततोन्तरङ्गमित्यर्थः, तुपदेन वैलक्षण्यद्योतनपूर्वकमिति ज्ञेयं, निरूप्यते कथ्यते।एवमस्मिन्ग्रन्थे उत्तरप्रकरणेषु क्रमो ज्ञेयः ॥५॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ ब्रह्मजिज्ञासार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ वैराग्यपीठिका बन्धः ।

एवं मोक्षे मुख्यसाधनभूतज्ञानस्य साधनानुक्रमनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं सर्वसाधनेभ्यो बहिरङ्गत्वेन प्राथम्याद्वैराग्यस्य तज्ज्ञानं प्रथममपेक्षितमतस्तदर्थं वैराग्यपीठिकाबन्धाख्यं सार्धषट्षष्टिश्लोकं प्रकरणमारभते। तत्रावान्तरप्रकरणानि सप्त वैराग्यभेदनिरूपण कायाविडम्बना वृत्तिविडम्बना कामविडम्बना क्रोध-

विडम्बना लोभविडम्बना कर्मविडम्बनाऽऽख्यानि सन्ति, तानि क्रमेण निरूप्यन्ते । तत्रादौ वैराग्यभेदनिरूपणाख्यं पञ्चदशश्लोकं निरूपितं तद्व्याख्यायते तत्रादावेतत्प्रकरणश्रवणाय शिष्यं प्रेरयति ।

वैराग्यपीठिकाबन्धं प्रथमं शृणु सन्मते ।
न नेमिरेव यत्रास्ति स्थितिश्चक्रस्य कीदृशी ॥ १ ॥

वैराग्येति । हे सन्मत इति सम्बोधनेनैतच्छ्रुत्वाऽवधारणमेव सन्मतित्वं तव युक्तमिति सूचितं, त्वं प्रथममादौ वैराग्यपीठिकाबन्धो वैराग्यस्य पीठिकाऽनुक्रमो बध्यते रच्यतेऽनेनेति वैराग्यक्रमबोधकं प्रकरणं शृणु श्रवणे सावधानो भवेत्यर्थः, ननु मुमुक्षो मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तत्प्रधानीभूतसाधनज्ञानस्यैवेष्टत्वमतस्तत्प्रतिपादकवेदान्तश्रवणाद्येव कर्त्तव्यं किं वैराग्येणेत्याशङ्क्य वैराग्यं विना कृते ऽपि श्रवणादौ ज्ञानस्थिरता न न भवेदित्याशयेनाह नेति, यत्र चक्रे नेमिरेव सर्वाङ्गेषु सत्स्वपि तच्चलनकारणभूता धारैव केवलं नास्ति तस्य चक्रस्य स्थितिश्चलनरूपे कार्ये स्थिरता कीदृशी कथं स्यान्न कथमपीत्यर्थः, तथा वैराग्यं विना ज्ञानस्याज्ञाननाशनलक्षणे कार्ये सामर्थ्यमेव न स्यादिति भावः ॥ १ ॥

एतदेवस्पष्टमाह ।

न शूद्रे वेदसंस्कारस्तैलञ्च सिकतासु न ।
न स्यात्करतले रोम तथा मुक्तिर्न रागिणि ॥२॥

नेति । शूद्रे वेदसंस्कारो वेदोक्तो व्रतबन्धादिसंस्कारो न नास्ति सिकतासु वालुकासु तैलञ्च तैलमपि न नास्ति । यथेति सर्वत्र योज्यं, यथा यादृक्करतले हस्ततले रोम केशो न नास्ति तथा तादृ-

प्राणिनि विषयासक्तपुरुषे मुक्तिर्ज्ञानफलरूपो मोक्षो न स्यान्न सम्भवेदतो मुमुक्षूणां प्रथमं वैराग्यमेवेष्टमित्याशयः ॥ २ ॥

एवं ज्ञानमुख्यसाधनभूतवैराग्यस्वरूपप्रतिपादकशास्त्रश्रवणे शिष्यमभिमुखीकृत्येदानीन्तद्भेदं निरूपयति ।

वैराग्यं द्विविधं सूक्ष्मं तद्भेदमवधारय ।
जिज्ञासामुख्यमेकं स्याज्जिहासामुख्यमेव च ॥ ३ ॥

वैराग्यमिति । वैराग्यं विषयवैतृष्ण्यं द्विविधं द्विप्रकारमस्तीतिशेषः, ननु वैराग्यं स्वरूपेणैकधैव प्रतीयतेऽतः कथं द्वैविध्यमुच्यत इत्याशङ्क्याह सूक्ष्ममिति, सूक्ष्मं तल्लक्षणभेदज्ञानं विना दुर्ज्ञेयं तद्भेदं तस्य वैराग्यस्य भेदं मत्तोऽवधारय श्रुत्वा निश्चिनु, तमेव प्रतिज्ञातं निरूपयति जिज्ञासेति, एकं वैराग्यं जिज्ञासामुख्यं ब्रह्मज्ञानेच्छैव मुख्या निदानभूता यस्मिन्तत्स्याद्भवेच्च पुनरन्यज्जिहासामुख्यमेव त्यागेच्छैव मुख्या निदानभूता यत्र तदपि द्वितीयं वैराग्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु किंविषया जिज्ञासा जिहासा चेति तज्ज्ञानापेक्षायामाह ।

जिहासा संसृतेर्ब्रह्मजिज्ञासेति द्वयं मुने ।
एकमेव तथाप्यस्ति विशेषः कश्चिदत्र हि ॥ ४ ॥

जिहासेति । संसृतेः संसारस्य जिहासा त्यक्तुमिच्छा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नात्मवस्तुनो जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छेति जिहासाजिज्ञासयोर्विषयभेदोऽवगन्तव्यः, इदानीं तयोरपि भेदं निरूपयितुं तत्र विशेषं दर्शयति द्वयमिति । द्वयं द्वितयमपि एकमेकैकमेवेत्यावृत्तिरेकैकरूपमपीत्यर्थः, तथापि उभयत्रैकैकथा प्रती-

तावपीत्यर्थः, कश्चिद्विशेषः किञ्चिद्वैलक्षण्यमत्र द्विविधवैराग्येऽस्ति विद्यते हीति प्रसिद्धिद्योतकेनेदं विशेषभानं विदुषां प्रसिद्धमेवेति सूचितम् ॥ ४ ॥

तत्रोभयत्राऽपि मन्दमध्योत्तमभेदेन त्रैविध्यमस्ति, तेष्वपि प्रथमतो मन्दं जिहासामुख्यं सोदाहरणं लक्षयति ।

राज्यभ्रष्टा दीर्घरोगाः पराधीना हृतश्रियः ।
ये विरक्तास्तपस्यन्ति जिहासामुख्यमेव तत् ॥५॥

राज्येति । राज्यभ्रष्टा राज्याच्च्युताः पुनाराज्याप्राप्तिं कारणैर्निश्चित्य दीर्घरोगा जन्मत आरभ्य मरणपर्यन्तं स्वशरीरे निश्चितरोगाः पराधीना मरणपर्यन्तं स्वपराधीनत्वनिश्चया हृतश्रिय गतसंपत्तिकाः पुनस्तत्प्राप्त्यभावनिश्चया एतदादिकारणैर्ये पुरुषा विरक्ता विषयभोगवितृष्णासन्तस्तपस्यन्ति एतादृशं जन्म मा भूदितोप्युत्कृष्टं स्वाधीनसर्वसंपत्तिकं जन्म स्याद्यस्मिन्नेतानि दुःखानि न स्युरितीच्छया तपः कुर्वन्ति तदिह जन्मनि प्रतीयमानं यद्विषयवैतृष्ण्यं तत्त्यागेच्छामूलकत्वाज्जिहासामुख्यमेव त्यागेच्छाप्रधानमेव ज्ञेयमिति शेषः । अस्य च जन्मान्तरीयभोगहेतुकत्वादधमत्वमिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं सोदाहरणमधमं जिज्ञासामुख्यं लक्षयति द्वाभ्याम् ।

आधिव्याधिभयोद्वेगपारतन्त्र्यादिवर्जिताः ।
ये धीरा मुक्तिमिच्छन्ति शृणु तेषामयं क्रमः ॥६॥

आधीति । आधिव्याधिभयोद्वेगपारतन्त्र्यादिवर्जिता आधिर्मानसं चिन्तादिजन्यं दुःखं व्याधिर्देहदुःखं ज्वरादिजन्यं भयं भीतिरुद्वेगश्चित्तास्थैर्यजन्यः क्लेशः । पारतन्त्र्यं पराधीनते

त्यादिभिर्दुःखैर्वर्जिता रहिता ये धीरा ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्ना दुःखाद्यनुद्विग्नाश्च सन्तो मुक्तिं मोक्षमिच्छन्ति तेषां तद्वैराग्यं जिज्ञासामुख्यमेव ज्ञानेच्छामुख्यमेव ज्ञेयमित्युत्तरेणान्वयः, एतद्वैराग्यवत उदाहर्त्तुं तच्छ्रवणे शिष्यमभिमुखीकरोति।

शृण्विति, तेषामुक्तलक्षणानां जिज्ञासामुख्यवैराग्यवतामयं मद्वाक्स्थितो मत्प्रत्यक्षः क्रमो मन्दजिज्ञासावैराग्यवत्वबोधक आचारः कथ्यत उत्तरश्लोके तं शृणु श्रुत्वा चावधारय तदाचारे ज्ञाते तेषु स्थितमन्दजिज्ञासामुख्यवैराग्यज्ञानं स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

तदेवोदाहरति।

कामधेनुर्गृहे येषां निवासो नन्दनेवने।
कश्यपाद्यास्तपस्यन्ति जिज्ञासामुख्यमेव तत॥७॥

कामधेनुरिति। येषां कश्यपादीनां गृहे मन्दिरे कामधेनुः सर्वकामदोग्ध्री गौः सुरभिरस्ति येषां कश्यपादीनां निवासो वसत्यस्मिन्निति निवासो गृहं नन्दने वने नन्दननाम्नीन्द्रवनेऽस्ति, सर्वभोगप्राप्तिकारणकामधेनुप्राप्तौ सर्वे कल्पतरवः सर्वकामपूरका यत्र सन्ति तत्रैव वासप्राप्तौ सत्यामपि सर्वभोगसुखे सत्यपि नन्दनादेत्य कश्यपाद्या ऋषयो वैराग्यपूर्वकं तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति, इदमेवाधमजिज्ञासामुख्यं वैराग्यमिति भावः॥७॥

एवं मन्दजिज्ञासामुख्यजिज्ञासामुख्ययोर्वैराग्ययोर्भेदं प्रदर्श्य मध्यमयोस्तयोर्भेदज्ञानाय वैलक्षण्यं प्रदर्शयति त्रिभिः। तत्र प्रथमतो मध्यमं जिज्ञासामुख्यं लक्षयत्येकेन।

आधिव्याधिभयोद्वेगपारतन्त्र्यादिपीडिताः।

ये जीवा मोक्षमिच्छन्ति जिहासामुख्यता तु सा ॥८॥

आधीति । आधिव्याधिभयोद्वेगपारतन्त्र्यादिपीडिताः आध्यादीनामर्थ उक्त एव तैः पीडिताः पीडां प्राप्ताः सन्तो ये केचिज्जीवा मोक्षं संसारदुःखान्मुक्तिमिच्छन्ति अभिलषन्ति सा तु विरक्तता तुपदेन पूर्वोक्तजिहासामुख्यवैराग्यान्मुक्तीच्छारहितान्मुक्तीच्छाजनकत्वरूपं वैलक्षण्यमत्र सूचितं, जिहासामुख्यताऽस्ति जिहासायास्त्यागेच्छाया मुख्यता प्राधान्यं यस्यां विरक्ततायां सा तथोक्ताऽतोऽस्य वैराग्यस्य मध्यमत्वमिति भावः ॥ ८ ॥

जिज्ञासामुख्यं मध्यमं वैराग्यं लक्षयति द्वाभ्याम् ।

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्तं सच्छास्त्रैः संस्कृता मतिः ।
यदि न ब्रह्मविश्रान्तिस्तदस्माभिः किमर्जितम् ॥९॥

मानुष्यमिति । दुर्लभं दुःसाध्यं वहुपुण्यैः प्राप्यमित्यर्थः, मानुष्यं मनुष्यजन्म प्राप्तं लब्धं तत्रापि सच्छास्त्रैर्वेदान्तानुकूलैः शास्त्रैः सह वेदान्तैरित्यर्थः, मतिर्बुद्धिः संस्कृता सूक्ष्मा जाता यदि अथापि यर्हि ब्रह्मविश्रान्तिरपरिच्छिन्नानन्दे चितस्थैर्यं न न स्याच्चेत्तर्हि अस्माभिः किमर्जितं किं संपादितं न किमपीत्यर्थः, मिथ्यात्वात्सर्वस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

इत्येवं व्यवसायेन ह्याकाशफलपातवत् ।
जिज्ञासयन्ति ये धीरा जिज्ञासामुख्यता तु सा॥ १०॥

इतीति । इत्येवं एवंप्रकारेण व्यवसायेन निश्चयेनाकाशफलपातवत्काकतालीयन्यायेनेत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतद्वासिष्ठादावित्यर्थः, धीराः साधनसंपन्नाः सन्तो ये रामादयो जिज्ञास-

यन्ति जिज्ञासां कुर्वन्ति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्। सा तेषां विरक्तता जिज्ञासामुख्यता ज्ञानेच्छाया मुख्यता यस्यां सा तथा ज्ञेयेति शेषः ॥ १० ॥

एतद्वैराग्यवतोऽप्युदाहरति।

विरोचनः कार्त्तवीर्यो बलिः श्रीराघवादयः।
विरक्ता राजलीलायां ते हि तत्र निदर्शनम् ॥११॥

विरोचनइति। विरोचनो दैत्यो बलेः पिता कार्त्तवीर्यः कृतवीर्यस्य राज्ञः पुत्रः सहस्रार्जुन इत्यर्थः, बलिर्विरोचनपुत्रो दैत्यः श्रीराघवादयः श्रीराघवो रामचन्द्रस्तदादयस्तत्प्रभृतयः पुराणेषु प्रसिद्धा बहवः सन्ति राजलीलायां सहजेपि राजकर्मणि दुःखरहितेपि प्रजापालनादिरूपे कर्मणीत्यर्थः, विरक्ता उदासीनाः स्थिता इति शेषः। ते हि प्रसिद्धास्ते तत्र मध्यमजिज्ञासामुख्यवैराग्ये निदर्शनं निदर्श्यते प्रदर्श्यतेऽनेनेति तदुदाहरणमित्यर्थः, करणे ल्युड्ज्ञेयमिति शेषः ॥ ११ ॥

एवं मध्यमजिहासामुख्यजिज्ञासामुख्यवैराग्ये दर्शयित्वोत्तमे ते दर्शयति द्वाभ्यां, तत्रादावुत्तमं जिहासामुख्यं दर्शयति।

तीव्रात्संसारवैराग्याद्ब्रह्मजिज्ञासनं यदि।
वैराग्यं पुण्यजीवानां जिहासामुख्यमेव तत् ॥१२॥

तीव्रादिति। तीव्राद्वेगवत्तरात्संसारवैराग्यात्संसारे वैराग्यं प्राप्येत्यर्थः, यदि यर्हि ब्रह्मजिज्ञासनं ब्रह्मज्ञानेच्छा केवलं स्यात्तद्वैराग्यं पुण्यजीवानां तद्बहुपुण्यैर्जीवानां जायते परन्तु जिहासामुख्यमेव जिहासैव मुख्या यत्र तत्तथा ज्ञेयमिति शेषः ॥ १२ ॥

उत्तमं जिज्ञासामुख्यं वैराग्यं दर्शयति ।

ब्रह्मजिज्ञासया तात तीव्रया यो विधीयते ।
विरागो दृश्यमात्रेषु जिज्ञासामुख्यमेव तत् ॥ १३ ॥

ब्रह्मेति । हे तात यो विरागो यद्वैराग्यं दृश्यभावेषु द्रष्टव्यपदार्थेषु तीव्रया दृढया ब्रह्मजिज्ञासया ब्रह्मज्ञानेच्छया विधीयते क्रियते तद्वैराग्यं जिज्ञासामुख्यमेव जिज्ञासैव मुख्या यत्र तत्तथा जिज्ञासाया एव प्रथमत उत्पन्नत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

अथ सप्तमं पूर्वषड्वैराग्यविलक्षणं वैराग्यमाहार्धेन ।

सहजं यस्य वैराग्यं का वाच्या तस्य मुख्यता ।
अथ दोषाः प्रदर्श्यन्ते वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥१४॥

सहजमिति । यस्याधिकारिधुरीणस्योत्तमाधिकारिण इत्यर्थः, सहजं स्वाभाविकं न तु दोषदृष्टिजनितं सर्वत्रात्मदर्शनाद्गुणदोषदृष्टिरहितत्वाच्च दोषदृष्टिरहितत्वाज्जिहासामुख्यं न प्राप्तस्वरूपत्वात्स्वाभाविकं सर्वत्रानात्मदृष्टिरूपं यद्वैराग्यमस्ति तस्य का मुख्यता जिहासाजिज्ञासयोर्मध्ये कस्य प्रधानता वाच्या वक्तव्या न कयोरपीत्यर्थः, अत एव पूर्वोक्तषड्वैराग्येभ्य इदं श्रेष्ठं विलक्षणं चेति भावः । एवं सप्तविधं वैराग्यं सलक्षणमभिधायेदानीं तस्य दोषदर्शनजन्यत्वात्तज्जननार्थं दोषप्रदर्शनं प्रतिजानीते सार्धेनार्धेति, अथ वैराग्यभेदप्रदर्शनानन्तरं दोषदर्शनाद्दोषज्ञानाद्वैराग्यं जायतेऽतः दोषा दूषणानि प्रदर्श्यन्ते प्रदर्शयित्वा निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथयामि समासेन सावधानमनाः शृणु ।

असमञ्जसतां साधो समारभ्य शरीरतः ॥१५॥

इतिश्रीबोधसारे वैराग्यपीठिकाबन्धे वैराग्यविवेचनं प्रकरणम् ॥ १ ॥

कथयामीति । हे साधो वैराग्यादिसाधनसंपादक शरीरतः शरीरात्समारभ्य प्रारभ्य सर्वविषयेषु असमञ्जसतां दोषरूपत्वं समासेन संक्षेपेण कथयामि निरूपयामि त्वं सावधानमनाः स्थिरचित्तो भूत्वेत्यर्थः, शृणु अवधारय ॥ १५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ वैराग्यपीठिकाबन्धार्थप्रकाशे वैराग्यविवेचनार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

एवं वैराग्यं विविच्य दर्शयित्वा प्रतिज्ञातान्विषयदोषान्दर्शयिष्यन्प्रथमतः शरीरदोषान्दर्शयितुं कायविडम्बनाख्यं प्रकरणमाह नवभिः, तत्र तावच्छरीरे रम्यताप्रतीतिरन्यद्रव्यकृता न तु स्वतो रम्यत्वं शरीर इत्याशयेनाह ।

यं भूषयन्ति कनकैर्वसनैश्चन्दनैरपि ।
अविचारत एवायं कायो रम्यत्वमागतः ॥ १ ॥

यमिति । लोकाः कनकैः सौवर्णालङ्कारैर्वसनैर्वस्त्रैः कञ्चुकोष्णीषादिभिश्चन्दनैरपि चन्दनादिसुगन्धिद्रव्यैश्च यं देहं भूषयन्ति भूषणैर्वस्त्रैश्चालं कुर्वन्ति चन्दनादिभिः सुगन्धयन्तीति विवेकः, यदि देहे स्वतो रम्यत्वं स्यात्तर्हि भूषणादिधारणं व्यर्थं स्यात्तथा यदि सुगन्धित्वं स्यात्तर्हि चन्दनादिलेपनं व्यर्थं स्याद्, अरम्यत्वमेव स्वतो देहे तत्तिरस्कारार्थं भूषणादिधारणं तथा दुर्गन्धित्वं स्वतो देहे तद्दूरीकरणाय चन्दनादि-

ना लेपः क्रियतेऽतोऽरम्यत्वं प्रत्यक्षमेव, तथापि अविचारत एव केवलमविवेकेनैवायमरम्यतया प्रत्यक्षः कायः शरीरं रम्यत्वं सुन्दरत्वमागतः प्राप्तः सुवर्णवस्त्रादीनां सुन्दरत्वं चन्दनादीनां न्धित्वमरम्ये दुर्गन्धिस्वभावे देह आरोप्य तस्यारम्यत्वं दुर्गन्धित्वं च तिरस्कृत्यायमेव देहो रम्यः सुगन्धरूप इति प्रतीतिरस्ति, सा भ्रान्तिमात्रमिति भावः ॥ १ ॥

इदानीमरम्यत्वमेव देहस्य स्पष्टमाह।

अस्य क्रव्यादभक्ष्यस्य कृशानोरिन्धनस्य च।
परिणामकृशस्यैव केन कायस्य रम्यता ॥ २ ॥

अस्येति। क्रव्यादभक्ष्यस्य क्रव्यादा मांसाहारिणो जीवा व्याघ्रादयस्तेषां भक्षितुं योग्यस्य कृशानोरिन्धनस्य चाऽग्नेः काष्ठादिवद्दाह्यस्य, एताभ्यां मांसादिरूपत्वेन दाहसमयेऽनुभूयमानदुर्गन्धित्वेन चारम्यता स्पष्टैवेति ज्ञापितं, जाड्यरूपत्वेन च परिणामकृशस्यैव ज्वरादिभिर्मध्ये मध्ये वृद्धत्वेन चान्ते दुर्बलस्यापि, एतेन कृशावस्थायामरम्यत्वं दुर्गन्धित्वं च स्पष्टमेवेति ज्ञापितमिति ज्ञेयम्। अस्य कायस्योक्तलक्षणस्य शरीरस्य रम्यता सुन्दरत्वं स्नेहास्पदत्वं केव किं विषया न कापीत्यर्थः॥२॥

ननु सुखभोगाश्रयत्वेन स्नेहास्पदत्वमस्त्यतो रम्यत्वमित्याशङ्क्य तन्नामनिरुक्त्या तदभावं दर्शयति।

कलेर्वरमिदं स्थानं विग्रहो मूर्त्तिमानसौ।
पञ्चभूतनिवासोऽयं कथं तत्र सुखी भवेत् ॥ ३ ॥

कलेरिति। इदं शरीरं कलेः कलहस्याधर्मबहुलस्य कालस्यापि वरं श्रेष्ठं स्थानं स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानं गृहं दुर्ग च

यथा सार्वभौमस्य सर्वा पृथिवी स्थानमपि निजाभिमानविषयं गृहं दुर्गं वा क्वचिद्देशे वर्तते, तत्र तत्स्थितिर्नित्यं दृश्यते । तथा कलहकालिकालयोरपि सर्वब्रह्माण्डव्याप्तयोः शरीरे स्वीयाभिमानेन नित्यं स्थितिर्ज्ञेया, अतः किंचित्कालं स्थितयोः क्वचिद्देशे तयोर्दुःखहेतुत्वं दृष्टं तत्कुतस्तयोर्नित्यस्थाने देहे सुखाशङ्केति भावः । पुनश्चासौ देहो मूर्त्तिमानाकारवान्विग्रहो युद्धं सर्वभूतानां भौतिकानामिन्द्रियाणां च परस्परं विरुद्धस्वभाववत्त्वेन तेषां च कार्यत्वाद्देहस्य विग्रहरूपत्वमिति भावः । किं चाऽयं देहः पञ्चभूतनिवासः पञ्चभूतानां निवासो वसतिर्यस्मिन्स गृहमस्ति, यत्र यत्र युद्धं भूतप्रवेशश्च जायते तत्र तत्र सुखं न भवतीति प्रत्यक्षमतः सर्वदा विग्रहरूपे पञ्चभूतनिवासे च देहे कुतः सुखाशङ्केति भावः, तत्र देहे कथं सुखी भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु देहे सर्वदा सुखं मास्तु तथापि गर्भवासे सर्वबाह्योपाध्यभावात्तत्र सुखं स्यादिति तत्रैव वासः सर्वप्रयत्नैः साध्यः शुकेनापि गर्भे द्वादशवर्षं स्थितमत एवेति पुराणप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य तत्रापि दुःखसत्त्वे हेतुमाह ।

> कारागृहं गर्भवासो बाल्यं केवलमूढता ।
> तत्रापि दुःसहात्यन्तं पराधीनतया स्थितिः ॥ ४ ॥

कारागृहमिति । गर्भवासो मातुरुदरे वासः स्थितिः कारागृहं कारा बन्धनं तस्य गृहं शालाऽस्ति बन्धनहेतुत्वात्तत्रापि न सुखमिति भावः, ननु गर्भस्थशरीरे सुखं मास्तु बालत्वे तु स्नेहः सर्वैः क्रियतेऽतस्तत्र सुखं स्यादिति तदेव सर्वदा सर्वप्रयत्नैः संपाद्यमित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावहेतुं दर्शयति बा-

ल्यमिति, बाल्यं बालत्वं केवलमूढता केवलमत्यन्तं मूर्खत्वमेव। तद्दुःखहेतोरज्ञानस्य तत्र सत्वात्सुखहेतोर्ज्ञानस्य चात्यन्ताभावाच्चात्यन्तं दुःखास्पदमेव बाल्यमिति भावः, किं च तत्रापि अतिदुःखहेतावपि बाल्ये पराधीनतयाऽऽहारविहारादिषु अस्वाधीनतया स्थितिः स्थानमत्यन्तमतिशयं दुःसहासोढुमशक्या, इदं दुःखं तु सार्वजनीनानुभवविषयमिति भावः ॥४॥

ननु युवावस्थायां शरीरे सर्वकार्ये च स्वातन्त्र्यात्सर्वविषयभोगजन्यसुखसत्त्वाच्च तदेव साध्यमित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावहेतुनिरूपणपूर्वकं तदसत्त्वं दर्शयति।

कामबाणैर्यत्र पीडा कामिनीविरहज्वरः।
पुष्कला पापसंपत्तिर्यौवनं विपदां वनम् ॥ ५ ॥

कामबाणैरिति। यत्र युवदेहे कामबाणैः कामस्य मनोभवस्य बाणैर्मोहनादिभिर्बाणसदृशैर्विकारैः पीडा दुःखं भवतीति शेषः, किं च कामिनीविरहज्वरः कामिनीनां कामवतीनां स्त्रीणां विरहेणाप्राप्तिजन्यदुःखेन ज्वरः सन्तापो भवति यौवने, किं च यौवने पुष्कला बह्वी पापसंपत्तिः सर्वदुःखकारणभूतपापनिष्पत्तिर्जायतेऽतो यौवनं युवावस्था विपदां दुःखवृक्षाणां वनं समूह एव कुतः सुखाशङ्का तत्रेति भावः ॥ ५ ॥

ननु जरावस्थायां कामाद्यभावात्पुत्रादिभिरादरणीयत्वाच्च सुखमस्त्वित्याशङ्क्याह।

उन्नताऽनततां यातो जराक्षारविधूसरः।
पुराणकूष्माण्डसमः कायो वृद्धस्य गर्हितः ॥ ६ ॥

उन्नतेति। उन्नतानततां गमने क्रियमाणे उन्नततामुच्चत्वमा-

नततां नम्रत्वं च यातः प्राप्तः कटिदेशे निर्बलत्वेनोन्नमनानमने पीडाजन्ये एवेति भावः, किं च जराक्षारविधूसरो वृद्धत्वनिमित्तकक्षारेण धूसरवर्णो भवतीत्यर्थः, क्षारपदेनात्र तज्जनितं तदुःखं लक्ष्यते । किं च पुराणकूष्माण्डसमः पुराणकूष्माण्डवदन्तर्निःसार इत्यर्थः, वृद्धस्य जरिणः कायो देहो गर्हितः सर्वजनैरनादृतो भवतीति शेषः, सर्वजनकृतानादरजन्यं दुःखं तत्र भवतीति सूचितम् ॥ ६ ॥

ननु मरणे सर्वदुःखकारणदेहाद्युपाधिरहितत्वात्सुखं स्यादित्याशङ्कमानं प्रत्याह ।

मरणस्य तु किं वाच्यं मृत्युदूतभयं ततः ।
नरके तु महद्दुःखं स्वर्गे पतनजं भयम् ॥ ७ ॥

मरणस्येति । मरणस्य तु मृतेस्तु किं वाच्यं तत्र दुःखं वचनानर्हमेव सर्वदुःखपरमावधित्वस्य सर्वलोकप्रत्यक्षत्वादनिर्वचनीयत्वाच्च न वाच्यं तदिति भावः, ननु मरणानन्तरं सुखं स्यादित्याशङ्क्याह मृत्युदूतेति, ततः मरणानन्तरं मृत्युदूतभयं मृत्योर्यमस्य ये दूतास्तेभ्यो भयं भीतिर्जायतेऽतस्तत्रापि दुःखमस्तीत्याशयः, तत इत्यावर्त्तनीयम्, अनन्तरं नरके तु तुशब्देनोक्तसर्वदुःखेभ्यो नरके महद्दुःखं भवतीति सूचितं, ननु पुण्यकर्मिणां स्वर्गप्राप्तौ तत्र दुःखाभावेन तत्प्रार्थ्यमेव स्यादित्याशङ्क्याह स्वर्ग इति, स्वर्ग इन्द्रादिलोके तत्तद्विषयसुखे सत्यपि पतनजं पतनाज्जायमानं भयं भीतिरस्तीति शेषः, भयजनितदुःखसत्वात्तत्राऽपि तस्य दुःखरूपत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

भोगकालेऽपि स्वर्गसुखे दुःखहेतुं दर्शयति ।

उत्तमाधमभावेन तत्राप्यस्ति विडम्बना।
यदि पश्वादियोनिः स्यात्तदा दुःखस्य का कथा॥८॥

उत्तमेति। तत्रापि स्वर्गसुखभोगसमयेऽपि उत्तमाधमभावेनो-च्चनीचत्वबुद्ध्या विडम्बना तिरस्कारादिजनितदुःखमस्ति व-र्त्ततेऽतः स्वर्गे सुखं नास्त्येवेति भावः। ननु तर्हि स्वर्गनर-कयोः सुखाभावेऽपि अन्यत्रैव गतौ सुखं क्वचित्स्यादतः सैव प्रार्थनीया भवेदिति शङ्कामालक्ष्योभयगत्यभावे तृतीया गतिस्त-त्रापि दुःखं दर्शयति यदीति, पश्वादियोनिः स्याद्भवेद्यदि यर्हि तदा तर्हि दुःखस्य दुःखसम्बन्धिनी कथा वार्त्ता का न कापीत्यर्थः, सर्वकार्येषु पराधीनत्वस्य स्पष्टत्वादन-न्तत्वाच्च वचनानर्हमिति भावः॥८॥

ननु मरणानन्तरं पुनर्जन्म नेति नास्तिकमतं श्रुत्वा पुनर्ज-न्मास्ति वा नेति सन्दिहानं प्रत्याह।

पुनर्जन्म पुनर्मृत्युः पुनर्दुःखं पुनर्भयम्।
न जानाति गतिं जन्तुर्निमग्नो मोहसागरे॥९॥

इति कायविडम्बना॥२॥

। जन्म जननं पुनर्मरणानन्तरं स्याद्भवन्मृत्यु-र्मरणं पुनर्जननानन्तरं स्याद्दुःखं पुनर्दुःखानन्तरं स्या-द्भयं मृत्युः पुनर्जन्मानन्तरंस्यात्, ननु तर्हि जन्ममरणातीत-गतिः कुतो न साध्यते सर्वैरित्याशङ्क्याह नेति, जन्तुर्जीवो मोहसागरे मोहो मूलाज्ञानं तदेव सागर इवापारत्वात्त-स्मिन्निमग्नस्तादात्म्याभिमानं प्राप्तः सन्गतिं सर्वप्रपञ्चाती-तमोक्षरूपां स्थितिं न जानाति अबस्तत्साधन आदरं प-

रित्यज्य पुनः पुनः संसारापत्तिकारणानि कर्माण्येव करोतीति भावः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ वैराग्यपीठिकार्थप्रकाशे कायविडम्बनार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ वृत्तिविडम्बना ।

एवं शरीरदोषान्प्रदर्श्येदानीं तज्जीवनभूतवृत्तिदोषान्प्रदर्शयितुं वृत्तिविडम्बनाख्यं प्रकरणं सार्धद्विश्लोकमाह, तत्र प्रथमं क्षत्रवृत्तेर्दोषानाह पादेन ।

क्षत्रधर्मे परा हिंसा याच्ञायां लाघवं महत् ।
असत्यमेव वाणिज्ये नानृतात्पातकं परम् ॥ १ ॥

क्षत्रेति । क्षत्रधर्मे क्षत्रियकर्मणि परा हिंसोत्कृष्टा हिंसाऽस्ति अतोऽत्रासक्तिर्न योग्या, ननु ब्राह्मणजीविका निर्दोषेति चेत्तत्राह याच्ञायामिति, याच्ञायां भिक्षावृत्तौ महद्बहु लाघवमनादरणमस्ति, अतोऽनादरजन्यं दुःखमसह्यं तत्रेति भावः, तर्हि वैश्यवृत्तौ दोषो न स्यादिति चेत्तत्राह वाणिज्ये, व्यापारवृत्तावसत्यमेवानृतमेव केवलमस्ति, ननु असत्ये दुःखहेतुत्वं न प्रतीयत इत्याशङ्क्याहानृतान्मिथ्यावचनात्परमन्यदुत्कृष्टं पातकं पापं न नास्ति तदेव श्रेष्ठं पापमित्यर्थः, दुःखहेतोः पापस्य सत्वात्तत्रापि दुःखमस्तीत्याशयः ॥ १ ॥

ननु तर्हि शूद्रवृत्तिः श्रेष्ठा चेत्तत्राह ।

सेवायां परमं कष्टं मृत्कीटस्तु कृषीबलः ।
द्यूते सर्वस्वनाशः स्याच्चौर्ये राजभयं महत् ॥ २ ॥

सेवायामिति । सेवा शूद्रवृत्तिस्तस्यां परममुत्कृष्टं कष्टं दुःखं

प्रसिद्धमेवातः शूद्रवृत्तावप्यादरो न कार्य इति भावः, कृषि-वृत्तावपि दोषं दर्शयति मृदिति, कृषीवलः कर्षको मृत्कीटो मृदि कीट इव सदा तिष्ठतीत्यर्थः, तुपदेन सर्ववृत्तिभ्योऽपि तत्र कृषिवृत्तौ दुःखाधिक्यं सूचितमिति ज्ञेयं, ननु द्यूतवृत्तिस्तर्हि समीचीना स्यात्तत्राह द्यूत इति, द्यूते द्यूतवृत्तौ सर्वस्वनाशः स्यात्स्त्रीधनगृहादिनाशः स्याद्भवेदतस्तत्रापि दुःखमेवेति भावः, चौरवृत्तौ तु तत्प्रसिद्धमेवेत्याशयेनाह चौर्य इति, चौर्ये चौर-वृत्तौ महदतीव राजभयं राज्ञो भीतिरस्तीति शेषः ॥ २ ॥

नाकाशात्पतति द्रव्यं जीविका सुखदा कथम् ।

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे वैराग्यपीठिकाबन्धे वृत्ति-विडम्बनाख्यं तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

नन्वेताभ्यः षड्वृत्तिभ्योऽन्या काचिद्वृत्तिराश्रयणीयेत्या-शङ्क्याह नेति, द्रव्यं सर्वजीविकानिदानभूतं द्रव्यं धनमाकाशा-द्वियत्तो न पतति न वर्षति एता वृत्तीर्विना न लभ्यत इति भावः, अतो जीविका जीवनहेतुभूतं द्रव्यं वस्तुमात्रमित्यर्थः, सुखदा सुखप्रापिका कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपीत्यर्थः ।

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ वैराग्यपीठिकाबन्धार्थप्रकाशे वृत्तिविडम्बनार्थप्रकाश-स्तृतीय ॥ १ ॥

अथ कामविडम्बना ।

एवं वृत्तिदोषान्प्रदर्श्येदानीं कामस्यैव सर्वसंसारमूलत्वं 'सोऽकामयत, कामो दाता कामः प्रतिगृहीते'त्यादि श्रुतिभ्यः प्रसिद्धमतस्तत्रासक्तिनिषेधार्थं तद्दोषान्दर्शयितुं का-

मविडम्बनाख्यं प्रकरणमारभते पञ्चभिः श्लोकैः, तत्र तावन्मनुष्येषु मनुष्यस्वभावमाच्छाद्य पिशाचस्वभावं क्रौर्यादिदोषरूपं पिशाचेभ्योऽप्यतिमलिनं प्रकटयति एवं रूपं कामदोषमाह।

चर्वयन्ति महामांसं गते प्राणे पिशाचकाः।
जीवत्परस्परं मांसं स्त्रीपुंसाश्चतुराननाः॥ १॥

चर्वयन्तीति। पिशाचकाः पिशाचाः कमत्ययेन कामिपिशाचेभ्यः पिशाचेषु पिशाचत्वं न्यूनमेवेति सूचितं, ते प्राणे गते सति प्राणवियोगे जाते सति प्रेतानां महामांसं पुरुषादिमांसं स्वयमपि प्राणवियोगे जाते पिशाचत्वं प्राप्येत्यर्थोऽपि ज्ञेयः, चर्वयन्ति खादन्ति तत्तेषां स्वधर्मत्वान्न क्रौर्यं गणनीयमिति भावः, तेभ्यः पुरुषेषु कामिषु तदाधिकक्यं दर्शयति जीवदिति, स्त्रीपुंसाः स्त्रियश्च पुमांसश्च स्त्रीपुंसाः परस्परं मिथुनीभूयेत्यर्थः, जीवत्परस्परं जीवतामेव परस्परमन्योन्यमित्यर्थः, मांसं चर्वयन्ति खादन्ति। ननु परस्परमांसभक्षणे कृते कुतो न ज्ञायते मन्मांसं भक्षतीति, ज्ञाते च कुतो न निवारयन्तीत्याशङ्क्याह चतुराननाः भक्षणे चतुराण्याननानि मुखानि येषां ते, सर्वप्रयत्नैः संपादितानि प्राणवत्प्रियाणि धनान्येव मांसतुल्यानि वा परस्परदुःखपरिहारादिजीवनादिचिन्तया परस्परं मांसशोषणं भवति तदेव भक्षणमुपचर्यते, भक्षकत्वेपि परस्परं भक्षकत्वाप्रतीतिरेवाननानां चातुर्यमिति विवेकः, मनुष्यत्वं दूरीकृत्य पिशाचत्वं संपादितमित्ययं कामस्य महान्दोषो दर्शित इति ज्ञेयम्॥ १॥

पुनरपि तदेव प्रकारान्तरेण दर्शयति।

नृदेहैर्निशि नृत्यन्ति श्मशानेषु पिशाचकाः।

विचित्रैरङ्गविन्यासैर्गृहेषु गृहमेधिनः ॥ २ ॥

नृदेहैरिति। पिशाचकाः पिशाचाः कप्रत्ययार्थस्तूक्त एव नृदेहैः स्वदेहैर्नृत्यं कर्त्तुं लज्जिता इव मनुष्यशरीराणि धृत्वेत्यर्थः, तत्रापि निशि रात्रौ तत्रापि श्मशानेषु अमङ्गलस्थानेषु शवदाहदेशेषु नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति गृहमेधिनो गृहधर्मेषु हिंसाप्रायेषु शीलं येषान्ते तथोक्ताः कामिनः स्वदेहैरेव दिने रात्रौ च निर्लज्जा भूत्वा गृहेषु स्वस्थानेष्वेव विचित्रैर्भावहावविशिष्टैरङ्गविन्यासैर्हस्ताद्यङ्गस्थापनैर्नृत्यं कुर्वन्ति, अतः कामिनां पिशाचेभ्योऽप्यतितरामविवेकित्वं तत्कामस्यैव दोषजातमिति भावः ॥ २ ॥

एवं कामिषु पिशाचचेष्टानुकरणं प्रदर्श्येदानीं श्वचेष्टामपि तेषु दर्शयति।

लिहति स्पृशति भ्रान्तो मुहुर्जिघ्रति खादति।
ग्रामसिंहानुरूपेयं ग्राम्यधर्मव्यवस्थितिः ॥ ३ ॥

लिहतीति। यथा श्वा कश्चिदन्नमांसचर्मादिपदार्थं दृष्ट्वा भ्रान्तः सन्दिशि दिशि भ्रममाणः प्रथमतस्तं स्पृशति स्पर्शेन निश्चिनोति मुहुः पुनस्तत्र भक्ष्यं वाऽन्यत्किञ्चिदिति संदेहे जिघ्रति घ्राणेन निश्चिनोति तत्रापि संदेहे लिहति जिह्वया स्वादु वाऽस्वादु निश्चिनोति ततश्च निःसंदेहं खादति भक्षति, एवं श्वस्वभावव्यवस्था दृष्टैव सर्वैरित्यर्थः, एवमेव ग्राम्यधर्मव्यवस्थितिः कामवतां स्वभावव्यवस्थाऽपि । सेयं ग्रामसिंहानुरूपा शुनामेव योग्येत्यर्थः, एवं विपरीतस्वभावः कामकृत एवेति भावः ॥ ३ ॥

विषयेषु दुःखरूपेषु सत्स्वपि कामेन भ्रान्तानामेव तेषु सुखरूपत्वनिश्चयो भवतीत्याशयेनाह।

कण्डूयनेन यत्कण्डूसुखं तत्किं भवेत्सुखम् ।
पश्चाद्यत्र महापीडा तथा वैषयिकं सुखम् ॥ ४ ॥

कण्डूयनेनेति । कण्डूयनेन नखादिना घर्षणेन कण्डूसुखं घर्षणजन्यं सुखमिव यत्प्रतीयते तत्किं सुखं भवेन्नैव तत्सुखमित्यर्थः, कुतो न तत्सुखमित्यत आह यत्र घर्षणजन्ये सुखे पश्चाद्घर्षणानन्तरं महापीडा महतीव पीडा दुःखमस्ति तथा तद्वद्वैषयिकं विषयघर्षणजन्यं सुखं सुखमिव प्रतीयते परन्तु तद्दुःखमेव नाशरोगचिन्तादिदुःखैर्बहुभिर्व्यामिश्रत्वाद्विषसंपृक्तान्नं विषमिव तत्सुखं दुःखमेवेति भावः ॥ ४ ॥

स्त्रीषु तु स्वस्य पुनः पुनर्मारकत्वेनातीव शत्रुरूपत्वे सत्यपि मित्रबुद्धिस्तत्र कामकृतभ्रान्त्यैवेत्याशयेनाह ।

नादासक्तं मृगं व्याधश्छिनत्ति निशितैः शरैः ।
रूपासक्तं नरं नारी रतिच्छुरिकयाऽसकृत् ॥ ५ ॥

इति कामविडम्बना ॥ ५ ॥

नादेति । व्याधो मृगयुर्नादासक्तं मृगयुकृतगायनलुब्धं मृगं हरिणं निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्बाणैश्छिनत्ति भिनत्ति तत्तु एकवारमेव नारी स्त्री रूपासक्तं स्वरूपलुब्धं नरं पुरुषं रतिच्छुरिकया रतिर्मैथुनमेव च्छुरिका क्षुरस्तयाऽसकृन्नित्यमेव च्छिनत्तीत्यहो व्याधादपि क्रूरत्वं स्त्रीणामतीवेति भावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ
वैराग्यपीठिकाबन्धार्थप्रकाशे कामविडम्बनार्थ-
प्रकाशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ क्रोधविडम्बना ।

एवं कामदोषान्प्रदर्श्येदानीं क्रोधेऽतिदुष्टत्वस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वात्संक्षेपेण तद्दोषान्प्रदर्शयितुं क्रोधविडम्बनाख्यं प्रकरणमेकश्लोकमारभते राक्षसाद्प्यतिक्रौर्यं क्रोधवति दर्शयति ।

रुधिरं पिबति स्वीयं दिवा तमसि नृत्यति ।
भीषयत्यात्मनात्मानं क्रूरः क्रोधी न राक्षसः ॥ १ ॥

इति श्रीबोधसारे क्रोधविडम्बनाख्यं प्रकरणम् ॥ ५ ॥

रुधिरमिति । क्रोधी क्रोधवान्स्वीयं स्वकीयं रुधिरमसृक्पिबति प्राश्नाति, स्वीयदेहेपि निर्दयस्य परदेहे कुतो दयाशङ्केति भावः, 'स्वापत्यभक्षणं यत्र परापत्येषु कादये'ति न्यायाद्राक्षसस्तु परकीयं रुधिरं पिबति न स्वीयमतो दयासत्वात्कदाचिदपि परदेहेऽपि सा स्यादिति राक्षसे क्रौर्यन्यूनत्वमिति भावः, किञ्च क्रोधी दिवा दिवस एव तमसि अन्धकारे नृत्यति नृत्यं करोति क्रोधिनः प्रकाशरूपेऽपि दिनेऽन्धकारप्रतीतेरतीवाविवेकित्वं राक्षसे तु तमस्येव तमःप्रतीतेरविवेकस्य न्यूनत्वमिति भावः । किञ्च क्रोध्यात्मना स्वेनैवात्मानं स्वं भीषयति भयं प्रापयति राक्षसस्तु अन्यं भीषयति अतः स्वास्मिन्सदयत्वस्य विद्यमानत्वात्कदाचिदन्येष्वपि तत्ततः स्यात्क्रोधवति तु तदभावान्न तदाशङ्केति भावः, अतः क्रोध्येव क्रूरो निष्ठुरतरो न राक्षसो राक्षसस्तु क्रूरो न क्रूरतर इति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ वैराग्यपीठिकार्थप्रकाशे क्रोधविडम्बनार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ लोभविडम्बना

एवं क्रोधदोषान्प्रदर्श्येदानीं लोभस्यैव सर्वमोक्षसाधनपरिपन्थित्वात्तस्य दोषान्विस्तरेण प्रदर्शयितुं लोभविडम्बनाख्यं प्रकरणमेकविंशतिश्लोकमारभते, तत्रादौ पिशाचादिभ्योऽपि बुद्धेरतिभ्रामकत्वं लोभे दर्शयति।

न पिशाचा न डाकिन्यो न भुजङ्गा न वृश्चिकाः।
संभ्रान्तयन्ति मनुजं यथा लोभो धियं रिपुः ॥१॥

नेति । पिशाचाः प्रेता न डाकिन्यो न भुजङ्गाः सर्पा न वृश्चिका न, एते सर्वेपि प्रत्येकं मिलिता वा मनुजं मनुष्यं संभ्रान्तयन्त्यपि तथा न संभ्रान्तयन्ति, तथा कथं, यथा येन प्रकारेण लोभो लोभाख्यो वृत्तिविशेषो धियं बुद्धिं संभ्रान्तयति तथा, अतः स एव रिपुः शत्रुतर इति भावः। मनुष्यपदेन वृश्चिकादीनां मनुष्यत्वबुद्धिमात्रभ्रामकत्वं न त्वन्यजन्मविषयबुद्धिभ्रामकत्वमतस्तेषु शत्रुत्वं प्रसिद्धमेव न शत्रुतरत्वं, लोभस्य तु केवलबुद्धिमात्रभ्रामकत्वेन जन्मान्तरविषयबुद्धिभ्रामकत्वसिद्धेः शत्रुतरत्वं गोश्वौ पशू इति न्यायादिति भावः ॥ १ ॥

एवं लोभस्य शत्रुत्वं प्रदर्श्येदानीं शत्रुजयेच्छायां शत्रुजयोपायाश्चत्वारः सामदानभेददण्डाख्याः सन्ति, तेषु समञ्जसे शत्रौ सामोपयुज्यते लोभे त्वसामञ्जस्येन तस्यानुपयोगं निश्चित्य दानरूपोपायेन शत्रुं जिगीषुमालक्ष्य शिष्यं गुरुस्तदनुपयोगं दर्शयति।

मेरवो घृतबिन्द्वाभा दुराशादावपात्रके।
कथं सहस्रलक्षाद्यैस्तर्हि तृप्यतु लोभवान् ॥ २ ॥

मेरव इति। मेरवः कनकाचला अपरिमिता दुराशादाव-

पावके विषयाशैवारण्याग्निस्तस्मिन्घृतविन्द्राभा घृतविन्दुतुल्या भवन्तीत्यर्थः, तदा तर्हि लोभवान्स लोभो यस्मिन्विद्यते स पुरुषविशेषः सहस्रलक्षाद्यैः सहस्रलक्षादिसङ्ख्यापरिमितैर्द्रव्यैरिति शेषः, कथं तृप्यतु तृप्तो भवेन्न कथमपीत्यर्थः, अतो दानरूपोपायोऽपि निरुपयोगीति भावः ॥ २ ॥

एवं लोभरूपशत्रुजये सामदानयोरनुपयोगित्वं प्रदर्श्याऽत्र भेदोपयोगं निश्चित्य तस्मिन्बलाबलविचारस्य कर्त्तव्यतायां तद्बलं दर्शयति ।

आनिद्रं प्रातरारभ्य जाग्रति स्वप्नपूर्ष्वपि ।
भ्रमन्नो लभते शान्तिं स लोभस्य पराक्रमः ॥३॥

आनिद्रमिति । अयं जीवः प्रातरारभ्य प्रातर्जागरणादारभ्याऽऽनिद्रं निद्रापर्यन्तं जाग्रति जागरावस्थायां भ्रमन्भ्रान्तः सन्स्वप्नपूर्ष्वपि स्वप्ननगरेष्वपि अपिशब्दान्मनोरथादौ भ्रान्तः सञ्छान्तिं स्थैर्यसुखं नो लभते न प्राप्नोति तत्कारणं यत्स लोभस्य लोभरूपशत्रोः पराक्रमो बलं निश्चेतव्यम् ॥ ३ ॥

इदानीं मनुष्यत्वं दूरीकृत्य सर्पभूतादिस्वभावजननमपि लोभबलकृतमेवेत्याह ।

निधानं यक्षसर्पाद्या यदाक्रामन्ति यत्नतः ।
न पिबन्ति न खादन्ति तेषां हि गुरवः शठाः॥४॥

निधानमिति । ये यक्षसर्पाद्या यक्षाः प्रेतादयः सर्पाद्याः सर्पवृश्चिकादयो निधानं द्रव्यपूर्णं पात्रं दानभोगाद्यनुपयोगेऽपि आक्रामन्ति आक्रम्य तिष्ठन्ति यत्नतो यत्नेन न पिबन्ति न खादन्ति खानपानाद्युपायेन व्ययं न कुर्वन्तीत्यर्थः, तेषां मध्ये शठा

दानाद्युपयोगरहितधनरक्षका गुरवः श्रेष्ठाः, यद्वा तेषां गुरव उपदेष्टारस्तेषां पिशाचादीनां तथा धनरक्षणमेतस्माच्छिक्षितमिति तेषां न्यूनत्वमेतस्मादिति भावः, तेषां पिशाचादीनां ज्ञानाभावेऽनुपयोगितया द्रव्यरक्षणं न निन्द्यमिति ध्वनितं, मनुष्याणां तु तत्सत्त्वेऽपि पिशाचवत्तद्रक्षणं निन्द्यमेवेति पिशाचेभ्योऽपि निकृष्टत्वसम्पादनमिति लोभपराक्रमः सूचितः ॥ ४ ॥

इदानीं दानभोगहीनधनरक्षणं व्यर्थमेवेत्याह ।

दानभोगविहीनं च यदेव धनिनो धनम् ।
न तु तस्य मुखे धूलिर्दीयते भूमिगोपनैः ॥ ५ ॥

दानेति । दानभोगविहीनं दानाभावात्परलोकहितं न भवति भोगाभावादैहिकसुखासाधकं च भवति अतो यदुभयलोकासाधकं धनिनो धनवतो धनं द्रव्यमस्ति तुशब्देन तन्नास्त्येवेति सूचितं, ननु मरणसमये मुखे सुवर्णादि निक्षिप्यते प्रेतक्रियाश्च कुर्वन्ति पुत्रादयस्तदुपयोगित्वाद्धनरक्षणमुचितमेवेत्याशङ्क्याह नत्विति, तस्योक्तलक्षणस्य यक्षवित्तस्य मुखे तु आस्येऽपि भूमिगोपनैर्भूमिरक्षकैर्नृपैरित्यर्थः, धूलिर्द्रव्यसमीपवर्त्तिरजोऽपि द्रव्यकणगमनशङ्कया न दीयते दूरे क्रियायां धनस्योपयोगाशङ्केति भावः ॥ ५ ॥

ननु'आपदर्थे धनं रक्षेदि'त्यादीनि नीतिवाक्यानि, 'सत्पात्रे स्थापितं द्रव्यं परलोकहितं भवेदि'ति, 'दृढे पात्रे तु निक्षिप्तं धनं भद्रं भवेदि'त्यादिवाक्यानि पण्डितजनमुखेन श्रुत्वा परलोकाय धनं दृढे ताम्रादिनिर्मितपात्रे निक्षिप्य भूम्यां स्थापयन्ति तद्धितमेवेति तत्कुतो निन्द्यत इत्याशङ्क्य तद्वाक्यतात्पर्यमज्ञात्वैव धनं द्रव्यं रक्षेद्यदि तर्हि तद्रक्षणं तद्धनं वाऽऽपदर्थे स्यात्-

स्वनाशायैव स्यात् । यद्वा धनं रक्षेच्चेद्रक्षणं न सम्भवति, कुतः ! अर्थे धन आपन्नाशः स्यादेव, यद्वा धन आपन्नाशोऽस्ति अतस्तदायासं त्यक्त्वाऽऽत्मानमित्यपकृष्य तमेव रक्षेदित्यर्थः, सत्पात्रे तु श्रोत्रियत्वादिगुणविशिष्ट इत्यर्थः, अस्तदेव दद्यं भूमिनिक्षेपणं तु सर्वजगदुत्पत्तिकारणभूम्यां निक्षेपणं ब्रह्मार्पणमित्यादिवाक्योक्तमेव विहितम्, इममर्थमज्ञात्वा केवलताम्रादिपात्रे द्रव्यनिक्षेपो मौर्ख्यविलसितमेवेत्याशयेनाह ।

मूढस्ताम्रमये पात्रे संस्थापयति किं धनम् ।
पात्रे स्थितं धनं भद्रं किन्तु पात्रं परीक्षय ॥ ६ ॥

मूढ इति । मूढो मूर्खस्ताम्रमये ताम्रादिरचिते पात्रे भाण्डे धनं द्रव्यं स्थापयति स्थापनं करोति तत्किं न किमपि तदित्यर्थः, पात्रे स्थितं धनं भद्रं सत्पात्रे विद्यमानं द्रव्यं भद्रं सुखाय भवति तत्सत्यमुक्तं किं तु पात्रं सत्पात्रं परीयक्ष परीक्ष्य ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं मानं शरीरसुखाशां च त्यक्त्वा याच्ञायै भ्रमणं गृहं गृहं प्रति लोभपराक्रमकृतमेवेति दर्शयति ।

काकविष्ठाधनस्यार्थे कायक्लेशेन भूयसा ।
मदान्धा धनिनः सेव्या महतीयं विडम्बना ॥ ७ ॥

। काकविष्ठाधनस्य वायसविष्ठातुल्यस्य धनस्यार्थे निमित्ते भूयसाऽधिकेन कायक्लेशेन शरीरजन्यक्लेशेन मदान्धा द्रव्यमदेनान्धा हिताहितज्ञानशून्या धनिनो धनवन्तः सेव्याः सेवितव्या इयमुक्तलक्षणा कदर्थना सद्या सा म-

हत्यतीव विडम्बनाऽनार्यतैव सेत्यर्थः, इदमपि लोभपरा-क्रमकृतमेवेति भावः ॥ ७ ॥

न लोभस्योपचाराय मणिमन्त्रौषधादयः ।
मणिमन्त्रौषधश्लाघी सोऽपि लोभपरायणः ॥ ८ ॥

ननु लोभरोगनिवारण औषधाद्युपायोस्ति वा नवेति स-न्दिह्यमानं प्रष्टुमिच्छन्तं शिष्यमालक्ष्याह नेति, लोभस्य लोभना-म्नो रोगस्योपचाराय निवारणाय मणिमन्त्रौषधादयो मणिश्च मन्त्रश्चौषधश्चादीनि येषां ते न न सन्ति, ननु लोभनिवार-कं मण्यादिकं नास्तीति कुतोऽवगतमित्यत आह मणीति, यः कश्चिन्मणिमन्त्रौषधश्लाघी मणिभिर्मन्त्रैरौषधैश्च लाघत आत्मानं कत्थते सोऽपि असौ च लोभपरायणो लोभपर एव दृष्ट इति शेषः, अत एवावगतमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं मनुष्येषु मनुष्यस्वभावं तिरस्कृत्य श्वस्वभावस-म्पादनमपि लोभकृतमेवेत्याशयेनाह ।

किञ्चिद्धनकणं ध्यात्वा मुखमाढ्यस्य पश्यसि ।
करोषि श्वेव चाटूनि लोभेनापकृतं स्मर ॥ ९ ॥

किञ्चिदिति । यथा श्वा किञ्चित्स्वल्पं धनकणं स्वभक्ष्यक-णिकां ध्यात्वा ममैतावत्प्राप्नुयादिति निश्चित्याढ्यस्य ध-निनोऽन्नसमृद्धिमतो मुखमास्यं पश्यति अवलोकयति चाटूनि तद्रञ्जनार्थमुदरदर्शनपुच्छचालनपादप्रक्षेपणादीनि करोति त-द्वत्किञ्चित्सर्वं द्रव्यं कोऽपि न ददाति तत्र ढब्बूकादिकणिकामा-त्रं ददाति न वा ददातीति जानन्नपि धनवतो मुखं प्रति पश्य-सि प्रतीक्षां कुर्वन्नेव तिष्ठसि ततश्च तद्रंजनार्थं चाटूनि गायनहा-स्यविनोदशास्त्रचर्चानृत्यादिचेष्टाः करोषीत्ययं श्वस्वभाव-

स्त्वयि उत्तमं मनुष्यस्वभावं दूरीकृत्य सम्पादित एतल्लोभे-नाऽपकृतं लोभनाम्ना शत्रुणाऽपकृतमपकारः कृत इति स्मर जानीहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इदानीं लोभनामनिरुक्त्याऽपि लोभप्रतापं सूचयति ।

लोहार्गलो भद्रहरो लोलताङ्को भयप्रदः ।
लुनात्युभौ च यल्लोकौ तेन लोभः प्रकीर्त्तितः॥१०॥

लोहार्गल इति । लोहार्गल आयसी शृङ्खलेव यत्र यत्र विषये लोभवतो बुद्धिः संलग्ना ततो विषयात्सा निर्गन्तुम-स्वाधीनाऽतो लोभशृङ्खलया रुद्धाऽतो लोभस्य लोहार्गलत्वमत एव लोभनाम्नि लोकारस्य सिद्धिरिति भावः, किं च भद्रहरो भद्रस्य सुखस्य हरो नाशको यस्य बुद्धौ लोभस्तस्य सुखं नैव स्यादित्यर्थः, अतो लोभनाम्नि भकारसिद्धिर्ज्ञेया, किञ्च लोल-ताङ्को लोलता चाञ्चल्यं तदेवाङ्कं चिह्नं यस्य स यत्र यत्र सचेतनेषु चाञ्चल्यं लक्ष्यते तत्र तत्र लोभसत्वमनुमीयते ऽयं लोभवान् क्रि-यावत्वाद्वत् । ननु ज्ञानिष्वेतद्व्यभिचारः, न तत्रापि व्यवहा-रकाले तत्सत्वात्समाधिकाले तु व्यवहाराभावाल्लोभासत्व-मिष्टमेव, ननु ज्ञानिनि तत्सत्वे तत्त्वमेव व्याहन्येत 'रागो लि-ङ्गमबोधस्ये'ति श्रुते रागवृत्तेर्विशेषस्यैव लोभत्वादिति चेन्न बा-धितत्वेन तत्सत्वेप्यकिञ्चित्करत्वात् 'सन्तु रागादयो बुधे' इति शास्त्रान्तरेण तस्य तेष्वकिञ्चित्करत्वोक्तेः, 'जीवन्नाखुर्न मा-र्जारं हन्ति हन्यात्कथं मृत' इति न्यायेनाबाधकत्वसिद्धेश्च ज्ञा-निषु तद्बाधकत्वाभ्न ज्ञानित्वव्याहतिरत इदमनुमानमव्यभि-चारि लोलताङ्क इति, अतोऽपि लोभनाम्नि लोकारसिद्धिर्ज्ञेया । किं च भयप्रदो यत्र यत्र भयं तत्रापि लोभसत्वमनुमीयतेऽतो

लोभनाम्नि भकारसिद्धिर्ज्ञेया, किञ्च यद्यतो लोभ ...
लोका एतल्लोकपरलोकौ दानभोगाप्रवर्त्तकतया लुनाति खण्ड-यति नाशयति, ननु लुभधातुप्रकृतिकत्वे प्रसिद्धे लोभस्य कथं लूञ्प्रकृतिकत्वमुच्यते येन च्छिदिक्रियावत्त्वं स्यादिति चेन्न लुभधातोर्विमोहनार्थवत्वेन विमोहनस्य चोभयलोकघातकत्वप्रसिद्धेर्लोभशब्दस्यार्थतो लूञ्प्रकृतिकत्वात्तेन कारणेन लोभो लोभनाम्ना प्रकीर्तितः प्रसिद्धत्वेन प्रतिपादितः, एतेनाऽपि लोभप्रतापो ज्ञेय इति भावः ॥ १० ॥

एवं लोभरूपशत्रोर्बलं प्रतिपाद्यातिबलित्वे निर्णीते तज्जये भेदोऽपेक्षितः। स च द्विविधः, शत्रुबलन्यून्यत्वसाधकदानसामोपायैस्तन्मन्त्र्यादिवशीकाररूप एकः, अपरः समाश्रयः। समाश्रयोऽपि द्विविधः श[1]त्रोरन्याधिकबलिसंश्रयः शत्रुसंश्रयश्च। तत्र दानसाम्नोरसामञ्जस्येन लोभरूपशत्रोस्तन्मन्त्र्यादिष्वपि तथात्वादनुपयोगः, अतः प्रथ[2]मानुपयोग एव। शत्रुसमाश्रयस्यापि तथैव दुःसाध्यत्वात्तमपि विहाय तदधिकबलसमाश्रयेण स जेतव्य इति तदधिकबलिजिज्ञासायां तद्दौर्लभ्यं परमयत्नादरार्थं दर्शयति।

सकामाः कामिनीलुब्धा निष्कामा मोक्षलोभिनः।
भावलुब्धो हि भगवान्निर्लोभोऽत्यन्तदुर्लभः॥११॥

सकामा इति। सकामाः कामेन सह वर्त्तमाना ये जगति प्रसिद्धास्ते कामिनीलुब्धाः कामिनीत्युपलक्षणं धनादिसर्वविषयाणामतस्तेषां लोभग्रस्तत्वं प्रत्यक्षमेवेति तदाश्रयोऽकिंचित्कर इति भावः, किञ्च निष्कामाः कामरहिता विरक्ता

---

(१) शत्रुतः। (२) प्रथमयोः सामदानयोः।

इत्यर्थः, ते मोक्षलोभिनो मोक्षे लोभो विद्यते येषां ते तथोक्ता अतस्तेषामपि समाश्रयो लोभशत्रुजयेऽप्रयोजक एवेति भावः । किञ्च हि प्रसिद्धो भगवान्षड्गुणैश्वर्योऽपीश्वरो भावलुब्धो भावे प्रेम्णि लुब्धो लोभी भवति अतस्तस्यापि लोभग्रस्तत्वमेवेति तदाश्रयो लोभनाशेऽकिञ्चित्कर एव तस्यापि तन्मूलकत्वादिति भावः, तर्हि निर्लोभो नास्त्येव किं तर्हि असाध्यलोभजयविचारेणेत्याशङ्क्याह निर्लोभो लोभरहितः केवलब्रह्मनिष्ठो जीवन्मुक्त इत्यर्थः, अत्यन्तदुर्लभोऽत्यायासैर्बहुसाधनैर्लभ्यः प्राप्यः स इति तत्प्राप्तिसाधनेषु दृढो भूत्वा प्रवृत्तिः कार्येति सूचितम्, अतः केवलं तदाश्रयेणैव स जेतुं शक्यो नान्यथेति भावः ॥ ११ ॥

ननु ईश्वरेऽपि लोभसत्त्वं कथं निश्चेयमित्याशङ्क्य तत्सम्भावनार्थं तद्विभूत्यां राजनि तं दर्शयति ।

दुग्धफेनोज्ज्वला शय्या बाला चरणसेविनी ।
निद्रां न लभते भूपः परराष्ट्रजिगीषया ॥ १२ ॥

दुग्धेति । दुग्धफेनोज्ज्वला दुग्धफेनवत्कोमलस्पर्शा निर्मला च शय्या शयनसाधनं कशिपुयुक्तपर्यङ्कोऽस्तीति शेषः, बाला पूर्ववयस्का स्त्री चरणसेविनी पादसेवां कर्त्तुं विद्यते इति शेषः, एतादृशनिद्रासाधनानुकूल्येपि भूपः स्वीयराज्यलाभवानपीत्यर्थः, परराष्ट्रजिगीषयान्यराजदेशग्रहणेच्छया निद्रां निद्रासुखं न लभते न प्राप्नोतीति लोभसत्त्वं तत्र प्रसिद्धमेवात एतादृशसर्वविभूतिमतीश्वरेऽपि लोभोऽस्तीति भावः ॥ १२ ॥

ननु निर्लोभस्यातीव दुर्लभत्वात्तदाश्रयं विना लोभजयासम्भवादस्तु स को बाधस्तेनेत्याशङ्क्य बुद्धेर्विपरीतकारित्वेन

लोभेऽनिष्टत्वमेव दर्शयतीतः परं द्वाभ्यां, तत्रादौ हितेष्वहि-
हितेषु हितबुद्धिं जनयतीत्येवं बाधकत्वं लोभे
।

मार्गेषु मिलिताश्चौराः सख्यं तैः सह वर्धितम्।
ते गता धनमादाय पश्चाच्छोचति मन्दधीः ॥१३॥

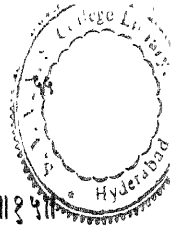
मार्गेष्विति। मार्गेषु प्रसिद्धपथिषु भवमार्गेषु च चौराः प्रसिद्धचौरा भार्यापुत्रादयश्च चौरसादृश्याच्चौरा मिलिताः सङ्गतास्तैः सह भार्यापुत्रादिभिश्चौरैश्च साकं सख्यं हितबुद्धित्वं वर्धितं वृद्धिं प्रापितं ततस्ते चौरा भार्यापुत्रादयोऽपि धनं भोगसाधनभूतं द्रव्यमादाय गृहीत्वा गता याताः पश्चादनन्तरं मन्दधीर्मन्दबुद्धिः शोचति शोकं करोति अयं बुद्धिविपर्यासो लोभकृत एवेति भावः ॥ १३ ॥

इदानीं स्वामिचौरयोश्चौरत्वस्वामित्वसम्पादनरूपं विपरीतकारित्वं लोभस्यैवेत्याशयेनाह।

स्वामी तु चौरवद्द्रव्यं गोपायति यतस्ततः।
भार्यापुत्रादयश्चौरा भुञ्जते स्वामिनो यथा ॥ १४ ॥

स्वामीति। स्वामी तु स्वाम्यपि स्वयं चौरवद्यथा चौरा इतस्ततो गोपायन्ति तथा द्रव्यं धनं व्ययभयाद्यतस्ततो गोपायति आछाद्य रक्षति न ददाति न भुनक्ति चेत्यर्थः, भार्यापुत्रादयः स्त्र्यपत्यादयश्चौरा धनहारित्वाच्चौरसादृश्याच्चौरा यथा यद्वत्स्वामिनः प्रकटं भुञ्जते तथा तद्द्रव्यं भुञ्जते भक्षणादिना हरन्ति एवं स्वामिनि चौरत्वं चौरेषु स्वामित्वं च विपरीततया लोभेनैव सम्पादितमिति भावः ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेभ्योऽपि धनं गोपनीयमेव नेत्याह।

पुत्रमित्रकलत्रेभ्यो गोप्यते यद्धनं जनैः ।
तेन मन्येऽवनं पापं सुकृ(१)त्या गोप्यते नहि ॥ १५ ॥

पुत्रमित्रेति । पुत्रमित्रकलत्रेभ्यः पुत्रान्मित्रात्कलत्राच्च जनैर्लोकैर्धनं द्रव्यं गोप्यते रक्ष्यते यद्यत इह लोकेपि सुखाभावादिति भावः, तेन कारणेनावनं रक्षणं धनस्येति शेषः, पापं पापमेव केवलं तद्, अतः सुकृती पुण्यकर्मा यः कश्चित्तेन न हि नैव गोप्यते रक्ष्यते ॥ १५ ॥

ननु विरक्तवेषा अपि मुखतश्च वैराग्योपदेष्टारो बहवो धन लुब्धा दृश्यन्ते तत्राह ।

रागिणी गणिका वित्तं यद्वाञ्छति वरा हि सा ।
धिक्तं वैराग्यवक्तारं वाचालं वित्तलम्पटम् ॥ १६ ॥

रागिणीति । रागिणी रागवती प्रसिद्धैव गणिका वेश्या यद्धनादि वाञ्छतीच्छति सा वरा श्रेष्ठा प्रसिद्धरागत्वाद्वैराग्यवक्तारमन्येषां वैराग्योपदेष्टारं वित्तलम्पटमन्तर्धनलुब्धमत एव वाचालं निरर्थकवाक्यं तं धिग्धिक्कारोस्तु स चात्यधम इति भावः ॥ १६ ॥

ननु बहवः शास्त्रवक्तारोपि धनार्जनक्लिष्टास्तत्कुतो निन्द्यते भवद्भिस्तत्राह ।

धनिभ्यो धनमादाय श्लाघते शास्त्रपाठकः ।
बहुभ्यो मिथुनीभूय धनिभ्यो गणिका यथा ॥ १७ ॥

धनिभ्य इति । बहुभ्योऽनेकेभ्यो धनिभ्यो धनवद्भ्यो मिथुनीभूय रतिं कृत्वा धनं द्रव्यमादाय गृहीत्वा गणिका वेश्या

(१) पात्रे समर्पणेन ।

यथा यद्वच्छ्लाघते कत्थते ऽहमेव धनवती स्वरूपवती चातुर्य-वती चेति आत्मानं प्रशंसतीत्यर्थः, तथा तद्वच्छास्त्रपाठकः शास्त्रवक्ता बहुभ्यो धनिभ्यो धनवद्भ्यस्तत्तद्रञ्जनं कृत्वा धनमादाय द्रव्यं सम्पाद्य श्लाघतेऽहमेव पण्डितः मयैतावद्द्रव्यं सम्पादितं कोन्यो मत्सदृशोस्तीति कत्थते कामिषु वेश्यातुल्य एव स इति भावः ॥ १७ ॥

ननु वेदान्तवक्तारोऽपि धनलुब्धा दृश्यन्ते तत्राह ।

न शोभते तथैवायं लोभी वेदान्तवाचकः ।
चौर्येण निगडे दत्तो जटाभस्मधरो यथा ॥१८॥

नेति । यथा यद्वज्जटाभस्मधरः शिरसि जटाजूटधारि अङ्गे च विभूतिधारि एवं वैराग्यवेषवानपि चौर्येण तस्करकर्मणा निगडेऽवरोधककाष्ठे दत्तोऽर्पितः स न शोभते तथैव तद्वदेवायं भवदुक्तो वेदान्तवाचको वेदान्तवक्ता लोभी लोभवान्न शोभते शोभां न प्राप्नोतीत्यर्थः, उभयो र्विरोधादिति भावः ॥ १८ ॥

ननु धनं विना गौरवं लोके न स्यादिति तदर्थं तत्सम्पाद्यं विदुषामित्याशङ्क्याह ।

यदि वित्तार्जनेनैव विद्वांसो यान्ति गौरवम् ।
कस्तर्हि वेश्याविदुषोर्विशेष इति वर्णय ॥ १९ ॥

यदीति । विद्वांसः पण्डिता वित्तार्जनेनैव द्रव्यसम्पादनेनैव केवलं गौरवं प्रतिष्ठां यान्ति प्राप्नुवन्ति यदीति यर्हि सम्भाव्यते त्वया तर्हि तथा सति वेश्याविदुषोरुभयोर्ज्ञाने समाने सति को विशेषो भेद इति तद्वर्णय कथय तस्माद्विदुषां विद्ययैव गौरवं तद्धनकृतमिति ज्ञानं भ्रमएवेति भावः ॥ १९ ॥

ननु मुखेनानित्यतां प्रतिपादयन्तः पुनस्तानेव सेवमाना अपि बहवो दृश्यन्ते तत्राह ।

अनित्यमिति यो वक्ति सेवते नित्यमेव तत् ।
बहिर्मुखस्य तस्यास्यं मा दर्शय महेश्वर ॥ २० ॥

अनित्यमिति। हे महेश्वर हे परमेश्वर यः कोऽपि ज्ञानिमन्योऽनित्यं नाशवत्सर्वमिदमिति एवं वक्ति ब्रूते परन्तु तदनित्यवस्तु नित्यमेव सर्वकालमपि सेवते भुनक्ति तस्य बहिर्मुखस्य विरक्तापसदस्यान्तर्विषयिण आस्यं मुखं मा दर्शय न दर्शनं भवेद्यथा तथा कुरु तादृशस्य मुखदर्शनमपि न कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

एवं लोभबलं प्रदर्श्य तदधिकबलब्रह्मनिष्ठदौर्लभ्यप्रदर्शनेन तदाश्रये साधनात्यादरं विधाय तत्समाश्रयेण स जेतव्य इति ज्ञापयित्वेदानीं शत्रुसमाश्रयपक्षे दोषप्रदर्शनपूर्वकं तज्जये च फलं दर्शयति ।

कामकिंकरतां प्राप्य सकामाः सर्वकिंकराः ।
कामेनैव परित्यक्तो निष्कामः कस्य किंकरः ॥२१॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे वैराग्यपीठिकाबन्धे लोभविडम्बना ॥ ६ ॥

कामेति। कामकिंकरतां काम्यन्ते विषया अनेनेति कामो लोभस्तस्य किंकरतां सेवकत्वं प्राप्य लोभसमाश्रयं कृत्वेत्यर्थः, सकामाः सर्वविषयेच्छावन्तो जायन्त इति शेषः, ततश्च सर्वकिङ्कराः सर्वसेवकत्वमङ्गीकार्यं महाननर्थोयं लोभसमाश्रय इति भावः; अतो निर्लोभसमाश्रयेण तज्जये तु कामेनैव परि-

त्यक्तः कामो लोभस्तेन परित्यक्तो लोभनाशेन तद्धीनः पुरुषो निष्कामः स कस्य किङ्करो न कस्यापि किङ्कर इति स्वाराज्यसिद्धिफलं दर्शितम् ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ वैराग्यपीठिकाबन्धार्थप्रकाशे लोभविडम्बनार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ कर्मविडम्बना ।

एवं लोभदोषान्प्रदर्श्य तन्मूलककाम्यकर्मदोषान्प्रदर्शयितुं कर्मविडम्बनाख्यं प्रकरणं चतुर्दशश्लोकमारभते, तत्रादौ कर्मणोऽपूर्णतया श्रमहेतुत्वादनादरणीयत्वमाह ।

वंशपात्रमिवापूर्णं पूर्णं घटशतैरपि ।
क्रियाजालं कथं साधो विरागाय न जायते ॥२२॥

वंशेति । हे साधो क्रियासाधनपर घटशतैरपि घटपदेनात्र तत्परिमितं जलं ग्राह्यं लक्षणया 'भावानयने द्रव्यानयनमि'ति न्यायेन वा शतपदं चात्रासंख्यातपरमसंख्यघटजलैरित्यर्थः, पूर्णमपि अपूर्णं वंशपात्रमिव वंशशकलनिर्मितभाण्डमिव क्रियाजालं कर्मरूपं जालमिव स्वबन्धकारणं विरागाय विरागं जनयितुं कथं कुत इत्यर्थः; न जायते न भवति बन्धनहेतुत्वाच्छ्रमहेतुत्वाच्च विरागयोग्ये कर्मणि रागोऽहोऽन्तःकरणमौढ्यमेतदिति भावः ॥ १ ॥

ननु कृते च कर्मणि पूर्णता स्यादित्याशङ्क्याह ।

ब्रह्मणो दिनमारभ्य यावदद्य कृताः क्रियाः ।

मुहूर्त्तं हन्त संसारी नैव निश्चिन्ततां गतः ॥ २ ॥

ब्रह्मण इति। ब्रह्मणोऽजस्य दिनं दिनादारभ्य प्रारम्भं कृत्वाद्य यावदद्यपर्यन्तं क्रियाः कर्माणि कृताः कृतानि तेषु कृतेष्वपि मुहूर्त्तं क्षणमात्रं संसारी जीवो निश्चिन्ततां चित्तस्थैर्यजन्यं सुखं नैव गतो नैव प्राप्तो हन्त इति खेदे तत्पूर्णताशाऽद्यापि तव वर्त्ततेऽयं मम खेदो भवतीति भावः ॥ २ ॥

ननु पुत्रात्सुखं स्यादिति प्रसिद्धिर्लोके 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुतेः, पुत्रं विना परलोकासिद्धेः श्राद्धादिकर्मणा च पुत्रकृतेन परलोकसुखसिद्धेः पुत्रजननोपयोगि विवाहादि कर्म कार्यमेवेत्याशङ्क्य तत्रापि साम्ना दोषं दर्शयति त्रिभिः। तत्रादौ पुत्रदत्तपिण्डोपजीवनं पराधीनजीवनत्वाद्दौर्भाग्यमेवेत्याह।

अभाग्यं परमं पुंसां परपिण्डोपजीवनम्।
तत्कथं नाम सौभाग्यं पुत्रपिण्डोपजीवनम् ॥३॥

अभाग्यमिति। पुंसां पुरुषार्थिनां दृष्ट्येति शेषः, परपिण्डोपजीवनमन्याधीनान्नादिनाऽऽयुः क्षपणमात्रं तज्जीवनमिह लोके परलोके च सुखासाधकत्वात्तत्परमं केवलमभाग्यमेव दौर्भाग्यमेव प्रसिद्धमिदं लोकेऽपि तत्तस्मात्पुत्रपिण्डोपजीवनं पुत्रदत्तपिण्डादिना परलोक इहापि पुत्रादेः पिण्डस्य शरीरस्यार्थे पुत्राद्यर्थशरीरेण वोपजीवनं पराधीनमेव नाम प्रसिद्धं चेदं कथं केन प्रकारेण सौभाग्यं संपन्नत्वं न कथमपि परमं दारिद्र्यमेव तदिति भावः ॥ ३ ॥

तत्राप्यतीवानादरेण दत्तान्नादिना जीवनं त्वतीव दुःखास्पदत्वादतीव दौर्भाग्यमेवेत्याशयेनाह।

मृतशब्देन सम्बोध्य मृतपिण्डं मृताहनि ।
मृताय दास्यते पुत्रस्तद्वरं किमुतामृतम् ॥ ४ ॥

मृतशब्देनेति । मृतशब्देन मृतस्य शब्देन प्रेत इति नाम्ना सम्बोधनं कृत्वा हे प्रेतेति, इदानीमपि यस्य कस्यापि त्वं प्रेतोऽसीत्युक्ते दुःखं मन्यते स तर्हि कथं तत्तव तदा सुखकारकं स्यादिति भावः, पुत्रः स्वपालकस्य यस्य कस्याप्येतादृशं वचनं दुःसहं तत्किं वाच्यं स्वपाल्यस्य पुत्रस्य तादृशं वचनं दुःसहमिति भावः । मृतपिण्डं मृतिनिमित्तं पिण्डं मृतमेव पिण्डं शरीरमिति वा मृतशरीरोत्पादकत्वात्पिण्डस्येति भावः, मृतेरप्रियत्वात्तन्निमित्तकपिण्डस्यापि दुःखकारणत्वं मृतशरीरमपि कस्यापि न रोचते तत्कथं मृतशरीरोत्पादकः पिण्डः सुखदः स्यादिति भावः, मृताहनि मृतदिने मृतदिने मृतसम्बन्धिनामपि दुःखेनान्नाद्यरुचिर्दृश्यते मृतस्य तर्हि मूर्च्छावत्त्वादन्नादिभोगो दुर्घटस्तत्किं पुनस्तस्याप्यरुचिरन्नादिष्विति वक्तव्यमिति भावः । तत्रापि मृताय मरणमूर्च्छिताय दास्यतेऽर्पयिष्यति भविष्यदर्थेन क्षानप्रयोगेण तदपि बुध्यादिचाञ्चल्येन मरणादिना पुत्रस्य स्यान्नवेति तत्र निश्चयाभावः सूचित इति ज्ञेयम्, तत्तादृशपुत्रादिसंपादनेन मृत्वा तद्दत्तपिण्डादिना जीवनं वरं श्रेष्ठं किमुत किं वाऽमृतं मोक्षसुखं वरं श्रेष्ठमित्येवं विचार्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

शास्त्रतोऽपि श्राद्धादिभोजनं निन्द्यमित्याशयेनाह ।

अशनायां पिपासां च शोकं मोहं जरां मृतिम् ।
प्राप्नुवञ्छ्रुतिशास्त्रेभ्यो मा भव श्राद्धभक्षकः ॥५॥

अशनायामिति । त्वमशनायां रोगादिना भक्षितान्नादेर्भस्मीभावेन पुनः पुनर्भोक्तुमिच्छामन्नाद्यप्राप्त्या बहुबुभुक्षुत्वमि-

त्यर्थः, पिपासां च तृड्बाहुल्यमपि शोकमाधिं मोहं कर्त्तव्या-स्फुरणरूपां स्तब्धतां जरामकाले तु धातुक्षीणत्वादिना वार्धक्यं मृतिमकालमृत्युमित्यादिफलानि श्रुतिभ्यः 'श्राद्धीयमन्नं भुञ्जनप्रेतोऽशनायातृट्शोकजरामूर्च्छाकालमृत्युभ्यः शङ्कमानो जीवन्नेव मृतो न तत्समश्नीयादि'त्यादिभ्यः श्रुतानि, शास्त्रेभ्योऽपि कर्मविपाकादिभ्यः श्रूयन्तेऽतस्तानि प्राप्नुवन्नङ्गीकुर्वन्सञ्छ्राद्धभक्षकः पुत्राद्युत्पादनेन तत्कृतश्राद्धभोजनेप्सुर्मा भव न भवितव्यं निन्द्यत्वादेतदयोग्यमिति भावः ॥ ५ ॥

ननु मास्तु पुत्राद्युत्पादनादिश्राद्धान्तं कर्म, ऐहिकसुखभोगहेत्वायुर्वर्धायकं तु कर्म कर्त्तव्यमेवेत्याशङ्क्य तत्रापि दोषं दर्शयति।

दीर्घमायुर्जराभुक्त्यै धनं भूरि दुराधये !
पुत्राः कलहदुःखाय संसारे दुःखमद्भुतम् ॥ ६ ॥

दीर्घमिति । दीर्घं बहुकालमायुर्जीवनं जराभुक्त्यै सर्वलोकतिरस्कार्यं स्वस्य चानपेक्ष्यमशक्त्यादिदोषवत्वाद्वृद्धत्वं तद्भोगाय तस्य भोगं कर्त्तुं तत्स्यादतस्तत्साधककर्मण्यादरो न युक्त इति भावः, ननु धनस्य सर्वविषयभोगहेतुत्वेन सुखहेतुत्वात्तत्साधनभूते कर्मण्यादरो विधेय इत्याशङ्क्याह धनमिति, भूरि बहु धनं द्रव्यं दुराधये चिन्तायै स्याद्, भूरिपदेनात्र जीवनमात्रकारणभूतं धनं तु जीवनकारणप्रारब्धेनैव स्यात्तद्विशेषभोगार्थं तु विशेषकर्मणेति तदर्थं कर्मण्यादरो न कर्त्तव्य इति सूचितं ज्ञेयम् । ननु पुत्राणां पारलौकिकसुखहेतुत्वाभावेऽप्यैहिकसुखहेतुत्वेन तत्साधककर्मण्यादरो युक्त एवेत्याशङ्क्याह

पुत्राइति, पुत्रा अपत्यानि कलहदुःखाय स्वेप्सितादाने स्वेन सह स्वधनार्थं तेषां वा परस्परेण सह यः

कलहो विग्रहस्तद्द्वारा दुःखं जनयितुं स्युः, अतस्तदर्थकर्मण्यादरो न युक्त इति भावः; ननु सर्वेप्येते दुःखदा एवेति कुतो न ज्ञायते सर्वैरित्याशङ्क्याह संसार इति, संसारेऽसारेपि संसारनाम्नि दुःखं दुःखमपीत्यर्थः, अद्भुतमत्याश्चर्यरूपमित्यर्थः, असारत्वेपि संसारत्वप्रतीतौ दुःखे सुखप्रतीतिर्युक्तैवेति भावः॥६॥

ननु रूपसाधने तर्हि कर्मण्यादरोस्तु तत्राह ।

छायां पश्यति कायस्य रायो गर्वेण मुह्यति ।
जायां भजति भावेन मायां नो वेद वैष्णवीम् ॥७॥

छायामिति । कायस्य शरीरस्य च्छायां प्रतिरूपं दर्पणादौ पश्यति अवलोकयति ततस्तत्र सुन्दरत्वं यत्प्रतीयते तद्रायो द्रव्यस्य न तु देहस्य तथैव तत्सुन्दरत्वं स्वदेह आरोप्य गर्वेण सुन्दरोहमित्यभिमानेन मुह्यति तदासक्तिं करोति अतो विमोहकत्वाद्रूपस्य तत्साधनभूते कर्मण्यादरो न कर्त्तव्य इति भावः, एवं भार्यासाधनभूतं कर्म त्याजयितुं भार्यायामपि दोषं दर्शयत्यर्धेन जायामिति । जायां जायते स्वयं पुत्ररूपेण पतिरूपेण च यस्यां सा जाया माता तां भावेन भार्याबुध्या भजति भुनक्ति अहो अन्याय इत्यर्थः । ननु मातरि भार्याबुद्धिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह । मायामिति वैष्णवीं विष्णुसम्बन्धिनीं मायामघटितघटनाचातुरीं नो वेद न जानाति' तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति श्रुतेः, तस्यां पुत्ररूपेणोत्पन्नत्वाद्भार्याया मातृत्वं प्रसिद्धं प्रमाणसिद्धमेव युक्त्यापीदं स्वस्यापि पतिरूपेण तस्यामेवोत्पन्नत्वासम्भावनीयं मायापदेनापि मायाया विपरीतकारित्वं प्रसिद्धमेवेति सूचितं, वैष्णवीमिति पदेन च विष्णोर्जगत्व्यापकत्वात्तस्येयं स्त्रीरूपा मायैव मूर्त्तिमती सा

स्वं रूपं तिरस्कृत्य विपरीतबुद्धिमुत्पाद्य स्वासक्तं पुरुषं करोति तेन च जगत्स्थितिनिर्वाहो जायत इति सूचितम् ॥ ७ ॥

अतः सर्वत्र स्त्रीपुत्रादिषु ममता त्याज्येत्याह ।

यात्रासमागमसमे नतर्कितगतागते ।
पशुपुत्रकलत्रादौ ममता न मता समा ॥ ८ ॥

यात्रेति । यात्रासमागमसमे कचिद्यात्रायामपि असम्बन्धिनां समागमः संगो जायते तत्तुल्ये नतर्कितगतागते नतर्किते तर्कागोचरे गतागते संयोगवियोगौ यस्मिन्तादृशे पशुपुत्रकलत्रादौ पशवस्तुरगगजादयः पुत्राश्च कलत्रं स्त्री चादयो यस्मिन्तस्मिन्सर्वस्मिन्ममताऽऽसक्तिः समा सुखदा न मता न संमता मुनिभिरिति शेषः, तदासक्तिर्न कार्येति भावः ॥ ८ ॥

तर्हि सा ममता कथं त्याज्येत्याशङ्क्य गुरुसेवां विना न त्यक्तास्यादित्याशयेनाह ।

सुतरां गुरवोऽस्माकं वैयाकरणसत्तमाः ।
आदिश्य ममतास्थाने समतां साधयन्ति ये ॥ ९ ॥

सुतरामिति । अस्माकमस्मद्दृष्ट्या गुरवो दैशिका वैयाकरणश्रेष्ठाः सुतरामत्यन्तं ज्ञेयाः, किं तद्गुरूणां वैयाकरणश्रेष्ठत्वं तदाह ये गुरवो ममतास्थाने ममतारूपे समतां समतारूपमादिश्यादेशं कृत्वा साधयन्ति, इदमेव वैयाकरणश्रेष्ठत्वं गुरूणामिति भावः ॥ ९ ॥

ननु स्त्रीपुत्रादित्यागो दुष्कर इत्याशङ्क्याह ।

त्यक्ष्यंत्यवश्यं च त्वान्त्वं च त्यक्ष्यसि यानपि ।

येषां त्यागे महत्सौख्यं तेषां त्यागेऽपि कः श्रमः॥१०॥

त्यक्ष्यन्तीति। ये च विषयास्त्वां तदासक्तमपि त्वामवश्यं निश्चयेन त्यक्ष्यन्ति परित्यज्य गमिष्यन्ति त्वं च त्वमपि यानपि पुत्रादिविषयानपि त्यक्ष्यसि परित्यज्य गमिष्यसि स्वमरणकालेऽवश्यभाविवियोगकाले वेत्यर्थः, किञ्च येषां विषयाणां स्वतस्त्यागे कृते सति महदतीव सौख्यं सुखं भवति तेषां विषयाणां त्यागेऽपि त्यागनिमित्तकः कः श्रमः किं दुःखं जायते प्रत्युत सुखेनैव भाव्यमिति भावः॥ १० ॥

ननु विषयत्यागेन वैराग्ये क्रियमाणे सुहृज्जनकृतनिन्दा दुःसहेत्याशङ्क्याह।

व्यवहारविमूढानां स्तुतिनिन्दामयः क्रमः।
सोपि तत्कायपर्यन्तः कायः कतिदिनान्वयी॥११॥

व्यवहारेति। व्यवहारविमूढानां व्यवहारेपि ये विमूढा विशिष्टा मूर्खा व्यवहारेप्यर्थसाधनं तेषां न स्यादिति भावः, व्यवहारेऽपि स्तुतिनिन्दयोः सत्वात्तत्र च निन्दाभयेन व्यवहारलोपः प्रसज्येतातस्त उभयज्ञानशून्यास्तेषां स्तुतिनिन्दामयः क्रमः स्तुतिः प्रशंसा निन्दा जुगुप्सा च तत्प्रचुरः क्रमो व्यवहारो न तूभयज्ञानिनां स्तुतिर्निन्दा चेति स्वकार्यपरत्वमेव तेषां व्यवहार इति भावः, अतः स्वकार्यपरत्वमेव तवोचितमिति सूचितं, तथापि न सहते चेत्तत्राह सोपीति, सोपि स्तुतिनिन्दामयक्रमोपि तत्कायपर्यन्तस्तेषां सम्बन्धिशरीरपर्यन्तमेव, अतः स कायस्तत्सम्बन्धि शरीरं कतिदिनावयी कतिदिनपर्यन्तं तव सम्बन्धी स्यात्, शरीरपर्यन्तं निन्दा सह्या परन्तु 'स्वकार्यं साधयेद्धीमा-

नि'ति नीतिवाक्येन स्वकार्यपरस्यैव धीमत्वप्रतिपादनात्तव स्वकार्यपरतैव योग्येति भावः ॥ ११ ॥

एवं नीतिं प्रदर्श्य विषयासक्तौ भयमपि दर्शयति ।

एकतः सकला लोका विकर्षन्ति यथाबलम् ।
पदार्थमालां बलवानेकः कालो गिलत्यसौ ॥१२॥

एकत इति । सकलाः सर्वे लोका जीवाः पदार्थमालां विषयस्रजं यथाबलं बलमनतिक्रम्य स्वस्वशक्त्यनुसारेणेत्यर्थः, एकत एकदेशेन विकर्षन्ति स्वस्वाभिमुख्येन ममैवेयमिति स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः, अन्यत्र देश एकोऽसहायी बलवान्महाबलः कालः सर्वजगत्कलनसमर्थ ईश्वरस्ताङ्गिलति ग्रसति असौ, विषयासक्त्या कालमुखे न गन्तव्यं तत्त्यागेनामृतो भवेति भावः ॥ १२ ॥

ननु यावद्विषयभोगसुखहेतुत्वाद्विषयाणां कुतस्त्याज्यत्वमित्याशङ्क्य तत्र विषयाणां वृत्तीनां भोक्तुश्च क्षणिकत्वेनान्योन्याभावे जीवनस्यैवाभावः कुतो भोगजन्यसुखाशङ्केत्याशयेनाह ।

लोला लक्ष्मीर्वयं लोला लोला विषयवृत्तयः ।
किं सुखं तत्र यत्राङ्ग जीवनस्यैव संशयः ॥१३॥

लोलेति । लक्ष्मीर्विषयभोगसंपत्तिर्लोला चञ्चला क्षणिकेत्यर्थः, वयमस्मदादयो भोक्तृत्वाभिमानिनो लोलाः क्षणिका विषयवृत्तयो विषयाकारान्तःकरणवृत्तयो भोगसाधनभूता लोलाः क्षणिकाः, एवं सर्वेषां क्षणिकत्व उत्तरोत्तरक्षणेऽभावसत्वादन्योन्यत्राभावे सिद्धे यत्र विषयवृत्तौ भो-

स्थयतीनां समाचाररूपा विविक्ता आचाररूपाः शौचस्नाना-
दयश्च शौचमान्तरं रागत्यागरूपं बाह्यं स्नानादिरूपं देहमल-
त्यागरूपमेते आदिनी येषां संध्यावन्दनादीनां ते तथोक्ताः, सा-
धारणलक्षणमाह आवश्यका इति, आवश्यका यैर्विनेह लोके
परत्र वा भ्रष्टाः स्युस्ते, तानेव स्पष्टमाह यान्धर्मानकृत्य न
कृत्वा प्रत्यवैति प्रत्यवायो दोषस्तद्वान्भवति ते धर्मा नित्याः
स्युर्भवेयुः ॥ २ ॥

नैमित्तिकाँल्लक्षयत्येकेन ।

देशकालनिमित्ता ये ते तु नैमित्तिकाः स्मृताः ।
संक्रान्तिग्रहणस्नानदानश्राद्धजपादयः ॥ ३ ॥

देशेति । ये धर्मा देशकालनिमित्ता देशाः क्षेत्राणि कु-
रुक्षेत्रप्रयागादीनि काला व्यतीपातसंक्रान्तिग्रहणादय-
स्ते एव निमित्तं येषां धर्माणां ते तुपदेन नित्यधर्मादस्य कादा-
चित्कत्वं दर्शितं, ते धर्मा नैमित्तिका निमित्तभवाः स्मृताः
स्मृतिभिः प्रतिपादिताः, तानेव स्पष्टमाह संक्रान्तीति, संक्रा-
न्तिग्रहणस्नानदानश्राद्धजपादयः संक्रान्तिग्रहणे च कालौ, अ-
न्येषामप्युपलक्षणमेतद्व्यतीपातादीनां देशानां चेति ज्ञेयं, तन्नि-
मित्तकाः स्नानं प्रसिद्धं दानं द्रव्यादीनां सत्पात्रे प्रक्षेपणं
श्राद्धं पितृकार्यं जपश्च गायत्र्यादिमन्त्रावृत्तिरादयो येषां य-
ज्ञोपवासादीनां ते तथोक्तास्ते सर्वे नैमित्तिका ज्ञेयाः ॥ ३ ॥

तेषु ग्राह्यत्वात्प्रथमं प्रायश्चित्तधर्मान्दर्शयति ।

प्रायश्चित्तात्मका धर्माः कृच्छ्रचान्द्रायणादयः ।
कामनापूर्वकं काम्यं मुमुक्षोर्न विधीयते ॥ ४ ॥

प्रायश्चित्तेति । कृच्छ्रचान्द्रायणादयः कृच्छ्रं च शरीरशोषणा-

दिना पापनिवर्त्तकं तप्तकृच्छ्रादि चान्द्रायणं च मासादिनियमेन एकग्रासत एकैकोत्तरं पञ्चदशग्रासवृद्ध्या पञ्चदशदिनानि व्यतीत्य तत एकैकह्रासेनैकग्रासावशेषरूपमादिनी येषां ते धर्माः प्रायश्चितात्मका प्रायश्चित्तनामकाः दोषनिवर्त्तका ज्ञेयाः काम्यधर्मनिरूपणपूर्वकं तत्र मुमुक्षोः प्रवृत्तिं वारयति कामनेति, कामनापूर्वकं कामनया यत्क्रियमाणं तत्काम्यं कर्म ज्ञातव्यं तन्मुमुक्षो मोक्षेच्छोर्न विधीयते न कथ्यते तत्र विरक्तत्वात्तस्येत्यर्थः, काम्यकर्मणस्तु कामिविषयत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु निष्कामकर्मणां चित्तशुद्धिनिमित्तत्वादुपासनायाश्च भगवत्प्रसादनिमित्तत्वाच्छ्रवणादीनां च मोक्षकामनानिमित्तत्वाच्च सर्वमपि कर्मकाम्यत्वात्त्याज्यमित्याशङ्क्य तस्य कामनानिवर्त्तकत्वान्न त्याज्यत्वमित्याशयेनाह ।

हरिप्रसादकाम्या च चित्तशुद्धेश्च कामना ।

मोक्षस्य कामना चेति कामनेयं न कामना ॥ ५ ॥

हरीति । हरिप्रसादकाम्या च हरेर्भगवतः प्रसादः प्रसन्नता तस्य काम्या कामनापि च पुनश्चित्तशुद्धेश्चित्तस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलत्त्वं तस्याः कामनेच्छा च पुनर्मोक्षस्य मुक्तेः कामनेच्छेयं कामनापीच्छापि न कामनाऽकामनैव सा स्वनाशहेतुत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तयति ।

तस्मात्तया कामनया स्नानदानजपादिकम् ।

तीर्थव्रततपोनिष्ठा मोक्षकामैर्विधीयताम् ॥ ६ ॥

तस्मादिति । तस्माद्धेतोः कर्मणः कामनिवर्त्तकत्वादित्यर्थः, तया कामनया तया भगवत्प्रसादादीच्छारूपेच्छया स्नान-

दानजपादिकं स्नानं च प्रसिद्धं दानं च द्रव्यादीनां सत्पात्रे निक्षेपो जपश्च गायत्र्यादिमन्त्रस्यावृत्तिरूप आदयो यस्य तत्सर्वमपि कर्मादिपदादुपासनश्रवणमननादयो गृह्यन्ते मोक्षकामैर्मुमुक्षुभिस्तीर्थव्रततपोनिष्ठा तीर्थानि पुष्करादीनि व्रतानि एकादश्युपवासादीनि तपांसि स्वस्वकर्माचरणे क्लेशसहनरूपाणि तेषु निष्ठा सहजप्रीतिर्विधीयतां क्रियताम् ॥ ६ ॥

नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह ।

कर्मणां निर्णयं त्वेवं गीतायामाह माधवः ।
सर्वथा न परित्याज्यं नित्यं कर्म मुमुक्षुणा ॥ ७ ॥

कर्मणामिति । माधवः श्रीकृष्ण उभयविधलक्ष्मीच्छावताऽनुल्लंघ्यवचनत्वं माधवपदेन सूचितमिति ज्ञेयं, गीतायां भगवद्गीतायां कर्मणां विहितकर्मणां त्यागेऽत्यागेवैवमनेन प्रकारेण निर्णयं निश्चयमाहोक्तवान्, किमुक्तवांस्तत्राह यज्ञ इति, यज्ञो नित्यो ब्रह्मयज्ञादिर्दानं च तपश्च मनीषिणां विवेकवतां मुमुक्षूणामित्यर्थः, पावनानि अन्तःकरणशुद्धिकारणानि सन्तीति एवमुक्तवानित्यर्थः, तथा च गीतायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि संङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति, अतः सर्वथा सर्वप्रकारेण मुमुक्षुणा मोक्षेच्छुना नित्यं कर्मावश्यकं सन्ध्यावन्दनादि न परित्याज्यं नैव त्यक्तव्यम् ॥ ७ ॥

ननु जिज्ञासूनां कर्मकर्त्तव्यतायां विहितायामपि ज्ञानिनां तु तत्त्यागो विहित एवेत्याशङ्क्य वृथाज्ञानित्वाभिमानेन न कर्त्तव्य इत्याह ।

ज्ञाने जातेपि न त्याज्यं लोकानुग्रहहेतुना

यो वासनापरित्यागः कर्मत्यागः स एव हि ॥८॥

ज्ञान इति । ज्ञाने देहाद्यतीतात्मज्ञाने जातेपि उत्पन्नेपि लोकानुग्रहहेतुना लोकान्कर्म ग्राहयितुमिच्छया न त्याज्यं कर्म न त्यक्तव्यमयमपि निर्णयो भगवद्गीतासूक्तः, 'लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसी'त्यादिभिः। ननु 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि'ति श्रुतौ मुमुक्षूणां कर्मत्यागो विहित इत्याशङ्क्याह य इति, यो वासनापरित्यागो वासनानां जगन्मिथ्यात्वबुध्या वासनाना-मत्यन्ताभावज्ञानमेव परित्यागः स एव कर्मत्यागः कर्मणां त्यागः संन्यासो हि प्रसिद्ध उक्तः श्रुतावित्यर्थः ॥ ८ ॥

कर्मणो बाह्यस्य त्यागो नैव कार्यः किन्तु मनसा कर्तृक-रणक्रियाणां मिथ्यात्वदृढीकरणं कार्यमित्याशयेनाह ।

न कर्मणां परित्यागः कर्मत्यागो मनोमयः ।
यज्ञो दानं तपश्चेति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ९ ॥

नेति । कर्मणां क्रियाणां स्वरूपेण परित्यागः सर्वभावेन संन्यासो न न कर्त्तव्य इत्यर्थः, किन्तु मनोमयः मनसैव त्रिपु-टीमिथ्यात्वदृष्टिरूपः कर्मत्यागः कर्मणां विहितानां त्यागः सं-न्यासः कर्त्तव्य इति शेषः, ननु यज्ञादिकर्मणां कुतो न त्या-ज्यत्वं तत्राह मनीषिणामिति, यज्ञो ब्रह्मयज्ञादिर्दानं प्रसिद्धं सत्पात्रे द्रव्यनिक्षेपरूपं तपश्च स्वस्वकर्मसु क्लेशसहनादर एतानि मनीषिणां मननवतां विवेककारणत्वात्पावनानि चित्तशोध-कानि सन्तीति अतो न त्याज्यानीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं कर्मत्यागे दोषं निरूप्येदानीं कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोपकारकत्वात्तत्यागे मित्रद्रोहसम्भवात्तेन दोषेण ज्ञाना-

भावे जन्ममरणरूपसंसारनरकपातरूपानिष्टप्रदर्शनेन कर्मण्या-दरं विधत्ते।

कर्मणा चित्तशुद्धिः स्यात्तया तीव्रा मुमुक्षता।
ततो विवेकान्मुक्तिः स्यात्कर्म त्याज्यं कथं तु तत्॥ १०॥

कर्मणेति। कर्मणा विहितकर्माचरणेन चित्तशुद्धिश्चि-त्तस्यान्तःकरणस्य शुद्धी रागादिमलापाकरणं स्याद्भवेत्तया चित्तशुध्या तीव्रा यत्नसहिता मुमुक्षुता मोक्षेच्छास्थैर्यं स्यात्ततो मुमुक्षास्थैर्याद्विवेकाद्विवेको जायते तस्मान्मुक्तिर्मोक्षः स्या-द्भवेत्तत्तु ईदृशं कर्मोपकारकं कर्म विहिताचाररूपं कथं केन प्रकारेण त्याज्यं त्यागयोग्यं भवेन्न कथमपीत्यर्थः, अतस्तत्त्या-गेऽनिष्टमेव स्यादिति भावः॥ १०॥

ननु तर्हि शुकादिषु तत्त्यागः कथं श्रूयते तत्राह।

ये तु बोधेन संप्राप्तास्तात कर्मातिगां दशाम्।
न विधेः किंकरास्तस्मात्स्वच्छन्दं विचरंतु ते॥ ११॥

इति श्रीबोधसारे धर्मजिज्ञासायां कर्मत्यागात्यागनिर्णयः॥ १॥

ये त्विति। तुपदेनोक्तपूर्वकर्माधिकारिभ्यो वैलक्षण्यमेतेषु सूचितं, ये त्वदाशङ्किताः शुकादयो बोधेन ज्ञानेन कर्मातिगां दशां कर्मणामगोचरामवस्थां संप्राप्ता याता हे तात ते दत्ता-दयोऽवधूता विधेर्वेदाज्ञायाः किङ्करा दासा अधिकारिण इत्यर्थः, न न भवन्ति तथाचोक्तं वृद्धैः 'वर्णाश्रमाभिमानेन श्रुतेर्दासो भवेन्नरः। वर्णाश्रमविहीनश्च वर्त्तते श्रुतिमूर्धनी'ति, यावदेहात्म-

विज्ञानं बाध्यते न प्रमाणतः । प्रामाण्यं कर्मशास्त्राणां तावदेवो-पपद्यते' इति च, भगवताप्युक्तं 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येवात्मना तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपा-श्रय' इति, तस्मात्कर्मण्यनधिकृतत्वात्कृतकृत्यत्वाच्च स्वच्छन्दं स्वे-च्छया कर्मण्यकर्मणि वा विचरन्तु वर्त्ततां; तथा च श्रुतिः 'स-माधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा। हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशय' इति, तेषां जीवन्मुक्तानां कृतेऽकृते वा कर्मणि गुणो दोषो वा नेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे धर्मत्यागात्यागविवेकार्थ-प्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ तपस्यातात्पर्यम् ।

एवं धर्मत्यागात्यागनिर्णयं कृत्वेदानीं तत्प्रसङ्गेन तपस्त्या-गात्यागनिर्णयं निरूपयितुं तपस्यातात्पर्याख्यं प्रकरणमारभते चतुर्भिः श्लोकैः, तत्रादौ त्याज्यत्वेनाधमां तपस्यां लक्षयति ।

कृता कपटभावेन दम्भलोभपरायणैः ।
हट्टे नगरमध्ये वा सा तपस्याऽधमा स्मृता ॥१॥

कृतेति । दम्भलोभपरायणैर्दम्भो लोककृतस्तुतीच्छया स्वतपस्वित्वख्यापनं लोभो द्रव्यादिप्राप्तीच्छा तावेव परमयनं मनोनिवासो येषान्तैः कपटभावेन च्छलेन हट्टे व्यापारिजनदृग्-गोचरस्थाने नगरमध्ये वा नगरग्रामादिषु मध्येऽपि कृता या तपस्या तपःक्रिया साऽधमा निकृष्टा स्मृता प्रोक्ता मुनि-भिरिति शेषः, अतो नाङ्गीकार्या सेति भावः ॥ १ ॥

मध्यमां काम्यतपस्यां लक्षयति ।

वेदशास्त्रोक्तविधिना शीतोष्णादिसहिष्णुना ।
या कृता कामनापूर्वं सा तपस्या तु मध्यमा ॥२॥

वेदेति । वेदशास्त्रोक्तविधिना वेदेन शास्त्रेण चोक्तेन विधिनाऽऽचरणेन शीतोष्णादिसहिष्णुना शीतोष्णादिसुखदुःखसहनशीलेन कर्त्रा या कृता तप्ता कामनापूर्वं कामनानिमित्तका च यथा तथा सा तपस्या तत्तपस्तु पूर्वविलक्षणा मध्यमा मुमुक्षुभिर्नादरणीया सेत्यर्थः ॥ २ ॥

उत्तमां मुमुक्षुग्राह्यां तपस्यां लक्षयति ।

मनसो निग्रहार्थाय परमार्थपरायणा ।
अकामा तत्वजिज्ञासोः सा तपस्योत्तमा मता॥३॥

मनस इति । तत्त्वजिज्ञासोरनारोपितात्मज्ञानेच्छोर्मनसोऽन्तःकरणस्य निग्रहार्थाय वशीकरणमेवार्थस्तदर्थं तथा परमार्थपरायणा परमार्थो मोक्षः स एव परायणं मुख्यं साध्यं यस्याः सा तथोक्ता, अकामैहिकपारलौकिकविषयेच्छाहीना या सा तपस्या सा तपःक्रियोत्तमा श्रेष्ठा स्मृता मुनिभिरिति शेषः; अतो मुमुक्षुभिरियमन्तःकरणशुध्यर्थ्यमङ्गीकार्येति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं पूर्वोक्ताभ्यो विलक्षणां जीवन्मुक्तेषु स्थितां तां सर्वश्रेष्ठां लक्षयति ।

आगते स्वागतं कुर्याद्गच्छन्तं न निवारयेत् ।
यथाप्राप्तं सहेत्सर्वं सा तपस्योत्तमोत्तमा ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे धर्मजिज्ञासाप्रकरणे तपस्यातात्पर्यम्॥२॥

आगत इति । आयाते प्राप्ते पुरुषे वा कस्मिंश्चित्पदार्थे

स्वागतमादरं कुर्यात्क्रियतां गच्छन्तं गन्तारं पुरुषं वा कञ्चित्पदार्थं न निवारयेन्न निरुन्ध्यात्, किञ्च यथा प्राप्तं येन सुखरूपेण वा दुःखरूपेण प्रकारेण प्राप्तमागतं सर्वं सुखं दुःखं वा सहेत सोढव्यं सोक्तलक्षणा तपस्या तपश्चर्योत्तमोत्तमाऽतीवश्रेष्ठेयं जीवन्मुक्तेषु जीवन्मुक्तिस्थितिलक्षणरूपैवेति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे तपस्यातात्पर्यार्थप्रकाशो
द्वितीय. ॥ २ ॥

अथ व्रतव्यवस्था ।

इदानीं मुमुक्षूणां ग्राह्यं व्रतं निर्णेतुं व्रतव्यवस्थाख्यं प्रकरणमारभते द्विश्लोकं, तदेव व्रतं दर्शयति ।

परदारपरद्रव्यपरद्रोहविवर्जनम् ।
रागद्वेषपरित्यागो व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ १ ॥

परेति । परदारपरद्रव्यपरद्रोहविवर्जनं परेषामन्येषां दाराः स्त्रियस्तथा परेषामन्येषां द्रव्याणि गृहधनादीनि तथा परेषामन्येषां द्रोहोऽनिष्टचिन्तनपूर्वकस्तदुद्योगस्तेषां विवर्जनं त्यागः, तथा रागद्वेषपरित्यागो रागो विषयस्नेहो द्वेषोऽप्रीतिस्तयोः परित्यागः सर्वथानङ्गीकार एतदेव व्रतानामेकादश्युपवासादिव्रतानां मध्य उत्तममतिश्रेष्ठं व्रतं नियमेनानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र प्रमाणमाह ।

तदुक्तं काशीखण्डे,

तदुक्तमिति । तन्मन्निर्णीतमेत्र व्रतं काशीखण्डे ग्रन्थेप्युक्तं ज्ञेयं कथितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ।

तत्रत्यं वाक्यमाह ।

'परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखः ।

गङ्गाप्याह कदागत्य मामयं पावयिष्यति' ॥ २ ॥

परेति । गङ्गापि सर्वान्पावितयितुं समर्थापि प्रसिद्धा गङ्गा परदारपरद्रव्यपरद्रोहपराङ्मुखः परदारेषु परस्त्रीषु परद्रव्येषु परधनेषु परद्रोहे परानिष्टचिन्तने च पराङ्मुखो निवृत्तो ऽप्रवृत्त इत्यर्थः अयं प्रसिद्धगुणः पुरुष आगत्यागतः सन्मां सर्वजनसङ्गजन्यपापैर्मलिनां कदा कस्मिन्काले पावयिष्यति पवित्रीकरिष्यतीत्याहैवं प्राह, अत एवोक्तं विश्वास्यमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे व्रतव्यवस्थार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ वेषविचारः ।

इदानीं संन्यासादिवेषस्यैव मुक्तिहेतुत्वप्रसिद्धेस्तन्निर्णयार्थं वेषविचाराख्यं प्रकरणं त्रिश्लोकमारभते, तत्र तावन्मुक्तिहेतुत्वं वेषे नास्तीत्याह ।

मुक्तिर्नास्ति जटाजूटे न काषाये न मुण्डने ।

न भस्मनि न कन्थायां तिलके वा कमण्डलौ ॥ १ ॥

मुक्तिरिति । जटाजूटे जटानां मुकुटवद्रचिते व्यूहे मुक्तिर्मोक्षो नास्ति न विद्यते तथा काषाये गैरिकादिरंजिते वस्त्रे मुक्तिर्न विद्यते मुण्डने शिखाश्मश्र्वादिवपनेन विशिष्टवेषावधारणे मुक्तिर्न विद्यते भस्मनि विभूतिलेपने मुक्तिर्न विद्यते कन्थायां

वस्त्रखण्डादिनिर्मिते वसनादौ मुक्तिर्नास्ति तिलके वा गोपीचन्दनादिना तिलके विशिष्टे धृतेपि तस्मिन्मुक्तिर्नास्ति कमण्डलौ मृदादिनिर्मिते पात्रे मुक्तिर्न विद्यते, एतेन सर्वेपि वेषा मुक्तिहेतवो न भवन्तीति सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नन्वेते वेषास्तर्हि शास्त्रेषु विहिताः कुत इत्याशङ्क्य सर्वाण्यपि वेषचिह्नानि मनोव्यापृतिसङ्कोचार्थवत्त्वेनेति तद्वारैवमुक्तिसाधनानि भवन्ति, तदभावे तु व्यर्थान्येवेत्याशयेनाह ।

द्वेषेन ताड्यते सर्पो वृथा वल्मीकताडनम् ।
मनसो निग्रहो नास्ति वृथा कायस्य मुण्डनम् ॥ २ ॥

द्वेषेनेति । द्वेषेन शत्रुभावेन सर्पो भुजङ्गः केवलं ताड्यते मार्यते बुधैरिति शेषः, वल्मीकताडनं मृद्विकारस्य सर्पगृहस्य ताडनं मूर्खैः क्रियमाणं दण्डादिभिर्हननमित्यर्थः, वृथा व्यर्थं निष्फलमेवेत्यर्थः, तथा मनसोन्तःकरणस्य निग्रहो व्यापारनिवृत्तिर्नास्ति न विद्यते तर्हि कायस्य शरीरस्य मुण्डनं वेषान्तरधारणं तथा वृथा निष्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥

तर्हि शास्त्रेषु तत्र तत्र कुतो वेषमहिमा कृत इत्याशङ्क्य वैराग्येण चित्तविक्षेपन्यूनत्वार्थं न तु तदासक्त्या तद्वृद्ध्यर्थमित्याशयेनाह ।

चित्तविक्षेपशान्त्यर्थं जटाकन्थादिधारणम् ।
कुरुते वीतरागश्चेदुत्तमोत्तममेव तत् ॥ ३ ॥

इतिश्रीनरहरिकृतबोधसारे धर्मजिज्ञासाप्रकरणे वेषविचारः ॥ ३ ॥

चित्तेति । वीतरागो वीता रागा विषयस्नेहादिवृत्तयो यस्य स निवृत्तस्नेहः पुरुषश्चित्तविक्षेपशान्त्यर्थं चित्ते मन-

सि ये विक्षेपाः कार्यविशेषस्मृत्यादयस्तेषां शान्त्यर्थं निवृत्त्यर्थं जटाकन्थादिधारणं जटा असंस्कृतकेशाः कन्थाः जीर्णवस्त्रादिखण्डनिर्मिता आदिपदेन भस्मकमण्डल्वादयो गृह्यन्ते, तेषां धारणमङ्गीकारं कुरुते चेत्कर्त्रभिप्रायक्रियाफलार्थेनात्मनेपदप्रयोगेण दम्भादिना तद्धारणं निषिद्धमिति ज्ञेयं, तदेतादृशवेषधारणमुत्तमोत्तममेवात्युत्तमं सफलत्वात्तद्विहितमिति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे वेषविचारार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ मौनमीमांसा

इदानीं ग्राह्याग्राह्यत्वं मौनस्य निर्णेतुं मौनमीमांसाख्यं प्रकरणं चतुःश्लोकमारभते, तत्रादौ मौनभेदनिरूपणपूर्वकं तद्भेदेषु भेदद्वयं सलक्षणमाह ।

मौनं चतुर्विधं प्रोक्तं वाग्मौनं वाग्विनिग्रहः ।
ज्ञानेन्द्रियाणां संरोधस्त्वक्षमौनमुदाहृतम् ॥ १ ॥

मौनमिति । मौनं लोके प्रसिद्धं यन्मौनशब्देन तच्चतुर्विधं शास्त्रे चतुःप्रकारं प्रोक्तं निरूपितं, तेषु प्रथममाह वागिति, वाग्विनिग्रहो वाचो वाण्या विनिग्रहो निरोधः स वाङ्मौनं वाच एव केवलं मौनं तूष्णीम्भावो वाङ्मौननाम्ना शास्त्रेष्वभिहितं, द्वितीयमाह ज्ञानेति, ज्ञानेन्द्रियाणां ज्ञानसाधनानि रूपादिज्ञानकरणानि यानीन्द्रियाणि तेषां संरोधोऽवरोधः स्वस्वविषयान्निवृत्तिरित्यर्थः, तुपदेनास्य पूर्वमौनादान्तरत्वं सूचितमिति ज्ञेयम्, अक्षमौनमक्षमौननाम्नोदाहृतं कथितम् ॥ १ ॥

तृतीयं मौनमाहार्धेन ।

कर्मेन्द्रियाणां संरोधः काष्ठमौनं तु काष्ठवत्।
गौणं तु त्रिविध मौनमुत्तमं तु मनोलयः ॥ २ ॥

कर्मेति। कर्मेन्द्रियाणां क्रियासाधनानि यानीन्द्रियाणि तेषां संरोधो गमनादिविषयेभ्यो निवृत्तिः,तुशब्देन पूर्वोदेतस्य जाड्येन न्यूनत्वादग्राह्यत्वं सूचितं, तदेतदतिजाड्यात्काष्ठवत्-काष्ठादिसदृशमतः काष्ठमौनं काष्ठमौननाम्नाभिहितं शास्त्रष्वि-त्यर्थः, एतत्रितयस्याग्राह्यत्वं मुमुक्षूणामाह गौणमिति, त्रि-विधं तु एतात्रिविधमपि मौनं गौणं निकृष्टमग्राह्यमित्यर्थः, इदानीं पूर्वत्रिविधमौनेभ्यो विलक्षणं मुमुक्षुग्राह्यं मौनमाहोत्तममि-ति, मनोलयस्तु मनसोन्तःकरणस्य जगत्प्रतीतिकारणस्य ल-योऽत्यन्ताभावः कालत्रयासत्वप्रतीतिरेवोत्तमं तमोनिवर्त्तक-त्वादतिश्रेष्ठमिदमेव मुमुक्षुभिर्ग्राह्यमिति भावः ॥ २ ॥

एतदभावेन्यमौनेषु तल्लक्षणाभावं दर्शयति।

न मौनी मूकतां यातो न मौनी दुग्धबालकः।
न मौनी व्रतनिष्ठोपि मौनी संलीनमासः ॥ ३ ॥

नेति। मूकतां वाग्व्यापारहीनत्वं यातो गतो मौनी मौनवान्न न भवति वाचोवरोधे यदि मौनं भवेत्तर्हि मूकेपि त-त्प्रसक्तिरिति भावः, किञ्च दुग्धबालको दुग्धपानो बालको डिम्भो मध्यमपदलोपी समासो मौनी मौनवान्न न भवति केवल-कर्मेन्द्रियावरोधे मौनं स्यात्तर्हि विशेषकर्माभावेनेन्द्रियास-त्वाद्बालेपि तत्प्रसक्तिरिति भावः, किञ्च व्रतनिष्ठोपि व्रतेषु चान्द्रायणादिनियमेषु निष्ठा स्नेहपूर्विकास्थितिर्यस्य सोपि मौनी मौनवान्न न भवति केवलज्ञानेन्द्रियव्यापाराभावे यदि मौनं

स्यात्तर्हि व्रतनिष्ठेपि तत्प्रसक्तिरिति भावः, तर्हि मौनी भवन्मते कस्तत्राह मौनीति, संलीनमानसः संलीनं कालत्रयेऽसत्त्वमापन्नं मनोन्तःकरणं यस्य स तथोक्तो मौनी मौनवान्विज्ञेयो नान्ये ॥ ३ ॥

ननु लीनमानसे मौनित्वं न प्रसिद्धं लोके क्वापीत्याशङ्क्याह ।

मुने र्भावस्तु मौनं स्याच्छब्दशास्त्रव्यवस्थया ।
मुनिभावो यर्हि नास्ति तर्हि मौनं निरर्थकम् ॥४॥

मुनेरिति । मुनेर्मननवतो भावः सत्ताऽऽशयो वा मौनं मौननामकमर्थतः स्यान्निर्मनस्कत्वं मौनमित्युक्तं भवति, एवं शब्दशास्त्रव्यवस्थया शब्दशास्त्रं व्याकरणं तस्य व्यवस्था प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमर्यादा तया मौनशब्दार्थोयमेव, स मुनिभावो निर्मनस्करूपो यर्हि यदा नास्ति न विद्यते तर्हि तदा मौनं लोकप्रसिद्धं निरर्थकं व्यर्थं निष्फलमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे मौनमीमांसार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ दानज्ञानम् ।

दानस्यापि ग्राह्याग्राह्यविचारेण ग्राह्यं दानं ग्राहयितुं दानज्ञानाख्यमेकश्लोकमेव प्रकरणमाह, तत्र तावद्दानानां भेदमाह ।

कीर्त्तिदानं कामदानं दयादानमिति त्रिधा ।
उत्तरादुत्तरं श्रेष्ठं तेभ्यः कृष्णार्पणं परम् ॥ १ ॥

कीर्तिदानमिति । कीर्तिदानं कीर्त्त्यै यशोर्थं दानं यत्त-

ज्ञानमिदमधमं कामदानं कामेनेह परत्र वा मम फलमेतद्दानेन स्यादितीच्छया यद्दीयते तत्कामदानमिदं मध्यमं कामिनामेव तस्य विहितत्वाद्दयादानं दयया मद्धनेन दारिद्र्यवतां केषां चित्सुखमेव भूयादितीच्छया यद्दीयते तद्दानं दयादानमिदं मुमुक्षुभिरपि कर्त्तव्यमेवातः श्रेष्ठमित्यर्थः, इति एवं प्रकारेणैतद्दानं त्रिधा त्रिप्रकारकम् । पूर्वोक्तस्य उक्तमधमत्वादि स्पष्टयति उत्तरादिति, उक्तं त्रिविधदानमुत्तरात्पूर्वादधमादुत्तरं श्रेष्ठं तस्मादुत्तरादपि उत्तरमुपरितनं श्रेष्ठमुत्तमसुत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वस्याधमत्वं पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य श्रैष्ठ्यमिति भावः, इदानीमत्युत्तमं दानं जीवन्मुक्तेषु स्थितमाह तेभ्य इति, तेभ्यः पूर्वोक्त त्रिविधदानेभ्यः कृष्णार्पणं 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः। तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत' इत्युक्तत्वात्कृष्णस्य ब्रह्मणोऽर्पणं कृतदाने ब्रह्मसत्ताया ऽवलोकनरूपं 'नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति विज्ञाते'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या दातृप्रतिगृहीत्रादित्रिपुटीबाधेन यद्दीयते तद्दानं कृष्णार्पणमित्युच्यते, तत्परमत्युत्तममिदं जीवन्मुक्तेषु स्थितं मुमुक्षुभिस्तु साध्यमिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे दानज्ञानार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ तीर्थनिर्णयं निरूपयितुं तीर्थतत्त्वाख्यं प्रकरणं श्लोकचतुष्कमारभते, तत्र तावत्तीर्थमिति भ्रान्तिज्ञानं तत्त्यागार्थमाह द्वाभ्याम् ।

इदं तीर्थमिदं तीर्थमितस्तीर्थमतः परम् ।
इतो दूरंतर तीर्थं मया दृष्टं न तु त्वया ॥ १ ॥

तत्र तीर्थफलं स्वल्पं मम तीर्थफलं महत्
इति भ्रमन्ति ये तीर्थं ते भ्रान्ता न तु तैर्थिकाः

(युग्मम्)

इदमिति । इदन्तीर्थमिदं मत्पुरतो दृश्यते तदिदं कूपतडागादिरूपमेव तीर्थमिति भ्रमेण तत्रैव कतिचिद्दिनानि स्थित्वा ततोन्यत्र तीर्थं श्रुत्वा तत्र पूर्वतीर्थेऽश्रद्धां कृत्वान्यतीर्थं गत्वेदं तीर्थं पूर्वं यच्छ्रुतं तदिदं तीर्थं पवित्रताकारकं ममेति मत्वा किंचित्कालं तत्र स्थित्वेतस्तीर्थमितोप्यन्यत्तीर्थमस्तीति मत्वा तथैव तत्र गत्वा च तत्रापि पूर्ववदतोस्मादपि तीर्थात्परं श्रेष्ठं तीर्थमस्तीति मत्वा तत्र गत्वा तत्रापि केनचिदित एतस्मात्तीर्थाद्दूरतरं तीर्थमतिदूरे वर्त्तमानं तीर्थं मानसादिकमपि अन्यच्छ्रेष्ठमस्ति तन्मया दृष्टं तीर्थाधिकारिणा मयैव दृष्टं न तु त्वया न्यूनतीर्थस्नायिना भवता नैव दृष्टं तदतस्तव ते तीर्थफलं तीर्थानां फलं स्वल्पं न्यूनमस्ति मम मे तीर्थफलं तीर्थस्नानजं पुण्यं महद्बहु अस्तीति एवं प्रकारेण ये पुरुषाधमास्तीर्थं तीर्थाभासं प्रति भ्रमन्ति गच्छन्ति मात्रं ते पुरुषा भ्रान्ता भ्रमणवन्त एव केवलं न तु नैव तैर्थिकास्तीर्थस्वरूपविदस्तेषां भ्रान्तिरेव फलं भ्रमणस्य न तु तीर्थफलमिति भावः ॥१॥२॥

इदानीं तीर्थतत्त्वनिरूपणपूर्वकं तद्विद आह ।

तीर्थे पापक्षयः स्नानैस्तीर्थे साधुसमागमः ।
तीर्थे वैराग्यचर्चा स्यात्तीर्थमीश्वरपूजनम् ॥ ३ ॥

इति । तीर्थे पुष्करादौ स्नानैरवगाहैरिदं चोपलक्षणं दानदैवपैत्रकर्मणां, पापक्षयः पापानां दुष्कृतकर्मणां क्षयो नाशो भवतीति निश्चयः कार्यः, तीर्थे पुष्करादौ साधुसमागमः

विवेकिनां समागमः सङ्गतिः स्यान्मम भूयादिति निश्चयः कर्त्तव्यस्तदेव तीर्थमित्यर्थः, पूर्वतोपि उत्तरत्रादरः कर्त्तव्य इति भावः, तीर्थे सत्सङ्गरूपे तीर्थे वैराग्यं विषयवैरस्यं तस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य चर्चा निरूपणं स्याद्भवेदत्रापि पूर्वत आदरो विशिष्टो विधेय इत्याशयः, तीर्थं ततोपि पवित्रकारकमीश्वरपूजनमीश्वरस्यान्तर्यामिणः पूजनं तल्लक्षणैर्ज्ञानमस्ति पूर्वतोप्यत्रादरो विशेषः कार्य इति भावः ॥ ३ ॥

तीर्थं शीतोष्णसहनं तीर्थं निःसङ्गचारिता ।
इति जानन्ति ये तीर्थं तीर्थतत्त्वविदो हि ते ॥ ४ ॥

इति श्रीबोधसारे धर्मजिज्ञासायां तीर्थतत्त्वाख्यं प्रकरणम् ॥ ७ ॥

तीर्थमिति । ततोपि तीर्थमन्तःकरणशुद्धिकारणं शीतोष्णसहनं शीतं शैत्यजन्यं दुःखमुष्णं तापजन्यं दुःखं तदादिद्वन्द्वसहिष्णुत्वमधिकं ज्ञेयं, किञ्च तीर्थमन्तःकरणशुद्धिकरं निःसङ्गचारिता स्वासङ्गत्वानुभवस्तदेतेषूत्तरोत्तरं विशिष्टादरणीयत्वमेवेत्येवं ज्ञात्वा ये विवेकिन उक्तप्रकारेण तीर्थं यथार्थं तीर्थस्वरूपं जानन्ति विदन्ति ते हि ते एव नत्वन्ये तीर्थतत्त्वविदस्तीर्थानामन्तकरणशुद्ध्युपायभूतानां तत्त्वं यथार्थस्वरूपं विदन्ति ते तथा मन्तव्यास्तान्पृष्ट्वा स्वयमपि तथा कर्त्तव्यमिति भावः ।

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे तीर्थतत्त्वार्थप्रकाशः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथाचारचातुरी ।

आचारोपि ग्राह्यस्त्याज्यश्चेति द्विविधोऽतस्तत्र ग्राह्यं ग्राहयितुं त्याज्यं त्याजयितुमाचारचातुर्याख्यमेकश्लोकं प्रकरण-

आरभते, तत्र चानाचारनिषिद्धाचारयोर्लक्षणनिरूपणपूर्वकं सदाचारलक्षणं निरूपयति ।

अनाचारस्तु मालिन्यमत्याचारस्तु मूर्खता ।
विचाराचारसंयोगः सदाचारस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

।नरहरिकृतौ बोधसारे धर्मजिज्ञासायामाचारचातुरी ॥ ८ ॥

अनाचार इति । अनाचारस्तु केवलमाचारत्याग एव प्रत्यवायजनकत्वादन्तःकरणशोधको न भवति प्रत्युत मालिन्यं मलिनत्वकारणमेव स्यादिति शेषः, किञ्चात्याचारस्तु समीचीनदृष्ट्यान्येषां वर्णभेदेनाश्रमभेदेन वा श्रेष्ठानां य आचारः स स्वस्य मलिनत्वकारकत्वात्तस्मिन्प्रवृत्तिश्चेत्सा मूर्खता मूर्खत्वमेव, तर्त्तहि कः सदाचारस्तत्राह विचाराचारसंयोगो विचारः स्वस्य ग्राह्याग्राह्यविवेक आचारः स्वयोग्यकर्माचरणं तयोः संयोगः सहवर्त्तनं तदेव सदाचारस्य प्रामाणिकाचरणस्य लक्षणं चिह्नं ज्ञेयमिति शेषः, तथा स्वयमपि ज्ञात्वाचरेति भावः

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ धर्मजिज्ञासार्थप्रकाशे आचारचातुर्याख्यप्रकरणार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ रागत्यागात्यागनिर्णयः

एवं सभेदां धर्मजिज्ञासां निरूप्येदानीं वैराग्यस्य मु..तुत्वप्रसिद्धेस्तथापि बाह्यत्यागमात्रेण कृतार्थता न स्यादिति ज्ञापयितुं रागत्यागनिर्णयाख्यं षट्श्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र तावद्बाह्यत्यागमात्रस्य वैराग्यत्वेतिप्रसङ्गदर्शनपूर्वकं मुख्यवैराग्यलक्षणमाह ।

न विरक्ता धनैस्त्यक्ता न विरक्ता दिगम्बराः ।
विशेषरक्ताः स्वपदे ते विरक्ता मता मम ॥ १ ॥

नेति । धनैर्द्रव्यैस्त्यक्ता रहिता विरक्ता वैराग्यवन्तो न न भवन्ति केवलबाह्यधनादित्यागमात्रं विरक्तलक्षणं चेन्निर्द्रव्येषु तत्प्रसक्तिरिति भावः, किंच दिगम्बरा नग्ना न विरक्ता वैराग्यवन्तो न भवन्ति नग्नत्वमेव वैराग्यलक्षणं चेद्बालादिषु तत्प्रसक्तिरिति भावः, तर्हि विरक्ताः के तत्राह विशेषेति, ये पुरुषाः स्वपदे स्वस्वरूपे वा स्वाधिकारानुरूपे स्वस्वभावानुकूल्येन प्राप्ते वा वर्णाश्रमाद्याचाररूपे कर्मणि वा विशेषरक्ताः स्वस्वरूपस्थितिमविस्मृत्य बाधिततत्वदृष्ट्या वर्त्तमाना अपि लोकदृष्ट्याऽऽसक्ता इव स्थिताः स्वरूपे तु अत्यन्तासक्ता एव ते एतादृशा मे मम मद्दृष्ट्येत्यर्थः, विरक्ता वैराग्यवन्तो मता निश्चिता न तु बाह्यत्यागमात्रेण वैराग्यवन्तो भवन्तीति भावः ॥ १ ॥

बाह्यत्यागमात्रेण वैराग्याभावमेवोदाहृत्य दर्शयति द्वाभ्याम् ।

चौरस्त्यजन्ति गेहं स्वं भयेनैव न बोधतः ।
जारास्त्यजन्ति गेहं स्वं कामेनैव न बोधतः ॥ २ ॥

चौर इति । चौरस्तस्करः कदाचित्स्वकर्मणः प्राकट्येन राजादिभयात्स्वं स्वीयं गेहं गृहमुपलक्षणं चैतत्कुटुम्बक्षेत्रवित्तादेः, सर्वमित्यर्थः, त्यजति परित्यज्य गच्छति स तस्य त्यागो भयेनैव दण्डादिभीत्यैव केवलं न बोधतो न तु ज्ञानेन, केवलं गृहादित्यागमात्रेण बोधं विना विरक्तश्चेच्चौरेपि तत्प्रसक्तिरिति भावः, किञ्च जाराः परस्त्र्यासक्ता उपपतयः स्वकर्मणः प्रा-

कव्ये परस्त्रियं गृहीत्वा त्यक्त्वा वा स्वं स्वीयं गेहं गृहं स्वगृह-कुटुम्बपुत्रक्षेत्रवित्तादि सर्वमपीत्यर्थः, त्यजन्ति परित्यज्य गच्छ-न्ति देशान्तरं स त्यागः कामेनैव कामनिमित्तक एव स न बोधतो न तु ज्ञानेन, ज्ञानं विना केवलगृहादित्यागमात्रेण विर-क्तत्वे जारेष्वपि तत्प्रसक्तिरिति भावः ॥ २ ॥

क्रुद्धस्त्यजति गेहं स्वं प्रतिवादिविरोधतः ।
रुद्धस्त्यजति गेहं स्वं रोधेनैव न बोधतः ॥ ३ ॥

क्रुद्ध इति । क्रुद्धः क्रोधवान्स्वं स्वीयं गेहं गृहं सर्वमि-त्यर्थः, त्यजति परित्यज्य देशान्तरं गच्छति स त्यागः प्रतिवा-दिविरोधतः स्वबन्धुजनविरोधेन वा परकीयशत्रुजनविरोधेन वा न तु बोधेन बाह्यगृहादित्यागमात्रेण विरक्तत्वे क्रोधिष्वपि तत्प्रसक्तिरिति भावः, किञ्च रुद्धो निगडादिना कारागृहेऽव-रुद्धः स्वं स्वीयं गेहं गृहं धनादिसर्वमपीत्यर्थः, त्यजति परित्य-ज्य गच्छति देशान्तरं स त्यागो रोधेनैवावरोधनिमित्तक एव न बोधतो न तु ज्ञानेन, तथा च बाह्यत्यागमात्रेण विरक्तत्वे रुद्धत्यागेपि तत्प्रसक्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

एवं बोधाभावे त्यागासिद्धिं प्रदर्श्य बोधे सति तु त्यागः सिद्ध एवेति बाह्यत्यागेनात्यागेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमित्याह ।

निःसङ्गतासुखं प्राप्ताः कया चिद्बोधलीलया ।
गृहं त्यजन्ति मुनयो गृहस्था वा वने स्थिताः ॥४॥

निःसङ्गेति । कया चिदनिर्वचनीयया विद्वदनुभवगम्यया बोधलीलया ज्ञानमेव लीलाऽनायासचेष्टा तद्रूपया निःसङ्गता-सुखमसङ्गसुखं प्राप्ता गताः सन्तो मुनयो विवेकिनः गृहं गृ-

हादिकं सर्वं त्यजन्ति मिथ्येत्यनुभवन्ति, ततश्च गृहस्था गृहे एव स्थिता वा वने स्थिता गृहादि त्यक्त्वा वनाद्युपलक्षिते स्थाने स्थितास्त उभयेपि समाना एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नर्थे वृद्धसंमतिमाह ।

तदुक्तम् ।

तदुक्तमिति, इदमेवोक्तं वृद्धैरित्यर्थः, तद्वाक्यं पठति ।

'मूढः किं त्यजतु प्रमत्तमनसस्त्यागेन वा किं फलं ।
विज्ञः कर्म करोतु वा न कुरुतां त्यागेऽवलिप्तो न यत् ।
इत्येवं कृतनिश्चयः प्रवचनैरद्वैतविद्यावतां ।
रागत्यागनिरादरो मुनिजनः पारे गिरां खेलति॥ ५॥

मूढ इति । मूढो मूर्खः किं किमपिवस्तु त्यजतु नाङ्गीकरोतु प्रमत्तमनसः प्रमत्तं कार्याकार्यविचारहीनं मनोन्तःकरणं यस्य तस्य कृतेनापि त्यागेन वैराग्येण किं फलं न किमपि फलं तादृशत्यागस्य तस्येत्यर्थः, तुषकण्डनवद्व्यर्थमेव तदिति भावः; किञ्च विज्ञः कर्तृत्वादिमिथ्याज्ञानवान्तस्मिन्सर्वस्यापि बाधितत्वात्स कर्म क्रियां करोतु आचरतु वा न कुरुतां नाचरतु तदुभयमपि तस्य सममित्यर्थः, कुत इत्यत आह यद्यस्मात्कारणात्त्यागेपि कर्मानाचरणेऽपिशब्दात्तदाचरणेपि अवलिप्तः कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपलेपवान्न भवति अतस्तस्य त्यागात्यागौ समावेवेति भावः, इत्येवमनेन प्रकारेणाद्वैतविद्यावतामद्वैतज्ञानिनां प्रवचनैः स्वोपदेशकवाक्यैः कृतनिश्चयो दृढनिश्चयवान्मुनिजनो विवेकिसार्थो रागत्यागनिरादरो रागः स्नेहस्त्यागस्संन्यासस्तयोरादररहितः सन्गिरां विध्यतीतत्वाद्वेदवचसां पारेऽगोचरे ब्रह्मणि खेलति कदाचित्कर्मणा कदाचित्त्यागेन वा क्रीडति

भावः ॥ ५ ॥

उक्तमुपसंहरति ।

इत्ययं योगयुक्तानां रागत्यागविनिर्णयः ।
त्यजतैव हि तज्ज्ञेयमिति वेदान्तनिर्णयात् ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे रागत्यागात्यागनिर्णयः ॥ ६ ॥

इतीति । योगयुक्तानां जीवात्मैकत्वज्ञानमेव योगस्तद्वतामयमुक्तलक्षणो रागत्यागविनिर्णयो रागस्य स्नेहस्य त्यागः संन्यासस्तस्य विनिर्णयो विनिर्णीयते ऽनेनेति विनिर्णयः प्रकरणमिति समाप्तमित्यर्थः, नन्वेतन्निरूपणस्य किं कारणमत्रेत्यत आह त्यजतेति, यस्माद्धि वेदान्तनिर्णयाद्वेदान्तो ब्रह्मात्मैकत्वं तन्निर्णीयतेऽनेनेति वेदान्तनिर्णयमुपनिषत्सूत्रवार्तिकादिकं तच्छ्रवणादिव्यापारादित्यर्थः, त्यजतैव त्यागं कृतवतैवात्मरूपं तद्यथार्थं ज्ञेयं ज्ञातुं शक्यमस्ति नात्यागवतेति अतो हेतोस्त्यागनिर्णयः प्रोक्त इति भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ रागत्यागविनिर्णयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथाधिकारपरीक्षा ।

एवं रागत्यागनिर्णयं निरूप्येदानीं यत्र धर्मे येन प्रवर्तितव्यमधिकारिणा तज्ज्ञानार्थमधिकारपरीक्षाख्यं षट्श्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ धर्माणां बहुत्वादधिकारिणोपि बहुत्वं तत्तद्धर्माधिकारिनिरूपणार्थमाह ।

धर्मा बहुविधाः प्रोक्ताः शास्त्रे धर्माधिकारिणाम् ।
तत्र तीव्रा मुमुक्षैव मोक्षे मुख्याधिकारिता ॥ १ ॥

धर्मा इति । शास्त्रे वेदे धर्माधिकारिणां यत्र यत्र धर्मे येषामधिकारोऽस्ति तेषां बहुविधा अनेकप्रकारा धर्माः प्रोक्ताः सन्तीति शेषः, तत्र मोक्षधर्मेऽधिकारिणमाह तत्रेति, तत्र धर्मेषु मध्ये मोक्षे मोक्षधर्मे तीव्रा फलपर्यवसाना मुमुक्षैव मोक्षेच्छैवाऽधिकारिताऽधिकारित्वं मतोक्ता मुनिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

इदानीमन्यधर्मेषु अधिकारिनिरूपणपूर्वकं पुनरपि मोक्षधर्माधिकारिणमाह ।

ज्योतिष्टोमे स्वर्गकामो विवाहे पुत्रकामवान् ।
वाणिज्ये लोभवान्मोक्षे मुमुक्षुरधिकारवान् ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोम इति । स्वर्गकामः स्वर्गसुखे काम इच्छा यस्य स ज्योतिष्टोमे ज्योतिष्टोमनाम्नि यज्ञेऽधिकारवानधिकारी ज्ञेयः, विवाहे स्त्रीपरिणयनादिकर्मणि पुत्रकामवान्पुत्रेऽपत्ये काम इच्छा यस्य विद्यते सोऽधिकारी ज्ञेयः, किञ्च वाणिज्ये व्यापारकर्मणि लोभवान्धनलोभ्यधिकारवानधिकारी ज्ञेयः, मोक्षे मोक्षसाधनभूते कर्मणि मुमुक्षुर्मुक्तीच्छावानधिकारवानधिकारी ज्ञेयः ॥ २ ॥

ननु मोक्षधर्माधिकारिणा मुमुक्षुणा बुद्धिमान्द्ये सति कुत्र प्रवर्त्तितव्यं तत्राह ।

तीव्रा मुमुक्षा यद्यस्ति प्रज्ञामान्द्यं च वर्त्तते ।
सच्छास्त्रविद्वच्चर्चाभिः प्रथमं तन्निवारयेत् ॥ ३ ॥

तीव्रेति । यदि यर्हि तीव्रा वैराग्यादियुक्ता दृढा मुमुक्षा मोक्षेच्छास्ति विद्यते प्रज्ञामाद्यं च बुद्धेर्मान्द्येनार्थधारणासामर्थ्यमपि वर्त्ततेऽस्ति यस्य सोऽधिकारी प्रथममादौ सच्छास्त्र

विद्वच्चर्चाभिः सच्छास्त्राणि वेदान्तग्रन्था विद्वांसो वेदान्ततात्पर्यानुसन्धानपूर्वकं स्वमात्रनिष्ठास्तेषां तैः सह वा चर्चाभिः प्रश्नपूर्वं तदुत्तरं विचार्याज्ञाते पुनः प्रश्नादिरूपास्ताभिस्तद्बुद्धिमौढ्यं निवारयेन्निराकुर्यादेवं बुद्धौ सर्वपदार्थधारणसामर्थ्यं संपादयेदिति भावः ॥ ३ ॥

ननु तीव्रमुमुक्षायां सत्यामपि बुद्धिमान्द्ये च विद्यमाने वेदश्रवणानधिकारिणा शूद्रादिना कथं बुद्धिमान्द्यं निवार्यं, मोक्षे प्रधानसाधनभूतं ज्ञानं च कथं संपाद्यं तत्राह ।

वेदे नास्त्यधिकारोस्य मुमुक्षा यदि वर्त्तते ।
विचारस्तेन कर्त्तव्यः पुराणश्रवणादिना ॥ ४ ॥

वेद इति । अस्य मुमुक्षोः शूद्रादेर्वेद उपनिषदादिश्रवणेऽधिकारो योग्यता नास्ति न विद्यते परन्तु मुमुक्षा मोक्षेच्छा यदि यर्हि विद्यतेऽस्ति तर्हि तेन वेदश्रवणानधिकारिणा शूद्रादिना विचारः श्रवणमननिदिध्यासनरूपः पुराणश्रवणादिना पुराणानां भागवतादीनां श्रवणमादिर्यस्य मननादेस्तत्तथा तेन, अनेनेदानीन्तनग्रन्थभाषाग्रन्थादिसर्वमुपलक्ष्यते तेनेत्यर्थः, कर्त्तव्यः कुर्यात् ॥ ४ ॥

ननु वेदश्रवणजं ज्ञानं पुराणश्रवणेन कथं स्यात्तत्राह ।

यदेव वेदे कथितं पुराणेपि तदेव हि ।
न तु वेदाक्षरं श्राव्यमिति भाष्ये विनिर्णयः ॥५॥

यदिति । वेद उपनिषदादिरूपे ज्ञानप्रतिपादकभागे यदेव यच्च ज्ञानं कथितं प्रतिपादितमस्ति पुराणेपि पुराणशब्दवाच्य आर्षग्रन्थे वासिष्ठादौ तदेव वेदोक्तं ज्ञानमेवास्ति नान्य-

त्कथितं हि निश्चये, ननु वेदोक्तमेव ज्ञानं पुराणेष्वप्यस्ति चेद्वेदश्रवणं कुतो निषिध्यते तत्राह नत्विति, वेदाक्षरं वेदानामुपनिषदामक्षरं वर्णा जातावेकवचनं न तु नैव श्राव्यं श्रोतव्यमिति एवंप्रकारो भाष्यविनिर्णयो भाष्ये शारीरके विनिर्णयो निर्णीतोर्थोस्ति अतो मया निषिध्यत इति भावः ॥ ५ ॥

ननु मास्तु वेदश्रवणेधिकारो वेदश्रवणे कृते तु ज्ञानं स्यादेवेत्याशङ्क्याविहितकरणे फलं न स्यात्प्रत्युत दोष एव स्यादित्याह ।

यथाधिकारविहितं कर्म सिध्यति चान्यथा ।
कार्यसिधिर्न जायेत प्रत्यवायो महान्भवेत् ॥६॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारेऽधिकारपरीक्षा ॥ ७ ॥

यथेति । यथाधिकारविहितं स्वाधिकारमनुल्लङ्घ्य यत्तद्यथाधिकारं तच्च तद्विहितं चेति तत्तथा कर्म क्रिया सिध्यति फलति अन्यथा स्वाधिकारमुल्लङ्घ्य परविहितं कर्म कृतं चेत्कार्यसिद्धिः कार्यस्य कर्मणः सिद्धिः फलं न जायेत न भवेत्प्रत्युत महाननिवार्यः प्रत्यवायो दोषो भवेत्स्यादत आग्रहोनधिकारिणान्यविहिते कर्मणि न कार्य इति भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीताबधिकारपरीक्षार्थप्रकाशः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ सत्संगसुधा ।

एवमधिकारिभेदनिर्णयेन तत्तत्कार्यनिर्णयं विधायेदानीं सर्वसाधनमुख्यज्ञानकारणभूतं सत्सङ्गं विधातुं तत्प्रशंसार्थं सत्सङ्गसुधाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ सत्सङ्गेन मनसि सुखाविर्भावे स्वमोहमुक्तिः स्यादेवेति निश्चेतव्यमित्याह ।

सत्संगसुधया तात मन आनन्दितं यदा ।
निश्चेतव्यं तदा मोहान्मम मुक्तिर्भविष्यति ॥ १ ॥

सत्सङ्गेति, हे तात सत्सङ्गसुधया सतां विवेकिनां सङ्गः सङ्गतिः स एव सुधाऽमृतं सुखदत्वान्मृतिनिवर्त्तकत्वाच्चेति भावः, तथा मनोन्तःकरणं यदा यस्मिन्काल आनन्दितं सञ्जातसुखं स्यात्तदा तस्मिन्काले मम मे मोहादज्ञानान्मुक्तिर्मोक्षो भविष्यति स्यादिति निश्चेतव्यं निश्चयः कार्यः, सत्सङ्गमेव मुख्यं भाविमोक्षस्य चिन्हमिति भावः ॥ १ ॥

ननु सत्स्वन्यसाधनेषु किं सत्सङ्गत्या तत्राह ।

साधनानां हि सर्वेषां वरिष्ठा साधुसङ्गतिः ।
एतया सिद्धया सिद्धं सर्वमेव हि साधनम् ॥ २ ॥

साधनानामिति । सर्वेषां समस्तानां साधनानां साधनभूतानां करणानां मध्ये साधुसङ्गतिः साधूनां सज्जनानां सङ्गतिः सङ्गो वरिष्ठा श्रेष्ठा सैव सर्वसाधनमूलमित्यर्थः, तदेव स्पष्टयति एतयेति, एतया सत्सङ्गत्या सिद्धया जातया सर्वं साधनं समस्तसाधनजातं सिद्धं प्राप्तं हस्तगतमिति यावद्भवति जायतेऽतः सत्सङ्ग एव सर्वसाधनेषु श्रेष्ठतर इति भावः ॥ २ ॥

ननु सतां किं लक्षणं येषां सङ्गो विधीयते तत्राह ।

शश्वदीश्वरभक्ता ये विरक्ताः समदर्शिनाः ।
साधवः सेवितव्यास्ते मोक्षशास्त्रविशारदाः ॥ ३ ॥

शश्वदिति । ये पुरुषाः शश्वन्निरन्तरमीश्वरभक्ता ईश्वरस्य शिवस्य विष्णोर्वा भक्ता दासाः सेवका इत्यर्थः, वि-

रक्ता ईश्वरातिरिक्ताखिलपदार्थेषु वैराग्यवन्तः समदर्शिनः समं ब्रह्म पश्यन्ति साक्षादनुभवन्ति ते तथा मोक्षशास्त्रविशारदा मोक्षस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य च प्रतिपादकं यच्छास्त्रं वेदान्तास्तस्मिन्विशारदाः पदपदार्थविदस्ते साधवः परकार्यसाधने दक्षास्ते सेवितव्याः सेवितुं योग्यास्तेषां सेवा कार्येति भावः ॥ ३ ॥

अन्यान्यपि साधुलक्षणान्याह चतुर्भिः।

येषां दर्शनमात्रेण मोक्षे श्रद्धा विवर्धते।
येषां च वाग्विलासेन संशयो विनिवर्त्तते ॥ ४ ॥

येषामिति। येषां पुरुषविशेषाणां दर्शनमात्रेण केवलं दर्शनेनैव मोक्षे मोक्षशास्त्रे श्रद्धा विश्वासो विवर्धते वृद्धा भवति, किञ्च येषामिति, येषां च पुरुषविशेषाणां वाग्विलासेन प्रश्नप्रत्युत्तरवचनरूपक्रीडयैव संशयः सन्देहो विनिवर्त्तते निवृत्तो भवति ॥ ४ ॥

किञ्च।

उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैस्तात्पर्यनिर्णयः।
विशेषसामान्यतया शास्त्रार्थानां व्यवस्थितिः॥५॥

उपक्रमेति। उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गैरुपक्रमः प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रकरणारम्भ उद्देशः स आदिर्येषामुपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तीनां तानि उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गानि तात्पर्यस्य सर्वप्रकरणार्थस्यावद्योतकानि चिह्नानि तैस्तात्पर्यनिर्णयस्तात्पर्यस्य प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्य निर्णयो निर्णीयते निश्चीयतेऽनेनेति निर्णयो निश्चयो येषां वाक्यादवाप्यते इति तृतीयस्थेन सहान्वयः, तथा शास्त्रार्थानां व्यवस्थितिः शास्त्राणां सर्ववाक्यानामर्था विषयास्तेषां व्यवस्थि-

तिर्व्यवस्था विशेषसामान्यतया केषां चिद्विशेषत्वेन केषांचित्सामान्यत्वेन सर्ववाक्यानां स्वस्वार्थप्रतिबोधकत्वेप्येकार्थपरिनिष्ठत्वमित्यर्थः, इयं व्यवस्थितिर्येषां वाक्यादवाप्यते ॥ ५ ॥

किञ्च ।

वेदशास्त्राविरोधेन मोक्षमार्गप्रवेशनम् ।
संप्रदायपरिज्ञानं मतभेदविनिर्णयः ॥ ६ ॥

वेदेति । वेदशास्त्राविरोधेन वेदा ऋगादयः शास्त्राणि मीमांसादीनि तेषामविरोधेन विरोधपरिहारेण मोक्षमार्गप्रवेशनं मोक्षस्य मुक्तेर्मार्गे साधनभूते ज्ञाने प्रवेशनं प्रविश्यतेनेनेति प्रवेशनं प्रवृत्तिज्ञानं करणे ल्युड्, येषां वाक्यादवाप्यते, किञ्च मतेति, मतभेदपरिज्ञानं मतानां शैववैष्णवादीनां भेदस्य वैलक्षण्यस्य परिज्ञानं यथार्थसम्यग्बोधो येषामिति पूर्ववत्, किञ्च संप्रदायेति, संप्रदायविनिर्णयः शैववैष्णवादिमतप्रवर्त्तकानामाशयनिर्णयो यथार्थस्फुरणं येषामिति पूर्ववत् ॥ ६ ॥

केन प्रकारेणावाप्यते तदाह ।

पूर्वोत्तराभ्यां पक्षाभ्यां येषां वाक्यादवाप्यते ।
ज्ञानिनः कर्णधारास्ते सेवितव्या हि साधवः ॥ ७ ॥

पूर्वोत्तराभ्यामिति । पूर्वोत्तराभ्यां पक्षाभ्यां स्वकृतेन पूर्वपक्षेण वक्तुश्चोत्तरपक्षेण च येषां पुरुषविशेषाणां वाक्यात्संवादादिरूपाद्वचनविलासात्पूर्वोक्तं सर्वमवाप्यते प्राप्यते ते ज्ञानिनो जीवब्रह्मैक्यज्ञानवन्तो लौकिकव्यवहारे सम्यग्ज्ञानवन्तश्च कर्णधाराः संसारसमुद्रे मुमुक्षूञ्ज्ञाननाव्यारोप्य तारकाः साधवः परकार्यसाधनप्रयोजनास्ते सेवितव्याः सेवितुं योग्या ज्ञेयाः ॥ ७ ॥

अस्मिन्नर्थे गीतावाक्यं प्रमाणयति ।

तथा च गीता ।

तथाचेति । इममर्थं गीताप्याहेत्यर्थः, केन वाक्येनेत्याशङ्क्य तदाह ।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे सत्सङ्गसुधा ॥ ८ ॥

तदिति । हे अर्जुन तज्ज्ञानं ज्ञेयं च प्रणिपातेन प्रणामेन परिप्रश्नेन प्रश्नादिवार्त्तया सेवया तेषां परिचर्यया विद्धि जानीहि लभस्व वा तेभ्यो ज्ञानप्राप्तौ सन्देहो न कर्त्तव्य इत्याहोपदेक्ष्यन्तीति, ते साधवो ज्ञानिनो ज्ञानवन्तस्तत्त्वदर्शिन अनारोपितमेव स्वरूपं पश्यन्ति ते तथा ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपदेक्ष्यन्ति उपदेशं करिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ सत्सङ्गसुधार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ समन्वयसरस्वती ।

एवं सर्वसाधनानां प्रधानकारणभूतसत्सङ्गकर्त्तव्यतां विधायेदानीं सर्वशास्त्राणां वेदान्तानुकूल्यं दर्शयितुं तत्तद्द्वारेणोपयोगनिरूपणार्थं समन्वयसरस्वत्याख्यं षट्श्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ निरूपयितव्यप्रकरणश्रवणे श्रद्धां जनयितुं फलप्रदर्शनेन शिष्यं तदभिमुखीकरोति ।

अत्रगाह्या विशेषेण समन्वयसरस्वती ।
जायेत मतभेदाख्यपङ्कप्रक्षालनं यया ॥ १ ॥

योगेनेति, योगेन चतुर्विधेन शैवेन पातञ्जलेनैकविधेन च मनसोन्तःकरणस्य यमोवरोधो निरोधाख्यसमाधिरूपो जायते ॥५॥

वेदान्तोपयोगमाह ।

महावाक्यार्थविज्ञानं वेदान्तैर्ब्रह्मनिष्ठया ।
इत्येवं सर्वतन्त्राणां ब्रह्मण्येव समन्वयः ॥ ६ ॥

इति श्रीबोधसारे समन्वयसरस्वती ॥ ९ ॥

महावाक्येति । वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैर्महावाक्यार्थविज्ञानं महावाक्यानि तत्त्वमस्यादीनि तेषामर्थस्तात्पर्यं जीवब्रह्मणोरेकत्वं तस्य विज्ञानं बोधो जायते परन्तु ब्रह्मनिष्ठया ब्रह्मणि निष्ठा सहजं प्रेम तया स्यान्न तु केवलेन वेदान्तार्थविचारेणेति भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ समन्वयसरस्वत्यर्थप्रकाशो नवमः ॥ ९ ॥

अथाविरोधबोधः ।

एवं सर्वशास्त्राणां वेदान्तार्थे जीवब्रह्मैक्ये समन्वयेनानुकूल्यं प्रदर्श्यैतत्प्रसङ्गेनैव वेदान्तवाक्यजन्ये बोधे जातेपि तस्मिन्द्वैतादीनां भिन्नार्थत्वेन विरोधित्वप्रतीतिर्बाधिका स्यादिति हेतोस्तन्निरासायाविरोधबोधाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र तावत्समन्वयनिरूपणप्रसङ्गेनैव तदनन्तरमविरोधबोधनिरूपणं प्रतिजानीतेऽर्धेन ।

प्रसङ्गादविरोधस्य बोधोप्यत्र निरूप्यते ।
व्यवहारे द्वैतसत्त्वं द्वैताद्वैतमते समम् ॥ १ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात्सर्वशास्त्रनिरूपणप्रसङ्गेनैवाविरोधस्य द्वैताद्वैतादिसर्वमतानामानुकूल्यस्य बोधो विज्ञानमपि अत्रास्मिन्ग्रन्थे प्रकरणेनेत्यर्थः, निरूप्यते कथ्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः, त्वं शृण्विति शेषः; तत्र तावद्द्वैताद्वैतविवादं परिहर्तुं द्वैताद्वैताविरोधमाहार्धेन व्यवहारे इति, व्यवहारे व्यवह्रियते व्याप्रियतेनेनेति व्यवहारो व्यापारस्तस्मिन्द्वैतसत्त्वं द्वैतस्य सत्त्वं सत्यत्वं द्वैताद्वैतमते द्वैतमतेऽद्वैतमते च समं तुल्यमस्ति वेदान्तिभिरपि व्यवहारे द्वैतस्याङ्गीकृतत्वाद्द्वैतवादिभिरपि प्रतीतिविषयत्वेनैव द्वैतसत्त्वस्याङ्गीकृतत्वाद्द्वयोर्मतयोर्न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

ननु द्वैताद्वैतवादेऽद्वैतकल्पिताकल्पितत्वरूपविरोधस्य सत्त्वात्कथमविरोध इत्याशङ्क्य वेदान्तिभिः प्रातीतिकद्वैतापवादार्थकत्वेनाद्वैतेपि तथात्वस्याङ्गीकृतत्वान्न सिद्धान्ते विरोधस्तेनेत्याह ।

अद्वैतकल्पितत्वं चाविरोधोतो मतद्वये ।
विवदन्ति मुहुर्वादरसैस्तद्विवदन्तु ते ॥ २ ॥

अद्वैतकल्पितत्त्वमिति । अद्वैतकल्पितत्त्वं चाद्वैतस्य कल्पितत्वमारोपितत्वमपि द्वैताद्वैतमत उभयत्रापि सममिति पूर्वेणैवान्वयः, वेदान्तिनोपि सिद्धान्तेऽद्वैतस्य कल्पितत्वं मन्यन्ते तदेव द्वैतवादिनोप्यद्वैतकल्पितत्वं प्रतिपादयन्तीत्याशयः, अतः कारणान्मतद्वये मतयोर्द्वैताद्वैतयोर्द्वये युग्मेऽविरोधो विरोधो नास्तीत्यर्थः, ननु तर्हि द्वैताद्वैतिनोर्विषयेऽविरोधे कथंविवादः प्रवर्त्तत इत्याशङ्क्याह विवदन्तीति, ये वादरसिकाः केवलं वादरसैर्वादेषु ये रसाः प्रातीतिकाः स्वस्मादन्यपराभवस्वाधिक्या-

दिजन्याः सुखविशेषास्तैर्निमित्तभूतैर्मुहुः पुनः पुनर्विवदन्ति परस्परं विरुद्धं वदन्ति तत्तस्मात्ते मूर्खा विवदन्तु विरुद्धं वदन्तु विवेकिभिर्जिज्ञासुभिश्चा विरोधं ज्ञात्वा विवादस्त्याज्य इति भावः ॥ २ ॥

एवं द्वैताद्वैतविरोधं परिहृत्य विशिष्टाद्वैताद्वैतयोर्विरोधः परिहर्त्तव्यः । तत्र तावद्विशिष्टाद्वैतिनो हि अद्वैतब्रह्मपरिणामो जीवो जगच्च मन्यन्ते, अद्वैतवादिनस्तु जीवो ब्रह्मैव जगच्चाद्वैतब्रह्मविवर्त्त इति मन्यन्त इति यद्यपि विरोधः प्रतीयते, तथापि जीवोपाधेर्जगतश्च मायापरिणामत्वेन वेदान्तिभिरप्यङ्गीकृतत्वात्, किञ्च साधनसम्पत्तेर्वेदान्तिनामपीष्टत्वाच्च विशिष्टाद्वैतिभिरपि साधनादराय ब्रह्मपरिणामत्वं जीवस्य स्थापयित्वा तन्निरासाय साधनसम्पत्त्या जीवत्वनाशेनाद्वैतेश्वरत्वप्राप्तिः प्रतिपाद्यतेऽतस्तदविरोधं ज्ञापयितुं यमादिसर्वसाधनानां सर्वसंमतत्वमाह द्वाभ्याम् ।

यमास्त्वहिंसासत्याद्या नियमाः शुचितादयः ।
सुखासने च संस्थानं प्रत्याहारस्तु सर्वतः ॥३॥

यमास्त्विति । यमाः पञ्चाहिंसासत्याद्या अहिंसा च हिंसात्याग आवश्यकं विना स च ज्ञेयः, सत्यं सत्यवचनं सत्यप्रतिज्ञत्वादिराद्यः प्रथमं येषामस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां ते यमा ज्ञेयाः, तथा शुचितादयः शुचिता निर्मलत्वमादिः प्रथमं येषां सन्तोषस्वाध्यायतपईश्वरप्रणिधानानां ते शुचितादयो नियमा ज्ञेयाः । संस्थानं च सम्यक्स्थीयतेनेनेति संस्थानं शरीरस्य स्थैर्यसम्पादनं, सुखासन इति निमित्ते सप्तमी चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत्, सुखासननिमित्तजं शरीरे स्थैर्यं सम्पाद्यमिति भावः, यद्वा सुखेन यदा-

सनं स्थितिरेतादृश्येव शरीरस्थिरता सैवासनं मुख्यमित्यर्थः, यद्वा सुखे सुखरूपे ब्रह्मणि आस्यते स्थीयतेनेनेति सुखासनं वृत्तेर्ब्रह्मणि स्थैर्यमेवात्र शरीरस्थैर्यकारणत्वाच्छरीरस्थिरता नान्या बद्धपद्मासनादिरूपा शरीरस्थिरता मतेत्यर्थः, तथा सर्वतः सर्वेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाणामिति शेषः, स तु प्रत्याहारो ज्ञेयः ॥ ३ ॥

धारणा च तथा ध्यानं समाधानं च चेतसः ।
योगाङ्गसप्तकं त्वेतत्सर्वेषामपि संमतम् ॥ ४ ॥

धारणेति। धारणा च कस्मिंश्चिद्विषये चित्तस्थैर्यास्थैर्ये ज्ञातुं तस्यैव स्थापनं धारणाशब्देनोच्यत इत्यर्थः, तथा ध्यानं वृत्तीनामिष्टैकवस्तुविषयकप्रवाहोन्यविषयवृत्तिभिरनन्तरितस्तद्ध्यानमित्युच्यते चेतसस्त्रिपुटीरूपस्य चित्तस्य समाधानं ध्येयमात्रावस्थानं समाधिर्ज्ञेयः, एतत्तु इदमपि योगाङ्गसप्तकं योगस्य निर्बीजसमाध्याख्यस्य निरोधापरपर्यायस्याङ्गानां साधनानां सप्तकं सप्तानां समूहः समूहे कन्प्राणायामस्य तु सर्वैरेवाङ्गीकृतत्वात्तं विना सप्तैवात्रोक्तानीति ज्ञेयं, सर्वेषामपि द्वैताद्वैतवाद्यादीनामपि संमतमिष्टमतस्तदर्थवतो विशिष्टाद्वैतस्य न केनापि विरोध इति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं लयादीनामपि सर्वेषां विरोधं परिहरति ।

लये मन्त्रे हठे राज्ञि भक्तौ सांख्ये हरेर्मते ।
मतैक्यमस्ति सर्वेषां ये बुधा मोक्षमार्गगाः ॥ ५ ॥

लय इति। लये लययोगे 'निद्रादौ जागरस्यान्ते निद्रान्ते जागरोदये। लयो भवति चित्तस्य कार्यं तत्रात्मचिन्तनमि'त्या-

दिषु लयप्रतिपादकेषु लय आत्मचिन्तनायोक्तस्तस्मिन्नपि न वेदान्तिभिः सह विरोध इत्यर्थः, आत्मचिन्तनोपयोगित्वादिति भावः । मन्त्रे मन्त्रयोगे शैववैष्णवादिमन्त्राणामपि देवताप्रसाद-हेतुत्वात्तस्य च ज्ञानप्राप्तिहेतुत्वात्तस्याश्च मुक्तिहेतुत्वान्न वि-रोधो वेदान्तिनां मन्त्रयोगिनां चेति भावः । तथा हठे हठयोगे हठस्यापि शिवशक्तिसमायोगफलत्वात्तस्य च साम्यरूपत्वा-त्तस्य चान्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वान्न विरोधो हठवेदा-न्तयोरिति भावः, राज्ञि राजयोगे राजयोगस्य च स्वरूपस्थि-तिरूपत्वान्न कोपि विरोध इति भावः, भक्तौ भक्तियोगे भक्ति-योगस्याप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिहेतुत्वान्न वि-रोधो वेदान्तेन सहेति भावः, सांख्ये सांख्यमते सांख्यस्यापि तत्त्वविवेचनद्वारा पुरुषासङ्गत्वज्ञानेन त्वंपदार्थशोधन उपयो-गित्वाद्वेदान्तिभिः सह सांख्यानां न विरोधः, हरेर्मते श्रीकृ-ष्णस्य 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तप-स्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि'त्याद्युक्तलक्षणे भागवतधर्म इत्यर्थः, एतस्मिन्नपि कर्तृत्वबाधेन 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रु-त्यर्थानुकूल्येनाविरोधो वेदान्तेन सहेति भावः, एवं सर्वेषां स-र्वशास्त्राणां मतैक्यं मतस्येष्टार्थस्यैक्यमविरोधोऽस्ति विद्यते य एवं विदुरिति शेषः, ते बुधा ज्ञानिनस्ते मोक्षमार्गगा मो-क्षस्य मार्गो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं तेन गच्छन्ति प्रवर्त्तन्त इति तथो-क्तास्ते ज्ञेयाः, यदि मतेषु तात्पर्यभेदं पश्यन्ति तर्हि तेऽज्ञा-निन इति भावः ॥ ५ ॥

ननु हठयोगे प्राणायामादिना क्लेशबाहुल्यमित्याशङ्क्य प्रा-णायामेन मनःस्थैर्यलक्षणप्रयोजनसद्भावात्तस्यापि सर्वसंम-तत्वमित्याह ।

हठिनामधिकस्त्वेकः प्राणायामपरिश्रमः ।
प्राणायामे मनःस्थैर्यं स तु कस्य न संमतः॥६॥

हठिनामिति । हठिनां हठयोगिनामेको मुख्यः प्राणायामपरिश्रमस्तु प्राणानामायामो नियमनन्तु अन्येभ्यो विलक्षणोधिको विशेषोस्ति तस्मिंश्च प्राणायामे सिद्धे सति मनःस्थैर्यं मनसश्चित्तस्य स्थैर्यं स्थिरत्वं जायत इति शेषः, अतः स तु प्राणायामश्च कस्य साधकस्य न संमतो नेष्टः सर्वस्यापीष्ट इत्यर्थः॥६॥

तस्मात्सर्वमतानां मुक्तिफलत्वं सिद्धमित्याह ।

विमुक्तिर्वादिनां तस्मान्मतभेदो न कश्चन ।
कश्चित्कश्चिन्मते भेदस्त्वस्ति वेदान्तिनामपि॥७॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारेऽविरोधबोधः ॥ ७ ॥

विमुक्तिरिति । तस्मात्फलेऽविरोधाद्वादिनां सर्वेषां स्वस्वमतवादशीलानां विमुक्तिर्मोक्षः स्यादतः फलैकत्वात्कश्चन कोपि मतभेदो मतेषु भेदो भिन्नत्वं न नास्ति, ननु तैः स्वस्वप्रक्रियासु अन्यथान्यथा प्रतिपाद्यतेऽतः कुतो न भेदस्तेष्वित्याशङ्क्याह कश्चिदिति, वेदान्तिनामपि अद्वैतवादिनामपि मते सिद्धान्ते कश्चित्कश्चित्कोपि कोपि भेदो भिन्नत्वमेकजीवत्वानेकजीवत्वादिरूपोऽस्ति वर्त्तते प्रक्रियाभेदेन विषयभेदे वेदान्तेपि विषयभेदः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिताववविरोधबोधार्थप्रकाशो दशमः ॥ १० ॥

अथ सांख्याञ्जनशलाका ।

एवं सर्वमतानामविरोधं प्रदर्श्येदानीं सांख्यस्यापि असङ्गपुरुषज्ञानसाधनत्वात्तस्य च त्वंपदार्थशोधनेन त्वंपदलक्ष्ये कूटस्थ उपयोगात्तदर्थज्ञानाय सांख्यं निरूपयितुं सांख्याञ्जनशलाकाख्यमेकविंशतिश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ सांख्याञ्जनशलाकेतिप्रकरणनामार्थं सम्भावयितुं तदर्थनिरूपणाय च रूपकमाह ।

नेत्रयोरञ्जनं कार्यं सांख्यांजनशलाकया ।
ततस्तिमिरनाशेन सूक्ष्मवस्तु विलोक्यते ॥ १ ॥

नेत्रयोरिति । हे शिष्य त्वया सांख्याञ्जनशलाकया सम्यङ्निःसन्देहं यथा तथा ख्यायन्ते कथ्यन्ते तत्त्वानि प्रकृतिपुरुषादीनि अनेनेति सांख्यं शास्त्रं तदेवाञ्जनशलाका तया नेत्रयोः प्रकृतिपुरुषज्ञानरूपयोर्नीयते प्राप्यतेऽसङ्गं तत्त्वं याभ्यामिति नेत्रे तयोर्नेत्रसदृशयोः प्रकृतिपुरुषविषयकज्ञानयोरित्यर्थः, अञ्जनमज्यते व्यज्यते स्वरूपमनेनेति अञ्जनमसङ्गत्वज्ञानं शास्त्रजन्यं तत्कार्यं कर्त्तव्यं, किं फलं तस्येत्यपेक्षायां फलं दर्शयति तत इति, ततः कृतनेत्राञ्जनात्तिमिरनाशेन नेत्रस्थिताज्ञाननाशेन सूक्ष्मवस्तु अदृश्यत्वात्सूक्ष्मं वस्तु यथार्थभूतं स्वरूपं विलोक्यते प्रत्यक्षमनुभूयते, इदमेव फलं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

एवं फलप्रदर्शनेन मुमुक्षूणां सांख्यश्रवणे रुचिमुत्पाद्येदानीं तेषां तत्र विश्वासं जनयितुं सांख्यसंप्रदायश्रैष्ठ्याय तत्संप्रदायमाह ।

कपिलेन मुकुन्देन देवहूती प्रबोधिता ।
सर्वतत्त्वविवेकेन तत्सांख्यमभिधीयते ॥ २ ॥

कपिलेनेति । मुकुन्देन मुक्तिदेन परमेश्वरेणैव कपिलेन कपिलनामकेनाचार्येण सर्वतत्त्वविवेकेन सर्वाणि तत्त्वानि समस्तानि प्रकृतिपुरुषादीनि तत्त्वानि विविच्यन्ते पृथग्लक्षणैरसङ्कीर्य ज्ञाप्यन्तेऽस्मिन्निति सर्वतत्त्वविवेकं सांख्यशास्त्रं तेन कृत्वा येनेत्यध्याहार्यं, देवहूतीनाम्नी स्वमाता प्रबोधितोपदिष्टा तच्छास्त्रं सांख्यं सांख्यनामकमभिधीयते कथ्यतेऽतोऽत्र विश्वासः कार्य इति भावः ॥ २ ॥

एवमत्र विश्वासञ्जनयित्वेदानीं सांख्यप्रतिपाद्येषु तत्त्वेषु मध्ये मूलकारणभूतां प्रकृतिं प्रधानापरपर्यायां लक्षयति ।

सर्वा विकृतयो यस्याः स्थूलसूक्ष्माश्चराचराः ।
अस्ति काचिदनिर्देश्या प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका॥ ३॥

सर्वा इति । यस्याः कारणभूतायाः स्थूलसूक्ष्माः स्थूलाः पञ्चीकृतभूतभौतिकरूपाः सूक्ष्मा अपञ्चीकृतभूतभौतिकरूपाश्च चराचराः पञ्चीकृतभौतिकेष्वपि चरा जङ्गमा अचराश्च स्थावराः सर्वाः समस्ता अपि विकृतयः विकाराः कार्याणीत्यर्थः, भवन्ति एतादृशी त्रिगुणात्मिका त्रयाणां गुणानां सत्त्वरजस्तमोभिधानानां साम्यावस्थारूपाऽनिर्देश्या सत्त्वेनासत्त्वेन वा केनापि रूपेण निर्देशानर्हाऽत एव काचिदनिर्वचनीया प्रकृतिः सर्वजगत्कारणरूपत्वात्प्रकृतिनाम्न्यस्ति विद्यते तदसत्वे जगत्सत्त्वप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः, तथा चात्र सांख्यानां कारिका 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति ॥ ३ ॥

एवं मूलप्रकृतिलक्षणं निरूप्येदानीं सप्त प्रकृतिविकृतीराह ।

महतत्त्वमहङ्कारः पञ्च तन्मात्रकाणि च ।
प्रकृतिर्विकृतिश्चेति सप्तैतानि भवन्ति हि ॥ ४ ॥

महत्तत्त्वमिति । महत्तत्वमेकमहङ्कारो द्वितीयः पञ्च पञ्चसंख्यानि तन्मात्रकाणि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानि अपि एतानि हि प्रसिद्धानि उक्तानि सप्त सप्तसंख्याकानि प्रकृतिः कारणरूपाणि विकृतिश्च कार्यरूपाण्यपि भवन्ति जायन्ते ॥ ४ ॥

नन्वेतेषां कारणत्वं कार्यत्वं चैकैकस्य परस्परं विरुद्धं कथं सम्भाव्यमित्याशङ्क्याह ।

स्वकारणानां विकृतिः प्रकृतिः स्वोद्भवस्य यत् ।
एवमष्टौ प्रकृतयस्ततो विकृतयो भवन् ॥ ५ ॥

स्वेति । यद्यस्मात्कारणान्महदादीनि प्रत्येकं स्वकारणानां स्वस्य स्वस्य च यानि यानि कारणानि प्रकृतयस्तेषां विकृतिः स्वयं विकारः कार्यमित्यर्थः, तथा स्वोद्भवस्य स्वस्मात्स्वस्मात्कारणरूपादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य यस्य कार्यरूपस्य तस्य तस्य स्वयं प्रकृतिः प्रक्रियते कार्यमनया सा प्रकृतिः कारणं भवतीति शेषः, सर्वप्रकृतिसंख्यामाह एवमिति, एवमुक्तरीत्या प्रकृतयः प्रकृतिशब्दवाच्यानि कारणानि अष्टावष्टसंख्या मूलप्रकृत्या सहेति ज्ञेयाः, ताभ्य एव विकृतिसम्भवमाह तत इति, ततस्ताभ्योष्टप्रकृतिभ्यो विकृतयो विकाराः षोडशसंख्याका वक्ष्यमाणा अभवञ्जाताः ॥ ५ ॥

तानेव विकारान्संख्यया सह निरूपयति ।

व्योमादिपञ्चभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव मनसा सह षोडश ॥ ६ ॥

व्योमादीति । व्योमादिपञ्चभूतानि व्योमाकाशमादिर्येषां वाय्वादीनां चतुर्णां तानि व्योमादीनि तानि पञ्चसंख्यानि भूतानि च तथा तानि, तथा ज्ञानेन्द्रियाणि च शब्दादिज्ञानसाधनान्यपि करणानि पञ्च पञ्चसंख्यानि पूर्वपञ्चकेन सह दश भवन्ति, तथा कर्मेन्द्रियाणि क्रियाजनकानि करणानि पञ्चैव पञ्चसंख्याकान्येव, एवं पूर्वदशकेन सह पञ्चदश भवन्ति, तानि सर्वाणि मनसाऽन्तःकरणेन सह साकं षोडशसंख्याका एते विकारा ज्ञेयाः ॥ ६ ॥

तानेव विकारान्स्पष्टं नामतो निर्दिशति सपादद्वाभ्याम् ।

खं वायुरग्निस्तोयं भूर्भूतपञ्चकमुच्यते ।
शब्दस्पर्शौ रूपरसौ गन्धस्तेषां गुणाः क्रमात्॥७॥

खमिति । खमाकाशं वायुरनिलोऽग्निस्तेजस्तोयं जलं भूः पृथ्व्येतद्भूतपञ्चकं भूतानामाकाशादीनां पञ्चकं पञ्चसमूहः समूहे कन्, उच्यते कथ्यते मुनिभिरिति शेषः, प्रसङ्गात्तेषां गुणानप्याह शब्देति, शब्दस्पर्शौ शब्दश्च प्रतिध्वनिरूपः स्पर्शश्चानुष्णाशीतरूपस्तौ द्वौ रूपरसौ रूपं च प्रभारूपं रसश्च माधुर्यरूपस्तौ द्वावेवं पूर्वाभ्यां सह चत्वारः, गन्धः सामान्यगन्धः पञ्चमः, एते पञ्च तेषां गुणा वियदादीनां गुणा धर्माः क्रमात्क्रमेण ज्ञेयाः ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणां दशकमाह ।

श्रोत्रं त्वक्चक्षु रसनं घ्राणं ज्ञानेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादपाय्वादि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥८॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रुतिः शब्दज्ञानकरणमित्यर्थः, त्वक्स्पर्शज्ञानकरणमित्यर्थः, चक्षुर्नेत्रगोलकस्थं रूपज्ञानकरणं, रसनं रस्यतेनेनेति रसनं रसज्ञानकरणं जिह्वागोलकस्थं, घ्राणं नासिकागोलकस्थं गन्धज्ञानसाधनमेतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि ज्ञेयानि, कर्मजनकानीन्द्रियाण्याह वागिति, वाग्वचनजनकं जिह्वास्थं करणं, पाणिर्ग्रहणत्यागजनकं हस्तस्थं करणं, पादो गतिक्रियाजनकमंघ्रिस्थं करणं, पायुर्गुदस्थं मलोत्सर्गक्रियाजनकमिन्द्रियमादिपदेनोपस्थं शिश्नस्थं रतिसुखजनकं करणमेतानि कर्मेन्द्रियाणि च क्रियाजनकानीन्द्रियाणि अपि पञ्च ज्ञेयानि ॥ ८ ॥

मनसः स्वरूपमाह ।

उभयात्मा मनस्तेन चतुर्विंशतिरीरिता ।
तत्त्वानां तद्विकारस्तु सर्वं चैव जगत्त्रयम् ॥ ९ ॥

उभयात्मेति । मनः संकल्पविकल्परूपं संशयात्मिकान्तःकरणवृत्तिरुभयात्मोभयेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामात्मा कारणमुभयेन्द्रियसाधनभूतमित्यर्थः, सर्वतत्त्वानां संख्यामाह तेनेति, तेन कारणेन तत्त्वानां पुरुषवर्जितानां चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिपरिमिता संख्येरिता कथिता, एवं सर्वतत्त्वसंख्यामुक्त्वेदानीमेतत्सर्वतत्त्वकार्यत्वं जगतो दर्शयति तदिति, सर्वं समस्तं जगत्त्रयं चैव भुवनत्रयमपि तद्विकारस्तेषां तत्त्वानां विकारः कार्यं अस्ति तु ॥ ९ ॥

इदानीं जगतः प्रकृतिकार्यत्वं दर्शयितुं प्रकृतेस्त्रैगुण्यनिरूपणपूर्वकं सर्वजगतस्त्रिगुणकार्यत्वेन गुणमात्रत्वं दर्शयति ।

प्रकृतेस्त्रिगुणात्मत्वात्सर्वं हि त्रिगुणात्मकम् ।

रक्तश्वेतश्यामरूपा रजःसत्त्वतमोगुणाः ॥१०॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेः सर्वजगत्कारणभूतायाः प्रधानापरपर्यायास्त्रिगुणात्मत्वाद्गुणत्रयसाम्यरूपत्वात्सर्वं तत्कार्यभूतं जगद्धि प्रसिद्धं चेदं त्रिगुणात्मकं सत्त्वरजस्तमोमात्रमस्ति जगतो गुणमात्रत्वमेव ज्ञापयितुं गुणानां वर्णतो रूपमाहार्द्धेन रक्तेति, रजःसत्त्वतमोगुणा रजश्च सत्त्वं च तमश्चैतन्नामकास्त्रयो रक्तो लोहितः श्वेतः शुक्लः श्यामः कृष्ण एतानि रूपाणि येषां तथाविधाः, एतेनैव जगतोपि रक्तश्वेतश्यामरूपत्वेन गुणमात्रत्वं निश्चेयमिति भावः ॥ १० ॥

इदानीं जगतो गुणकार्यत्वं गुणस्वभावकथनेन सूचयत्यर्धेन ।

रजश्चलं तमः स्तब्धं प्रकाशस्सात्त्विको मतः ।

तमोधमं रजो मध्यं सत्त्वमुत्तममत्र हि ॥ ११ ॥

रज इति । रजो रजोगुणश्चलं चञ्चलस्वभावमस्ति तमस्तमोगुणः स्तब्धं स्तब्धस्वभावं स्थिरमित्यर्थः, अस्ति प्रकाशो ज्ञानं सात्त्विकः सत्त्वधर्मो मतो निश्चितो मुनिभिरिति शेषः, पुनरपि जगतो गुणकार्यत्वं ज्ञापयितुं नीचत्वादीन्धर्मान्गुणानामाह तम इति, तमस्तमोगुणोऽधमं नीचस्वभावं रजो रजोगुणो मध्यं मध्यस्वभावं सत्त्वं सत्त्वगुण उत्तममेवोच्चस्वभावमेवास्ति हि प्रसिद्धमेतद्विदुषामिति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं गुणकार्यतोपि जगतो गुणमात्रत्वं दर्शयितुं गुणानां कार्याण्याह ।

लोभादयो रजोभावास्तमसो जडतादयः ।

सुखप्रसादबोधाद्या भावाः सत्त्वस्य कीर्त्तिताः॥१२॥

लोभादय इति। लोभादयो लोभः प्राप्तेपि वस्तुनि स्पृहारूपान्तःकरणवृत्तिरादिर्येषामक्षचाञ्चल्यादीनां ते रजोभावा रजोगुणकार्याणि ज्ञेयानि, जडतादयो जडता मोह आदिर्येषां क्रोधादीनां ते तमसस्तमोगुणस्य भावाः कार्याणि विद्यन्ते, सुखप्रसादबोधाद्याः सुखानि प्रियमोदप्रमोदाख्याः सुखविशेषाः प्रसादोन्तःकरणनैर्मल्यं बोधो ज्ञानं चाद्याः प्रमुखा येषां शमादीनां ते भावाः कार्याणि सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य कीर्त्तिताः कथिता मुनिभिरिति शेषः, एवं प्रकारेण विचारे कृते जगतः प्रकृतिगुणकार्यत्वं सिद्धमेवेति ज्ञेयमिति भावः॥ १२॥

इदानीं स्पष्टमेव जगतो गुणकार्यत्वं दर्शयति।

देवादयः सात्त्विकाः स्युर्नराद्या राजसाः स्मृताः।
तामसाः पशुभूताद्या एवं सर्वं विविच्यताम्॥ १३॥

देवादय इति। देवादयो देवा इन्द्रादय आदयो येषां विद्याधरकिंनरगन्धर्वादीनां ते तारतम्येन सात्त्विकाः सत्त्वगुणोद्भवाः स्युर्भवेयुः, तथा तद्वन्नराद्या नरो मनुष्य आद्यो येषां मुनिऋष्यादीनां ते राजसा रजोगुणोद्भवाः स्मृताः प्रोक्ताः पुराणेतिहासादावित्यर्थः, पशुभूताद्याः पशवो गोश्वादयश्च भूताश्च प्रेतादय आद्या मुख्या येषु पतङ्गकीटवृक्षादिषु ते तामसास्तमोगुणोद्भूताः, यद्यपि 'भूतोमी देवयोनय' इत्यमरसिंहेन देवयोनित्वमुक्तं तथापि तदन्तर्धानादिशक्तिमत्त्वेनेति ज्ञेयं, तामसत्वं क्रौर्याद्यतिशयवत्त्वादिति भावः, उक्तमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति, एवमुक्तप्रकारेण सर्वं वस्तुजातं विविच्यतां सात्त्विकादिभेदेन पृथक्पृथग्ज्ञायतामित्यर्थः॥ १३॥

एवं जगतो गुणकार्यत्वं प्रदर्श्येदानीं सांख्यस्य वेदान्ता-

नुकूल्याय तत्कारणभूतप्रकृतेर्मायात्वं ज्ञापयितुं गुणानामघटितघटनाकारित्वं दर्शयति

विरोधिनस्सहायाश्च मिथः कार्यं च कारणम् ।
मिलित्वा कार्यकर्त्तारो गुणा विषमचेष्टिताः॥१४॥

विरोधिन इति । गुणाः प्रकृतिलक्षका धर्मा रजःसत्त्वतमोरूपा मिथोऽन्योन्यं विरोधिनो विरोधो विद्यते येषां ते तथोक्ताः परस्परनाशकस्वभावा इत्यर्थः, सहायाश्च मिथोऽन्योन्यमनुकूलास्तत्तत्कार्यजननेऽन्योन्यमनुकूला इत्यर्थः, सन्तीति शेषः, अन्योन्यं कार्यं कारणं च परस्परं कार्यकारणरूपा अपि भवन्ति, किञ्च गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधा विषमचेष्टिता विषममन्योन्यनाशकं चेष्टितं चेष्टा येषां ते प्रकाशकं सत्त्वं चाञ्चल्यादिमद्रजो लयरूपं तमः, एवं वैषम्याद्गुणानां परस्परं प्रातिकूल्यमिति भावः, ते गुणाः मिलित्वैकीभूय कार्यकर्तारः कार्यस्य जगतो जननस्थितिनाशरूपस्य कर्त्तारः कारका भवन्ति, एतेन गुणानामघटितघटनारूपत्वेन तत्कार्यस्य जगतोपि तथात्वादुभयत्र मायालक्षणसिद्धेर्मायात्वं सिद्धं तेन च तत्कारणभूतप्रकृतावपि तत्सिद्धमेवेत्यूह्यमिति भावः॥ १४ ॥

एवं प्रकृतेर्मायात्वं प्रदर्श्येदानीं पुरुषस्यासङ्गत्वं दर्शयितुं विश्वस्यात्मनश्च वैलक्षण्यं दर्शयति ।

विश्वं गुणात्मकं सर्वमात्मा निर्गुण एव हि ।
प्रकाशकतया तत्र प्रविष्ट इव भासते ॥ १५ ॥

विश्वमिति । सर्वं समस्तं विश्वं जगद्गुणात्मकं गुणा एवात्मा स्वरूपं यस्य तद्गुणरूपमित्यर्थः, आत्मा पुरुषो हि वि-

लक्षणत्वेन प्रसिद्धो विदुषां निर्गुण एव गुणरहित एवातस्तत्र जगति गुणकार्ये प्रकाशकतया गुणानां जगतश्च प्रकाशकलक्षणाभासरूपसम्बन्धाभासेन प्रविष्ट इव प्रविष्टसदृशो भासते प्रतीयते वस्तुतस्तु न प्रविष्ट इत्यर्थः, अत एव न केन चित्सम्बन्ध आत्मनः सम्भवति तेन चासङ्गत्वं सर्वदैवात्मनः सिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं सर्वतत्त्वेभ्यो वैलक्षण्यं पुरुषस्य सदृष्टान्तमाह ।

यथा द्वात्रिंशद्दन्तस्था रसज्ञा रसवेदिनी ।
चतुर्विंशतितत्वान्तः स्वात्मज्ञस्तत्त्ववित्तथा ॥ १६॥

यथेति । यथा यद्वद्द्वात्रिंशद्दन्तस्था द्वात्रिंशत्संख्यदन्तसमूहस्था रसज्ञा रसान्मधुरादीञ्जानातीति रसज्ञा जिह्वा सर्वरसानुभवित्रीत्यर्थः, रसवेदिनी रसवेदनशीला रसज्ञानरूपक्रियाकरणरूपेत्यर्थः, न तु दन्ता रसवेदनशीलाः, तथा तद्वच्चतुर्विंशतितत्त्वान्तश्चतुर्विंशतिसंख्यप्रकृत्यादितत्त्वानि अन्तयति नाशयति स्वसत्ताकर्षणेन स तथा स्वात्मज्ञः स्वात्मानं जानातीति तथा स्वप्रकाश इत्यर्थः, तत्त्ववित्तत्त्वानि चतुर्विंशतिसंख्यानि वेत्तीति तथा स पुरुषो ज्ञेयः, स्वतः सत्तास्फूर्तिरहिततत्त्वेभ्यः सद्रूपत्वस्वप्रकाशत्वसर्वप्रकाशकत्वेन सिद्धमात्मनोऽसङ्गत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

एवमात्मनोऽसङ्गत्वं स्वप्रकाशत्वं च प्रदर्श्य तस्य वास्तवैकत्वे बहुत्वस्य मायामात्रत्वं दर्शयति ।

एकमेव निजं नाथं माया विषयलम्पटा ।
बहुरूपधरं कृत्वा वेश्येव खलु खेलति ॥१७॥

एकमिति । विषयलम्पटा विषयेषु भोग्येषु लम्पटा लोलुपा मायैव प्रकृतिरेव केवलमेकं तत्त्वतो भेदरहितं निजं स्वकल्पितं स्वीयं निर्माय स्वरूप एकत्वानेकत्वयोरभावादित्यर्थः, नाथमीश्वरं बहुरूपधरं कृत्वाऽनेकरूपजननशक्तिमन्तं कृत्वा विधाय तेन सहैव वस्तुतः शुद्धात्मनस्तत्सम्बन्धानुपपत्तेर्वेश्येव यथा वेश्या जारैः सह क्रीडति तथेयं खेलति क्रीडति खलु निश्चयेऽत्रार्थे सन्देहो न न कार्य इत्यर्थः, पुरुषानिष्ठमनेकत्वं यत्प्रतीयते तन्मायिकमेव न पारमार्थिकमिति भावः ॥ १७ ॥

ननु मायाया अत्यन्तपृथक्त्वे तत्कृतानेकत्वस्य प्रतीतिरात्मनि कथं स्यादित्याशङ्क्य मायातत्कार्ययोरात्मनश्च सत्तैकत्वान्मायानिष्ठानेकत्वस्यात्मनि भ्रान्त्या प्रतीतिर्जायत इत्याशयेनाह ।

अपृथग्भावरूपेण मिलित्वा पुरुषेण हि ।
विचित्राकाररूपैस्तं सन्नर्त्तयति नर्त्तकी ॥ १८ ॥

अपृथगिति । नर्त्तकी नर्त्तनकर्त्री स्वयं मायाऽपृथग्भावरूपेण न विद्यते पृथग्भिन्नो भावः सत्ता यस्य तत्तच्च तद्रूपं च स्वरूपं यस्य स तथोक्तो मायापुरुषयोरेकसत्ताकत्वमिति भावः, तेनारोपितेन पुरुषेण साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन सह मिलित्वैकीभूय विचित्राकाररूपैः स्वीयानि यानि विचित्राकाराणि विलक्षणाकृतीनि रूपाणि तैः कृत्वा तं स्वकृतमेव पुरुषं न तु शुद्धं सन्नर्त्तयति स्वनृत्यं तस्मिन्नारोप्य तदभिन्नं दर्शयतीत्यर्थः, हि प्रसिद्धं चैतद्विवेकिनां माया स्वकार्यमनेकत्वं मायिकपुरुषे समारोप्य तच्च तं च पारमार्थिकेऽसङ्गे चिदात्मनि समारोप्यात्मनोनेकत्वं प्रत्याययति सा प्रतीतिर्न पार-

मायिकी भ्रान्तिरेव सेति भावः ॥ १८ ॥

ननु

मायाया मायाकार्यभूतपुरुषस्य च भिन्नस्वाभाव्यान्मायिकपुरुषस्य दुःखप्रतीतिर्मायायां यदा स्यात्तदा वैराग्योत्पत्त्या स्वस्योपाधेश्च विविक्तत्वज्ञानेन स्वस्य निर्मायात्मनश्चैकत्वज्ञानं स्यादित्याशयेनाह ।

निर्दोषो निश्चलो नाथः सदोषा चञ्चला वधूः ।
दम्पत्योरनयोर्नूनं रसभङ्गो भविष्यति ॥ १९ ॥

निर्दोष इति । नाथो मायाकल्पितो मायानियन्ता जीवो वस्तुतो निर्दोष उपाधिरहितः शुद्धात्मांशत्वादतो निश्चलश्चाञ्चल्यरहितः सदैकरूप इत्यर्थः, वधूः स्वबन्धनकारणभूता माया प्रकृत्यपरपर्याया सदोषा सोपाधिकाऽत एव चञ्चलाऽस्थिराऽनेकरूपेत्यर्थः, अस्तीति शेषः, अनयोरुक्तयोरेव भिन्नलक्षणयोरेवेत्यर्थः, दंपत्योः प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्प्रजाजननाय जायापतिभावेन वर्तमानयोर्भिन्नस्वाभाव्यादेव नूनं निश्चयेन रसभङ्गो रसः सुखं तस्य भङ्गो नाशो दुःखं भविष्यति उत्पत्स्यति ततश्च वैराग्येण स्वस्य प्रकृतेश्च भिन्नत्वज्ञानं भविष्यतीति भावः ॥ १९ ॥

ततश्च प्रकृतिनाशः स्यादित्याशयेनाह ।

पृथक्त्वेन परिज्ञाता दुष्टरूपतया पि च ।
न मुखं दर्शयत्येषा सलज्जा म्रियतेपि च ॥ २० ॥

पृथक्त्वेनेति । एषा प्रकृतिरूपा वधूः पृथक्त्वेन स्वविलक्षणस्वाभाव्येन च पुनर्दुष्टरूपतयापि सर्वदोषकारणत्वेन च

परिज्ञाता सर्वदाऽनुभूता सती स्वस्याग्रे मुखमास्यं न दर्शयति प्रतीतिविषयं न करोति अपि च किन्तु सलज्जा त्रपाभरासह्या च सती म्रियते विनश्यति ॥ २० ॥

ततश्च प्रकृतिविकृत्योः पृथक्सत्त्वाभावे प्रकृतेरपि पुरुषात्पृथगसत्त्वे च सिद्धे पुरुषस्य शुद्धबुद्धस्वरूपत्वेन नित्यासङ्गत्वं सिद्धमित्याह ।

प्रकृतिर्विकृतिर्नापि पुरुषो निश्चलात्मकः ।
शुद्धबुद्धस्वरूपोसाविति सांख्यविनिर्णयः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे सांख्याञ्जनशलाका ॥ ११ ॥

प्रकृतिरिति । विकृतिर्महत्तत्त्वादिब्रह्माण्डपर्यन्ता कार्यरूपा न नास्ति प्रकृतेः पृथगसत्वात्तथा प्रकृतिरपि महदादिकारणभूता न नास्ति तस्या अपि पुरुषात्पृथगसत्त्वादित्यर्थः, अतोऽसावुक्तलक्षणः पुरुष आत्मा निश्चलात्मक एकत्वानेकत्वादिरूपचाञ्चल्यहीनोऽत एव शुद्धबुद्धस्वरूपः शुद्धं मायातत्कार्यास्पृष्टमसम्बद्धमित्यर्थः, बुद्धं स्वयंप्रकाशरूपं च रूपं स्वरूपं यस्य स एतादृशोऽस्ति, उक्तमुपसंहरतीतीति, सांख्यविनिर्णयः सांख्यस्य प्रकृत्यादितत्त्वविवेचकशास्त्रस्य विनिर्णयो विशेषनिर्णय इति सम्पूर्णः सम्यक्ख्यायते तत्त्वमनेनेति साङ्ख्यनामनिरुक्तेरेतदन्यथार्थप्रतिपादकस्य कस्य चिच्छास्त्रस्य सांख्याभासत्वेन तस्य प्रामाण्यं नाभ्युपेयमिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायां सांख्याञ्जनशलाकार्थप्रकाश एकादशः ॥ ११ ॥

अथ योगदीक्षाचिन्तामणौ पातञ्जलयोगः।

एवं सांख्यं वेदान्तानुकूलतया प्रतिपाद्येदानीं मलिनान्तःकरणानां जिज्ञासूनां सांख्योक्ते जीवात्मैक्यासंगलक्षणपुरुषे चित्तस्थितिर्न स्यादिति तदन्तःकरणमलनिरासकनिरोधाख्ययोगेन चित्तशुद्धौ विवेकाविर्भावेन तत्रैव चित्तस्थैर्यं स्यादिति तदर्थं योगं निरूपयितुं योगदीक्षाचिन्तामण्याख्यमेकोत्तरशतश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र चात्रांतरप्रकरणे द्वे पातञ्जलाख्यं शैवाख्यं चेति; तत्रापि पातञ्जलस्यैकविध्यादाद्यमेव षड्विंशतिश्लोकं भवति, इतरस्य च चातुर्विध्यात्तत्र चत्वारि प्रकरणानि मन्त्रयोग हठयोग शिवशक्तिपराक्रम लययोगाख्यानि क्रमेण चतुःकोनविंशतिश्लोक षोडशश्लोक षट्त्रिंशच्छ्लोकानि सन्ति, तान्यनुक्रमतो व्याख्यास्यामः। तत्रादौ पातञ्जलं योगं निरूपयति, तत्र तावद्योगप्रतिपादकस्यास्य प्रकरणस्य योगदीक्षाचिन्तामणिनाम्नोर्थं तत्र प्रवृत्तिं जनयितुं सफलं दर्शयति।

अथातो योगदीक्षायाश्चिन्तामणिरुदीर्यते।
तत्प्राप्त्याऽबोधदारिद्र्यं सर्वमेव विनश्यति॥ १॥

अथेति। अथ सांख्यप्रतिपादनानन्तरं सांख्योक्ते तत्त्वे मलिनान्तःकरणानां मुमुक्षूणां केन चित्प्रतिबिन्धेन चित्तस्थैर्यं न भवति यतोऽत इति हेतोरित्यर्थः, योगदीक्षाया योगस्य निरोधाख्यस्य दीक्षा संस्कारस्तस्याश्चिन्तामणिः कल्पितफलप्रदत्वाच्चिन्तामणिरिव कल्पितधारणाजन्यफलप्रदत्वाच्चिन्तामणिरिति नाम प्रकरणस्य स उदीर्यते निरूप्यते तत्त्वं शृणु, ननु चिन्तामणिप्राप्त्या दारिद्र्यं नश्यत्यनेन किं स्यादित्यत आह तदिति, तत्प्राप्त्या तस्य

योगदीक्षाचिन्तामणेः प्राप्त्या लाभेनाऽबोधदारिद्र्यमबोधो-ऽज्ञानं तदेव सर्वदारिद्र्यमूलत्वाद्दारिद्र्यं दरिद्रत्वं तत्सर्वमेव समस्तमपि विनश्यति निवर्त्ततेऽतोऽस्य योगदीक्षाचिन्तामणिरिति नामेति भावः ॥ १ ॥

अस्य च संप्रदायतः प्रामाण्यं वक्तुं योगप्रवर्त्तकान्द्वाभ्यामाह।

महायोगेश्वरः शम्भुः महायोगेश्वरो हरिः।
महायोगेश्वरो ब्रह्मा भवानी सिद्धयोगिनी ॥ २ ॥

महायोगेश्वर इति। शम्भुः शं सुखं भवत्यस्माल्लोकानामिति स शम्भुः शङ्कर इत्यर्थः, महायोगेश्वरो महाञ्छ्रेष्ठो योगानां मन्त्रादियोगानामीश्वरः प्रवर्त्तक आचार्य इत्यर्थः, तथा हरिर्हरति सर्वं दुःखं भक्तानां स हरिर्विष्णुर्महायोगेश्वरो महान्सर्वमान्यो योगेश्वरो योगप्रवर्त्तकोऽस्ति तथा ब्रह्मा परमेष्ठी महायोगेश्वरो महाञ्जगत्पूज्यो योगेश्वरो योगप्रवर्त्तकोऽस्ति तथा भवानी सर्वजगज्जीवयित्री चिच्छक्तिः सिद्धयोगिनी स्वतःसिद्धयोगवत्यस्ति, एतेषां सर्वजगच्छ्रेष्ठत्वं योगफलमेव योगानां प्रवृत्तिरपि तेभ्य एवेति भावः ॥ २ ॥

तदितरेषामपि योगेन सिद्धिप्राप्तिमपि तदितरेषां तत्र रुचिं जनयितुं प्रदर्शयति।

सनकाद्याः वसिष्ठाद्याः कचदत्तशुकादयः।
अरुन्धतीप्रभृतयो योगात्सिद्धिमुपागताः ॥ ३ ॥

सनकेति। सनकाद्याः सनक आद्यो मुख्यो येषु ते नैष्ठिका, वसिष्ठाद्या वसिष्ठ आद्यो मुख्यो येषां पुलस्त्यादीनां ते सर्वे गृहिणः, तथा कचदत्तशुकादयः कचो बृहस्पतेः पुत्रो

दत्तो ह्यत्रेः पुत्रः शुको व्यासपुत्र एत आदयो मुख्या येषामार्षभादीनां ते सर्वेपि परमहंसाः, तथाऽरुन्धतीप्रभृतयोऽरुन्धती वसिष्ठपत्नी प्रभृतिरादिर्यासां देवहूत्यादीनां ताः स्त्रियः, एते सर्वे योगाच्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगात्सिद्धिमणिमादिरूपां मुक्तिमपि उपागता प्राप्ता अतो मुमुक्षुभिर्योगः साध्य एवेति भावः ॥ ३ ॥

ननु योगशब्दवाच्यार्थानां मतभेदेन बहुत्वप्रतीतेर्मुख्यो योगशब्दार्थः को विवक्षित इत्याशङ्कायामाह ।

आत्मज्ञानेन यो योगो जीवात्मपरात्मनोः ।
स योगस्तस्य हेतुत्वाद्योगा बहुविधा मताः ॥४॥

आत्मज्ञानेनेति । यो वेदान्तेषु प्रसिद्ध आत्मज्ञानेन आत्मस्वरूपयथार्थज्ञानेन तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्याहंब्रह्मेत्याकारेण जीवात्मपरमात्मनोर्जीवस्य प्राणोपाधिकस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्यात्मा शोधितस्त्वंपदार्थः कूटस्थः, परमश्चासावात्मा च परमात्मा शोधितस्तत्पदार्थो जगदारोपाधिष्ठानं ब्रह्मेत्यर्थः, तयोरुभयोर्योग एकत्वं यत्पारमार्थिकं स स एवेत्यर्थः, योगो योगशब्दवाच्यो मुख्यो भवति, तत्र तर्हि कुतो बहुत्वं दृश्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तत्राह तस्य, योगस्य हेतुत्वात्साधनत्वात्तेपि योगा योगशब्दवाच्यार्था भवन्ति, अतस्ते बहुविधा अनेकप्रकारा मता मुनिभिस्तत्तच्छास्त्रेषु निर्णीताः, याथार्थ्यात्मज्ञानस्यैव योगशब्दमुख्यार्थत्वमितरेषां तु तत्साधनभूतत्वाद्गौणं योगशब्दार्थत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

एवं मुख्यं योगशब्दार्थं प्रतिपाद्येदानीं भगवत्प्रतिपादितं योगशब्दार्थं दर्शयति ।

विरोधिलक्षणान्यायादभद्रा भद्रिका यथा ।
सर्वदुःखवियोगस्तु योग इत्याह केशवः ॥ ५ ॥

विरोधीति । केशवः सर्वान्तर्यामी श्रीकृष्णः सर्वदुःखवियोगस्तु सर्वेषामाध्यात्मिकादीनां दुःखानां वियोगो विश्लेषः स्वस्मिन्दुःखासत्त्वप्रतीतिः स एव योगो योगशब्दवाच्योर्थोऽस्तीति एवं प्राहोक्तवान् 'तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमि'त्यादिष्विति ज्ञेयं, ननु आत्मनस्तत्त्वतो योगवियोगयोरसम्भवात्तस्मिन्योगशब्दवाच्यार्थो माऽस्तु दुःखवियोगे तु तदभाववति कथं योगत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य योगत्वं तत्र सम्भावयितुं न्यायमाह विरोधीति, विरोधिलक्षणान्यायाद्यत्र यद्विरोधोस्ति तत्र तद्वाचकशब्दप्रयोगो विरोधिलक्षणान्यायो तदभाववति तद्भाववचन इत्युक्तलक्षण इत्यर्थः, तत्रोदाहरणमभद्रेति, यथा यद्वदभद्रा स्वरूपतोऽकल्याणरूपापि भद्रिका भद्रिकेति कल्याणवाचकशब्देनोच्यते लोके तथा वियोगोपि योगशब्देनोक्त इति भावः ॥ ५ ॥

ननूक्तलक्षणस्य योगस्य किं फलं तत्सदृष्टान्तमाह ।

अत्यन्तचपलस्यापि मनसो योगशक्तितः ।
निश्चलत्वं प्रजायेत विन्ध्यस्येव महागिरेः ॥ ६ ॥

अत्यन्तेति । अत्यन्तचपलस्यापि निरन्तरचञ्चलस्वभावस्यापि मनसश्चित्तस्य योगशक्तितो योगाभ्यासजन्यसामर्थ्येन निश्चलत्वं स्थिरत्वं प्रजायेत स्यात्तत्र दृष्टान्तो महागिरेरतीवबृद्धस्य विन्ध्यस्येव विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्येव यथा विन्ध्यप-

चेतस्याचलत्वं त्यक्त्वा वृद्धिरूपं चाञ्चल्यं वृद्धं तदगस्त्यमुनि-कृतयोगेन चाञ्चल्यं परित्याज्य स्थावरत्वं स्थापितं स्वकृत-योगेन वागस्त्याज्ञानुल्लङ्घनाय स्थिरत्वं सम्पादितं तद्वद्योगेन योगी स्वत आत्मरूपत्वादचञ्चलस्यापि मनसोऽचाञ्चल्यं त्यक्त्वा चञ्चलत्वं गृहीतं तत्परित्याज्य स्थिरत्वमात्मस्वरूपभूतं सम्पादयतीत्याशयः ॥ ६ ॥

योगस्य मनश्चाञ्चल्यनिवर्त्तकत्वे भुशुण्डसम्मतिरस्तीत्याह ।

तथा च भुशुण्डः ।

तथेति । भुशुण्डश्च भुशुण्डोपीत्यर्थः, तथाच तमेवार्थमाह । केन वाक्येनेत्याशङ्क्य तद्वाक्यं पठति ।

नाभसीं धारणां बद्ध्वा तिष्ठामि विगतज्वरः ।
यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति ॥ ७ ॥

नाभसीमिति । अहं भुशुण्डनामा काको वायोरपि लय आसन्ने नाभसीं सर्ववाय्वादिभूतभौतिकरहितं नभ एवाहमित्येवं नभसम्बन्धिनीं धारणां भावनां बद्ध्वा सन्धार्य तया च विगतज्वरो वाय्वादिनाशेन स्वनाशभीतिरहितः सन्नाकाशमात्ररूपस्तिष्ठामि स्थिरो भवामि, कियत्पर्यन्तमित्यत आह यावदिति, कमलजो ब्रह्मा कमलेन सह सम्भूय वर्त्तमानो यावद्यावता कालेन पुनर्भूयः सृष्टिकर्मणि सृज्यतेनया सा सृष्टिस्तद्रूपे कर्मणि क्रियायां तिष्ठति संस्थितो भवति तावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं योगफलं प्रदर्श्येदानीं पातञ्जलं योगं वक्तुं मुख्यं पातञ्जलयोगलक्षणमाह ।

चित्तवृत्तिनिरोधस्तु मुख्यः पातञ्जलो मतः ।

प्राणवृत्तिनिरोधस्तु गौणस्तत्साधनत्वतः ॥ ८ ॥

चित्तेति। पातञ्जलः पतञ्जलिना प्रोक्तः पातञ्जलः 'तेन प्रोक्तमि'ति तद्धितोऽण्,मुख्यः प्रधानो योगस्तु हठादिभ्यो विलक्षणश्चित्तवृत्तिनिरोधश्चित्तस्यान्तःकरणस्य वृत्तीनां बाह्यादिविषयाकाराणां निरोधोऽवरोध एव मत इष्टः, तत्र भगवतः पतञ्जलेः सूत्रं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध' इति, प्राणवृत्तिनिरोधस्तु प्राणस्य शरीरावच्छिन्नस्य वायोर्वृत्तयः प्राणापानादयस्तासां निरोधोऽवरोधः प्राणायामादिना स्थैर्यसम्पादनं हठिनां प्रधानभूतोपि पातञ्जलानां तत्साधनत्वतस्तस्य चित्तवृत्तिनिरोधनाम्नोः योगस्य साधनरूपत्वाद्गौणो न प्रधानत्वेन संमत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं पातञ्जलयोगस्वरूपं प्रदर्श्येदानीं तत्साधनानि दर्शयितुं तत्प्रतिपादकं सूत्रं प्रमाणयति।

तत्र सूत्रं 'यमनियमासनप्राणायाम—

प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोष्टावङ्गानि' ॥ १ ॥

तत्रेति। तत्र योगाङ्गेषु सूत्रं पतञ्जलेः सूत्रमस्तीत्यर्थः, तदेवोदाहरति यमेति, यमाः पञ्च, नियमाः पञ्च, आसनानि सुखासनप्रभृतीनि, प्राणायाम आभ्यन्तरबाह्यभेदेन द्विविधोपि, प्रत्याहार इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो व्यावृत्तिरूपो, धारणा देशविशेषसम्बन्धश्चित्तस्य, ध्यानं विजातीयप्रत्ययानन्तरितध्येयसजातीयप्रत्ययवृत्तिप्रवाहः, समाधिः सविकल्पकापरपर्यायः संप्रज्ञातः; एतान्यष्टौ योगस्याङ्गानि सन्ति ॥ १ ॥

एवं योगाष्टाङ्गप्रतिपादकं पातञ्जलसूत्रमुपन्यस्येदानीं यमादीन्यङ्गानि दर्शयितुमुपक्रमते चतुर्भिः।

यमोऽस्तेयऋताहिंसाब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
नियमः शौचसन्तोषतपःपाठेश्वरार्पणम् ॥ ९ ॥

यम इति । अस्तेयं चौर्याभाव ऋतं सत्यवक्तृत्वादि अहिंसा हिंसातः सदा निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुननिवृत्त्युपलक्षितं नैष्ठिकादि ।

'स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
एकान्तवासो रमणं स्पर्शोऽष्टविधमैथुनमि'ति ।

एतन्निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं, अपरिग्रहो योगाननुकूलविषयासंग्रहः, एते पञ्च यमो जातित्वादेकवचनं यमा ज्ञेया, यमयन्ति निवर्त्तयन्ति हिंसादिभ्यः पुरुषविशेषं ते यमा इत्यर्थः; तत्र पतञ्जलेः सूत्रम्, 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा' इति । यमानुक्त्वा नियमानाह नियम इति, शौचसन्तोषौ शौचं बाह्यं स्नानादि आन्तरं रागत्यागादीत्येवं द्विविधं, सन्तोषो यथालब्धे विषयेऽलंबुद्धिस्तपः स्वस्ववर्णाश्रमधर्मनिष्ठापूर्वकक्लेशसहिष्णुत्वं, पाठेश्वरार्पणं पाठश्च स्वाध्याय ईश्वरार्पणं च यद्यत्क्रियते स्वयं तत्तदीश्वरेणैव कृतमिति निश्चय, एते पञ्च नियमाः; अत्रापि जातित्वादेकवचनं, जन्मप्रदकर्मभ्यो व्यावर्त्य मोक्षकारणे निष्कामकर्मणि नियमयन्तीति नियमनाम्नोक्ता ज्ञातव्याः, अत्रापि पातञ्जलं सूत्रं 'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा' इति । यमनियमफलान्यपि कानि चित्सूत्रितानि तान्यपि प्रदर्शयामः, यमेषु तावदहिंसाफलप्रतिपादकं सूत्रम्, 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः' । सत्यफले सूत्रं, 'सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं' । अस्तेयफले सूत्रं, 'अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं' ब्रह्मचर्यफले सूत्रं, ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः, । अपरिग्रहफले सूत्रं

'अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासंबोध' इति क्रमेणज्ञेयानि । नियमफलान्यपि सूत्रैर्दर्शितानि, तत्र शौचफलप्रतिपादके सूत्रे 'शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च' । सन्तोषफलमाह 'सन्तोषादनुत्तमसुखलाभ' इति । तपः फलमाह 'कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपस' इति । स्वाध्यायफलमाह 'स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोग' इति । ईश्वरप्रणिधानफलमाह 'समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादि'ति ॥ ९ ॥

आसनप्राणायामावाह ।

आसनं सुखरूपेण शरीरस्थिरता मता ।
प्राणायामः प्राणदण्डः कुम्भपूरकरेचकैः ॥ १० ॥

आसनमिति । सुखरूपेण पद्मकस्वस्तिकादीनि आसनानि प्रोक्तानि, तत्र यादृशेन देहस्थापनरूपेणासनेन यस्य पुरुषस्यावयवेषु व्यथानुत्पत्तिस्तदेव सुखरूपमासनं तेन शरीरस्थिरता देहेऽचाञ्चल्यं स्यादित्यध्याहार्यं, तदेवासनमास्यतेऽस्मिन्नित्यासनं मतमिष्टं ज्ञेयम्; अत्रापि पतञ्जलेः सूत्रं 'स्थिरसुखमासनमि'ति । अस्योपायप्रतिपादकं पतञ्जलेः सूत्रमपि 'प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्यामि'ति । अस्यार्थः, प्रयत्नशैथिल्यं प्रयत्नस्य लौकिकवैदिकस्य गमागममैथुनगृहकृत्यव्यापारादिरूपस्य तीर्थयात्रास्नानयागहोमादिरूपस्यच मानसोत्साहरूपस्य शैथिल्यं कर्त्तव्यं तेन, तदभावे च मानस उत्साहो बलाद्देहमुत्थाप्यान्यत्र चालयेदेवेत्यर्थः; अनन्तसमापत्तिश्च फणासहस्रेण पृथिवीं धृत्वा स्थिरः स्थितोऽनन्त एवाहमस्मीति दृढधारणाऽनन्तसमापत्तिः स्वस्मिन्ननन्तत्वापादनं स्थिरत्वहेतुस्तेन चोपायेनासनसिद्धिर्जायत इत्यर्थः । आसनसिद्धिफलमपि सूत्रांशेनाह भगवान्पतञ्जलिः, 'ततो द्वन्द्वानभिघात' इति । अस्यार्थ आसने

सिद्धे ततोऽनन्तरं द्वन्द्वैः सुखदुःखादिलक्षणैरनभिघातो न पराभवो जायते योगिन इत्यर्थः। प्राणायाममाह प्राणायाम इति, कुम्भपूरकरेचकैः कुम्भकेन द्विविधेनान्तरेण बाह्येन चेति, कुम्भकस्य द्वैविध्यं वसिष्ठ आह।

'अपानेऽस्तङ्गते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्याऽनुभूयते ॥
बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नापान उद्गतः ।
तावत्पूर्णां समावस्था बहिष्ठं कुम्भकं विदुरि'ति ॥

तेनोक्तलक्षणेन कुम्भकेन, पूरकेण=
'वक्त्रेणोत्पलनालेन तोयमाकर्षयेन्नरः ।
एवं वायुर्गृहीतव्यः पूरकस्येति लक्षणम्' ॥
इत्युक्तलक्षणेन पूरकेण, रेचकेन च=
'उत्क्षिप्य वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् ।
शून्यभावेन युञ्जीत रेचकस्येति लक्षणम् ॥

इत्युक्तलक्षणेन रेचकेन यः प्राणदण्डः प्राणस्य शरीरावच्छिन्नवायोर्दण्डो नियमनं स प्राणायामः प्राणायामनाम्नोक्तो मुनिभिरिति शेषः। आसनानन्तरमेव प्राणायामप्रतिपादकं पतञ्जलेः सूत्रं, 'तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम' इति। तस्यैतस्याभ्यासप्रतिपादकमपि पतञ्जलेः सूत्रं, 'बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म' इति। अस्यार्थः, बाह्यवृत्ती रेचक, आभ्यन्तरवृत्तिः पूरकः, स्तम्भवृत्तिः कुम्भकः, तत्रैकैको देशकालसङ्ख्याभिः परीक्ष्यः। तथाहि, स्वाभाविकरेचके हृदयदेशान्निर्गतस्य वायोः नासाग्रसमदेशाद्बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं श्वासस्य समाप्तिर्भवति अभ्यासे च तस्य क्रमेण नाभेर्वा मूलाधाराद्वायुनिर्गमे च-

तुर्विंशत्यङ्गुलिपर्यन्ते समाप्तिर्भवति अस्मिंश्च प्रयत्नाधिक्ये जाते नाभेर्वा मूलाधारस्य क्षोभेणान्तर्निश्चयो भवति, बहिरपि सूक्ष्मं सूत्रादि धृत्वा तच्चाञ्चल्येन परीक्ष्यो भवति, इयमेव देशपरीक्षा । कालतोपि परीक्षा यथा, रेचककाले प्रणवस्यावृत्तयो दश वा विंशतिर्वा त्रिंशद्वेत्येवं कालतः परीक्षा । अस्मिन्मासे दश नित्यमग्रिममासे विंशतिर्विंशतिः, तदुत्तरे मासे च त्रिंशत्त्रिंशदित्येवं सङ्ख्या परीक्षा । एवं त्रिविधपरीक्षा पूरकेपि ज्ञेया । कुम्भके तु कालसङ्ख्याभ्यां द्विविधा परीक्षा स्पष्टा, परन्तु यथा तूलपिण्डः प्रसार्यमाणो विरलः सूक्ष्मश्च भवति तद्वत्प्राणो देशकालसङ्ख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो, दीर्घो दुर्लक्ष्यत्वात्सूक्ष्मश्च भवति । एवं पूर्वोक्तरेचककुम्भकपूरकेभ्योन्यं प्राणायाममपि पतञ्जलिः सूत्रयामास 'बाह्याभ्यन्तरपूर्वत्रयापेक्षोपि चतुर्थ' इति । अस्यार्थः, यथाशक्ति सर्वं विरिच्य ततः कृतः कुम्भको बाह्यः, तथान्तर्वायुमापूर्य ततः कृतः कुम्भकः आन्तरः, एवं च रेचकपूरकापेक्षया कुम्भकस्तृतीयः, एतत्त्रयापेक्षया रेचकपूरकौ त्यक्त्वा केवलकुम्भकश्चतुर्थो भवति । निद्रालस्यादिबलवद्दोषवतां पूर्वत्रिकं निर्दोषाणां चतुर्थ इति ज्ञेयम् । प्राणायामफलमप्याह पतञ्जलिः सूत्राभ्यां 'ततः क्षीयते प्रकाशावरणमि'ति । 'धारणासु च योग्यता मनस' इति च । अनयोरर्थः, प्रकाशस्य सत्त्वस्यावरणं तमो निद्रालस्यादिकारणं तस्य नाशो भवति, प्राणायामान्मनसस्तमोनाशे धारणासु योग्यताधिकारित्वं जायत इत्यर्थः ॥१०॥

प्रत्याहारधारणे प्राह ।

प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणां चलानां प्रतिरोधनम् ।
क्वचित्प्रदेशे चित्तस्य स्थापनं धारणा मता ॥११॥

प्रत्याहार इति। चलानां चञ्चलानामिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां प्रतिरोधनं स्वस्वविषयाच्छब्दादेर्निवर्त्तनं प्रत्याहारस्तु स प्रत्याहारोपि ज्ञेयः, अत्रापि पतञ्जलेः सूत्रं 'स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहार' इति। अस्यार्थः, शब्दस्पर्शादिविषयेभ्यो निवर्त्तिताः श्रोत्रादयश्चित्तस्वरूपमनुकुर्वन्तीवावतिष्ठन्ते स प्रत्याहार इत्यर्थः,। श्रुतिश्च;

'शब्दादिविषयान्पञ्च मनश्चैवातिचञ्चलम्।
चिन्तयेदात्मनो रश्मीन्प्रत्याहारः स उच्यते' इति॥

प्रत्याहारफलमप्याह पतञ्जलिः 'ततः परमावश्यतेन्द्रियाणामि'ति। धारणामाह क्वचिदिति, क्वचित्कुत्रचित्प्रदेशे आधारस्वाधिष्ठानादिचक्रे क्वचिद्बाह्ये प्रतिमादौ सौन्दर्यवत्स्त्रीपुरुषयोर्वा चित्तस्य मनसः स्थापनं स्थैर्यसंपादनं धारणा धारणापदवाच्या मतेष्टत्वेन गृहीता योगिभिरिति शेषः, तथा चात्र पतञ्जलेः सूत्रं 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणे'ति॥ ११॥

ध्यानसमाधी आह।

निरन्तरश्चित्प्रवाहो ध्येयस्य ध्यानमीरितम्।
समाधिरष्टमो ज्ञेयस्तदात्मकतया स्थितिः॥ १२॥

निरन्तर इति। ध्येयस्य ध्यानगोचरस्य ध्येयस्य विषयत्वात्तत्सम्बन्धवानित्यर्थः, निरन्तरो ध्येयविजातीयविषयप्रत्ययैरनन्तरितश्चित्प्रवाहश्चितां वृत्तीनां प्रवाहो जलप्रवाह इव सातत्यं तद्ध्यानं ध्याननाम्नेरितमुक्तम्, अत्र च पतञ्जलेः सूत्रं 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमि'ति। समाधिमाह समाधिरिति, चित्तस्येत्यपकर्षः पूर्वश्लोकात्, चित्तस्य मनसस्तदात्मकतया तद्ध्येयमेवात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया ध्येयाकार प-

रिणामेनेत्यर्थः, स्थितिः स्थानं समाधिः समाधिनामको ज्ञेयः, स चोक्तेषु योगाङ्गेषु अष्टमः, अयं च सविकल्पक एव सम्प्रज्ञातापरपर्यायो ज्ञेयः। अत्रैव पतञ्जलेः सूत्रं 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिरि'ति, अयं च ध्यानपरिणामरूपत्वाद्ध्यानभेद एव ॥ १२ ॥

इदानीं योगाङ्गभूतं योगाख्यं च समाधिं विवेक्तुं समाधिभेदमाह।

संप्रज्ञातस्तदन्यश्च समाधिर्द्विविधो हि सः।
यमादिपञ्चबहिरङ्गमन्तरङ्गमथापरम् ॥१३॥

संप्रज्ञात इति। स उक्तलक्षणः समाधिर्ध्येयाकारपरिणामरूपो द्विविधो द्वे विधे प्रकारौ यस्य स तथोक्तः। हि तौ द्वौ प्रकारौ प्रसिद्धौ पातञ्जल इत्यर्थः। तावेव प्रकारौ दर्शयति संप्रज्ञात इति, संप्रज्ञातः संप्रज्ञातनामकः, तदन्यश्च तस्मात्संप्रज्ञातादन्य इतरश्चासंप्रज्ञात इत्यर्थः। एतत्समाधिद्वयप्रतिपादके पतञ्जलेः सूत्रे, 'शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणाम' इति 'सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः' इति च। एतयोरर्थः, शान्तो व्यतीत उदित उत्पन्नो वर्त्तमान इत्यर्थः, प्रत्ययः प्रतीतिरनुभव इत्यर्थः, तावुभौ तुल्यप्रत्ययावेकविषयौ प्रत्ययौ चित्तस्य मनसो यदि स्तस्तदैकाग्रता परिणाम एकाग्रतयैकविषयतयापरिणामः समाधिः संप्रज्ञातनामा जायत इत्यर्थः। सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ स्वाभाविकी या रजोगुणेन जायमाना चित्तस्य सर्वार्थता तस्या रजोगुणरोधकप्रयत्नेन योगिकृतेन क्षयो भवति, ततश्च चित्तस्यैकाग्रताया ऐकाग्र्यलक्षणस्य स्थैर्यस्यो-

दयो भवति, तदा चित्तैकाग्रस्य परिणामोऽतिस्थैर्यं समाधिरित्यभिधीयते, सोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । अस्य समाधेर्यमादीनि पञ्च बहिरङ्गसाधनानि पराण्यन्तरङ्गाणि ज्ञेयानि ॥ १३ ॥

एवं द्विविधं समाधिं प्रतिपाद्येदानीं तयोराद्यस्य सहेतुकान्भेदानाह ।

वितर्केण विचारेणानन्देनास्मितया तथा ।
अनुस्यूतः समाधिस्तु संप्रज्ञातश्चतुर्विधः ॥ १४ ॥

वितर्केणेति । संप्रज्ञातस्तु संप्रज्ञातनामा समाधिरपि ध्येयाकारपरिणामरूपो वितर्केण परोक्षतया विशिष्टतर्केण ध्येयं गोचरीकृत्य तदाकारपरिणाम एकः, विचारेण विवेकेन ध्येयं गोचरीकृत्य तदाकारपरिणामः समाधिर्द्वितीयः, आनन्देन स्वानन्दप्रतीत्याविर्भावे तदाकारपरिणामस्तृतीयः, अस्मितयाऽऽत्मसत्वप्रतीत्या तदाकारपरीणामरूपः समाधिश्चतुर्थः । तदेव स्पष्टमाह अनुस्यूत इति । एतैश्चतुर्भिरनुस्यूतोऽन्वित इति हेतुगर्भं विशेषणमत एव स समाधिश्चतुर्विधश्चतुःप्रकारोऽस्तीति शेषः ॥ १४ ॥

इदानीमसंप्रज्ञातभेदं वक्तुमसंप्रज्ञातलक्षणमाह ।

यत्र न ज्ञायते किञ्चित्सोऽसंप्रज्ञात उच्यते ।
द्विधा भवप्रत्ययवानुपायप्रत्ययश्च सः ॥ १५ ॥

यत्रेति । यत्र समाधौ किञ्चिद्ध्याता ध्यानं वा ध्येयं वा किमपीत्यर्थः, न ज्ञायते न प्रतीयते सोऽसंप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातनामा समाधिरुच्यते कथ्यत इत्यर्थः, तस्यापि भेदमाह द्विधेति, सोऽसंप्रज्ञातनामा समाधिर्भवप्रत्ययवान्भवत्यस्मादिति भवः प्रकृतिर्वा महत्तत्वं वा तस्य प्रत्ययोऽनुभवः स प्रत्ययो वि-

यते यत्र सूक्ष्मरूपेण स तथोक्त एकः, उपायप्रत्ययस्तूपैति अनेनेत्युपायः स्वप्रापकः स च प्रत्ययोऽनुभवो यत्र स तथोक्त आत्मस्वरूपप्रापकानुभववानित्यर्थः, सोपि एवं द्विधा द्विप्रकारो ज्ञेय इति शेषः ॥ १५ ॥

तयोराद्यमुदाहृत्य स्पष्टं दर्शयति।

मूढानामपि जायेत तपोदार्ढ्यान्मनोलयः।
प्रकृतौ वा महत्तत्वे भवप्रत्यय एव सः ॥१६॥

मूढानामिति। मूढानामपि अज्ञानिनामपि तपोदार्ढ्यात्तपसो दार्ढ्यं निरन्तराचरणेन दृढता ततः प्रकृतौ गुणसाम्यावस्थारूपायां महत्तत्वे वा सत्वगुणवति प्रकृतिविकारे वा मनोलयो मनसोन्तःकरणस्य लयो नाशो जायेतोत्पद्येत स भवप्रत्यय एव भवप्रत्यनामा समाधिरसम्प्रज्ञात एव ज्ञेयः ॥ १६ ॥

नन्वयं समाधिः कस्य जात इत्याशङ्क्यात्रोदाहरणं दर्शयति।

त्रैलोक्यराज्यकामस्य हिरण्यकशिपोर्यथा।
शरीरं क्रिमिभिर्भुक्तं वल्मीकेनापि संवृतम् ॥१७॥

त्रैलोक्येति। त्रैलोक्यराज्यकामस्य त्रैलोक्यस्य यद्राज्यं तस्मिन्काम इच्छा यस्य तस्य हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्य यथा येन समाधिप्रकारेण शरीरं देहः क्रिमिभिः कीटकैः भुक्तं भक्षितं वल्मीकेन संवृतमपि अवरुद्धं च तत्तेन न ज्ञातं स तस्य समाधिर्भवप्रत्ययनामाऽसंप्रज्ञात इति भावः ॥ १७ ॥

एवं भवप्रत्ययनामानमसंप्रज्ञातसमाधिं प्रदर्श्येदानीमुपायप्रत्ययमसंप्रज्ञातं दर्शयति।

श्रद्धावीर्यस्मृतिप्रज्ञाकामवर्जनपूर्वकम्।

मनोलयो मुनीन्द्राणामुपायप्रत्ययस्तु सः ॥१८॥

श्रद्धेति । श्रद्धावीर्यस्मृतिप्रज्ञाकामवर्जनपूर्वकं श्रद्धा च गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः, वीर्यमिन्द्रियदमन उत्साहः प्रापञ्चिकसुखप्रतीतावपि अनुद्वेगश्च शीतादि सहिष्णुत्वमपि, स्मृतिर्गुरुमुखाच्छ्रुतस्य श्रुतिस्मृत्युदितार्थस्याविस्मरणं, प्रज्ञा वैराग्यादि संस्कारपूर्विका शुद्धा महावाक्यार्थनिष्ठा बुद्धिः, कामवर्जनं चात्मज्ञानं वा समाधाने कामनापूर्वकमितरकामनिवृत्तिरित्यादि पूर्वं साधनभूतं यस्य स मनोलयो मुनीन्द्राणां श्रेष्ठमुनीनां मनसोन्तःकरणस्य लयो नाशो यो भवति स तूपायप्रत्यय उपायप्रत्ययनामा समाधिर्ज्ञेयः ॥ १८ ॥

एवं षड्विधं समाधिं प्रदर्श्येदानीं समाध्युत्थितानां पुनः समाधिं प्रविविक्षतां तत्सिद्ध्यर्थमुपायमाह ।

उक्तं व्युत्थितचित्तानां समाधानमभीप्सताम् ।

तपश्च वेदपाठश्च सर्वकर्मार्पणं हरौ ॥ १९

उक्तमिति । व्युत्थितचित्तानां वासनोद्बोधेन समाधितो व्युत्थितमागतं संसारे चित्तं मनो येषां तेषां समाधानं निरोधापरपर्यायमसंप्रज्ञातसमाधिमीप्सतामिच्छितवतां तपश्च विचारोपि एकः 'तप आलोचन' इत्यनुशासनादुपायोस्तीति भावः, तथा वेदपाठश्चोपनिषदादीनामर्थविचारपूर्वकं पठनमपि द्वितीय उपायः, तथा हरौ सर्वद्वैतहरणस्वभावे ब्रह्मणि सर्वकर्मार्पणं सर्वेषां समर्पणसहितानां समर्पणं 'नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिदर्शितदृशा कर्तृत्वादित्रिपुटीबाधरूपं तृतीय उपायः, एतैरुपायैः पुनश्चित्तस्थैर्यं स्यादिति भावः॥१९॥

एवं पुनः समाधिप्रवेशोपायं प्रदर्श्येदानीं पुरुषस्य ध्येयं द-र्शयितुं पुरुषादीश्वरे वैलक्षण्यमाह सपादेन।

क्लेशकर्मविपाकैश्च चित्ररूपैस्तदाशयैः।

अपरामृष्ट एवैकः कश्चित्पुरुष ईश्वरः ॥ २० ॥

क्लेशेति। क्लेशकर्मविपाकैः क्लेशाः पञ्चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। कर्माणि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणाख्यानि अशुक्लकृष्णानि योगिनामितरेषां शुक्लकृष्णलोहितानि वा; अस्मिन्नर्थे पतञ्जलेः सूत्रं, 'कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषा'मिति। विपाका आयुर्जातिभोगाख्याः कर्मफलरूपास्तैः सर्वैः। चित्ररूपैस्तदाशयैर्विषयवैचित्र्येण चित्राणि परस्परं विलक्षणानि रूपाणि येषां तैस्तदाशयैस्तेषां क्लेशकर्मविपाकानामाशया वासनास्तैरपि अपरामृष्टोऽस्पृष्टः कश्चित्कोपि वस्तुतःपुरुषाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा भिन्नाभिन्नत्वेन वा वैलक्षण्याभावान्निर्देशानर्हः पुरुष एव विशेषः पुरुष एवेत्यर्थः। ननु पुरुषत्वावैशिष्ट्ये कुतो विशेषत्वं तदभावे च कुतो ध्येयत्वं सामान्यपुरुषे च ध्यातृत्वं चेत्याशङ्क्य तमेव विशेषं दर्शयति एक इत्यादिविशेषणैः, एकः पुरुषस्तु व्यवहारेऽनेकोऽयं ध्येयो विशिष्टपुरुषो एक भेदरहितः। ननु ध्यातृरूपः पुरुषस्तत्वतो भिन्न एवेत्याशङ्क्याह स ईश्वरो नियन्ता सर्वेषां पुरुषाणामीशनादिशक्तिमानित्यर्थः, अयं पुरुषस्तस्य नियम्य इति भावः ॥ २० ॥ नन्वेतस्यापि नियम्यत्वं न वास्तवमित्याशङ्क्य विशेषान्तरमाह।

स सर्वज्ञः स्वभावेन प्रणवस्तस्य वाचकः।

तदयं भावनापूर्वं तज्जपो मोक्षसाधनम् ॥ २१ ॥

स इति। स विशिष्टः पुरुषः स्वभावेन स्वत एव

सर्वं सामान्यतो विशेषतश्च जानातीति सर्वज्ञः, तस्य स्वतः सर्वज्ञत्वमेतस्य तु साधनसाध्यमित्ययं भेदोस्तीति स एवात्र योगेषु ध्येयो विषय इति भावः, एवं ध्येयस्वरूपं निर्णीय तदर्थप्रतिपादकं मन्त्रं जपायाह ।

प्रणव इति, तस्य ध्येयतया विशिष्टपुरुषस्येश्वरस्य वाचको नाम प्रणव ओङ्कारस्तदयं प्रणवो मन्त्रो ज्ञेयः, तज्जपस्तस्य प्रणवस्य जप उपांश्वावृत्तिरूपो भावनापूर्वं तदर्थविचारपूर्वं प्रेम्णा यथा तथा कार्य इति शेषः, स च मोक्षसाधनं मोक्षस्य प्रपञ्चनिवृत्तिरूपाया मुक्तेः साधनमुपायोस्ति, ततो मोक्षः स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

इदानीं योगोपदेशकशास्त्रस्य चातुर्विध्यं दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।

यथा रोगस्तन्निदानं भेषजं चाप्यरोगता ।
विवेचनीयभेदेन चिकित्सास्ति चतुर्विधा ॥ २२ ॥

यथेति । यथा यादृग्रोगो रोगस्वरूपनिर्णायकप्रकरणविभागः, तन्निदानं तस्य रोगस्य निदानं मूलकारणं तत्प्रतिपादको ग्रन्थविभागो, भेषजं च तन्निवर्त्तकमौषधं तत्प्रतिपादकमपि, अरोगता फलं तत्प्रतिपादकं प्रकरणम् । एवं विवेचनीयभेदेन विवेक्तुं पृथक्कृत्य दर्शयितुं योग्यस्य विषयस्य भेदेन भिन्नत्वेन चिकित्सा चिकित्साशास्त्रं चतुर्विधा चतुःप्रकाराऽस्ति वर्त्तते॥२२॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

जन्मदुःखं तथा मोहो विज्ञानं च विमुक्तता ।
विवेचनीयभेदेन योगशास्त्रं चतुर्विधम् ॥ २ ॥

जन्मेति । तथा तद्वज्जन्मदुःखं जन्मनो दुःखरूपत्वप्रतिपादकं

योगप्रकरणं, मोहो मूलाज्ञानं तत्स्वरूपप्रतिपादकं प्रकरणं च, विज्ञानं च विज्ञानप्रतिपादकं तत्साधनप्रतिपादकं च प्रकरणजातं, विमुक्तिता विमुक्तिः स्वस्वरूपेणावस्थानं तस्य प्रतिपादकं शास्त्रम्, एवं विवेचनीयभेदेन चतुर्विधत्वेन योगशास्त्रं चतुर्विधं योगप्रतिपादकं शास्त्रं चतुःप्रकारं ज्ञेयमिति शेषः ॥ २३ ॥

इदानीं मोहस्वरूपं तस्य दुःखफलत्वं च तन्निवर्त्तकज्ञान स्वरूपं तत्फलभूतां दुःखनिवृत्तिं च क्रमेण दर्शयति ।

अविवेकः पुम्प्रकृत्याः स मोहो दुःखकारणम् ।
समत्वपुरुषान्यत्वख्यातिबोधेन नश्यति ॥ २४ ॥

अविवेक इति । यः पुंप्रकृत्योः पुरुषस्य प्रकृतेश्चाविवेकः पृथगज्ञानं स स एव मोहयति स्वाधीनं पुरुषमिति मोहोऽज्ञानं स एव दुःखकारणं जन्ममरणस्वरूपभूतस्य दुःखस्य कारणं हेतुरस्ति, स च मोहः समत्वपुरुषान्यत्वख्यातिबोधेन समत्वं गुणसाम्यरूपत्वं प्रकृतेस्तस्य, पुरुषोऽसङ्गाद्वयनित्यानन्दस्वरूपस्तस्य चान्यत्वं वैलक्षण्येन पृथक्त्वं तस्य ख्यातिः ख्यायते प्रकथ्यते ऽनया सा ख्यातिरुभयोर्भिन्नत्वप्रतिपादिका सांख्ययोगस्मृतिवाग्वेदान्ताविरोधिनी तस्या बोधेन ज्ञानेन नश्यति नष्टा भवति, ततो दुःखमपि नश्यति छत्रापाये छायापायन्यायेनेति भावः ॥ २४ ॥

एवं ससाधनं योगं सफलं प्रतिपाद्येदानीं तदभ्यासिनां विघ्नरूपासु सिद्धिषु नादरः कार्य इत्याह ।

योगाभ्यासप्रसक्तस्य सिद्धयो भोगदायिकाः ।
आयान्ति नादरः कार्यो ह्यन्तराया मता यतः ॥ २५ ॥

---

१ तन्निवर्तकविज्ञानप्रतिपादकं तत्साधन प्रतिपादकञ्च ।

योगेति । योगाभ्यासप्रसक्तस्य मुक्तीच्छयोक्तलक्षणस्य योगस्याभ्यासः पुनः पुनरावृत्तिस्तस्मिन्प्रसक्तः सस्नेहस्तस्य पुरुषस्य भोगदायिका भोगं दत्वा तल्लोभेन योगभ्रंशहेतुभूताः सिद्धयः दूरश्रवणदूरदर्शनाकाशगमनादय आयान्ति प्राप्नुवन्ति, तासु योगिनाऽऽदरः प्रीतिर्न कार्यो न कर्त्तव्यः, कुत इत्यत आह हीति, यतो हेतोरन्तराया योगस्य विघ्नरूपा मता ज्ञाता योगिभिरिति शेषः । अत्र पतञ्जले सूत्रं 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय' इति ॥ २५ ॥

ननु ताः सिद्धयो लक्षणतः कारणतः कार्यतश्च निरूपितव्या इत्याशङ्क्यानुपयोगान्न निरूपणं तासामत्र क्रियते इत्याह ।

धारणाध्यानवैचित्र्यात्सिद्धिभेदो य ईरितः ।
अत्यन्तानुपयोगित्वात्स तु नात्र निरूपितः ॥२६॥

इतिपातञ्जलो योगः ।

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे योगदीक्षाचिन्तामणौ पातञ्जलयोगः ।

धारणेति । यः पातञ्जले धारणाध्यानवैचित्र्याद्धारणानां ध्यानानां च यद्वैचित्र्यं वैलक्षण्यं तस्मात्सिद्धिभेदः सिद्धीनामाकाशगमनादीनां भेदः पार्थक्यमीरित उक्तः, स तु स चात्यन्तानुपयोगित्वादत्यन्तं निरन्तरमनुपयोगित्वादुपयोगाभाववत्वेनात्रास्मिन्ग्रन्थे न निरूपितो न प्रोक्तः ॥ २६ ॥

इतीति पातञ्जलः पतञ्जलिना प्रोक्तो योग इति संपूर्ण इत्यर्थः ।

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ योगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशे पातञ्जलयोगार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

एवं पातञ्जलं योगं निरूप्येदानीं शैवयोगनिरूपणं प्रति जानीत ।

अथ शैवयोगः

योगः शैवो निरूप्यते
मन्त्रो लयो हठो राजयोगो योगश्चतुर्विधः ॥ १ ॥

अथ मन्त्रयोगः ।

योग इति । हे शिष्य शैवः शिवेन प्रोक्तः 'तेन प्रोक्तमि'ति तद्धितोऽण्, योगो योगसाधनप्रतिपादकं शास्त्रं निरूप्यते कथ्यते त्वं शृणु, एतस्य भेदानाह मन्त्रो मन्त्रयोगः, लयो लययोगः, हठो हठयोगः, राजयोगः । एवं योगो योगसाधनं चतुर्विधश्चतुःप्रकारमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं शैवयोगाख्यामभेदेन चतुरः प्रदर्श्य तत्र तावत्प्रथमं प्रधानमन्त्रोदाहरणेन दर्शयति त्रिभिः ।

नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षरौ ।
नृसिंहरामगोपालमन्त्रास्ते तापिनीस्तुताः ॥ २ ॥

नारायणेति । नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षरौ नारायणस्य जलशायिनो जीवान्तर्यामिणो वा सर्वजगत्साक्षिणो वाऽष्टाक्षरोऽष्टावक्षराणि वर्णा यस्मिन्स नारायणाष्टाक्षर ॐनमो नारायणायेत्येवं रूप एको मन्त्रः, तथा वासुदेवस्य वसुदेवपुत्रस्य सर्वभूतनिवासस्य यद्वा वा विकल्पेनासून्प्राणाद्युपाधीन्दीव्यति प्रकाशयतीति वासुदेवो जगतोऽसत्वादप्रकाशकस्तत्सत्वेन प्रकाशकश्चेत्यर्थः, तस्य जगत्प्रकाशकत्वाप्रकाशकत्वाभ्यां लक्षितस्य परमात्मनो वा द्वादशाक्षरो द्वादशाऽक्ष-

राणि वर्णा यत्रेति स तथोक्त ॐनमो भगवते वासुदेवायेति मन्त्रो द्वितीयः, तथा नृसिंहरामगोपालमन्त्रा नृसिंहस्य रामस्य गोपालस्य च मन्त्रा ये सन्ति ते तापिनीस्तुतास्तापिनीषु स्तुताः प्रोक्तास्तापनीयोपनिषत्सु प्रतिपादिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

शैवानापि प्रधानान्मन्त्रानाह।

शिवपञ्चाक्षरी श्रेष्ठा दक्षिणामूर्त्तिरुत्तमा।
यतीनां तु महावाक्यं केवलः प्रणवस्तथा ॥ ३ ॥

शिवेति। शिवस्य परमानन्दरूपस्य पञ्चाक्षरी पञ्चानामक्षराणां वर्णानां समाहारः पञ्चाक्षरी नमः शिवायेति विद्या मन्त्ररूपा श्रेष्ठोत्तमा शैवमन्त्रेष्वित्यर्थः, तथा तेष्वेव दक्षिणामूर्त्तिर्दक्षिणामूर्त्तेरुपासना मन्त्रावृत्तिरूपोत्तमा श्रेष्ठेत्यर्थः, उक्तेषु मन्त्रेषु सर्वाधिकारः, नियमितानाह यतीनां तु संन्यासिनामेव केवलं महावाक्यं तत्त्वमसीत्यादिरूपं मन्त्रः, तथा केवल एकः प्रणव ॐकार एव मन्त्रः ॥ ३ ॥

एवं मन्त्रान्प्रदर्श्येदानीं तदुपसंहारपूर्वकं तत्फलं चाह।

इत्यादयो महामन्त्राः पुरश्चर्यादिभिः क्रमैः।
सिद्धा देवप्रसादेन सद्यो मुक्तिप्रदा मताः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे योगदीक्षाचिन्तामणौ मन्त्रयोगः।

इत्यादय इति। इत्यादय इति एवं निरूपिता मन्त्रा आदयः प्रमुखा येषां ते सर्वे सात्विका अतो महामन्त्राः श्रेष्ठामन्त्रास्ते पुरश्चर्यादिभिः क्रमैः पुरश्चर्याः पुरश्चरणानि आदीनि येषां ध्यानादीनां तैश्च क्रमैरनुष्ठानैः सिद्धाः स्वाधीनीभूताः सन्तः देवप्रसादेन देवस्याराध्यस्य कृपया सद्यस्तत्क्षणं मुक्ति-

प्रदा मोक्षदा भवन्तीति मता अङ्गीकृता मुनिभिरिति शेषः ॥४॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ योगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशे मन्त्रयोगार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ हठयोगः।

एवं मन्त्रयोगं प्रतिपाद्येदानीं हठयोगाख्यमेकोनविंशतिश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र तावद्धठयोगमुख्यक्रियां तत्फलं चाह।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम् ।
बलात्कारेण गृह्णीयात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ १ ॥

गङ्गेति । गङ्गायमुनयोर्गङ्गात्रिडानाम्नी नाडी वामनासापुटवर्त्तिनी वायुसञ्चरणाय सूक्ष्मा धमनीव स्थिता, यमुना च पिङ्गलानाम्नी नाडी दक्षिणनासापुटवर्त्तिनी वायुप्रचाराय सूक्ष्मा धमनीव स्थिता, तयोर्मध्ये मध्यदेशवर्त्तिनीं तपस्विनीं प्रकाशबहुलां बालरण्डां बालः केशः स इव सूक्ष्मां रण्डां वायुसञ्चारवतीं सुषुम्णां नाडीमित्यर्थः, बलात्कारेण प्राणायामाद्यभ्यासेन गृह्णीयाद्वशीकुर्यात्तत्तस्या वशीकरणमेव विष्णोर्व्यापनलक्षणस्य परमात्मनः परमं केवलं मायातत्कार्याभ्यामस्पृष्टं पदं स्वरूपं ज्ञेयं, सुषुम्णावशीकार एव फलं हठयोगस्येति भावः ॥ १ ॥

तदेतस्मिन्योगे गोरक्षसंमतिमाह।

तत्रगोरक्षः ।

तत्रेति। तत्रोक्ते हठयोगे गोरक्षो गोरक्षोऽप्याहेत्यर्थः, तच्छ्लोकं पठति।

एतद्विमुक्तिसोपानमेतत्कालस्य वञ्चनम् ।
यद्व्यावृत्तं मनो भोगादासक्तं परमात्मनि ॥ २ ॥

एतदिति । यन्मनोन्तःकरणं भोगाद्विषयजन्यसुखाद्व्यावृत्तं निवृत्तं सत्परमात्मनि कार्यकारणाभ्यामतीत आत्मनि-आसक्तं स्थिरं जातं तदित्यध्याहार्यं, तदेतदिदं, विमुक्तिसोपानं विमुक्तेर्मोक्षस्य सोपानमारोहणमार्गः, तथैतदिदं कालस्य मृत्योर्वञ्चनं जयसाधनमेतेनोपायेन मृत्युरपि निवृत्तः स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं साधनान्याह ।

परमं यदि वैराग्यमाहारस्तु यथोदितः ।
नित्यमेकान्तवासश्चेद्धठयोगो न दुर्लभः ॥ ३ ॥

परममिति । परमं ब्रह्मपदान्ते वैषयिकसुखे काकविष्ठायामिव वैतृष्ण्यं वैराग्यमरुचिर्यदि स्यात्तर्हि, किञ्चाहारश्च यथोदित आहारो भोजनमपि यथोदितो यादृगुक्तः शास्त्रेष्विति शेषः, तच्चोक्तं 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत् । शेषं वायोः प्रचारार्थं भागं शिष्येत वै बुध' इति, तथा नित्यं निरन्तरमेकान्तवासो जनसम्बाधरहितस्थाने वासः स्थितिर्यदि स्यात्तर्हि हठयोगो दुर्लभो लब्धुमशक्यो न न भवति ॥ ३ ॥

मुख्यं साधनमाह ।

परन्तु गुरुदीक्षाभिर्लभ्यते नान्यथा स्वयम् ।
व्यतिक्रमे महान्दोषः क्रमलाभे महान्गुणः ॥४॥

परं त्विति । परन्तु वैराग्यादिसाधनेषु सत्स्वपि अयं हठ-

योगो गुरुदीक्षाभिर्गुरुभिः कृता दत्ता दीक्षा गुरुदीक्षा मध्यमपदलोपी समासः, ताभिः कृता लभ्यते प्राप्यतेऽन्यथा तु गुरुदीक्षां विना न न प्राप्यते इत्यर्थः, व्यतिक्रम उक्ताहारादिवैपरीत्ये सति महान्दोषो मरणान्तोनर्थः स्यात्,क्रमलाभ उक्तसाधनक्रमेण लाभे हठस्य प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः, महान्गुणः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपः श्रेष्ठो गुणः स्यात् ॥ ४ ॥

अस्य प्रामाण्यसिद्धये संप्रदायज्ञानाय चाचार्यमाह ।

अनन्तविस्तारमयो हठः प्रोक्तः पुरारिणा ।
सारं तु बन्धत्रितयं तावता सिद्धिराप्यते ॥ ५ ॥

अनन्तेति । पुरारिणा त्रिपुरशत्रुणा त्रिपुटीलक्षणत्रिपुरनाशकेन वा स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यत्रिपुरसंहर्त्रा वोक्तलक्षणत्रिपुरनाशायैवानन्तविस्तारमयो न विद्यतेन्तः पारो यस्य स विस्तारस्तेन प्रचुरो हठो हठयोगः प्रोक्तो वर्णितः, तत्र तु सारं मुख्यं बन्धत्रितयं बध्यन्ते रोध्यन्ते प्राणा एभिस्ते बन्धास्तेषां त्रितयं त्रयं प्रोक्तं तावता तु तावन्मात्रेणैव सिद्धिर्मुक्तिरथवा यस्य येप्सिताऽऽकाशगमनादिका सापि आप्यते प्राप्ता भवति ॥ ५ ॥

तदेव बन्धत्रितयं स्थानतो नामतश्च दर्शयति ।

मूले तु मूलबन्धः स्यान्मध्ये स्यादुडियानकः ।
कण्ठे जालन्धरस्तेन सिद्धो भवति मारुतः ॥ ६ ॥

मूलेत्विति । मूलबन्धस्तु मूलं मूलाधारं बध्यते रोध्यतेऽनेनेति मूलबन्धः स च मूले मूलाधारे स्याद्भवेद्, उडियानक एतन्नामको बन्धो मध्ये स्वाधिष्ठानादौ स्याद्भवेत्, कण्ठे वि-

शुद्धिचक्रादिस्थाने जालन्धरो जालं मुखनासानेत्रकर्णच्छिद्राणां जालमिव प्राणवायोः सञ्चारद्वारं धरति अवरोधयतीति जालन्धर एतन्नामा बन्धः स्याद्भवेद्, एतेषां फलमाह तेन बन्धत्रयेण मारुतो वायुः सिद्धः स्वाधीनो भवति जायते ॥ ६ ॥

इदानीं स्वाधीनीभूतवायोर्ब्रह्मरन्ध्रं नीतस्य फलंदर्शयति।

कुण्डलिन्याः सुषुम्णायां प्रविष्टो ब्रह्मरन्ध्रतः।
मूलस्थाने स्थिता शक्तिर्ब्रह्मस्थाने सदाशिवः ॥७॥

कुण्डलिन्या इति। स एव मारुतो कुण्डलिन्याः कुडलिनीं प्रविश्यानन्तरं सुषुम्णायां सुषुम्णाख्यनाड्यां प्रविष्टः प्रवेशं कृत्वा ब्रह्मरन्ध्रतः ब्रह्मरन्ध्राख्ये सप्तमे चक्रे प्रविष्टो भवतिः तस्मिंश्च तत्र स्थिरे सति किं फलं तत्राह मूलेति, शक्तिः कुण्डलिनी मूलस्थाने मूलाधारे स्थिता तिष्ठति, ब्रह्मस्थाने ब्रह्मरन्ध्रस्थाने सदाशिवः सर्वदा सुखरूपः कूटस्थः परमात्माऽस्ति, तयोः समायोगो वायोः स्थैर्यफलमिति भावः ॥ ७ ॥

शिवशक्तिसमायोगहेतुत्वेनाजपाजपं विधत्ते।

अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदायिनी।
तस्याः सङ्कल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

अजपेति। अजपा नाम स्वयमेवोच्छ्वासनिश्वासरूपेण प्रयत्नं विना प्रवर्त्तमानत्वादजपेति प्रसिद्धा गायत्री हंसः सोहमित्येवं सकारेण शक्तिवाचकेन हकारेण शिववाचकेन चोभयोः सामानाधिकरण्येन शिवशक्त्यैक्यमनुसन्धाय गायन्तमुच्चरन्तं त्रायते रक्षतीत्यतो गायत्री, यद्वा गायत्री प्रकृतित्वादपि गायत्रीव जपार्हा सा जप्ता चेद्योगिनां योगाभ्यासवतां योगसिद्धिं दत्वा मोक्षदायिनी संसारान्मुक्तिदायिनी मुक्तिदात्री

स्यादतस्तस्या अजपाया सङ्कल्पमात्रेण केवलं सङ्कल्पेनैव सर्वपापैः समस्तपातकै रागद्वेषादिरूपैः कर्तृभिः सङ्कल्पकर्त्ता मुच्यतेऽत्यन्तं त्यज्यते किं पुनस्तस्या अनुसन्धानपूर्वकजपेन मुच्यत इति वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राणस्थैर्यार्थं द्वारभूतानि चक्राण्याह द्वाभ्याम् ।

आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं तथैव च ।
मणिपूरं तृतीयं स्याच्चतुर्थकमनाहतम् ॥ ९ ॥

आधारमिति । आधारमेतन्नामकं चक्रं स्थानं प्रथममाद्यं भवति, स्वाधिष्ठाननामकं स्थानं च तथैव द्वितीयमित्यर्थः, तथा मणिपूरमेतन्नामकं स्थानं तृतीयं स्याद्भवेद्, अनाहतमनाहतसंज्ञं चक्रं चतुर्थकं तुरीयं भवति ॥ ९ ॥

विशुद्धिः पञ्चमं चक्रमाज्ञाचक्रं तु षष्ठकम् ।
सप्तमं ब्रह्मरन्ध्रं स्याद्भ्रमरस्य गुहा हि सा ॥१०॥

विशुद्धिरिति । विशुद्धिनामकं चक्रं स्थानं पञ्चमं भवति, आज्ञाचक्रं तु आज्ञाचक्रनामकं स्थानं च षष्ठकं षष्ठं भवति, ब्रह्मरन्ध्रं ब्रह्मरन्ध्रनामकं स्थानं सप्तमं स्याद्भवेत्, तस्यैव ग्रन्थभेदे नामान्तरमाह भ्रमरस्येति, सा हि भ्रमरस्य सैव भ्रमं राति मोहमादत्ते जीवभावेनेति भ्रमरः परमात्मा तस्य गुहा गुहत आवृणुते परमात्मा शुद्धजीवस्त्वंपदलक्ष्यो यस्यां सा गुहा स्थानं तदित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीं सत्स्वन्येष्वासनेषु मुख्यत्वेन सिद्धासनं लक्षयति ।

योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसे-
न्मेढ्रे पादमथैकमेव नियतं कृत्वा समं विग्रहम् ।

स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्यन्भ्रुवोरन्तरं
ह्येतन्मोक्षकपाटभेदनकरं सिद्धासनं प्रोच्यते॥११॥

योनीति । अङ्घ्रिमूलघटितं पादमूलेनामर्दितं योनिस्थानकं शिश्नस्थानं कृत्वाऽऽवद्ध्य, अथानन्तरं मेढ्रे वृषणमूल एकं द्वितीयं पादं चरणं नियतमेव नित्यमेव दृढं गाढं यथा भवति तथा विन्यसेत्संस्थापयेत्, ततश्च विग्रहं शरीरं समं समानग्रीवाद्यवयवं कृत्वा संयमितेन्द्रियो नियमितबाह्येन्द्रियः स्थाणुः स्थाणुश्छिन्नवृक्षमूलं तद्वत्स्थिरश्च भूत्वा, अचलदृशा स्थिरतारया दृष्ट्या भ्रुवोर्भ्रूकुट्योरन्तरं मध्यं पश्यन्सन्, एतदित्यादिलक्षणैर्लक्षितं हि प्रसिद्धमेतद्धठयोग इत्यर्थः, मोक्षकपाटभेदनकरं मोक्षस्य मुक्तेः कपाटमिवावरकमज्ञानं यद्वा मोक्षस्य शिवशक्तिसमायोगाख्यस्य साम्यस्थितिरूपस्य च कपाटानि मूलाधारादि ब्रह्मरन्ध्रान्तानि चक्राणि तेषां पूर्वोक्तकपाटसहितानां भेदनं भेद उद्घाटनं तस्य करं कर्तृ सिद्धासनं सिद्धासननामकं प्रोच्यते कथ्यते योगिभिरिति शेषः ॥ ११ ॥

एवमासनं प्रदर्श्येदानीं शक्तिप्रबोधनप्रकारं निरूपयति द्वाभ्यां।

कृत्वा सम्पुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु सिद्धासनं
गाढं वक्षसि सन्निधाय चुबुकं ध्यानं ततश्चेतसि।
वारं वारमपानमूर्ध्वमनिलं प्रोत्सार्य सन्धारय-
न्प्राणं मुञ्चति बोधयंश्च शनकैः शक्तिप्रबोधो भवेत्॥१२॥

कृत्वेति । पूर्वमुक्तलक्षणमेव सिद्धासनं दृढतरमतिगाढं बध्वा प्रसाध्य करौ हस्तौ ततोनन्तरं सम्पुटितौ सम्पुटाकारौ कृत्वा चुबुकं तु मुखाधोगलादूर्ध्वमवयवश्चुबुकस्तमपि वक्षसि

कण्ठादधोभागे वक्षोमध्ये गाढं दृढं सन्निधाय संस्थाप्य ततस्त-दनन्तरं चेतसि चित्ते ध्यानं ध्येयानुसन्धानं सन्निधाय कृत्वाऽपानमनिलधोवर्त्तिनमपाननामानं वायुमसुपरितने देशे वारं वारं पुनः पुनः प्रोत्सार्य प्रचार्य प्राणं प्राणवायुं सन्धारयन्न-वरुन्धन्सङ्कुचनकौशलेन शक्तिं कुण्डलिनीं प्रबोधयन्व्युत्थापयन्सन्, एवं शक्तिप्रबोधः शक्तेः कुण्डलिन्याः प्रबोधो व्युत्थानं भवेत्स्यात्, एवं कृते सा मुञ्चति स्थानं मूलाधारमित्यर्थः ॥१२॥

पुच्छं प्रगृह्य भुजगीं सुप्तां प्रबोधयेत्सुधीः ।
निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्ध्वमुत्तिष्ठते बलात् ॥ १३ ॥

पुच्छ इति । सुधीर्गुरुशिक्षया स्वतश्च कुशलमतिः सुप्तां निद्रितां संसारस्वप्नवर्तामविद्यानिद्रावर्तां वा पुच्छे मूलाधार-स्थितपुच्छे प्रगृह्य सन्धार्य प्रबोधयेत्संसारविमुखत्वं सम्पाद्य शिवसंमुखत्वं सम्पादयेत्, ततः सा शक्तिः कुण्डलिनी निद्रां प्रपञ्चसंमुखतां स्वरूपाज्ञानतां वा विहाय त्यक्त्वा बलाद्वेगेनोर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रप्रदेशमुत्तिष्ठत ऊर्ध्वमुखी भूत्वा चलति ॥ १३ ॥

ननु वायुलयस्य किंफलं तत्राह ।

ऊर्ध्वं निलीनप्राणस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः ।
योगेन सहजावस्था स्वयमेव प्रजायते ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं ब्रह्मरन्ध्रे निलीनप्राणस्य निःशेषं लीनो नष्टः प्राणो यस्य तस्याऽत एव त्यक्तनिःशेषकर्मणस्त्यक्तानि निःशेषाणि समस्तानि कर्माणि येन स तथोक्तस्तस्य योगेन शिवशक्तिसमायोगेन सहजावस्था सहजास्थितिर्जीवन्मुक्ति-रित्यर्थः, स्वयमेव स्वत एवेत्यर्थः, प्रजायत उत्पद्यते प्राप्ता भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते' इत्यादिश्रुत्या मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वमुक्तं किं शिवशक्तिसमायोगेन तत्साधनभूतहठयोगेन वेत्याशङ्क्य मनोनाशस्य हठयोगजत्वात्तेन विना तन्नाशाभावे ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याशयेन शिवपार्वतीसम्वादश्लोकमुदाहरति ।

ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देवि याव-
त्प्राणा न नश्यति मनो म्रियते न तावत् ।
प्राणो मनो द्वयमिदं प्रलयं प्रयाति
मोक्षं स गच्छति नरो न कदाचिदन्यः ॥ १५ ॥

ज्ञानमिति । हे देवि हे पार्वति मनसि अन्तःकरणे जीवति विद्यमाने सति ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यज्ञानं कुतो न कुतोपि स्यादित्यर्थः, तर्हि मनो नाशः कदा स्यात्तत्राह प्राण इति, यावत्प्राणो जीवोपाधिभूतो मनसश्चाञ्चल्यहेतुवायुर्न नश्यति नष्टो न भवति तावत्तावत्कालं मनोन्तःकरणं न म्रियते नैव नश्यतीत्यर्थः, अतः प्राणो मनश्चाञ्चल्यहेतुः पवन मनश्च प्राणजीवनहेतुभूतमधिष्ठानसहितमन्तःकरणप्रतिबिम्बितं चैतन्यं सङ्कल्पधर्मीदं द्वयमेतद्युग्मं यस्य योगाभ्यासवतो हठेन प्रलयं प्रयाति नाशं प्राप्नोति स नरः स पुरुषो मोक्षं मुक्तिसाधनभूतं ज्ञानं गच्छति प्राप्नोति अन्य उभयलयरहितः पुरुषः कदाचित्कस्मिन्नपि काले न ज्ञानं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

समस्तमुद्रासु शाम्भव्याः श्रैष्ठ्यात्तामेव सलक्षणामाह ।

अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते
दृष्ट्यानिश्चलतारया बहिरिदं पश्यन्नपश्यन्नपि ।

मुद्रेयं किल शाम्भवी भगवती या स्यात्प्रसादाद्गुरोः
शून्याशून्यविलक्षणं मृगयते तत्त्वं पदं शांभवम्॥ १६॥

अन्तरिति । योगी योगाभ्यासी यदा यस्मिन्कालेऽन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनोन्तरभ्यन्तरे यल्लक्ष्यं शिवशक्तिसमायोगरूपं जीवब्रह्मैक्यं च तस्मिँल्लीनौ चित्तपवनौ चित्तं मनः पवनः प्राणश्च यस्य तथोक्तः स सन्निश्चलतारया स्थिरकनीनिकया दृष्ट्या दृशा बहिर्वाह्यमिदं दृश्यं जगत्पश्यन्नालोकयन्नपि स न पश्यन्नालोकयन्सन्वर्त्तते वर्त्तमानो भवति, सेयं प्रत्यक्षा भगवती भगमणिमाद्यैश्वर्यमस्यामस्तीति भगवती शांभवी शम्भुना पार्वत्यै प्रोक्ता तस्येदमित्यणि च शम्भुसम्बन्धिनी वा साधकानां शम्भवत्यस्याः सा शाम्भवी वा सर्वसाधकानां सुखदात्रीत्यर्थः, मुद्राऽवस्थारूपा या गुरोर्देशिकस्य प्रसादाद्गुरुकृपातः स्याद्भवेत्, किं फलं तस्या इत्यत आह शून्येति, ययेत्यध्याहार्यं, यया मुद्रया शून्याशून्यविलक्षणं जगतोऽसत्त्वं शून्यं तत्सत्त्वंचाशून्यं ताभ्यामसतः सत्ताप्रदत्वाच्छून्याज्जगतोऽशून्यरूपादपि विलक्षणमुभयलक्षणहीनं शाम्भवं शम्भुः शिवस्तत्सम्बन्धि तत्स्वरूपभूतमित्यर्थः, भेदव्यपदेशस्तुराहोः शिरोवत् , तत्त्वमनारोपितं पदं स्वरूपं मृगयते शोध्यत इदमेव फलमेतस्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तं सफलं हठमुपसंहरति ।

प्राणवृत्तौ विलीनायां मनोवृत्तिर्विलीयते ।
शिवशक्तिसमायोगो हठयोगेन जायते ॥ १७ ॥

प्राणवृत्ताविति । हठयोगेन हठाख्ययुक्त्या प्राणवृत्तौ प्रा-

णाख्यवायोर्वृत्तिः श्वासोच्छ्वासरूपा तस्यां विलीनायां लयं प्राप्तायां सत्यां मनोवृत्तिर्मनसोन्तःकरणस्य वृत्तिः संकल्पविकल्परूपा विलीयते नष्टा भवति, ततश्च शिवशक्तिसमायोगो ब्रह्मरन्ध्रस्थितस्य शिवस्य मूलाधारस्थितायाः शक्तेश्च समायोगः संयोग ऐक्यमित्यर्थः, जायते भवति ॥ १७ ॥

उक्तहठप्ररोचनायावान्तरफलप्रदर्शनपूर्विकामाचार्यपरिपाटीमाह ।

गोरक्षचर्पटिप्राया हठयोगप्रसादतः ।
वञ्चयित्वा कालदण्डं ब्रह्माण्डं विचरन्ति हि॥१८॥

गोरक्षेति । गोरक्षचर्पटिप्रायाः प्रायःशब्दोऽत्र प्रभृतिवाचको गोरक्षश्च चर्पटी चैतौ द्वौ प्रायावादी येषां ते तथोक्तास्ते हठयोगप्रसादत उक्तहठयोगस्य हठाख्ययुक्तेः प्रसादतस्तत्साधनेनैव सार्वविभक्तिकस्तसिरत्र, कालदण्डं कालस्य जगत्कलयितुरीश्वररूपस्य दण्डो मृत्युरूपस्तं वञ्चयित्वाऽनादृत्य ब्रह्माण्डं मृत्युक्रीडास्थानं ब्रह्माण्ड इत्यर्थः, विचरन्ति प्रारब्धभोगान्भुञ्जते गच्छन्ति च हि प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं सफलां हठक्रियां निरूप्य तस्याः वेदान्तानुकूल्याय मनसो गुणसाम्ये गुणसाम्यस्य च स्फुरणविषयत्वसम्पादने च तयोर्लयलक्षणं शिवशक्तिसमायोगं कुर्यादित्याशयेनाह ।

शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मानसमध्यगाम् ।
शिवशक्तिसमायोगं कुर्वन्ति हठयोगिनः ॥ १९ ॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे योगदीक्षाचिन्तामणौ हठयोगः॥३॥

शक्तीति । मनः साम्यस्फुरणरूपं तत्संकल्पविकल्परूपावृत्तिः

शक्तिमध्ये साम्यकारणभूतायां चिच्छक्तौ कृत्वा शक्त्याभिन्नम-नुभूय शक्तिं साम्यस्फूर्तिकारणरूपां चिच्छक्तिं मानसमध्यगां साम्यसंकल्पविकल्परूपमनःकल्पितत्त्वात्तन्मध्ये विद्यमानां त-दभिन्नामित्यर्थः, कृत्वाऽनुभूय हठयोगिनो हठाख्यक्रियाभ्या-सिन एवं शिवशक्तिसमायोगं शिवस्यात्मनः शक्तेर्गुणसाम्य-रूपप्रकृतेश्च समायोगमैक्यानुभवरूपं कुर्वन्ति विदधतीत्यर्थः ॥१९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ योगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशे हठयोगार्थप्रकाश-स्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ शिवशक्तिपराक्रमः।

एवं सफलं हठं प्रतिपाद्यानन्तरं लये क्रमानुरोधेन नि-रूपितव्ये तं त्यक्त्वा व्युत्क्रमेण शैवमतं राजयोगं निरूपयितुं शिवशक्तिसमायोगप्रसङ्गेन शिवशक्तिपराक्रमाख्यं चतुर्दशश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र तावच्छिवशक्तिपराक्रमनिरूपणं प्रतिजानीते।

अथ वक्ष्ये स्तुतिव्याजाच्छिवशक्तिपराक्रमम् ।
शोधिते सूक्ष्मया दृष्ट्या यस्मिन्निर्विस्मयो भवेत्॥ १॥

अथेति । अथ हठयोगनिरूपणानन्तरं तत्प्रसङ्गेनैव स्तु-तिव्याजात्स्तवनमिषेणैव शिवशक्तिपराक्रमं शिवस्य परमान-न्दरूपस्य परमात्मनो या शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं तस्याः परा-क्रमं प्रतापं चरित्रमित्यर्थः, वक्ष्ये कथयिष्यामि त्वं शृण्विति शेषः, नन्वेतच्छ्रवणस्य किंफलं तत्राह शोधित इति, सूक्ष्म-या विचारसंस्कारेण सूक्ष्मीभूतया दृष्ट्या बुद्ध्या यस्मिञ्छि-वशक्तिपराक्रमे शोधिते विचारिते सति विचारको निर्विस्मयः शक्तेरघटितघटनापटीयस्त्वज्ञानादाश्चर्यभूतबुद्धिरहितो गर्वर-

हितश्च भवेत्स्यात् ॥ १ ॥

तां द्वैतरूपिणीमेव द्वैताद्वैतस्वरूपिणीम् ।
अद्वैतरूपिणीं शक्तिं स्मरामि परमात्मनः ॥ २ ॥

द्वैतरूपिणीं द्वैतमनेकविधं कार्यं जगद्रूपं तदेव यस्याः सा तथोक्ता तां कार्यरूपामित्यर्थः, तथा द्वैताद्वैतस्वरूपिणीं साधनकाले च द्वैतं वाक्यार्थज्ञानसाधनजातं गुरुशिष्यशास्त्रश्रवणमननादिकं वाक्यतो लक्षितं चाद्वैतमपि रूपं स्वरूपं यस्यास्तां कार्यफलोभयरूपामित्यर्थः, मुक्तिदशायां चाद्वैतरूपिणीमद्वैतमैक्यमेव रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथा भूता तां परमात्मनः कार्यकारणातीतस्यात्मनः शक्तिं जगज्जननसामर्थ्यरूपां स्मरामि चिन्तयामि लौकिकव्यवहारे सत्यरूपेण प्रतीयमानां वैदिके तु तस्मिन्साध्यसाधनोभयरूपां समाध्यादौ मोक्षावस्थायां चाखण्डैक्यरूपां च क्रमेण परमार्थतश्चात्मनोऽभिन्नां च चिन्तयामीति भावः ॥ २ ॥

इदानीं निश्चयाविषयतया तामेव स्मरन्प्रणमति ।

केयं कस्य कुतः केन कस्मै कं प्रति कुत्र वा ।
कथं कदेत्यनिर्णीता तां वन्दे शक्तिमद्भुताम् ॥ ३ ॥

केयमिति । इयं दृश्यमाना शक्तिरूपा माया का कारणरूपा कार्यरूपा च द्विविधापि का किं सति उतासती वा सदसती वा, न तावत्सत्या बाधितत्वात्तत्सत्यत्वे बाधानुपपत्तेः श्रुतिश्च बाधितत्वेऽस्ति 'अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किंच ने'तिप्रभृतिका तस्मान्नसत्या, नाप्यसत्या सर्वजगत्कार्यजन-

कत्वाच्छक्तेरसत्वे च तदनुपपत्तिः, न ह्यत्यन्तासतः शशशृङ्गादेः कार्यजनकत्वं दृष्टं जगत्तु तत्कार्यं दृश्यतेऽतो नासती, नाप्युभयरूपापि सत्यासत्ययोर्विरुद्धस्वाभाव्येनैककाल एकवस्तुनिष्ठत्वानुपपत्तेः, नहि तमःप्रकाशौ सूर्ये वान्यत्र वैककाले प्रतीयमानौ क्वचिद्दृष्टावन्योन्यं व्यावृत्तौ च सर्वानुभूतावतो नोभयरूपत्वम्, एवं चिच्छक्तिः किञ्चिद्रूपा वाऽचिद्रूपोत चिदचिद्रूपा, नाद्यः शक्तेश्चित्त्वे शक्तिशक्तिमतोर्वैलक्षण्येन शक्तिशक्तिमत्त्वासिद्धेः, नापि द्वितीयः शक्तेः पृथगसत्वेन तन्निष्ठस्याचित्त्वस्यासिद्धेः, तत्सिद्धावपि चितोऽसङ्गत्वेन प्रकाशकत्वानुपपत्त्या शक्तिभानासम्भवात्तदभाने च तत्कार्यजगदभानेन जगदान्ध्यप्रसङ्गाच्च, नह्यसङ्गेऽद्वैते भास्यं किञ्चिदस्ति येन भासकत्वरूपो विकारः स्यात्, नापि जडः स्वयं घटादिपदार्थो भासमानो दृश्यते, नापि च जडे कारणे मृदादौ तत्कार्यघटादिप्रकाशकत्वं च दृष्टमतो नाचिद्रूपेण निश्चयविषया, नापि तृतीयश्चिदचिद्रूपत्वस्य विरुद्धत्वेनापास्तत्वात्। एवं किं शक्तिः स्थूलोताऽस्थूलोत स्थूलास्थूलेत्यादिभिर्विशेषणैर्निर्णेतुं न शक्येति भावः। एवं स्वरूपेण निर्णयाविषयत्वं प्रदर्श्येदानीं संबन्धतोपि तदाह कस्येति, इयं शक्तिः कस्य सम्बन्धिनीत्यनिर्णीता निर्णयाविषया, तथाहि सच्छक्तिः किं सत्सम्बन्धिनि उतासत्संबन्धिनी, नाद्यः सदसतोः सम्बन्धायोगान्न हि शशशृङ्गादिकं शशादिसम्बन्धि दृष्टम्। ननु शक्तेः कार्यजननक्षमत्वान्नासत्वमिति चेन्न कार्यस्यापि तथात्वादसतो रज्जुसर्पादेस्त्रासभयकम्पादिजनकत्वस्य दृश्यमानत्वाच्च, ननु अत्यन्तासतस्तु शशशृङ्गादेर्न कार्यजननक्षमत्वमिति चेन्न

'मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः।

एष बन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः' ॥

इत्यादिवाक्यात्पदार्थज्ञानशून्येषु बालादिषु तत्तदर्थप्रतीतिरूपकार्यस्य दृश्यमानत्वात्, तस्मान्न सत्सम्बन्धिनी । नापि द्वितीयोऽसतः शशशृङ्गादेस्तत्कल्पितस्य च शक्तिशक्तिमत्त्वसम्बन्धवत्त्वानुपपत्तेः, नहि धनुःशक्तिः शशशृङ्गसम्बन्धिनी क्वापि दृष्टा श्रुता वा नाप्युपपन्ना तदाश्रयस्य सम्बन्धस्य दुर्निरूपत्वाच्च, किञ्च सम्बन्धोपि दुर्निरूप एव, तथाहि सम्बन्धः किं सम्बन्धिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा, नाद्यः सम्बन्धिभिन्नस्य तस्य निराश्रयत्वेनासिद्धेस्तद्भिन्नस्य च तस्य तत्त्वानुपपत्तेश्च, नापि-द्वितीयः सम्बन्ध्यभिन्नत्वे सम्बन्धस्यैवासत्वेन सम्बन्धस्वरूपासिद्धेस्तदसिद्धौ च सम्बन्धिनोरप्यसिद्धेश्चेत्यादयो दोषाः स्वाराज्यसिद्ध्यादौ द्रष्टव्याः, अत्र तु विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते तत्प्रदर्शने प्रवृत्तौ तु रसहानिः स्यादस्य ग्रन्थस्य च रसेप्सूनां रसानुभूत्यर्थं प्रवृत्तेर्नात्र ते प्रदर्श्यन्ते ।

एवं सम्बन्धतो विषयानर्हत्वं प्रतिपाद्य कार्यकारणतोपि विषयानर्हतां शक्तेः स्मरन्प्रणमति कुत इति, इयं शक्तिः कुतः कारणादास्त इत्यनिर्णीता, तथाहि इयं सत्कारणोताऽसत्कारणा, नाद्यः शक्तेः सत्कार्यत्वे सद्भिन्नत्वेन तत्कार्यत्वानुपपत्तेरभिन्नत्वेपि कार्यकारणत्वाभावात्सत्कार्यत्वाभावाच्च, ननु सतो भिन्नं सद्विलक्षणं शक्तेः कारणमस्तु इति चेन्न शक्तेरपि सद्विलक्षणत्वेनाभेदात्कार्यकारणासम्भवेऽसत्कार्यत्वस्य तुल्यत्वात्, ननु कार्यसापेक्षस्य कारणस्य कार्यकारणताकत्वमस्तित्वति चेन्न शक्तेः कार्यापृथग्भावेन तत्कारणभूतशक्तेरसत्कारणकतावत्त्वस्यैव सुस्थितत्वादन्योन्याश्रयादिदोषप्रसक्तेश्च, न द्वितीयोऽसतः ख-

पुष्पादेः सुगन्धकारणत्वस्य काप्यदृष्टत्वान्न हि शशशृङ्गादिकं धनुरादेः कारणं क्वापि दृष्टं, एवं कारणतो निर्णयानर्हतां प्रतिपाद्य निमित्ततोपि निराकर्त्तुं प्राह केनेति, केन निमित्तेनेत्यनिर्णीता, तथाहि शक्तेर्निमित्तं किं सदुतासद्, न तावत्सदसद्रूपशक्तेः सन्निमित्तत्वायोगाद् न हि स्वाप्नघटस्य जाग्रत्कुलालनिमित्तकत्वं दृष्टं श्रुतं वेत्यादि द्रष्टव्यमाकरग्रन्थेषु, अत्र तु विस्तरभयात्तद्दूषणजातं न प्रतिपाद्यते। एवं निमित्ततोपि निर्णयाविषयत्वं प्रदर्श्य प्रयोजनतोपि तदाह कस्मा इति, कस्मै प्रयोजनायेत्यनिर्णीता, तथाहि शक्तिप्रवृत्तिप्रयोजनं किं सन्निष्ठमुतासन्निष्ठमुत शक्तिनिष्ठं किमुत कार्यनिष्ठं नाद्य, आनन्दघनत्वेन प्रयोजनापेक्षासिद्धेः, न द्वितीयोऽसतो वन्ध्यापुत्रादेः प्रयोजनापेक्षायोगासिद्धेः, न शक्तिनिष्ठत्वपक्षोपि तस्या अपि जाड्यासत्वाभ्यां प्रयोजनापेक्षाभाववत्त्वात्, नापि कार्यनिष्ठं कार्येपि जाड्येन प्रयोजनवत्त्वायोगाद्, ननु मास्तु प्रयोजनं को दोष इति चेन्न प्रयोजनाभावे च प्रवृत्त्यसिद्धेः प्रवृत्तिस्तु शक्तेर्दृश्यतेऽतः प्रयोजनतोपि निर्णयानर्हत्वं शक्तेरिति भावः। एवमेव कर्मतोपि निर्णयाविषयत्वं शक्तेराह कम्प्रतीति, कमर्थं प्राप्तुं क्रियया शक्तेः वृत्तिरित्येवमपि निर्णयाविषयाऽर्थस्य क्रियायाश्च सन्निष्ठत्वेनासन्निष्ठत्वेन च निर्णयासम्भवादिति भावः, तथैवाधाराधेयत्वतोपि शक्तेः स्वरूपनिर्णयाभावमाह कुत्र वेति, कस्मिन्नाधारे शक्तिराधेयेत्यनिर्णीता, सतो वाऽसतश्चाधाराधेयत्वासिद्धेः शक्तेः कार्यस्य चासत्वादेवाधेयत्वासिद्धेश्च न हि खवृक्षस्य खस्य चाधाराधेयत्वं युक्तिसहं दृष्टं, प्रकारतोपि निर्णयाविषयत्वमाह कथमिति, कथं शक्तिः किं प्रकारेत्यनिर्णीता शक्तिप्रकारस्यापि तदसत्वेन भासमानत्वेन निर्णयाविषय-

त्वमिति भावः, कालतोपि निर्णयाविषयत्वमाह कदेति, कदा कस्मिन्काले सा शक्तिरस्तीयानिर्णीता कार्यमिथ्यात्वेन शक्तेर्मिथ्यात्वे च तदपेक्षितकालस्यापि तथात्वात्तत्परिच्छेद्यत्वासम्भवः शक्तौ, तथापि तत्कार्ये कालपरिच्छेद्यत्वसम्भवेन शक्तावपि तत्परिच्छेद्यत्वसम्भवस्य भासमानत्वान्न कालतोपि निर्णयविषयत्वमिति भावः, अत एवाद्भुतामाश्चर्यरूपां तामुक्तरूपां शक्तिं शिवस्य शक्तिं वन्दे प्रणमामि ॥ ३ ॥

परमशिवेऽसङ्गत्वेन कर्तृत्वासम्भवेपि तस्मिन्कर्तृत्वमारोप्य निमित्तमात्रतां शक्तेर्लक्षीकृत्य तां प्रणमति ।

शिवः कर्त्ता शिवो भोक्ता शिवो वेत्ता शिवः प्रभुः ।
उपसर्जनमात्रं या तां वन्दे शक्तिमद्भुताम् ॥ ४ ॥

शिव इति । शिवः सदानन्दरूपः परमात्मा कर्त्ता जगदुत्पत्तिस्थितिलयादिसर्वक्रियासु स्वतन्त्रत्वेन कर्तृत्वाच्छक्तेर्जडत्वेन कर्तृत्वासम्भवः शिवे तु चिद्रूपत्वात्तत्सम्भव इति भावः, एवं शिवो नित्यानन्दरूपः परमात्मा भोक्ता भोगकर्त्ता चैतन्यरूपत्वादात्मनि भोक्तृत्वं जडत्वाच्च शक्तौ तदभावः, एवं शिव आत्मा वेत्ता ज्ञाता चेतनरूपत्वादात्मनि वेत्तृत्वं शक्तौ तु जाड्येन तदभावः, तथैव शिव आत्मा प्रभुर्नियन्ता चेतने नियन्तृत्वमचेतने तु तदसम्भव इति भावः, तत्रासङ्गे कर्तृत्वादिधर्मोत्पत्तौ या शक्तिरुपसर्जनमात्रमुपसृज्यत उत्पाद्यते शिवे कर्तृत्वादिकमनेनेति उपसर्जनं निमित्तं तदेव तन्मात्रं भवति तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इदानीं निर्विकारे शिवे चिन्मात्ररूपेपि कर्तृत्वादिकमसम्भाव्यमिति बोधेनात्मनि शिवे साक्षिमात्रत्वं प्रदर्श्य स्वस्यामेव क-

तृत्वादिकमदर्शनरूपां तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति

स्वयं कर्त्री स्वयं भोक्त्री स्वयं वेत्री स्वयं प्रभुः।
साक्षिमात्रं शिवो यस्यास्तां वन्दे शक्तिमद्भुताम् ॥५॥

स्वयमिति । स्वयमधिष्ठानाश्रया शक्तिरेवाधारसच्चित्त्वेन सच्चिद्रूपेव सती कर्त्री कर्तृत्वधर्मवती तथा स्वयं शक्तिरेव भोक्त्री भोक्तृत्वधर्मवति अद्वितीयासङ्गकूटस्थात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरयोगाच्छक्तिकार्यमेव तदिति भावः, किञ्च स्वयं शक्तिरेव केवलं वेत्त्री ज्ञात्री भवतीति सर्वत्र योज्यम्, अद्वितीयासङ्गे त्रिपुट्यभावाज्ज्ञातृत्वं शक्तावेवेति भावः, तथा स्वयं शक्तिरेव प्रभुर्नियन्त्री भवति असङ्गे नियन्तृत्वायोगाच्छक्तावेव नियन्तृत्वमिति भावः, किञ्च यस्याः शक्तेः साक्षिमात्रमव्यवधानेन प्रकाशकः साक्षीत्युच्यते स एव साक्षिमात्रं शिवोऽसङ्गकूटस्थ आत्मा भवति तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इदानीं स्वरूपलक्षणैरेव तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

स्वलक्षणे महादेवे स्वलक्षणतया स्थिताम् ।
वित्तां स्वलक्षणैरेव तां वन्दे शक्ति० ॥ ६ ॥

स्वलक्षण इति । स्वलक्षणे स्वरूपभूतानि लक्षणानि लक्षकानि चिन्हानि यस्य स तथाभूतः परमात्मा तस्मिन्महादेवेऽपरिच्छिन्नचैतन्ये स्वलक्षणतया स्वानि स्वरूपभूतानि लक्षणानि चिन्हानि यस्याः सा तथाभूता तस्या भावस्तत्ता तया तद्रूपेणेत्यर्थः, स्थितां विद्यमानामत एव मुमुक्षुभिः स्वलक्षणैरेव स्वानि स्वरूपभूतानि च तानि लक्षणानि च तथा तैरेव कृत्वा वित्तां ज्ञातां तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

सलक्षणे परमात्मनि तां सक्षणतया लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

२०

सलक्षणे महादेवे सलक्षणतया स्थिताम् ।
वित्तां सलक्षणैरेव तां वन्दे शक्ति० ॥ ७ ॥

सलक्षण इति । सलक्षणे लक्षणैः सहिते साकार इत्यर्थः, महादेवे वास्तवपरिच्छेदशून्ये चैतन्ये सलक्षणतया लक्षणैः सहिता सा तथोक्ता तस्या भावस्तत्ता तया साकाररूपतयेत्यर्थः, स्थितां विद्यमानामत एव मुमुक्षुत्वेनोपासकैः सलक्षणैरेव लक्षणैः सहितानि यानि साकाररूपाणि तैरेव कृत्वा वित्तां ज्ञातां तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इदानीं निर्गुणरूपेणापि तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

विलक्षणे महादेवे विलक्षणतया स्थिताम् ।
वित्तां विलक्षणैरेव तां वन्दे शक्ति० ॥ ८ ॥

विलक्षण इति । विलक्षणे विगतानि लक्षणानि चिन्हानि यस्मात्तस्मिन्निर्गुण इत्यर्थः, महादेवेऽपरिच्छिन्नचैतन्ये विलक्षणतया विगतानि लक्षणानि यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावस्तत्ता तया निर्गुणत्वेनेत्यर्थः, स्थितां विद्यमानामत एव मुमुक्षुभिर्लक्षणावृत्त्या विलक्षणैरेव विगतानि यानि लक्षणानि चिन्हानि तैरेव केवलं वित्तां ज्ञातां तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इदानीं चैतन्ये चेतनाहेतुत्वेन तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

अचेत्यचित्स्वरूपत्वादचेतन इव स्थिते ।
चैतन्ये चेतनाहेतुस्तां वन्दे शक्तिमद्भुताम् ॥ ९ ॥

अचेत्येति । चैतन्ये चिन्मात्रस्वरूप आत्मनि अचेत्याचित्स्वरूपत्वान्न विद्यते चेत्यं चेतनाविषयो यस्यां साऽचेत्य-

चित्सैव स्वरूपमात्मा यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावस्तत्वं तस्माद्धेतोरचेतन इव जडवत्स्थिते विद्यमाने चैतन्ये व्यवहारेऽचेतनत्वेन प्रतीयमान आत्मनि चेतनाहेतुश्चेतनाया विषयप्रकाशनरूपाया हेतुः कारणं भवति, चेत्यं विना चेतनत्वाप्रतीतेः शक्तेश्चेतनाहेतुत्वमिति भावः, तामित्यादि पूर्ववत् ॥९॥

शक्तेश्चेतनाहेतुत्वमेव विशदयति ।

चेतिता चेतनेनेति सविकल्पस्वरूपतः ।
चैतन्ये चेतनाहेतुस्ताम्० ॥ १० ॥

चेतितेति । सविकल्पस्वरूपतो विकल्पैर्विविधकल्पनाभिः सह वर्त्तमानं यत्स्वरूपं तदस्यास्तीति सविकल्पस्वरूपं ततस्तेन सार्वविभक्तिकस्तसिः, चेतनेन चिन्मात्रस्वरूपेणात्मना चेतिता प्रकाशिता शक्तिरिति हेतोश्चैतन्ये चेत्यरहिते चिन्मात्रे चेतनाहेतुश्चेतनाया व्यावहारिकविषयप्रकाशनस्य हेतुः कारणं भवति तामित्यादि पूर्ववत् ॥ १० ॥

इदानीं शिवे सर्वकर्तृत्वहेतुत्वेन तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

शक्तिरेव न यस्यास्ति सोऽशक्तः किं करिष्यति ।
शक्त्या यया शिवः शक्तस्तां वन्दे शक्तिमद्भुताम्॥ ११॥

शक्तिरिति । यस्य शिवस्य शक्तिरेव सामर्थ्यमेव नास्ति न विद्यते सोऽशक्तः सामर्थ्यहीनः किं कार्यं करिष्यति कुर्यान्न किमपि कर्त्तुं शक्त इत्यर्थः, अतो यया शक्त्या येन जगज्जननसामर्थ्येन शिवोऽसङ्गसुखचित्स्वरूप आत्मा शक्तः समर्थः कार्यं कर्त्तुं भवति अर्शआद्यच् एतद्, श्रीमदाचार्यैरपि सौन्दर्यलहर्यामुक्तं 'शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभ-

वितुमि'त्यादिना तामित्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

इदानीं शिवाश्रयणेनैव शक्तिमज्जगद्गतपदार्थेषु स्थित्वा शक्तेः सर्वकार्यक्षमत्वं लक्ष्यीकृत्य तां प्रणमति ।

शक्ता नूनं हि कार्येषु शक्तिः शक्तिमति स्थिता ।
शिवाश्रयादृतेऽशक्ता तां वन्दे० ॥ १२ ॥

शक्तेति । शक्तिमति शक्तिमत्पदार्थे तद्वति पुरुषे वा स्थिता विद्यमाना कार्येषु तत्तत्कृत्येषु नूनं निश्चयेन शक्ता समर्था हि प्रसिद्धा शिवाश्रयादृते शिवाश्रयं विनाऽशक्ता न समर्था भवति सदधिष्ठानं विनाऽसतः कार्यक्षमत्वायोगादिति भावः, तामित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इदानीं शक्तेस्तद्वतोप्यसत्वस्मृतिपूर्वकं निर्विकल्पे सामरस्येन तां लक्ष्यीकृत्य प्रणमति ।

शक्तिशक्तिमतोर्यस्मान्निर्विकल्पे न वस्तुता ।
सामरस्यं शिवे याता ताम्० ॥ १३ ॥

शक्तिशक्तिमतोरिति । यस्मात्कारणान्निर्विकल्पे निर्गता विपरीता विविधा विलक्षणा वा विशिष्टा वा कल्पना नामजात्यादयो भावना यस्मात्तन्निर्विकल्पमात्मस्वरूपं तस्मिञ्छक्तिशक्तिमतोः शक्तिश्च जगज्जननसामर्थ्यं परमात्मनिष्ठं शक्तिमांश्च शबल आत्माऽव्याकृतापरपर्यायस्तयोर्वस्तुता सत्यत्वं न नास्ति तदा शिवे भूमानन्दरूपे परमात्मनि सामरस्यमैक्यं याता प्राप्ता तामित्यादि पूर्ववत् ॥ १३ ॥

इदानीं शिवशक्तिपराक्रमविचारफलमाह ।

भाविते भावुकैरेवं शिवशक्तिपराक्रमे ।

स्वयमुल्लसति स्वान्ते सामरस्यरसार्णवः ॥ १४ ॥

भावित इति । भावुकैर्विशिष्टभावनाचतुरैरात्मप्रेमिभिरित्यर्थः, शिवशक्तिपराक्रमे शिवस्यात्मनो या शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं तस्याः पराक्रमे प्रतापनिरूपणे प्रकरणे तत्प्रतिपाद्येर्थे चोक्तप्रकारेण भाविते विचारिते ध्याते च सति सामरस्यरसार्णवः समरसस्याखण्डैकमुखरूपस्य भावः सत्ता सामरस्यं तच्चासौ रसश्चानन्दस्तस्य जलस्थानीयस्यार्णवः समुद्र इव वर्त्तमानः स स्वान्ते हृदि स्वयं स्वत एवायत्नेनैवोल्लसति आविर्भवति ॥ १४ ॥

इदानीं सर्वव्यापित्वस्मरणपूर्वकं परमपदे परमानन्दरूपत्वेन तामेव स्मरन्प्रणमति ।

भक्ते भक्तिमयीं पशौ पशुमयीं विद्वत्सु विद्यामयीं
सृष्टौ ब्रह्ममयीं स्थितौ हरिमयीं कल्पात्पुरश्चिन्मयीम् ।
जीवे वृत्तिमयीं जडे जडमयीं शक्तिं शिवस्याद्भुतां
तां ध्यायामि पदे परात्परतरे स्वानन्दलीलामयीम् ॥ १५ ॥

भक्त इति । भक्ते भजतीति भक्तस्तस्मिन्कर्त्तरि क्तः, भजनक्रियाप्रवर्तकभजनविषयस्नेहवतीत्यर्थः, भक्तिमयीं भज्यते सेव्यत आत्मा विषयो वाऽनया सा भक्तिर्भजनक्रियावति भजनविषयस्नेहरूपान्तःकरणवृत्तिस्तन्मयीं तत्प्रचुरां तद्रूपामित्यर्थः, पशौ मूढे पशुमयीमज्ञानरूपां विद्वत्सु ज्ञानिषु जीवब्रह्मैक्यप्रतीतिमत्स्वित्यर्थः, विद्यामयीं देहेऽहंप्रतीतिवत्स्वात्माहंप्रतीत्या तदितरानात्म्यनिश्चयरूपान्तःकरणवृत्तिर्विद्या तत्प्रचुरां सृष्टौ जगत्सर्जनरूपक्रियायां ब्रह्ममयीं ब्रह्मा विरञ्च-

स्तद्रूपां स्थितौ स्थीयतेऽनया सा स्थितिर्जगत्पालनेच्छा तया च तद्वति अन्तःकरणसमष्टौ हरिमयीं हरति तत्तत्सुखप्रदानेन दुःखं सर्वस्येति हरिस्तद्रूपां तथा कल्पात्पुरः कल्प्यते शक्तिः कार्यं चानेनेति कल्पः 'सोकामयते'ति श्रुत्युक्तः संकल्पस्तस्मात्पुरः पूर्वं चिन्मयीं स्वयम्प्रकाशचिन्मात्रप्रधानां, तथा जीवे साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासे प्राणोपाधिके चैतन्ये वृत्तिमयीं वृत्तयस्तत्तद्विषयविषयकवासनास्तन्मयीं तत्प्रचुरां तथा जडे काष्ठलोष्टादौ जडमयीं जाड्यप्रचुरां शिवस्य चित्सुखरूपस्यात्मनोऽद्भुतामाश्चर्यरूपां शक्तिं सर्वकार्यनिर्वाहकसामर्थ्यरूपां ध्यात्वेत्यध्याहार्यं, चिन्तयित्वाऽहं तां शक्तिं परात्कारणादव्याकृताख्यात्परतरे परमधिष्ठानचैतन्यं ततोपि पर आद्ये यस्य मिथ्यात्वेनाधारस्यापि तथात्वात्तद्रहिते शुद्धे पदे स्वाभिन्ने ब्रह्मणि स्वानन्दलीलामयीं स्वात्मभूतो य आनन्दः सुखं सैव लीलाऽनायासचेष्टा तन्मयीं तत्प्रधानां ध्यायामि चिन्तयामि अहं ब्रह्मास्मीति लक्षितलक्ष्यरूपां चिन्तयामीत्याशयः ॥ १५ ॥

इदानीं त्याज्यसर्वविषयजन्यानन्दरूपशक्तिस्मरणपूर्वकं परमानन्दरूपत्वेन तां स्मरति ।

आनन्दानपि संविहाय विषयानन्दानमन्दादरा-
दादानार्थिभिरर्थितानपि जडैरानन्दलेशानमून् ।
आनन्दोपनिषत्प्रमाणपठितामानन्दसीमाशिखा-
मानन्दामृतवाहिनीं भगवतीमानन्दरूपां भजे॥ १६॥

इति श्रीनरहरिवि० बोध० योगदीक्षाचिन्ताम० शैवः शिवशक्तिपराक्रमः ॥ ४ ॥

आनन्दानपीति । अहंशक्तेस्तात्विकरूपचिन्तकः सा-

धिष्ठानोऽन्तःकरणसत्त्ववृत्तिस्थश्चिदाभासो विषयानन्दान्विषय-भोगजन्यसुखानि अमन्दादरादतीवादरेणादानार्थिभिग-दानं विषयभोगजन्यसुखानुभवस्तमर्थितुं याचितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्तैर्जडैर्मूढैरज्ञैरित्यर्थः, अर्थितानीप्सितानपि आ-नन्दान्विषयजन्यसुखलवान् यद्यपि ते मूर्खानुभवेनानन्दाः प्रतीयन्ते तथापि ते नानन्दा इत्यर्थः, कुत इत्यत आहान-न्दलेशानिति, आनन्दलेशानानन्दस्य ते लेशा अंशाः प्र-तिबिम्बानीत्यर्थः, तानप्रसिद्धानापि संविहाय त्यक्त्वा-ऽऽनन्दोपनिषत्प्रमाणपठितामानन्दस्य प्रतिपादिकोपनिषदान-न्दोपनिषत् 'सैषानन्दस्य मीमांसा भवति, युवा स्यात्साधु-युवाध्यायकः, आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः, तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यादि'त्यादिना मानुषानन्दज्ञानाय मानुषान-न्दलक्षणानि प्रतिपाद्य 'स एको मानुष आनन्द' इति मानुषा-नन्दं लक्षयित्वा 'ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्य-गन्धर्वाणामानन्द' इत्यादिका 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इत्यन्ता सैव प्रमाणं तस्मिन्पठितां मानुषानन्दादुत्त-रोत्तरं शतशतगुणत्वेन प्रतिपादितामानन्दसीमाशिखामान-न्दानां मानुषानन्दादिब्रह्मानन्दान्तानां सीमाऽवधिर्ब्रह्मानन्द-स्तस्य शिखावदूर्ध्वं 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' इति श्रुत्योपास्यादित्यतदुपासकपुरुषस्थितानन्दैकत्वेन प्रति-पादित आनन्दः स्थितस्तद्रूपामानन्दमात्रोपलक्षितामित्यर्थः, आनन्दामृतवाहिनीमानन्दो निरतिशयसुखं स एवामृतं जग-ज्जीवकत्वादमृतमिव जलमित्यर्थः, तस्य वाहिनी प्रवहनशीला तां यथा नदी निरन्तरं जलप्रवाहेनोपलक्षिता तथाखण्डानन्द-विषयकवृत्तिप्रवाहेनोपलक्षितेत्यानन्दामृतवाहिनीपदेन सूचितं

ज्ञेयं, वस्तुतस्तु परमानन्दाभिन्नत्वादानन्दरूपामानन्द एव रूपं यस्यास्तां भगवतीं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नां शक्तिं भजे चिन्तयामि ॥१६॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ योगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशे शिवशक्तिपराक्रमार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ लययोगः ।

एवं शिवशक्तिपराक्रमं निरूप्येदानीं लयभेदप्रकारनिरूपणाय लययोगाख्यं षट्त्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ लयप्रयोजनमाह ।

चञ्चलं हि न जानाति मनो निश्चलतासुखम् ।
तद्विचिन्तयितुं तस्मै मुनिभिर्दर्शितो लयः ॥ १ ॥

चञ्चलमिति । हि प्रसिद्धं गीतादौ तथाच गीता 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करमि'ति चञ्चलमस्थिरं मनोन्तःकरणं कर्तृ निश्चलतासुखं निश्चलतया स्थैर्येण यत्सुखं जायते यत्तन्न जानाति न वेत्ति अतो मुनिभिर्विवेकिभिस्तत्सुखं विचिन्तयितुमनुभवितुं तस्मै मनःस्थैर्याय लयो लीयते मनोनेनेति लयो मनश्चाञ्चल्यनिवर्त्तको योगभेदो दर्शितः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमेतत्संप्रदायज्ञापनपूर्वकमेतस्यानन्ततया संक्षेपनिरूपणं प्रतिजानीते ।

आख्याताः शम्भुना गौर्यै ह्यसंख्याता लयक्रमाः ।
केन ज्ञेयाः केन वर्ण्याः किञ्चित्तु कथयाम्यहम् ॥२॥

आख्याता इति । शम्भुना शिवेनासङ्ख्याता न सङ्ख्याता न गणिता इत्यर्थः, लयक्रमा लयस्य लययोगस्य क्रमा भेदा गौर्यै पार्वत्या आख्याता उपादिष्टाः सन्तीति शेषः, ते केनेदानीन्तनेन पुरुषेण स्वल्पायुर्बुद्धिबलवीर्यवता ज्ञेया ज्ञातुं शक्या न केनापीत्यर्थः, किञ्च केन पुरुषेण वर्ण्या वर्णितुं शक्या न केनापीत्यर्थः, ननु तर्हि तज्ज्ञानं कथं स्यात्तत्राह किञ्चिदिति, अहं तु अहमपि किञ्चित्स्वल्पं यथा तथा कथयामि वर्णयामि ॥ २ ॥

एवं लयनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं लयस्थाननिदर्शनपूर्वकं लयानन्तरं कार्यमुपदिशति ।

निद्रादौ जागरस्यान्ते निद्रान्ते जागरोदये ।
लयो भवति चित्तस्य कार्यं तत्रात्मचिन्तनम् ॥ ३ ॥

निद्रादाविति । निद्रायाः पूर्वक्षणे जागरस्यान्ते जाग्रतोऽन्तक्षणे तथा निद्रान्ते निद्रायाः सुषुप्तेरंतक्षणे जागरोदये जागरो जागृतिस्तस्योदय उदयोपलक्षितकाले निद्राजागरयोरुभयसधावित्यर्थः, चित्तस्यान्तःकरणस्य लयो नाशो भवति जायत एतत्सर्वानुभवसिद्धं, तत्र तस्मिन्काल आत्मचिन्तनं निर्मनस्कस्थित्युपलक्षितस्यात्मनश्चिन्तनं ध्यानं तत्प्रत्ययावृत्तिरूपं कार्यं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदपि लयस्थानं दर्शयति यदेति ।

यदा शिथिलतां याति भारं त्यक्त्वेव भारिकः ।
आत्मादरेण कर्त्तव्यं तदैव शिवपूजनम् ॥ ४ ॥

यदेति । आत्मान्तःकरणोपाधिको जीवो भारं त्यक्त्वेव

काष्ठादिभारं त्यक्त्वा विसृज्य शिरस्तो दूरीकृत्येत्यर्थः, भारिक इव भारवाहीव व्यवहाररूपं भारं त्यक्त्वा यदा यस्मिन्काले शिथिलतां मनसि व्यवहारविषयकशैथिल्यमौदासीन्यमित्यर्थः, याति प्राप्नोति तदैव तस्मिन्नेव काल आदरेण प्रेम्णा शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगानन्दरूपस्यात्मनः पूजनं ध्यानं कर्त्तव्यं कार्यम् ॥ ४ ॥

उक्तलयस्थानाभ्यामन्येष्वपि लयस्थानेषु आत्मध्यानादरो विधेय इत्याह ।

यदा यदा शिथिलतां याति चित्तं तदा तदा ।
चिन्तनीयो महेशानस्तदैव शिवपूजनम् ॥ ५ ॥

यदा यदेति । चित्तमन्तःकरणं यदा यदा यस्मिन्यस्मिन्काले शिथिलतामुदासीनवृत्तां याति प्राप्नोति तदा तदा तस्मिंस्तस्मिन्काले महेशानः परमेश्वरश्चिन्तनीयो ध्येयस्तदेव ध्यानमेव शिवपूजनं शिवस्यात्मनः पूजनं ध्यानरूपा पूजा भवतीति शेषः ॥ ५ ॥

इदानीं सर्वेष्वपि कालेषु लयोपायकथनपूर्वकं ध्यानं विधत्ते ।

सर्वेष्टानिष्टभावानामिष्टत्वेनैवभावनात् ।
नीरागद्वेषता चित्ते या सैव शिवपूजनम् ॥ ६ ॥

सर्वेति । सर्वेष्टानिष्टभावानां सर्वे च त इष्टाश्चानिष्टाश्च ये भावाः पदार्थास्तेषामिष्टत्वेनैव प्रीतिविषयत्वेनापि भावनाच्चिन्तनाच्चित्ते मनसि नीरागद्वेषता रागद्वेषरहितत्वं योदेति सैव शिवपूजनं शिवस्य सुखरूपस्यात्मनः पूजनं पूजा ज्ञेया ॥ ६ ॥

तामेव भावनामुदाहृत्य दर्शयति पीडैवेत्यादिभिः ।

पीडैव परमा पूजा यथा चरणपीडनम् ।
दुःखमेव परा पूजा रूक्षमुद्वर्त्तनं यथा ॥ ७ ॥

पीडेति । पीडैव दुःखमेवैवोप्यर्थः, हि प्रसिद्धं सर्वजनेषु परमा श्रेष्ठा पूजा पूजनं भवति, ननु दुःखस्य परमप्रसादकारणपूजात्वं कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्तत्र सम्भावयति यथेति, यथा यद्वच्चरणपीडनं चरणयोरङ्घ्र्योः पीडनं मर्दनं तद्दुःखरूपमपि सुखहेतुत्वाद्यथा सुखं भवति तथा दुःखमपि स्वनाशेन सुखपर्यवसायित्वात्पुण्यवासनाजनकत्वाच्च पुण्यक्रियया च सुखफलत्वेन सुखरूपत्वाच्च पूजैवेति भावः, एवं सुखकारणतो दुःखस्य सुखरूपत्वं प्रदर्श्य स्वरूपतोपि तदाह दुःखमेवेति, दुःखमेव स्वतो दुःखं पीडापि परा श्रेष्ठा पूजा पूजनमात्मनो भवति, ननु दुःखस्य चित्तमालिन्यकारणत्वप्रसिद्धेः कथं चित्तप्रसादहेतुपूजात्वं तत्राह रूक्षमिति, यथा यद्वद्रूक्षं शुष्कमामलकचणकादिचूर्णादिना कृतमुद्वर्त्तनं मलनिवर्त्तकं शरीराभ्यञ्जनं तद्यथा दुःखरूपमपि मलापकर्षणेन शरीरकान्त्यभिव्यञ्जकत्वात्सुखं भवति तथा दुःखमपि स्वभोगेन पापरूपमलनिवर्त्तकत्वादन्तःकरणप्रसादहेतुत्वेन पूजैव सेति भावः ॥७॥

ननु दुःखाविर्भावे खेदो जायते मनसीत्याशङ्क्याह ।

खेद एव परा पूजा खेदे चिति मनोलयः ।
भयं हि परमा पूजा 'भीषाऽस्मादि'ति च श्रुतेः॥८॥

खेद इति । खेदश्चित्तवैक्लव्यं स एव सोपीत्यर्थः, परा श्रेष्ठा पूजाऽर्चा जायते, ननु खेदस्य कथं पूजात्वं तत्राह खेद इति, खेदे वैक्लव्ये सति चिति चैतन्ये मनोलयो मनसोन्तःकरणस्य लयो नाशो भवति चितः सर्वाधिष्ठानत्वेन खेदे च मनोलय-

स्याधिष्ठानमात्रपरिशेषात्पूजात्वमिति भावः, ननु खेदाद्भयं भवतीत्याशङ्क्याह भयमिति, हि प्रसिद्धं चैतद्विद्वत्सु भयं भीतिः पुण्यकर्मणि प्रवर्त्तकत्वाद्भयहेतुत्वेन प्रसिद्धात्मानुसन्धायकत्वाच्च परमा पूजा श्रेष्ठा पूजा भवति, ननु भयस्य पुण्यकर्मणि प्रवर्त्तकत्वमात्मानुसन्धायकत्वं च कुतो ज्ञातं तत्राह भीषेति, हि उपनिषत्सु प्रसिद्धाया भीषास्मादिति च 'भीषास्मादि'त्यादिकायाः श्रुतेर्वेदवाक्यतो ज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥

दानस्यापि पूजात्वमाह ।

दानं तु परमा पूजा दीयते परमात्मने ।
अदानं परमा पूजा यदि चित्तं प्रसीदति ॥ ९ ॥

दानमिति । दानं तु स्वस्वीयत्वनिवृत्तिपूर्वकं पदार्थे परस्वीयत्वप्रतिपादनमित्युक्तलक्षणं दानमपि अन्तःकरणशोधकत्वात्प्रसादहेतुत्वाच्च परमा पूजा भवति, ननु दानस्य कथं पूजात्वं तत्राह दीयत इति, यद्दीयते दानं क्रियते तत्परमात्मने कार्यकारणातीतायात्मने 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः स्वस्मिन् कर्त्तृत्वनिषेधेन प्रसादहेतुत्वात्प्रतिग्रहीतुरपि पृथगसत्वेन दानस्य परमात्मार्थत्वाच्च दानस्य पूजात्वं सिद्धमेवेति भावः, ननु तर्हि अदानं निषिद्धं स्यात्तत्र मे मनसः स्वाभाविकी प्रवृत्तिस्तत्र किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याहादानमिति, अदानं दानविरोधिप्रतिग्रहः करग्रहो वा लोभेन दानाभावो वा परमा पूजा भवति, ननु अदानस्य कथं पूजात्वं तत्राह यदीति, चित्तमन्तःकरणमदाने यदि यर्हि प्रसीदति प्रसन्नं भवति तर्हि पूजा स्यादित्यर्थः, पूजादिसर्वकर्मणाश्चित्तप्रसादार्थत्वादतोऽदानं चित्तप्रसादे सति पूजैवेति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं रोगेष्वपि पूजात्वं सम्भावयति ।

रोगा एव परा पूजा रोगैः पापक्षयो यतः ।
आरोग्यं परमा पूजा नैरोग्यं मुक्तिसाधनम् ॥१०॥

रोगा इति । रोगा एव व्याधयोऽपि परा पूजा भवति, ननु रोगेषु कुतः पूजात्वं तत्राह रोगैरिति, यतो यस्मात्कारणाद्रोगैर्व्याधिभिः पापक्षयः पापानां किल्बिषाणां क्षयो नाशो भवति पूजायाः पापक्षयकारकत्वप्रसिद्धे रोगाणामपि तथात्वात्पूजात्वं सम्भाव्यमिति भावः, आरोग्ये तु प्रसिद्धं पूजात्वं दर्शयति आरोग्यमिति, निर्गता रोगा यस्मात्स नीरोगस्तस्य भावो नैरोग्यं रोगराहित्यं मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनं सर्वसाधनेषु श्रवणमननादिषूपयोगित्वेनोपचारात्साधनमित्यर्थः, अतः पूजायाः मुक्तिफलत्वादारोग्यं रोगराहित्यं परमा पूजा भवति ॥ १० ॥

कर्मण्यपि तद्दर्शयति ।

क्रिया तु परमा पूजा शिवार्थं क्रियतेऽखिलम् ।
अक्रियैव परा पूजा निश्चला ध्यानरूपिणी ॥११॥

क्रियेति । क्रिया तु क्रियते सा क्रियापि परमा पूजा भवति कुत इत्यत आहाखिलं सर्वं यत्क्रियते तच्छिवार्थं शिव आत्मा तदर्थमेव, अत्र बृहदारण्यकीयाश्रुतिरपि 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादिः, वृद्धा अप्याहुः,

'आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं
पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ।
सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो
यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनमि'ति ॥

अतः सर्वक्रियाया आत्मार्थत्वात्पूजात्वमिति भावः, ननु क्रियायाः पूजात्वमस्तु मम तु सा नैव रोचते तत्राह।क्रियेति, अक्रियैव क्रियात्यागोपि परा पूजा भवति, ननु अक्रियायां प्रत्यवायसत्त्वात्कथं पूजात्वं सम्भाव्यं तत्राह निश्चलेति, निश्चला चाञ्चल्यहीना हेतुगर्भं विशेषणं निश्चलत्वादेव ध्यानरूपिणी ध्यानं चिन्तनमेव रूपं यस्याः सा तथोक्ता त्रिपुटीराहित्यमेवात्मनो-ध्यानमित्यक्रियायाः ध्यानत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

सत्सङ्गेपि तद्दर्शयति ।

सत्सङ्गः परमा पूजा सत्सङ्गो मोक्षसाधनम् ।
असत्सङ्गः परा पूजा यत्र मोहः परीक्ष्यते ॥१२॥

सत्सङ्ग इति । सत्सङ्गः सतां जीवन्मुक्तानां सङ्गः परमा पूजा भवति सत्सङ्गस्य कथं पूजात्वं तत्राह सत्सङ्ग इति, सत्सङ्गः सतां ज्ञानिनां सङ्गः सत्सङ्गो मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनं कारणं भवति मोक्षकारणत्वेन सत्सङ्गस्य विधीयमानत्वाच्छास्त्रेषु मोक्षकारणत्वं सत्सङ्गस्य प्रसिद्धमेवेति भावः, ननु सत्सङ्गस्य मुक्तिसाधनत्वादस्तु तदसत्सङ्गे तु तदभावात्तदभावो मम तु तत्रैव रुचिर्भवति किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याहासत्सङ्ग इति, असत्सङ्गोऽसतां विषयिणां दुष्टानां च सङ्गः संयोगः सोपि परा पूजा भवति असत्सङ्गस्य कथं पूजात्वं तत्राह यत्रेति, यत्रासत्सङ्गे मोहोऽज्ञानं परीक्ष्यते ज्ञायते दुःसङ्गनिकषं विना मोहहेम्नः शेषपरीक्षा न स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं धैर्येपि तत्सम्भावयति ।

धैर्यं तु परमा पूजा धीरो ह्यमृतमश्नुते ।
अधैर्यं परमा पूजा शीघ्रं कार्यविमोक्षतः ॥ १३ ॥

धैर्यं त्विति। धैर्यं तु धीरत्वमपि परमा पूजा भवति कुत इत्यत आह हि, यस्मात्कारणद्धीरः प्राप्तेष्वपि सुखदुःखेषु क्षोभहीनः पुरुषोऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति, ननु तर्हि अधैर्यस्य मुक्तिहेतुत्वाभावान्न पूजात्वमित्याशङ्क्य तत्रापि तत्सम्भावयति अधैर्यमिति, अधैर्यं कस्मिंश्चिदपि कार्ये सत्वरं प्रवृत्तिस्तदपि परमा पूजा भवति कुत इत्यत आह शीघ्रमिति, शीघ्रं सत्वरं यथा स्यात्तथा कार्यविमोक्षतः कार्यात्कर्तव्याद्विमोक्षो निवृत्तिस्तस्मात्कार्यमकृत्वा हृदि रुद्धचित्तेन मलिनेनान्तःकरणे श्रवणादि सम्यक् न स्यादित्यधैर्येण कृते तस्मिंस्तावन्मात्रमलनिवृत्तेरधैर्येऽपि पूजात्वमिति भावः ॥ १३ ॥

स्तुतौ प्रसिद्धं तद्दर्शयति।

स्तुतिरेव परा पूजा स्तुतौ देवः प्रसीदति।
निन्दैव परमा पूजा सुहृदां गालयो यथा॥ १४ ॥

स्तुतिरिति। स्तुतिरेव स्तुतिः स्तवनमपि परा पूजा भवति कुतस्तदाह स्तुताविति, स्तुतौ कृतायां सत्यां देव आत्मा प्रसीदति प्रसन्नो भवतीति प्रसिद्धमाबालगोपमिति भावः, ननु तर्हि सा निन्दायां न स्यादित्याशङ्क्याह निन्देति, निन्दैव गर्हापि परमा पूजा भवति, ननु निन्दाया असन्तोषकारणत्वं स्पष्टमतः कथं सन्तोषकारणभूतपूजात्वं तस्यामित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्तस्यां सम्भावयति सुहृदामिति, यथा यद्वत्सुहृदां सम्बन्धिनां श्यालादीनां गालयो निन्दारूपा अपि सन्तोषकारणानि भवन्तीत्यर्थः, तद्वन्निन्दापि भावनया सुखहेतुरपि भवतीति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं तृष्णायामपि पूजात्वं सम्भावयति।

तृष्णैव परमा पूजा देवार्थं वहु काङ्क्षते
सन्तोषः परमा पूजा देवः सन्तोषलक्षणः ॥ १५ ॥

तृष्णैवेति । तृष्णैव तृष्णापि परमा पूजा भवति कुत इत्यत आह देवार्थमिति, यदित्यध्याहार्यं, यद्बहु अधिकं द्रव्यादि काङ्क्षत इच्छति तद्देवार्थं देव आत्मा तदर्थं तत्प्रयोजनायेत्यर्थः, 'नान्योतोऽस्ती'त्यादिश्रुत्यात्मनो व्यतिरिक्तभोक्तृत्वस्य प्रतिषेधनात्तदर्थविषयतृष्णाया अपि पूजात्वमिति भावः, सन्तोषे तु तत्प्रसिद्धमेवेत्याह सन्तोष इति, सन्तोषो निरिच्छत्वं वैतृष्ण्यमित्यर्थः, परमा पूजा भवति कुत इत्यत आह देव इति, देवश्चैतन्यस्वरूपः आत्मा सन्तोषलक्षणः सन्तोषो वैतृष्ण्यमेव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाभूतोऽतः सन्तोषस्यापि पूजात्वमिति भावः ॥ १५ ॥

गमनेपि तद्दर्शयति ।

यात्रा हि परमा पूजा देवस्यैतत्प्रदक्षिणम् ।
आसनं परमा पूजा स्वासनं योग उत्तमः ॥ १६ ॥

यात्रेति । यात्रा हि गमनमपि परमा पूजा भवति केन रूपेणेत्यत आह देवस्येति, एतद्गमनं देवस्यात्मनः प्रदक्षिणं प्रदक्षिणारूपं भवति, ननु यस्य गमनेप्यरुचिस्तस्य तदभावात्सा न स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तत्सम्भावयति आसनमिति, आसनमास्यते स्थीयतेऽस्मिन्नित्यासनं स्थिरत्वं तदपि परमा पूजा भवति कुत इत्यत आह स्वासनमिति, स्वासनं सुष्ठु आसनं स्थैर्यमुत्तमः श्रेष्ठो योगो धारणाविशेष एव ज्ञेयः, अतः पूजैव तदिति भावः ॥ १६ ॥

भोजनेपि तत्सम्भावयति ।

भोजनं परमा पूजा देवनैवेद्यरूपतः

अभोजनं परा पूजा ह्युपवासप्रियो हरिः ॥ १७ ॥

भोजनमिति। भोजनं भुज्यते तद्भोजनमाहारस्तदपि परमा पूजा भवति, कुतो भोजनस्य पूजात्वं तत्राह देवेति, देवनैवेद्यरूपतो देवश्चिदात्मनोऽभिन्नो भोक्ता तस्य नैवेद्यो निवेदनं समर्पणमित्यर्थः, स एव रूपं यस्य तस्माद्, इदानीमभोजनेपि तत्सम्भावयति अभोजनमिति, अभोजनमनाहारः परा पूजा भवति, अभोजने कुतः पूजात्वं तत्राह हीति, हि यस्मात्कारणाद्धरिः सर्वदुःखहरणशीलः प्रत्यगभिन्नः परमात्मोपवासप्रिय उपवास एव तस्य पूजेति भावः ॥ १७ ॥

स्थितावपि पूजात्वं सम्भावयति।

स्थितत्त्वं परमा पूजा तदुपस्थानमात्मनः।

पतनं परमा पूजा नमस्कारस्वरूपिणी ॥ १८ ॥

स्थितत्त्वमिति। स्थितत्वं स्थितं स्थानं तस्य भावस्तत्त्वं तदेव परमा पूजा भवति, ननु स्थितौ कथं पूजात्वं तत्राह तदिति, तत्स्थानमात्मनः प्रत्यगात्मनः प्रकाश्यरूपेण समीपत्वादुपस्थानरूपं भवति, इदानीं पतनेपि तत्सम्भावयति पतनमिति, पतनं भूमौ स्वस्य निपातः परमा पूजा भवति, पतने कथं पूजात्वं तत्राह नमस्कारेति, नमस्कारस्वरूपिणी नमस्कारो नमनाक्रियैव स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता पूजायां भूमौ निपात एव नमस्कार इति सार्वजनीनप्रसिद्धिरिति भावः ॥ १८ ॥

भाषणेपि तत्सम्भावयति।

भाषणं परमा पूजा सर्वं स्तुतिमयं हरेः।

मौनं तु परमा पूजा मौनं व्याख्यानमस्य तत् ॥१९॥

भाषणमिति। भाषणं लौकिकं वैदिकं च सर्ववचनमपि परमा पूजा भवति, ननु भाषणे स्तुतिनिन्दयोः सत्वात्सर्वभाषणे कथं पूजात्वं तत्राह सर्वमिति, हरेः सर्वद्वैतहरणशीलस्य तस्मिन्सर्वस्य समत्वात्सर्वं भाषणं स्तुतिमयं स्तुतिप्रधानं भवति, यद्वा तस्यैवेश्वरत्वादीश्वरे च धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याख्याष्टशक्तिसत्वात्सर्वशब्दैरीश्वरस्तववर्णनलक्षणं स्तोत्रमेव सर्वभाषणमित्यर्थः, यद्वा साकारे विष्णौ सर्वकार्यनिर्वाहात्सर्वकार्यनिर्वाहत्वस्य सर्वशब्दप्रतिपाद्यत्वात्सर्वभाषणस्य स्तुतित्वमित्यर्थः, यद्वाऽहमावच्छिन्ने चिदात्मनि सर्वभाषणस्य स्वेष्टसंपादकत्वेन स्तुतिमयत्वमित्यर्थः, मौनेपि तत्सम्भावयति मौनमिति, मौनं तु मौनं लोकप्रसिद्धं वाग्रोधनरूपमपि पूजा भवति, मौने कथं पूजात्वं तत्राह मौनमिति, यन्मौनमसम्भाषणं तदात्मदेवस्यास्य व्याख्यानं प्रतिपादनं भवति 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, यद्वाचानभ्युदितम्, अथात आदेशो नेति नेती'त्यादिश्रुतिभ्यो वाग्विषयत्वनिषेधात् 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इति गीतायामपि वेदानां त्रिगुणविषयत्वप्रतिपादनाच्च मौनस्यात्मशिवरूपप्रतिपादनेन स्तुतिरूपत्वात्पूजात्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीं मनोबुद्धीन्द्रियचेष्टासु तद्दर्शयति।

चेष्टैव परमा पूजा चेष्टते तत्प्रकाशतः।

अचेष्टा हि परा पूजा जोषमास्वेति वेदवाक् ॥२०॥

चेष्टैवेति। चेष्टैव मनोबुद्धीन्द्रियाणां व्यापारोपि परमा पूजा भवति हि यस्मात्कारणात्तत्प्रकाशलस्तस्य शिवस्य प्रकाशतः

प्रकाशाच्चेष्टते व्याप्नोति सर्वचेष्टाप्रकाशनलक्षणेन लक्षणेन-लक्षकत्वाच्चेष्टायामपि पूजात्वं सम्भाव्यमिति भावः, चेष्टाऽभावेपि तत्सम्भावयति अचेष्टेति, अचेष्टा तूष्णीं स्थितिः सापि परमा पूजा भवति, नन्वचेष्टायां कथं पूजात्वं सम्भाव्यं तत्राह जोषमिति, जोषं तूष्णीं यथा तथाऽऽस्व भवेति एवं वेदवाग्वेदवचनमस्ति देवस्याज्ञारूपत्वाद्वेदस्येति तदाज्ञाङ्गीकारवत्त्वाद्वाचेष्टायां पूजात्वमिति भावः ॥ २० ॥

जन्मैव परमा पूजा सोवतारो हरेःसतः ।
जीवनं परमा पूजा जीवन्कार्याणि साधयेत् ॥२१॥

जन्मैवेति । जन्मैव जननमपि परमा पूजा भवति, जन्मनः कथं पूजात्वं तत्राह स इति, सतः सद्रूपस्य हरेः सर्वद्वैतहरणशीलस्यावतारो विभूतिर्ज्ञेयो जन्माभावे निराकारस्य पूजा न सम्भवति अतः पूजायामुपयोगाज्जन्मनः पूजात्वमिति भावः, जीवनेपि तद्दर्शयति जीवनमिति, जीवनमायुः परमा पूजा भवति, कथमित्यत आह जीवन्निति, जीवन्सन्पुरुषः कार्याणि कर्त्तव्यानि श्रवणकीर्तनादीनि साधयेत्सम्पादयेत्सर्वकार्यसाधनोपयोगित्वाज्जीवनस्यापि पूजात्वमिति भावः ॥ २१ ॥

दीर्घायुष्यपि तद्दर्शयति ।

दीर्घायुः परमा पूजा योगिनो दीर्घजीविनः ।
स्वल्पायुः परमा पूजा सद्यो ह्यस्माद्विमुच्यते ॥२२॥

दीर्घायुरिति । दीर्घं चिरकालं वर्त्तमानमायुरायुष्यं परमा पूजा भवति, ननु दीर्घायुषि कथं पूजात्वं तत्राह योगिन इति, योगिनो योगाभ्यासिनो दीर्घजीविनश्चिरजीवनवन्तो

भवन्ति योगदार्ढ्यसाधनोपयोगाद्योगिनस्तद्योगेन साधयन्ति तत्स्वतः सिद्धं दीर्घायुः परमा पूजैव श्रवणाद्युपयोगेनेति भावः, तर्हि स्वल्पायुषि तदसम्भवोस्त्विति तत्राह स्वल्पायुरिति, स्वल्पायुः स्वल्पं चाचिरमायुश्च जीवनं तत्परमा पूजा भवति हि यस्मात्कारणादस्मात्संसारदुःखात्सद्यः शीघ्रं विमुच्यते मुक्तो भवति शीघ्रं संसारदुःखमोचकत्वात्स्वल्पायुषि पूजात्वमिति भावः ॥ २२ ॥

मरणेपि तत्संभावयति ।

मरणं परमा पूजा निर्माल्यत्यागरूपिणी ।
शोको हि परमा पूजा शोको वैराग्यसाधनम् ॥ २३ ॥

मरणमिति । मरणं देहत्यागस्तदपि परमा पूजा भवति, ननु मरणे कथं पूजात्वं सम्भाव्यं तत्राह निर्माल्येति, निर्माल्यत्यागरूपिणी निर्माल्यस्यानद्यतनपूजाद्रव्यवन्निर्माल्यरूपो देहस्तस्य त्यागो विसर्जनं तदेव रूपं यस्याः पूजायाः सा तथोक्ता पूजायां निर्माल्यत्यागस्यावश्यकत्वाद्देहत्यागस्यापि तथात्वात्पूजात्वमिति भावः, ननु मरणेपि शोको जायत इत्याशङ्क्याह शोक इति, शोको वैराग्यसाधनं वैराग्यस्य विषयवैतृष्ण्यस्य साधनं कारणं भवति अतः शोकस्तु शोकोपि परमा पूजाभवति वैराग्ये कारणत्वाच्छोकस्य पूजात्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

हर्षेपि तत्सम्भावयति ।

हर्ष एव परा पूजा हृष्टरूपः सदा हरिः ।
पुष्टिस्तु परमा पूजा स्वस्थचित्तो हि पुष्टिमान् ॥ २४ ॥

हर्ष इति । हर्ष आनन्दोपि परमा पूजा भवति, कुत इत्यत

हृष्टरूप इति, हि यस्मात्कारणाद्धरिः सर्वदुःखसंहारको देवो हृष्टरूपो हृष्टं सुखमेव रूपं यस्य स तथोक्तः सदा नित्यमस्ति देवस्वरूपत्वादेव हर्षस्य पूजात्वमित्याशयः, पुष्टावपि तत्सम्भावयति पुष्टिस्त्वति, पुष्टिस्तु पुष्टिरपि परमा पूजा भवति हि यस्मात्कारणात्पुष्टिमान्पुष्टः पुरुषः स्वस्थचित्तः स्वस्थं स्थिरं चित्तं चेतो यस्य स तथाभूतो भवति ॥ २४ ॥

इदानीं कृशत्वेपि पूजात्वं सम्भावयति ।

कृशत्वं परमा पूजा कृशगात्रा हि योगिनः ।
लाभ एव परा पूजा लाभः सन्तोषकारणम् ॥ २५ ॥

कृशत्वमिति । कृशत्वं क्षीणत्वं परमा पूजा भवति हि यस्मात्कारणाद्योगिनो योगाभ्यासवन्तः कृशगात्राः कृशं क्षीणं गात्रमङ्गं येषां ते तथोक्ता भवन्ति गात्रकार्श्यस्य योगसाधनत्वात्पूजात्वमिति भावः, लाभेपि तत्सम्भावयति लाभ एवेति, लाभ एवादायोपि परा पूजा भवति, कुतो लाभे पूजात्वं तत्राह लाभ इति, लाभो द्रव्यादेः प्राप्तिः सन्तोषकारणं सन्तोषस्य तृप्तेः कारणं हेतुर्भवति ॥ २५ ॥

हानावपि पूजात्वं दर्शयति ।

हानिरेव परा पूजा तस्मादेव विमुच्यते ।
गुण एव परा पूजा साधूनां संमतो गुणी ॥ २६ ॥

हानिरेवेति । हानिरेव द्रव्यादेर्नाशोपि परा पूजा भवति, ननु हानौ कुतः पूजात्वं तत्राह तस्मादिति, तस्मादेव यस्य यस्य धनादेर्नाशो जायते तस्मात्तस्मादित्यर्थः, तत्तद्रक्षणादिचिन्तात इत्याशयः, विमुच्यते मुक्तो भवति द्रव्यादिरक्षणादिचिन्तायाः पुरुषस्य विमोचकत्वाद्धानेरपि पूजात्वमिति भावः, गुणेष्वपि

तत्सम्भावयति गुणा एवेति, गुणा एव विद्यादिगुणा अपि परा पूजा भवति, गुणेषु कुतः पूजात्वं तत्राह साधूनामिति, गुणी गुणवान्साधूनां सज्जनानां सम्मतो मान्यो भवति सज्जनकृतसन्मानविषयत्वाद्गुणेषु पूजात्वमिति भावः ॥ २६ ॥

इदानीं दोषेपि तत्सम्भावयति ।

दोषा एव परा पूजा निरहङ्कारता यतः ।
मान एव परा पूजा मान्यते परमेश्वरः ॥ २७ ॥

दोषा एवेति । दोषा एव लाञ्छनान्यपि परा पूजा भवति, ननु दोषे कथं पूजात्वं तत्राह निरहङ्कारतेति, यतो येभ्यो दोषेभ्यो निरहङ्कारता निर्गतो निवृत्तोऽहङ्कारो यस्य तस्य भावस्तत्ता सा भवति अहङ्कारानुदयकारणत्वेन दोषेष्वपि पूजात्वसंभव इति भावः, इदानीं मानेपि तद्दर्शयति मानएवेति, मान एव मान आदरोपि परा पूजा भवति, ननु माने कथं पूजारूपत्वं संभाव्यं तत्राह मान्यत इति, परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीत आत्मा स एवेश्वर नियन्ता सर्वत्र नियन्तृत्वेन स्थित आत्मा शिव एव मानार्हत्वान्मान्यत आद्रियतेऽतः पूजात्वं मानेपि संभवतीति भावः ॥ २७ ॥

ननु तर्ह्यपमाने तन्नस्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तत्संभावयति ।

अपमानः परा पूजा योगी सिध्येदमानतः ।
धनं हि परमा पूजा धनं धर्मस्य साधनम् ॥ २८ ॥

अपमान इति । अपमानोऽनादरः परा पूजा भवति, कुत इत्यत आह योगीति, योगी योगाभ्यास्यमानतोऽनादरातिसिद्ध्येद्योगसिद्धिं प्राप्नुयादतोनादरेपि योगस्य स-

त्कर्मणो वा फलसाधकतया पूजात्वं संभाव्यमिति भावः, वृद्धा अप्याहुः।

'मानितः पूजितो योगी दुग्धा गौरिव गच्छती'ति।
अपमानपुरस्कारेणार्थसिद्धौ नीतिवाक्यम्॥
'अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः।
स्वकार्यं साधयेद्धीमान्कार्यभ्रंशो हि मूर्खते'ति॥

इदानीं धनित्वेपि तत्संभावयति सधनत्वमिति, सधनत्वं धनं द्रव्यं तेन सहितः सधनस्तस्य भावस्तत्त्वं तदपि परा पूजा भवति, कुत इत्यत आह धनमिति, धनं द्रव्यं धर्मस्यान्तःकरणशुद्धिकारणभूतस्य दानादेः साधनं साधकं भवति अतः सधनत्वे पूजात्वं संभाव्यमिति भावः॥ २८॥

इदानीं निर्धनत्वेपि तद्दर्शयति।

निर्धनत्वं परा पूजा ब्रह्म प्राप्तमकिञ्चनैः।
अप्रमादः परा पूजा ह्यप्रमत्तो हि सिध्यति॥२९॥

निर्धनत्वमिति। निर्धनत्वं निर्धनो धनहीनस्तस्य भावस्तत्त्वमपि परा पूजा भवति, कुत इत्यत आह ब्रह्मेति, अकिञ्चनैर्निर्धनैर्निष्किञ्चनैरित्यर्थः, ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं भूमानन्दरूपं प्राप्तमनुभूतम्, अकिञ्चनत्वस्य भूमानन्दप्रापकत्वात्पूजात्वमनुसन्धेयमिति भावः, दक्षतायामपि तत्संभावयति अप्रमाद इति, अप्रमादोऽविस्मरणं परा पूजा भवति हि यस्मात्कारणादप्रमत्तः सावधानः सिद्ध्यति कार्यफलभागी भवति अत एवाप्रमादेपि कार्यसाधकत्वात्पूजात्वं सम्भाव्यमिति भावः॥ २९॥

प्रमादेपि तद्दर्शयति।

प्रमादः परमा पूजा कर्त्तव्यं विस्मरेद्यतः।
सुषुप्तिः परमा पूजा समाधिर्योगिनां हि सः ॥३०॥

प्रमाद इति। प्रमादः कर्त्तव्यविस्मृतिः परमा पूजा भवति, कुत इत्यत आह कर्त्तव्यमिति, यतः प्रमादात्कर्त्तव्यं कार्यं विस्मरेन्नानुसन्दध्यात्कार्यविस्मरणस्य समाधीप्सूनामिष्टत्वात्तत्साधनत्वेन प्रमादोपि पूजैवेति भावः, इदानीं सुषुप्तावपि पूजात्वं सम्भावयति सुषुप्तिरिति, सुषुप्तिर्निद्रा परमा पूजा भवति, ननु निरर्थिकायां सुषुप्तौ कुतः पूजात्वं तत्राह समाधिरिति; हि यस्मात्कारणात्स सुप्तिरूपो योगिनां ज्ञानिनां समाधिः समं ब्रह्माधीयतेऽनुभूयतेस्मिन्निति समाधिर्निर्विकल्पसमाधिरित्यर्थः, ज्ञानिदृष्ट्या निद्रासमाध्योरैक्यात्सुप्तेरपि समाधित्वात्पूजात्वमिति भावः ॥ ३० ॥

कर्मयोगेपि तत्साधयति।

कर्मयोगः परा पूजा कर्म ब्रह्मार्पणं हरौ।
भक्तियोगः परा पूजा यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥३१॥

कर्मयोग इति। कर्मयोगः कर्माचरणं परा पूजा भवति, कर्मयोगे कुतः पूजात्वं तत्राह कर्मेति, हरौ सर्वद्वैतहरणशीलेऽखण्डरसात्मक आत्मनि वास्तवकर्माभावाद् 'नान्योतोस्ति श्रोते'-त्यादिश्रुतेः कर्तुः पृथगसत्वादपि सर्वं कर्म ब्रह्मार्पणं ब्रह्मणि अर्पणं ब्रह्मार्पणं ब्रह्मरूपेणैव दृश्यं भवतीत्यर्थः, भक्तौ तत्सम्भावयति भक्तियोग इति, भक्तियोगो भजनं भक्तिस्तस्या योगस्संयोगस्तदङ्गीकरणमित्यर्थः, परा पूजा भवति, कुत इत्यत आह य इति, यः पुरुषो मद्भक्तो मम भक्तः सेवको भवति स पुरुषो मे मम प्रिय इष्टो भवतीति भगवदुक्तत्वादित्यर्थः, भगव-

त्प्रीतिसाधनत्वाद्भक्तियोगस्य पूजात्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

ज्ञानयोगेऽपि पूजात्वं सम्भावयति ।

ज्ञानयोगः परा पूजा ज्ञानात्कैवल्यमश्नुते ।
तुरीयं परमा पूजा साक्षात्कारस्वरूपिणी ॥ ३२ ॥

ज्ञानयोग इति। ज्ञानयोगो युज्यतेऽनेनेति योगो जीवब्रह्मैक्यं ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगः परा पूजा भवति, कुत इत्यत आह ज्ञानादिति, ज्ञानात्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यादहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपाज्ज्ञानात्कैवल्यमाखण्डैकरस्यमश्नुते प्राप्नोति 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते' इति श्रुतेः, ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिरि'ति च श्रुतेः, 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति च श्रुतेरपि ज्ञानस्यैव साक्षान्मुक्तिसाधनत्वात्पूजात्वं प्रसिद्धमेवेति भावः, तुरीयेऽपि तत्सम्भावयति तुरीयमिति, तुरीयं तुर्यावस्थारूपं साक्षिचैतन्यं परमा पूजा भवति, कुत इत्यत आह साक्षादिति, साक्षात्कारस्वरूपिणी साक्षात्कारः प्रत्यक्षानुभवः स एव स्वरूपमसाधारणं रूपं यस्यास्तुर्यावस्थारूपपूजायाः सा तथोक्ता स्वरूपत्वादेव तुर्यस्य पूजात्वमिति भावः ॥ ३२ ॥

श्रवणे तत्सम्भावयति ।

श्रवणं परमा पूजा श्रूयते परमेश्वरः ।
मननं परमा पूजा मननं ध्यानसाधनम् ॥ ३३ ॥

श्रवणमिति । श्रवणं तु श्रवणमपि परा पूजा भवति, कुतः श्रवणे पूजात्वमित्यत आह श्रूयते इति, परमेश्वरः कार्यकारणातीत ईश्वर ईशनादिशक्तिमानात्मा श्रूयते श्रवणविषयीक्रियतेऽतः श्रवणस्य पूज्यात्मविषयतया पूजात्वमिति भावः,

मननेपि तां सम्भावयति मननमिति, मननं श्रुतस्यार्थस्य युक्त्या सम्भावनं तत्परमा पूजा भवति, मनने कथं पूजानुसन्धेया तत्राह मननमिति, मननं श्रुतार्थसम्भावनरूपं ध्यान साधनं ध्यानस्य विजातीयप्रत्ययानन्तरिततत्सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपस्य साधनं साध्यतेनेनेति साधनं कारणमतो मननमपि पूजैवेति भावः ॥ ३३ ॥

ननु सर्वेष्विष्टानिष्टपदार्थेषु इष्टबुद्धिरेव विधेयेत्युक्तं तत्तु दुर्घटमित्याशङ्क्य मद्गुरुसदृशगुरुलाभे सुलभमेवेत्याह ।

मद्गुरोः सदृशः कश्चिद्गुरुः कर्णे लगेद्यदि
सर्वमेव तदा पूजा देवस्य लयरूपिणी ॥ ३४ ॥

मद्गुरोरिति । मद्गुरोर्मम गुरोर्दैशिकस्य सदृशस्तुल्यः कश्चित्कोपि गुरुर्दैशिकः कर्णे कर्णमूले लगेदुपदिशेद्यदि यर्हि तर्हि सर्वमेव समस्तमपि लयरूपिणी साम्येन लयो नाश एव रूपं यस्याः सा तथोक्ताऽत एव देवस्य चैतन्य शिवस्य पूजार्चा भवेत्स्यात् ॥ ३४ ॥

इदानीमुक्तसर्वलयेभ्यो नादानुसन्धानस्य श्रैष्ठ्यमाह ।

लयानामपि सर्वेषां विश्वविस्मृतिहेतुतः ।
श्रेष्ठं नादानुसन्धानं नादो हि परमो लयः ॥३५॥

लयानामिति । सर्वेषामपि समस्तानामप्युक्तलक्षणानां लयानां लयोपायानां मध्ये निर्धारणे षष्ठी'यतश्च निर्धारणमि'ति सूत्राद्,विश्वविस्मृतिहेतुतो विश्वस्य समस्तबाह्यपदार्थजातस्य विस्मृतिरननुसन्धानं तस्य हेतुतः कारणत्वान्नादानुसन्धानं दक्षिणकर्णस्थितानाहतस्य नादस्यानुसन्धानं श्रवणं श्रेष्ठ-

मुत्तमं हि यस्मात्कारणान्नादो नादानुसन्धानं परमः लयो लयोपायोऽस्ति, लोकेपि गायनवाद्यादिनादलुब्धस्य सर्वकार्यविस्मृतिर्दृश्यत इति भावः ॥ ३५ ॥

उक्तमेव नादानुसन्धानश्रैष्ठ्यं सदृष्टान्तं सहेतुकं चाह ।

मकरन्दम्पिबन्भृङ्गो यथा गन्धं न काङ्क्षति
नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्नाभिकाङ्क्षति ॥ ३६ ॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे योगदिक्षाचिन्तामणौ लययोगः ॥ ६ ॥

मकरन्दमिति । भृङ्गो भ्रमरो मकरन्दं पुष्परसं 'मकरन्दः पुष्परस' इत्यमरसिंहः, पिबन्पानं कुर्वन्सन्गन्धं तद्बहिर्वर्त्तिनं केसरस्थं परिमलं न काङ्क्षति नेच्छति यथा यद्वत्तथा तद्वन्नादासक्तमनाहतनादे बाह्ये वासक्तं रक्तं चित्तमन्तःकरणं विषयान्नादातिरिक्तविषयान्नाभिकाङ्क्षति नेच्छति अतो नादानुसन्धानस्य श्रैष्ठ्यमिति भावः, राजयोगपक्षे तु आकाशगुणत्वेन शब्दस्य नाममात्रत्वानुसन्धानेन तद्वाच्यजगतोपि मिथ्यात्वेन च स्वरूपमात्रशेषलक्षणमेव नादानुसन्धानं लयोपायमङ्गीकुर्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ योगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशे लययोगार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

इति श्रीयोगदीक्षाचिन्तामण्यर्थप्रकाशो द्वादशः ॥ १२ ॥

अथ भक्तिरसायनम्

एवं सर्वसाधनानि प्रतिपाद्येदानीं सर्वसाधनशिरोभूतं सर्वसाधनमुख्यसाधनं स्वतोन्यसाधननिरपेक्षं भक्त्याख्यसाधनं

प्रतिपादयितुं भक्तिरसायनाख्यं सार्धद्विपञ्चाशच्छ्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र तावदेतत्प्रकरणश्रवणे शिष्यं प्रेरयति ।

अथ सिद्धान्तसर्वस्वं शृणु भक्तिरसायनम्

जन्ममृत्युजराव्याधिभेषजं तद्रसायनम् ॥ १ ॥

अथेति । अथ योगश्रवणानन्तरं हे शिष्य सिद्धान्तसर्वस्वं सिद्धान्तस्य सर्वशास्त्रतात्पर्यस्य सर्वस्वं मुख्यतात्पर्यभूतं भक्तिरसायनं भक्तिर्भजनं स एव रसः सुखं तस्यायनं मार्गभूतं प्रापकमित्यर्थः, एतन्नामकं प्रकरणं शृणु अवधारय, ननु भक्तिप्रतिपादकस्य प्रकरणस्य कुतोरसायनशब्दयोगस्तत्राह जन्मेति, तद्भक्तिरूपं साधनं जन्ममृत्युजराव्याधिभेषजं जन्म देहाहम्भावरूपो मृत्युरत्यन्तदेहविस्मृतिरूपो जरा वृद्धत्वरूपो देहविकारविशेषस्तेन चान्येपि विकारा ग्राह्याः, व्याधयश्च तन्मूलज्वरादयस्तेषां भेषजमौषधं तन्निवर्त्तकमित्यर्थः, अतो रसायनं रसायननाम्नाभिहितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तमेव सर्वसाधनश्रैष्ठ्यं भक्तेर्विशदयति ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां ज्ञानवैराग्ययोरपि

अन्तःकरणशुद्धेश्च भक्तिः परमसाधनम् ॥ २ ॥

धर्मेति । धर्मार्थकाममोक्षाणां धर्मश्च स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्माचरणरूपोऽर्थश्च द्रव्याद्यर्थमुद्योगप्रतिपादकं शास्त्रं तत्प्रतिपाद्य उपायश्च, कामश्चेन्द्रियविषयसंयोगसुखेच्छारूपस्तया चतल्लाभस्तत्प्रतिपादकशास्त्रोक्तसाधनानि च ग्राह्याणि, मोक्षश्च मोक्षप्रधानार्थशास्त्रं च तत्प्रतिपादितानि तत्साधनानि च ग्राह्याणि, तेषां ज्ञानवैराग्ययोरपि ज्ञानस्य जीवात्मैक्यविषयस्य

वैराग्यस्यापि अन्तःकरणशुद्धेश्चान्तःकरणं चित्तं तस्य शुद्धी रागादिमलविसर्गस्तस्या अपि भक्तिः स्नेहरूपावृत्तिः परमसाधनं श्रेष्ठं साधनं मुख्यकारणमित्यर्थः ॥ २ ॥

भक्तिलक्षणमाह ।

ययात्र रक्त्या जीवोयं दधाति ब्रह्मरूपताम् ।
साधिता सनकाद्यैः सा भक्तिरित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ययेति । अयं जीवः प्रत्यक्षः प्राणाद्युपाधिमानधिष्ठानसहितो बुद्धिस्थश्चिदाभासोऽत्र प्रत्यक्परोक्षादिरहिते चिदात्मनि यया रक्त्या रागरूपया वृत्त्या प्रेमापरपर्यायया ब्रह्मरूपतां ब्रह्मणो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य रूपं सच्चिदानन्दैकरस्यं तस्या भावस्तत्ता तां दधाति धारयति या च सनकाद्यैः सनक आद्यो येषां सनन्दनादीनां ते तथोक्तास्तैः साधिता कृता, आदिपदेन नारदादीनामपि ग्रहणं, सोक्तलक्षणा भक्तिरित्यभिधीयते भक्तिरित्येवं नाम्ना प्रतिपाद्यते शास्त्रेष्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं भक्तेर्लक्षणं प्रतिपाद्येदानीं भक्तिहीनानां सर्वसाधनानां वैयर्थ्यमाह ।

सर्वा साधनसंपत्तिरस्ति भक्तिस्तु नास्ति चेत् ।
तर्हि साधनसंपातस्तुषकण्डणवद्वृथा ॥ ४ ॥

सर्वेति । सर्वा नित्यानित्यवस्तुविवेकादिका साधनसम्पत्तिः साधनानां मोक्षकारणभूतानां सम्पत्तिः सम्पादनमस्ति विद्यते भक्तिस्तु प्रेमलक्षणा वृत्तिस्तु तुशब्दोत्र भक्तेः सर्वसाधनसापेक्षत्वेन स्वतोन्यनिरपेक्षत्वेन च वैलक्षण्यं दर्शयति नास्ति चेत्तन्न विद्यते चेद्यदि तर्हि तदा साधनसम्पत्तिः साधनानां

१ सर्वसाधनानि सापेक्षाणि यत्र तस्या भावस्तत्त्वं तेन ।

सर्वसाधनानां सम्पत्तिः सम्पादनं वृथा व्यर्था तत्र दृष्टान्तस्तुषकण्डनवत्तुषस्य धान्योपरितनधान्यहीनत्वचः कण्डनं मुसलादिना कुट्टनं तद्यथा निष्फलं श्रममात्रं तद्वद्भक्तिहीनानि सर्वसाधनानि श्रममात्राणीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भक्तेरन्यसाधनसापेक्षतां प्रतिपाद्येदानीं तस्या अन्यसाधननिरपेक्षत्वं प्रतिपादयति ।

यद्यन्यत्साधनं नास्ति भक्तिरस्ति महेश्वरे ।
तदा क्रमेण सिध्यन्ति विरक्तिज्ञानमुक्तयः ॥५॥

यदीति । अन्यत्साधनं नित्यानित्यवस्तुविवेकादिकं साधनं नास्ति न विद्यते यदि यहीश्वर ईशनादिशक्तिमति वात्मतत्वे वा भक्तिरुक्तलक्षणा प्रेमवृत्तिरस्ति विद्यते तदा तर्हि क्रमेणानुक्रमतो विरक्तिज्ञानमुक्तयो विरक्तिर्वैराग्यं ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं महावाक्यजन्यं मुक्तिर्मोक्ष एते सिद्ध्यन्ति सिद्धाः भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते' इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वप्रतिपादिनात्किं भक्त्येत्याशङ्क्य भक्त्यैवेश्वरप्रसादे ज्ञानं जायते ततो मोक्ष इति ज्ञानद्वारैव भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमित्याशयेनाह ।

न हि कश्चिज्जगन्मुक्त ईश्वरानुग्रहं विना ।
ईश्वरानुग्रहादेव मुक्तिरित्येष निश्चयः ॥ ६ ॥

नहीति । कश्चित्कोपीश्वरानुग्रहं विनेशनादिशक्तिमतोन्तर्यामिणोऽनुग्रहो दया तामृते मुक्तो मोक्षं प्राप्तः संसारादुत्तीर्ण इत्यर्थः, न न भवेद्धि प्रसिद्धमित्यर्थः, व्यतिरेकमु-

१ अन्यसाधनानि सापेक्षाणि यत्र तस्या भावस्तत्ता ताम् ।

त्वेन दर्शितमर्थमन्वयमुखेन दर्शयतीश्वरेति, ईश्वरानुग्रहादेवेश्वरस्यान्तर्यामिणोनुग्रहः कृपा तत एव केवलं मुक्तिमोक्षौ भवतीति शेषः, एषोऽयं निश्चयो निश्चीयतेऽनेनेति निश्चयो निर्णयोऽस्ति मुक्तेः प्रधानसाधनभूतज्ञानस्य गुर्वधीनत्वाद्गुरोश्चेश्वरानुग्रहप्राप्यत्वादीश्वरानुग्रह एव देशिकप्रापणद्वारा मुक्तिहेतुरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हीश्वरप्रसादस्य मुक्तिहेतुत्वे किं भक्त्येत्याशङ्क्य भक्तिं विना तद्दौर्लभ्यादित्याह ।

ईश्वरः परिपूर्णत्वान्न तु किञ्चिदपेक्षते ।
प्रीत्यैवाशु प्रसन्नः सन्परं कुर्यादनुग्रहम् ॥ ७ ॥

ईश्वर इति । ईश्वर ईशनादिशक्तिमान्सर्वनियन्ता परिपूर्णत्वात्सच्चिदानन्दघनतयाऽऽप्तकामत्वात्किं चिद्यज्ञदानादिकं स्वभोगोपयोगि द्रव्यादिकमपि न तु नैवापेक्षत इच्छति अतः प्रीत्यैव केवलं प्रेम्णैवाशु शीघ्रम्, अनेन यज्ञदानस्वधर्मानुष्ठानजपादिनेश्वरः प्रसीदति तथापि बहुकालेन तत्रापि भक्तिसापेक्षितेन भक्त्या त्वन्यनिरपेक्षितयैवेश्वरशीघ्रप्रसादोपलब्धिरिति भावः, प्रसन्नः प्रीतः सन्परं ज्ञानप्रदगुरुप्रापकमनुग्रहं प्रसादं कुर्याद्, अन्यसाधनैर्भक्तिसापेक्षितैः सांसारिकफलकारणमीश्वरानुग्रहो जायते केवलभक्त्या तु केवलेश्वरानुग्रहेण गुरुप्राप्त्या ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षप्राप्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

एवं प्रेमलक्षणवृत्तेरेव केवलमीश्वरप्रसादहेतुत्वं प्रतिपाद्येदानीं प्रेमलक्षणवृत्तेरेवेश्वरे स्थैर्यं प्रार्थयति ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥ ८ ॥

येति। अविवेकानां विवेकहीनानां विषयेषु वनितास्र-क्चन्दनादिषु अनपायिनि अव्यभिचारिणि अनेकविधदुर्लङ्घ्यविघ्नान्यविगणय्य तत्रैव प्रवर्त्तमानेत्यर्थः, या प्रीतिर्यद्वत्स्नेहरूपा वृत्तिरस्ति विद्यते सा सैव तादृशीत्यर्थः, त्वामीशनादिशक्तिमन्तं त्वामनुस्मरतस्तया वृत्त्या सदा चिन्तयतो मे मम हृदयादन्तःकरणान्मापसर्पतु मा गच्छतु त्वद्विषया सा सदैव तिष्ठत्वित्यर्थः, यद्वा सा त्वद्विषया प्रीतिर्हृदयाद्धे माप लक्ष्मीपते सर्पतु निवृत्ता भवतु इति प्रार्थना ॥ ८ ॥

पूर्वप्रीतिलक्षणे सूत्रमपि प्रमाणयति।

तथा च शाण्डिल्यं सूत्रं 'सापरानुक्तिरीश्वर' इति।

तथाचेति। तथा च तस्मिन्नुक्ते भक्तिलक्षणे शाण्डिल्यस्य मुनेः सूत्रमस्ति तदाह सेति, येत्यध्याहार्यम्; ईश्वर ईशनादिशक्तिमत्यन्तर्यामिणि परे ब्रह्मणि वा परा निरतिशयाऽनुरक्तिः स्नेहः सा भक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं भक्तिलक्षणप्रतिपादकं सूत्रमुपन्यस्येदानीं भक्तिसिद्धौ सर्वसाधनसिद्धिः स्यादित्याह।

परमात्मनि विश्वेशे भक्तिश्चेत्प्रेमलक्षणा।
सर्वमेव तदा सिद्धं कर्तव्यं नात्रशिष्यते ॥ ९ ॥

परमात्मनीति। विश्वेशे विश्वस्य जगत ईशे नियन्तरि परमात्मनि वस्तुतः कार्यकारणहीने ब्रह्मणि व्यावहारिकदृष्ट्या त्वीश्वर इत्यर्थः, प्रेमलक्षणा प्रेम स्नेह एव लक्षणं यस्याः सा तथाभूता भक्तिश्चिन्त्याकारा वृत्तिश्चेद्यदि सिद्धा भवति तदा

१ त्वत्तोऽन्यविषया

तर्हि सर्वमेव समस्तमपि साधनजातं सिद्धं भवति तदा कर्तव्यं कार्यं नावशिष्यते नैव शिष्टं विद्यते, भक्तिसिद्धौ तु सर्वमेव सिद्धं भवतीति भावः ॥ ९ ॥

वेदान्तप्रतिपादिताया अपरोक्षानुभूतेरपि भक्तिफलत्वमाह ।

अपरोक्षानुभूतिर्या वेदान्तेषु निरूपिता ।
प्रेमलक्षणभक्तेस्तु परिणामः स एव हि ॥ १० ॥

अपरोक्षानुभूतिरिति । या विद्वदनुभवसिद्धा वेदान्तेषु वेदान्तशास्त्रेषु प्रतिपादिता निरूपिताऽपरोक्षानुभूतिरपरोक्षा प्रत्यक्षाऽनुभूतिरनुभवः सा प्रेमलक्षणभक्तेस्तु प्रेमा निरतिशयस्नेहः स लक्षणं यस्या भक्तेः सा तथोक्ता तस्या एव परिणामः फलमेव निश्चयेन ज्ञेयं हि विद्वत्सु प्रसिद्धमेतदित्यर्थः ॥१०॥

ननु ज्ञानहेतुकत्वं कृतकृत्यत्वफलाया अपरोक्षानुभूतेर्वेदान्तेषु प्रसिद्धं दृश्यते तत्कथं विरुद्धं भक्तिफलत्वं तस्या उच्यत इत्याशङ्क्य प्रेमलक्षणवृत्तेर्द्वैतविस्मारकत्वेन ज्ञानस्याप्यद्वैतरूपत्वेन च ज्ञानभक्त्योर्वैलक्षण्याभावात्तयोरैक्यं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

शास्त्रार्थः संपरिज्ञातो जातं प्रेम महेश्वरे ।
प्रेमानन्दप्रकारेण द्वैतं विस्मरणं गतम् ॥ ११ ॥

शास्त्रार्थ इति । शास्त्रार्थः शास्त्राणां व्याकरणादिवेदान्तान्तानामर्थस्तात्पर्यं संपरिज्ञातः सम्यग्ज्ञातो निश्चितश्चानन्तरं महेश्वरे वेदान्तप्रतिपादित ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानभूते तत्त्वे प्रेम स्नेहो जातमुत्पन्नं यदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्समये तदा तस्मिन्समये प्रेमानन्दप्रकारेण प्रेम्णा स्नेहेन य आनन्दः सुखं तस्य प्रकार उल्लासस्तेन द्वैतं जगद्विस्मरणमभानं गतं प्राप्तं भवति ॥११॥

वासुदेवमयं सर्वं वासुदेवात्मकं जगत्।
इत्थं द्वैतरसाढ्यस्य ज्ञानं किमवशिष्यते ॥ १२ ॥

तदा तस्य भक्तस्य सर्वं समस्तं वासुदेवमयं वा विकल्पेनामूनां प्राणाद्युपाधीनां देवः प्रकाशकः प्रकाश्यमिथ्यात्वेनाप्रकाशको व्यवहारावस्थायां प्रकाशं विना प्रकाश्यानिर्वाहाच्च प्रकाशकश्चेति विकल्पेन प्रकाशकत्वं वासुदेवशब्दार्थस्तन्मयं तत्प्रधानं प्रतीयत इत्यर्थः, अतो जगद्विश्वं वासुदेवात्मकं वासुदेवो जगदारोपाधिष्ठानं जगतो विकल्पेन प्रकाशकं चैतन्यमात्मा यस्य तत्तथा वासुदेवान्यन्न प्रतीयत इत्यर्थः, इत्थमेवं प्रकारेण द्वैतरसाढ्यस्य द्वैते जगति यो रस आनन्दस्तेनाढ्यस्य संपन्नस्य पुरुषस्य ज्ञानमद्वैतात्मस्वरूपमवशिष्यतेऽवशिष्टं भवेत्किन्नैवेत्यर्थः, तस्यैवाद्वैतलक्षणज्ञानवत्वान्न भक्ति ज्ञानयोर्भेद सिद्धिरिति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं ज्ञानभक्त्योरुक्ताभेददार्ढ्याय विष्णुशिवभक्तयोर्भजनप्रकारं चतुर्भिः श्लोकैराह।

वासुदेवः परं ब्रह्म परमात्मा परात्परः।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥ १३॥

वासुदेव इति। वासुदेवो

'वासनाद्वासुदेवस्य वासितं भुवनत्रयम्।
सर्वभूतनिवासोसि वासुदेव नमोस्तुते' ॥

इति वचनाद्वासुदेवसत्तया सर्वसत्तानिर्वाहलक्षणेन सर्वभूतनिवासत्वात्सर्वव्यापित्वलक्षणेन च लक्षितं वासुदेवं स्मरन्वासुदेव इति नामोच्चरति, परं ब्रह्म परं जगत्कारणं ब्रह्म बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मशब्दार्थं विचिन्त्य परं ब्रह्मेति नामोच्चरति, तथा

परमात्मा कार्यकारणत्वहीनः परमः परमश्चासावात्मा चेति स तथोक्त इत्यर्थानुसन्धानपूर्वकं परमात्मेति नामोच्चरति कार्यकारणहीनमात्मानमनुस्मृत्यैतन्नामोच्चारं करोतीति भावः, तथा परात्परः पराज्जगदारोपाधिष्ठानत्वेन कारणादारोप्यमिथ्यात्वेन परस्तदतीत इत्येवमर्थमनुसन्धाय परात्परमित्येवं नामोच्चरतीत्यर्थः, तथा तत्सर्वं तत्सर्वमिति पदद्वयेन समस्तः कार्यकारणात्मकः प्रपञ्च उच्यतेऽन्तर्बहिश्चाऽऽन्तरं देशं बाह्यं देशमपि व्याप्यं व्याप्नुवन्सन् स्थितो वर्ततेऽतो नारायणो नृणां जीवानां समूहो नारं तदेवायनं स्थानं प्रापकत्वान्मार्गभूतं वा यस्य स तथोक्तः, यद्वा—

'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वैनरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः परः' ॥

इति स्मृतेः, नरात्पुरुषाज्जाता नारा जलानि ता अयनं यस्येत्यर्थः, अत्रापि 'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इति श्रुतेर्जलप्रधानकारणके कार्यरूपे जगति व्यापकत्वमेव नारायणशब्दार्थ एवमुभयपक्षेपि व्यापकत्वमव्यभिचरितमित्यादिनारायणपदार्थानुसन्धानेन नारायण इति नामोच्चरतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान् ।
इत्यादिवचनैर्भक्तो वैष्णवः स्तौति केशवम् ॥ १४ ॥

अणुरिति । अणुर्बुद्ध्यादीनामव्यक्तत्वात्सूक्ष्म इत्यणुशब्दार्थं लक्ष्यीकृत्याणुरिति नामोच्चरति, तथा बृहद्देशाद्यपरिच्छिन्नत्वात्महानित्यर्थानुसन्धानपूर्वकं बृहदिति नामावृत्तिं करोतीत्यर्थः, कृशः कृशत्वस्यापि तद्व्यतिरेणासिद्धेर्घटाभिन्ने घटे घटत्वमिवेश्वराभिन्ने कृश ईश्वरत्वात्तन्नाम्न्यापि नामाभेदोपचारादीश्वरनामैव कृश इति ज्ञात्वा कृश इत्येवं नामोच्च-

रतीत्यर्थः, एवं स्थूल इति च नामोच्चराति, तथा गुणभृद्गुणानामाश्रय इत्यर्थानुसन्धानपूर्वकमेतन्नामोच्चरतीत्यर्थः, तथा निर्गुणो गुणानां मिथ्यात्वात्सदैव गुणरहित इत्येवमनुसन्धाय निर्गुण इति नाम जपतीत्यर्थः, तथा महाऽच्छ्रेष्ठो सर्वजगत्पूज्य इत्यर्थः, इत्यादिवचनैरेवमादिभिर्वाचकैः शब्दैर्वैष्णवो विष्णुसम्बन्धी विष्णुदेवताको वोक्त उपासकः केशवं केऽन्तःकरणे शेते स्वपिति अन्तःकरणमननुसन्धाय स्वरूपमनुसन्दधातीत्यर्थः, तमन्तर्यामिणं स्तौति वर्णयति ॥ १४ ॥

एवं विष्णुभक्तभजनप्रकारं प्रदर्श्य शिवभक्तस्यापि तं दर्शयति ।

शिवः कर्ता शिवो भोक्ता शिवः सर्वेश्वरेश्वरः ।
शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादन्यन्न विद्यते ॥ १५ ॥

शिव इति । शिवः प्रत्यगात्मा कूटस्थः कर्ता कर्मेन्द्रियव्यापारवान्बुद्धिस्थश्चिदाभासोऽस्ति तथा शिवो भोक्ता शिव एव सुखदुःखादिसाक्षात्कारवानानन्दमयोपाधिको बुद्धिस्थो 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादिस्मृतेश्च कर्तुर्भोक्तुश्च प्रत्यगात्मनोऽपृथक्त्वप्रतिपादनादिति भावः, तथा शिव आत्मा सर्वेश्वरेश्वरो सर्वस्य जगतो य ईश्वरा ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यास्तेषामपीश्वरो नियन्ता तथा शिवो जगत्सुखकारणं परमात्मा घटाकाशमहाकाशयोरिव प्रत्यगात्मशिवयोरभेद इत्यर्थः, तथा शिवो जीवः शिवः समष्ट्युपाध्यावृतं चैतन्यं तत्पदवाच्यार्थ एव जीवो देहत्रयसहितः साधिष्ठानश्चिदाभासोऽस्ति उपाध्यैक्यादुपहितयोरप्यैक्यमिति भावः, अतश्शिवात्परमात्मनोऽन्यद्भिन्नं किमपि न विद्यते नास्तीत्यर्थः, आत्मनो व्यतिरिक्तस्यासत्त्वादिति भावः ॥ १५ ॥

खंवायुतेजोजलभूक्षेत्रज्ञार्केंदुमूर्तिभिः ।
अष्टाभिरष्टमूर्तिं च शांभवः स्तौति शङ्करम् ॥१६॥

किञ्च खमिति । खंवायुतेजोजलभूक्षेत्रज्ञार्केन्दुमूर्तिभिः खमाकाशं वायुः पवनस्तेजोऽग्निर्जलं सलिलं भूः पृथ्वीः क्षेत्रज्ञो जीवोऽर्कः सूर्य इन्दुश्चन्द्र इत्येवमभिधाभिर्मूर्तिभिरष्टाभिरष्टसङ्ख्याभिः शाम्भवः शिवभक्तोऽष्टमूर्तिमष्टौ मूर्तयो रूपाणि यस्य तं सर्वरूपमित्यर्थः, शङ्करं सकलजगदानन्दकरमात्मानं स्तौति प्रशंसति ॥ १६ ॥

एवं विष्णुशिवभक्तयोर्भजनप्रकारं निरूप्येदानीं पूर्वोक्तमेव ज्ञानभक्त्योरैक्यं सिद्धान्तयति ।

इदं यदा परिणतं प्रेम तज्ज्ञानमेव हि

इदमिति । इदमुक्तलक्षणमेतादृशं भजनमेव यदा यस्मिन्काले परिणतं परिणामं प्राप्तं निरतिशयसुखरूपेण पर्यवसितमित्यर्थः, तत्प्रेम स्नेहो भवति तदेव ज्ञानं ज्ञानशब्देनोच्यते हीति विदुषामेतत्प्रसिद्धमित्यर्थः ।

उक्तभक्तिज्ञानैक्ये युक्तिरप्यस्तीत्याह ।

अथ युक्त्यन्तरम् ।

अथेति । अथात्रेत्यर्थः, युक्त्यन्तरमन्या युक्तिरप्यस्तीत्यर्थः, तामेवाह त्रिभिः श्लोकैः बालक इत्यादिना ।

बालकस्तात तातेति जनकं प्रति भाषते ।
न पुनस्तातशब्दार्थं स तु जानाति किञ्चन ॥१७॥

बालकोऽर्भकस्तात तातेति हे तात हे तात एवं प्रकारेण जनकं पितरं प्रति उद्दिश्येत्यर्थः, भाषते ब्रूत एव केवलं पु-

नग्न्यत्म तु बालकस्तातशब्दार्थं पितृवाचको यस्तातशब्दस्त-स्यार्थं पितृरूपं किञ्चन किमपि न जानाति वेत्ति नैवेत्यर्थः॥१७॥

यदा तातपदार्थस्य व्युत्पत्तिं यात्यसौ क्रमात् ।
तदा तु सत्यमेवायं तात इत्येति निश्चयम् ॥१८॥

यदेति । असौ स बालो यदा यस्मिन्काले क्रमात्क्रमेण तातपदार्थस्य तातेति यत्पितृवाचकं पदं नाम तस्यार्थः पितृरूपस्तस्य व्युत्पत्तिं ज्ञानं याति प्राप्नोति तदा तु तस्मिन्काले चायमेष बालस्तात एव पितैव सत्यं तथ्यमित्येवं निश्चयं निर्णयमेति प्राप्नोति यथा ॥ १८ ॥

तथा भक्तो भजन्देवं वेदशास्त्रोदितैः क्रमैः ।
व्युत्पत्तिं परमां प्राप्य मुक्तो भवति हि क्रमात् ॥१

तथेति । तथा तद्वद्भक्तोऽव्युत्पन्नो भजनक्रियावान्वेदशास्त्रोदितैर्वेदाश्च ऋगादयः शास्त्राणि वेदान्तानुकूलानि मीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलशैवतन्त्रनारदपञ्चरात्रादीनि तेषूदिता उक्तास्तैः क्रमैः प्रक्रियाभिर्देवमीश्वरं भजन्सेवमानः सन्नन्तःकरणशुध्या परमां यथार्थां व्युत्पत्तिं वाच्यलक्ष्यभेदेन शब्दार्थज्ञानं प्राप्य लब्ध्वा क्रमाज्ज्ञानस्थैर्यक्रमेण मुक्तो मोक्षं प्राप्तो भवति जायते हि एतत्सर्वत्र प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यदपि ज्ञानभक्त्योरभेदे कारणं दर्शयति ।

किं च लक्षणभेदो हि वस्तुभेदस्य कारणम् ।
न भक्तज्ञानिनोर्दृष्टा शास्त्रे लक्षणभिन्नता ॥ २० ॥

किञ्चेति । किञ्चान्यदपि शृण्वित्यर्थः, हि यस्मात्कारणाद्वस्तुनः पदार्थस्य भेदोन्यत्वं तस्य कारणं हेतुर्लक्षणभेदो ल-

स्यते भेदो याभ्यां ते लक्षणे तयोर्भेदो भिन्नत्वं भवति जायते तत्र तदभावं दर्शयति नेति, भक्तज्ञानिनोरुपासकबुद्धयोर्ज्ञानीत्वत्र यथार्थस्वरूपवेत्ता लक्षणभिन्नता लक्षणयोश्चिह्नयोर्भिन्नता पार्थक्यं चिह्नभेद इत्यर्थः, शास्त्रे वेदान्त उपासनाप्रतिपादके च शास्त्रे न दृष्टा नैव दृष्टाऽतो ज्ञानभक्त्योर्लक्षणैक्यादैक्यमेव सिद्धमिति भावः ॥ २० ॥

तान्येव ज्ञानभक्त्योर्लक्षणानि स्फुटं दर्शयति ।

विरागश्च विचारश्च शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
वेदे च परमा प्रीतिस्तदेकं लक्षणं द्वयोः ॥ २१ ॥

विराग इति । विरागश्च विरागो विषयवैतृष्ण्यमेकं लक्षणं, विचारश्च विचारो विवेकोपि द्वितीयं, शौचमान्तरं रागादिमलराहित्यं बाह्यं स्नानादिशौचं शुद्धिहेतुः क्रिया तृतीयम्,इन्द्रियनिग्रह इन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां निग्रहः स्वस्वविषयेभ्यो ज्ञानभक्तिसाधनव्यतिरिक्तेभ्यो व्यावृत्तिश्चतुर्थं, वेदे च श्रुतावपि परमाऽव्यभिचारिणी प्रीतिः प्रेमा पञ्चममित्यादीन्यन्यान्यपि ज्ञेयानि तत्तस्मात्कारणाद् द्वयोर्भक्तिज्ञानयोर्लक्षणं लक्षकं चिन्हमेकमभिन्नमतो ज्ञानभक्त्योर्न भेद इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु ज्ञानभक्त्योर्लक्षणैक्यं क्व दृष्टं तत्राह ।

अध्याये भक्तियोगाख्ये गीतायां भक्तिलक्षणम् ।
यदुक्तमष्टभिः श्लोकैर्दृष्टं ज्ञानिषु तन्मया ॥ २२ ॥

अध्याये इति । गीतायां श्रीमद्भगवद्गीतायां भक्तियोगाख्ये भक्तियोग इत्येवमाख्या यस्य तस्मिन्नध्याये द्वादशाध्यायेऽष्टभिः श्लोकैः 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिभिः, 'भ-

क्तास्ते तीव मे प्रिया' इत्यन्तैरष्टसङ्ख्याकैः श्लोकैर्यथादृशं भक्तिलक्षणं भक्तेर्भजनस्य लक्षणं चिह्नं जातित्वादेकवचनमुक्तं कथितमस्ति तत्तदेव लक्षणं ज्ञानिषु ज्ञानवत्सु मयोभयलक्षणपरीक्षकेण तत्रैव त्रयोदशाध्याये 'अमानित्वमदम्भित्वमि'-त्यादिभिः 'एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमि'त्यन्तैः पादोन पञ्चभिः श्लोकैः प्रतिपादितं दृष्टमवलोकितं तस्मादपि ज्ञानभक्त्योरैक्यमेव सिद्धमिति भावः ॥ २२ ॥

तवास्मीति भजत्येकस्त्वमेवास्मीति चापरः ।
इति किञ्चिद्विशेषेपि परिणामः समो द्वयोः ॥२३॥

ननु ज्ञानिभक्तयोः सोहंभावदासोहंभावरूपभजनाभ्यां वैलक्षण्यमस्तु तेन च भेदोपि स्यादित्याशङ्क्याह तवेति, द्वयोर्ज्ञानिभक्तयोर्मध्य एको भक्तस्तव तेऽहं त्वदंशत्वात्सेवक एवास्मि भवामीत्येवं भजति सेवते, अपरोऽन्यो ज्ञानी त्वमेव 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि'ति श्रुतौ निरंशत्वप्रतिपादनान्नापि त्वदंशोहं किन्तु त्वमेव त्वदभिन्न एवाहमास्मि भवामीत्येवं प्रकारेण, यद्वा त्वं सर्वजगत्कारणं सर्वाधिष्ठानं सर्वज्ञ ईशनशक्तिमान्त्वमेवाहं समष्टिव्यष्ट्युपाध्योरैक्याद्व्यावहारिकभेदेपि न पारमार्थिकभेदकल्पनायुक्तेति भावः, भजति सेवते इति किञ्चिद्विशेषेपि एवं प्रकारेण स्वल्पे भेदे सत्यपि तयोः परिणामः परिपाकः सम एकरूपोऽतोपि ज्ञानिभक्तयोरैक्यमेव सिद्धमिति भावः ॥ २३ ॥

ननु भक्तज्ञानिनोर्भजनैक्यलक्षणः परिणामः क्व दृष्ट इत्याशङ्क्याह सार्धेन ।

अन्तर्बहिर्यदा देवं देवभक्तः प्रपश्यति ।

दासोहं भावयन्नेव दाकारं विस्मरत्यसौ ॥ २४ ॥

अन्तरिति । देवभक्तो देवस्य चिन्मात्ररूपिणः परमात्मनो भक्तः सेवको दासोहं भावयन्नेव दासः सेवक एवाहमिति चिन्तयन्सन्नपि तादृशभजनेनैव शुद्धान्तःकरणो यदा यस्मिन्कालेऽन्तर्बुद्ध्यहङ्कारादिसर्ववृत्तिसाक्षितया वृत्तिसन्धिप्रकाशकतया च बहिर्जगत्प्रकाशकतया जगद्गतघटपटादिपदार्थसन्धिप्रकाशकतया च देवं चिन्मात्रैकस्वभावमात्मानं प्रपश्यति साक्षात्करोति तदा तस्मिन्कालेऽसौ भक्तो दाकारं विस्मरति भेदबोधकं दा-इत्येवं पूर्वमक्षरं नानुसन्धत्ते ॥ २४ ॥

दृष्टमेकान्तभक्तेषु नारदप्रमुखेषु तत् ।
किंचिद्विशेषं वक्ष्यामि त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २५ ॥

दृष्टमिति । एकान्तभक्तेषु अव्यभिचारिभक्तेषु नारदप्रमुखेषु नारदः प्रमुख आद्यो येषां तेषु तद्दाकारविस्मरणं दृष्टमवलोकितमतो ज्ञानभक्त्योरैक्यमेव सिद्धमिति भावः, एवं ज्ञानभक्त्योरैक्यं प्रसाध्य भक्तिश्रद्धाविवृद्धये ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं दर्शयितुं किञ्चिद्वैलक्षण्यं दर्शयति सार्द्धाभ्यां किञ्चिदिति, अहं किञ्चित्सूक्ष्मं विशेषं ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं वक्ष्यामि कथयिष्यामि तं त्वमेकाग्रमना एकाग्रं स्थिरं मनोन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः सञ्छृणु अवधारय ॥ २५ ॥

एवं भक्त्याधिक्यश्रवणे शिष्यमभिमुखीकृत्येदानीं तयोरैक्यनिरूपणपूर्वकं किञ्चिद्वैलक्षण्यं दर्शयति ।

यदीश्वररसी भक्तस्तदीश्वररसी बुधः ।
उभौ यद्यप्येकरसौ तथापीषद्विलक्षणौ ॥ २६ ॥

यद्विति। भक्तो यदीश्वररसी यस्येश्वरस्य रसः सुखं विद्यते यस्य स तथोक्तोऽस्ति बुधो ज्ञानी तदीश्वररसी तस्यैवेश्वरस्य रसः सुखं तद्विद्यते यस्य स तथोक्तोऽस्ति एवं यद्यपि सत्यमित्यर्थः, उभौ भक्तज्ञानिनावेकरसावेकसुखविषयौ स्तस्तथापीषद्विलक्षणावीषत्स्वल्पं विशेषं लक्षणं चिन्हं ययोस्तौ तथोक्तौ भवतः ॥ २६ ॥

तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति।

बुद्धा बोधरसादन्यरसनीरसतां गताः।
तथाधिकप्रेमरसान्न तु भक्ताः कदाचन ॥ २७ ॥

बुद्धा इति। यथा बुद्धा ज्ञानिनो बोधरसाद्बोधो ज्ञानं तदेव रसः सुखं 'रसो वै स' इतिश्रुतेः, तस्मादन्यरसनीरसतां गता अन्यो वैषयिको रसः सुखं तस्मिन्नीरसतां वैरस्यं गताः प्राप्तास्तथा तद्वदधिकप्रेमरसादधिको बिम्बरससहितत्वेन द्विगुणत्वेन प्रतीयमानः प्रेमा तद्रसविषयकस्नेहरूपा वृत्तिस्तद्विषयभूतो रसः सुखं तस्माद्धेतोर्भक्ता उपासकाः कदाचन कस्मिन्नपि काले न तु नैवान्यरसविरसत्वं याता ज्ञानिनः स्वरूपसुखमात्रं भक्तस्य तु तत्सहितवृत्तिसुखमतो भक्ते सुखाधिक्याज्ज्ञानितो वैशिष्ट्यमिति भावः ॥ २७ ॥

एवं ज्ञानिभक्तयोर्मध्ये भक्ते वैशिष्ट्यं प्रदर्श्येदानीं भक्तेर्ज्ञानं ज्ञानान्मोक्ष इत्येवं व्यवस्थासिद्धौ ज्ञानभक्त्योरेकनिष्ठत्वसिद्धेः शास्त्रेषु वसिष्ठादिषु ज्ञानित्वं नारदादिषु तु भक्तत्वं च भिन्नत्वेन कुतः प्रतिपाद्यते तत्र हेतुं ज्ञापयितुं प्रश्नमुत्थापनं प्रतिजानीते।

अथप्रश्नः।

अथेति। अथेदानीं प्रश्न उत्थाप्यत इत्यर्थः, तमेवाह सार्धाभ्याम्।

ननु ज्ञानं विना मुक्तिर्नास्ति युक्तिशतैरपि ।
तथा भक्तिं विना ज्ञानं नास्त्युपायशतैरपि ॥२८॥

नन्विति । ननु इयमत्राशङ्का ज्ञानं विना ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं महावाक्यजन्यमपरोक्षं विन ऋते युक्तिशतैरपि युक्तीनां योगधारणानां शतैः शतमङ्ख्याकैरसङ्ख्ययोगधारणाभिरित्यर्थः, मुक्तिर्मोक्षो नास्ति न भवति तथा तद्वद्भक्तिं विना प्रेमलक्षणवृत्तिमीश्वरविषयां विन ऋते ज्ञानमात्मबोध उपायशतैरपि उपायानां कर्मोपास्त्यादीनां शतैरपि असङ्ख्येयोपायैरित्यर्थः, नास्ति न भवतीत्येवं निर्णयः सर्वशास्त्रेष्विति भावः ॥ २८ ॥

भक्तेर्ज्ञानं ततो मुक्तिरिति साधारणक्रमः ।
ज्ञानिनस्तु वसिष्ठाद्या भक्ता वै नारदादयः ॥२९॥

भक्तेरिति । भक्तेरीश्वरविषयकप्रेमवृत्तेर्ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यबोधो भवति ततो बोधान्मुक्तिर्मोक्षो भवतीति एवं क्रमो निर्णयः साधारणः सामान्योऽस्ति एवं सत्यपि वसिष्ठाद्यास्तु वसिष्ठ आद्यो मुख्यो येषां ते तथोक्तास्त एव ज्ञानिनो ज्ञानवन्तो भवन्ति नारदादयो वै नारद आदिर्येषां ते तथोक्तास्त एव भक्ता ईश्वरविषयकप्रेमलक्षणवृत्तिमन्तो भवन्ति ॥ २९ ॥

एवमादिव्यवस्थायाः कारणं किं निरूप्यताम् ।
अत्रोच्यते विचित्रं यत्कारणं तन्निशामय ॥ ३० ॥

एवमिति । एवमादिव्यवस्थाया एवंरूपा याऽऽदिः प्राचीना व्यवस्था मर्यादा तस्याः कारणं बीजं किमस्ति तन्निरूप्यतां कथ्यताम्, इदानीं दृष्टान्तसहितोत्तरश्रवणे शिष्यं प्रेरयति

अत्रेति, अत्रास्यां व्यवस्थायां विचित्रं विलक्षणं यद्यादृक्षं कारणं बीजमस्ति तदुच्यते मया कथ्यते तत्कारणं त्वं निशामय शृणु ॥ ३० ॥

तत्कथनं प्रतिजानीते।

कथयामि सदृष्टान्तं येनार्थः स्फुटतां व्रजेत्।
स्यात्तापस्य च पापस्य गंगास्नानेन हि क्षयः ॥३१॥

कथयामीति। अहं सदृष्टान्तं दृष्टान्तेन सहितं यथा तथा तत्कारणं कथयामि निरूपयामि येन निरूपणेनार्थः पृष्टोर्थः स्फुटतां प्राकट्यं व्रजेद्गच्छेत्, प्रतिज्ञातार्थनिरूपणे तावद्दृष्टान्तमाह स्यादित्यादित्रिभिः, गङ्गास्नानेन गङ्गाया अवगाहनेन तापस्य शरीरगतौष्ण्यस्य पापस्य च कलुषस्यापि क्षयो नाशः स्याद्भवेद्धीदं सर्वलोकशास्त्रयोः प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यस्तु स्यात्तापशान्त्यर्थी तस्यापि स्यादघक्षयः।
यस्तु स्यादघशान्त्यर्थी तापस्तस्यापि नश्यति ॥३२॥

यस्त्विति। यस्तु योपि तापशान्त्यर्थी ताप उष्णत्वं तस्य शान्तिर्नाशस्तामर्थते प्रार्थयतीति स तथोक्तस्तस्यापि शीतेच्छुपुरुषस्यापि अघक्षयोऽघं पापं तस्य क्षयो नाशः स्याद्भवेद्, यस्तु योपि अघशान्त्यर्थि अघं पापं तस्य शान्तिर्नाशस्तामर्थत इच्छति स तथोक्तः स्याद्भवेत्तस्यापि पापक्षयेच्छुपुरुषस्यापि ताप औष्ण्यं नश्यति नष्टो भवति ॥ ३२ ॥

तापपापक्षयौ स्नानं त्रयमेतत्समं द्वयोः।
तथाप्येकस्तु शैत्यार्थी शुद्ध्यर्थी तु द्वितीयकः ॥३३॥

तापेति। तापपापक्षयौ तापश्चौष्णत्वं पापं च कलुषं तयोः

क्षयौ नाशौ स्नानं चैतत्त्रयमिदं त्रितयं द्वयोस्तापपापक्षयार्थिनोरुभयोरपि समं तुल्यं भवति यद्यपि यद्यपि तथापि तयोर्मध्य एकस्तु एक एव शैत्यार्थी शीतलत्वार्थीति लोके नाम्नोच्यते द्वितीयकस्तु अन्य एव शुद्ध्यर्थी पापनिवृत्त्यर्थीति नाम्नोच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथैव भावभेदेन नामभेदस्तयोरभूत् ।
एवमेव बुधैर्यैस्तु देवो मुक्त्यर्थमाश्रितः ॥ ३४ ॥

यथेति। एवमनेन प्रकारेण यथा यद्वद्भावभेदेन वासनाभिन्नत्वेन द्वयोरुभयोर्नामद्वयमेव द्वे एव नामनी जातं व्यवहार उत्पन्नम्, दार्ष्टान्तिकमाह सार्धत्रिभिरेवमिति, एवमेवैवं प्रकारेणैव बुधैर्विवेकिभिर्यैर्यादृशैर्देवश्चेतनरूपः परमात्मा मुक्त्यर्थं मुक्तीच्छयाऽऽश्रितोवलम्बितः ॥ ३४ ॥

भक्त्या ज्ञानमवाप्यैव ये मुक्ता ज्ञानिनो हि ते ।
यैस्तु संसारविरसैर्भक्त्यर्थं हरिराश्रितः ॥ ३५ ॥

भक्त्येति। ते बुधा भक्त्या प्रेमवृत्त्या सहैव ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यबोधमवाप्य संप्राप्य मुक्ता मोक्षं प्राप्तास्ते ज्ञाने भक्तौ च समाभ्यासवन्तो ज्ञानिनो ज्ञानिनामानो हि प्रसिद्धा लोके शास्त्रे चेत्यर्थः, यैस्तु यैरपि संसारविरसैः संसार ऐहिकपारलौकिकप्रपञ्चे विरसैर्दोषदृष्ट्या विरक्तैर्ज्ञानमोक्षयोरवज्ञानात्तदिच्छाभावेन भक्त्यर्थं केवलं भक्तिरर्थः प्रयोजनं यस्यामाश्रयक्रियायां यथा तथा हरिर्भक्तदुःखहारक आश्रितोवलम्बितः ॥३५॥

ततो भक्तिप्रभावेन स्वभावाज्ज्ञानमुद्गतम्
तज्ज्ञानं प्राप्य मुक्ता ये तेभक्ता इति वर्णिताः ॥३६॥

तत इति। ततो हरेराश्रयणाद्भक्तिप्रभावेन भक्तेर्भजनस्य प्रभावः प्रतापस्तेन स्वभावाद्रागादिमलनिवृत्त्या स्वस्यात्मनो भावात्सत्तानुभावाज्ज्ञानं जीवब्रह्मणोरैक्यलक्षणमुद्गतमुत्पन्नं भवतीति शेषः, तज्ज्ञानं तं बोधं प्राप्य लब्ध्वा ये पुरुषा भक्ता इति भक्ता एवं प्रकारेण वर्णिताः कथिताः पुराणादिष्वित्यर्थः॥ ३६॥

उभयोः फलैक्यं दर्शयति।

विरक्तिभक्तिविज्ञानमुक्तयस्तु समा द्वयोः।
तथापि भावभेदेन नामभेदस्तयोरभूत्॥ ३७॥

विरक्तीति। द्वयोर्ज्ञानिभक्तयोस्तु अपि विरक्तिभक्तिविज्ञानमुक्तयो विरक्तिश्च वैराग्यं भक्तिश्च प्रेमलक्षणा विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं मुक्तिश्च मोक्ष एता समास्तुल्याः सन्ति तथापि फलसाम्ये सत्यपि तयोर्ज्ञानिभक्तयोर्भावभेदेन भावयोर्भिन्नविषयकवासनयोर्भेदेन भिन्नत्वेन नामभेदो नाम्नोरभिधानयोर्भेदः पृथक्त्वमभूज्जातम्॥ ३७॥

एवं फलैक्ये भक्तज्ञानिनोरैक्यं प्राप्तं तत्प्रकरणविरुद्धत्वान्निवारयितुं ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं दर्शयति।

मुक्तिर्मुख्यफलं ज्ञस्य भक्तिस्तत्साधनत्वतः।
भक्तस्य भक्तिर्मुख्यैव मुक्तिः स्यादानुषङ्गिकी॥ ३८॥

मुक्तिरिति। ज्ञस्य ज्ञानिनो मुक्तिर्मोक्षो मुख्यफलं मुख्यं प्रधानं च तत्फलं च मुख्यफलमस्ति भक्तिरीश्वरविषयकं प्रेम तत्साधनत्वतस्तस्य मोक्षस्य साधनत्वादेव हेतोर्न मुख्यफलमस्ति भक्तस्योपासकस्य भक्तिरेवेश्वरविषया प्रेमवृत्तिरेव

मुख्या प्रधाना भवति मुक्तिर्मोक्ष आनुषङ्गिकी भक्तिफलरूपेण भक्तिसहचारिणी स्याद्भवेत् ॥ ३८ ॥

रीत्यानयापि सुमते वरिष्ठा भक्तिरीश्वरे ।
न्योपि महिमा
परमानन्दरूपोसौ परमात्मा स्वयं हरिः ॥ ३९ ॥

रीत्येति । हे सुमत इदमेव ते सुमतित्वं यद्भक्तिसहचरितज्ञानेन मुक्तिसम्पादनमित्यनेन सम्बोधनेन सूचितम्, अनयोक्तया रीत्या प्रकारेणेश्वरे परमात्मनि भक्तिः प्रेमलक्षणावृत्तिरेव वरिष्ठा श्रेष्ठा, एवं ज्ञानतो भक्तेराधिक्यं प्रतिपाद्येदानीं भक्तेरेव प्रकारान्तरेण महिमानं निरूपयितुं प्रतिजानीते—अथेति, अथ भक्तिश्रैष्ठ्यनिरूपणानन्तरमन्योपि उक्तप्रकाराद्विलक्षणोपीत्यर्थः, महिमा भक्तेर्महत्त्वं निरूप्यत इत्यर्थः, तमेव प्रकारमाह परमानन्दरूप इति, असौ स परमात्मा कार्यकारणातीत आत्माऽत एव परमानन्दरूपः परमो निरतिशयो य आनन्दः सुखं तदेव रूपमाकृतिर्यस्य स तथोक्तोऽत एव हरिः सर्वदुःखहरणशीलः स्वयमात्मापि ॥ ३९ ॥

शिवभक्तिं पुरस्कृत्य भुङ्क्ते भक्तिरसायनम् ।
सनकाद्या वसिष्ठाद्या नन्दिस्कन्दशुकादयः ॥ ४० ॥

शिवभक्तिमिति । शिवस्य कूटस्थस्यात्मनो भक्तिं प्रेमलक्षणां वृत्तिं पुरस्कृत्य ध्वजीकृत्य भक्तिरसायनं सर्वसुखानां बिम्बभूतानन्दविषयत्वाद्भक्तेः रसायनत्वमित्यर्थः, ज्ञानस्य तु परब्रह्मस्वरूपत्वेन परमानन्दरूपत्वे सत्यपि तस्य निर्विषयत्वात्प्रेमलक्षणवृत्तेस्तु वृत्तिविषयकानन्दस्य परमानन्दस्य च सत्वात्सर्ववैषयिकानामपि

तत्रैव सत्वाच्च प्रेमातिशयेन सर्वदुःखतिरोभावेन च केवलसुखसमूहरूपत्वाच्च भक्तौ विष्णोरपि प्रवृत्तिरुचितेत्याशयः, जीवन्मुक्ति सुखादपि भक्तिसुखमधिकमिति सनकादिप्रवृत्तिनिरूपणेन दृढीकरोति सनकाद्या इति, सनकाद्याः सनक आद्यो मुख्यो येषां सनत्कुमारादीनां ते तथोक्तास्तथा वसिष्ठाद्या वसिष्ठ आद्यो मुख्यो येषां व्यासादीनां ते तथोक्तास्तथा नन्दिस्कन्दशुकादयो नन्दिः शिववाहनभूतो वृषभः स्कन्दो गुहः शुको व्यासपुत्र एत आदयो येषां ते तथोक्ताः ॥ ४० ॥

भुञ्जते तत्पदं प्राप्ता अपि भक्तिरसायनम् ।
द्वैतं विना कथं भक्तिरिति तत्रोत्तरं शृणु ॥ ४१ ॥

भुञ्जत इति । तत्पदं तत्प्रत्यगभिन्नं पदं स्वरूपं प्राप्ता अपि तद्रूपाः सन्तोपि भक्तिरसायनं भक्तिसुखं भुञ्जतेऽनुभवन्ति । ननु भक्तेर्द्वैतमिश्रितत्वे 'नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुत्या विषसंपृक्तान्नस्य विषत्वमिव भक्तेर्दुःखमिश्रितत्वेन दुःखरूपत्वात्कथं सुखरूपत्वं श्रुतिविरुद्धं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्कामुद्भाव्योत्तरयति सार्धेन द्वैतमिति, द्वैतं विना भेदमृते भक्तिर्भजनं कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपीत्यर्थः, इति चेदेवं यदि वदसि तर्हि तत्र प्रश्न उत्तरं प्रत्युत्तरं शृणु अवधारय ॥ ४१ ॥

द्वैतं मोहाय बोधात्प्राक्प्राप्ते बोधे मनीषया ।
भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥ ४२ ॥

द्वैतमिति । द्वैतं भेदो बोधात्प्राग्जीवब्रह्मैक्यज्ञानात्पूर्वं मोहयितुं भवति बोधे प्राप्ते जीवात्मैकत्वज्ञाने लब्धे सति मनीषया स्वेच्छया भक्त्यर्थं भक्तिं कर्तुं कल्पितं कल्पनया कृतं द्वैतं

द्वैतं पृथक्त्वमद्वैतादपि सामान्यैकरूपात्सुखादपि सुन्दरमतिसुखमेवास्ति आनन्दद्वैगुण्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

अत्रार्थे भागवतं प्रमाणयति ।

तथा चोक्तं भागवते

तथा चेति । तथा च तथैवेत्यर्थः, भागवते भगवल्लीलाप्रतिपादनप्रधाने शास्त्र उक्तं, तद्वाक्यं पठति ।

'आत्मारामाश्च मुनयो निग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ ४३ ॥

आत्मारामा इति । आत्मारामाश्चात्मनि सच्चिदानन्दघन आरमन्ते क्रीडन्ति ते तथोक्तास्तथाभूता अपि निर्ग्रन्था अत एव ग्रन्थनिरपेक्षा अपि मुनयो मननवन्त उरुक्रम उरुर्बहुः क्रमः पादविक्षेपो यस्य तस्मिन्नहैतुकीं फलापेक्षाहीनां भक्तिं श्रवणकीर्त्तनादिनवलक्षणामन्तःकरणवृत्तिं कुर्वन्ति प्रवर्त्तयन्ति, ननु 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्त्तत' इति न्यायात्फलापेक्षारहितानां परमानन्दानुभविनां च मुनीनां क्रियारूपायां भक्तौ कथं प्रवृत्तिस्तत्राहेत्थमिति, हरिः समस्तदुःखहारी विष्णुरित्थंभूतगुण इत्थंभूता निरपेक्षत्वेपि पुरुषाणां स्वेषु प्रवर्त्तका गुणा यस्य स तथोक्तोऽस्ति गुणसंस्कार एव गुणेषु प्रवर्त्तको गुणानां भवतीति भावः ॥ ४३ ॥

उक्तमेव भक्त्यर्थकल्पितद्वैतस्य सुखातिशयरूपत्वं दृष्टान्तेन विशदयति ।

जाते समरसानन्दे द्वैतमप्यमृतोपमम् ।
मित्रयोरिव दंपत्योर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ४४ ॥

जाते इति । समरसानन्दे सम एकरूपो रसः सुखरू-

पत्वं यस्य स चासावानन्दश्च स तथोक्तो जीवब्रह्मणो लक्षणो सुख इत्यर्थः, जाते प्राप्ते सत्यपि जीवात्मपरमात्मनोर्जीवस्य परमात्मनश्च यद्भक्त्यर्थं भक्तिं कर्तुं कल्पितं कल्पनयाङ्गीकृतं द्वैतं पृथक्त्वं तदमृतोपममसृतं मुक्तिसुखमेवोपमा तुला यस्य तत्तथाभूतमस्ति तत्र दृष्टान्तो मित्रयोरिति, मित्रयोः परस्परं प्रेमवतोर्दम्पत्योरिव जायापत्योः पृथक्त्वमिवेति ॥ ४४ ॥

दृष्टान्तं विशदयति ।

हृदये वसति प्रीत्या लोकरीत्या च लज्जते ।
यथा चमत्कारमयी नित्यमानन्दिनी वधूः ॥ ४५ ॥

हृदय इति । यथा यद्वद्वधूर्जाया 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री-च'ति विश्वः, हृदयेन्तःकरणे प्रीत्या पतिप्रेम्णैव वसति तिष्ठति लोकरीत्या च लौकिकव्यवहारेण च लज्जते त्रपते यथा यादृशी चमत्कारमयि आश्चर्यवती नित्यं सर्वदाऽऽनन्दिनी पत्यावानन्दवर्धनशीला भवति एतत्प्रसिद्धं सर्वेष्विति भावः ॥ ४५ ॥

ननु परमानन्दरूपमुक्तिं त्यक्त्वा किं दुःखरूपद्वैतरूपभ-

पारमार्थिकमद्वैतं द्वैतं भजनहेतवे ।
तादृशी यदि भक्तिश्चेत्सा तु मुक्तिशताधिका ॥ ४६ ॥

पारमार्थिकमिति । अद्वैतं जीवब्रह्मैक्यं पारमार्थिकं तात्त्विकमित्यङ्गीकृत्य द्वैतं पृथक्त्वं भजनहेतवे भजननिमित्तमङ्गीकरोति गुरुशिष्यादिरूपं द्वैतमङ्गीकरोतीत्यर्थः, यद्वा भजनं भक्तिस्तदेव हेतुः फलं तदर्थं द्वैतं गुरुशिष्यादिद्वारा श्रवणमननादिरूपं सेव्यसेवकादिरूपं चाङ्गीकरोतीत्यर्थः, तादृशि एवं

रूपा भक्तिर्भजनं चेद्यदि अङ्गीकृता तर्हि सा भक्तिस्तादृशी उक्तलक्षणा मुक्तिशताधिका मुक्तीनां शतं मुक्तिशतं तस्मादप्यधिकोत्कृष्टा ॥ ४६ ॥

पुनर्भक्तेराधिक्यप्रतिपादनाय भक्तिज्ञानयोरेकफलत्वप्रतिपादनाय च वृत्तमाह ।

प्रियतमहृदये वा खेलतु प्रेमरीत्या
पदयुगपरिचर्यां प्रेयसी वा विधत्ताम् ।
विहरतु विदितार्थो निर्विकल्पे समाधौ
ननु भजनविधौ वा तद्द्वयं तुल्यमेव ॥ ४७ ॥

प्रियतमेति । प्रेयसी प्रियतरा स्त्री प्रियतमहृदयेऽतिप्रीतिविषयः प्रियतमस्तस्य हृदये वक्षसि वेति पक्षे प्रेमरीत्या प्रेमप्रकारेण खेलतु क्रीडतु इत्येकः पक्षः, वाऽथवा पदयुगपरिचर्यां पदयोरङ्घ्र्योर्युगं युग्मं तस्य परिचर्यां सेवां विधत्तां क्रियतामुभयत्र सुखं तुल्यमिति भावः, यथा यद्वत्तथा विदितार्थो ज्ञाततत्त्वो निर्विकल्पे विकल्पा नामरूपजात्यादयस्ते निर्गता निवृत्ता यस्मात्तस्मिन्समाधौ समं ब्रह्माधीयते लक्ष्यतेऽस्मिन्निति समाधिस्तस्मिन्विहरतु क्रीडतु वेत्येकः पक्षः, अथवा भजनविधौ भक्तिप्रकारे विहरतु क्रीडतु तद्द्वयं तदुभयमपि तुल्यमैवैकमेवास्ति ननु निश्चय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एवमुभयोः साम्यं प्रतिपाद्येदानीं प्रकरणविषयत्वाद्भक्तेः श्रैष्ठ्यं सदृष्टान्तमाह ।

विश्वेश्वरस्तु सुधिया गलितेपि भेदे
भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः ।

प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेपि चित्ते

चैलाञ्चलव्यवहितेन निरीक्षणीयः ॥ ४८ ॥

विश्वेश्वर इति । सुधिया तु शोभना रागादिरहिता धीर्मतिर्यस्य स तथोक्तस्तेनापि भेदे सेव्यसेवकादिलक्षणे पृथक्त्वे गलितेपि निवृत्ते सत्यपि भक्तिसहितेन श्रवणादिनवलक्षणलक्षितयान्तकरणवृत्त्या सहितेन भावेन प्रेम्णा विश्वेश्वरो जगदीश्वरः परमात्मा समर्चनीयः पूज्यः, तत्र दृष्टान्तः प्राणेश्वर इति, चतुरया बुद्धिमत्या स्त्रिया चित्तेन्तःकरणे मिलितेपि एकीभूते सत्यपि चैलाञ्चलव्यवहितेन चैलमूर्ध्ववस्त्रं तस्याञ्चलमंशस्तेनान्तरितं तेन चक्षुषेति शेषः, प्राणेश्वरः पतिर्निरीक्षणीयः प्रेक्षणीयोऽन्यथा सुखं न स्याद्यथा तथा श्रवणादिभक्तिं विनापि केवलसमाधौ सुखं न स्यादिति भावः ॥ ४८ ॥

उक्ते भक्तिश्रैष्ठ्ये वृद्धवाक्यं प्रमाणयितुमाह ।

अथ भक्तिरसमाश्रित्य श्लोकः ।

अथेति । अथात्रेत्यर्थः, भक्तिरसमाश्रित्य भक्तिसुखमवलम्ब्य श्लोकः श्लोकावित्यर्थः, जातित्वादेकवचनमस्ति तमेवोदाहरति ।

योगे नास्ति गतिर्न निर्गुणविधौ सम्भावनादुर्गमे

नित्यं नीरसया धिया परिहृते द्वे ऐहिकामुष्मिके ।

गोपः कोपि सखाकृतः स तु पुनर्नानाङ्गनासङ्गवा-

नस्माकं पदमर्थयन्ति मुनयश्चित्रं किमस्मात्परम् ॥ ४९ ॥

योग इति । अष्टाङ्गसहिते योगे चित्तनिरोधाख्ये समाधौ मम गतिः प्रचारो नास्ति न विद्यते किञ्च सम्भावनादुर्गमे सम्भावनाया निश्चयवृत्तेर्दुर्गमोऽप्राप्तिर्यस्मिन्, यद्वा सम्भा-

वनया दुर्गमे दुष्प्रापे निर्गुणविधौ निर्गुणं गुणरहितं ब्रह्म वि-धीयते निश्चीयतेऽस्मिन्निति तथाभूते वेदान्त इत्यर्थः, गतिः प्र-चारो नास्ति तर्हि वैषयिके सुखे एव प्रचारोस्तु तत्राह नित्यं सर्वदा नीरसयोदासीनया धिया बुद्ध्यैहिकामुष्मिके इह लोके भवमैहिकं स्रक्चन्दनवनितादिविषयजं सुखमामुष्मिकं चामृतभोगादिविषयजन्यं पारलौकिकं सुखं च ते द्वे उभे अपि परिहृते त्यक्ते अतो नात्र मनसो रमणमिति भावः, पुनः पश्चादन्यदेव विचार्य मया कृतं किं तदित्यत आह गोप इति, मया कोपि अनिर्वचनीयो गोपो गोपालो ग्रामीण इत्यर्थः, स तु सोपि नानाङ्गनासङ्गवान्नानाऽनन्ताश्च ता अङ्गनाः स्त्रियश्च तासां सङ्गः सम्भोगोस्यास्तीति तथाभूतः स सखा मित्रं कृतः आश्रितो मित्रत्वेनाश्रित इत्यर्थः, ननु गोपालभक्त्या बुद्धिभ्रं-शेनाधः पात एव स्यात्तत्र किं पुनर्वक्तव्यं नानाङ्गनासङ्गवद्गो-पालसङ्गेनाधः पात इतिशङ्कायामाहास्माकमिति, मुनयो मन-नवन्तोऽपि अस्माकं तादृशगोपालसङ्गवतां न पदं प्रेमानन्दस्थि-तिरूपमधिकारमित्यर्थः, अर्थयन्ति प्रार्थयन्तीत्यर्थः, अतोस्मा-त्परमेतदाश्चर्यादन्यदाश्चर्यं श्रेष्ठं किं न किमपीत्यर्थः, इदमेवा-तिश्रेष्ठमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

आश्चर्यान्तरमाह ।

रोमाञ्चेन चमत्कृता तनुरियं भक्त्या मनो नन्दितं
प्रेमाश्रूणि विभूषयन्ति वदनं कण्ठं गिरो गद्गदाः ।
नास्माकं क्षणमात्रमप्यवसरः कृष्णार्चनं कुर्वतां
मुक्तिर्द्वारि चतुर्विधापि किमियं दास्याय लोलायते ॥५०॥

रोमाञ्चेति । कृष्णार्चनं कृष्णस्य भूमानन्दरूपस्यार्चनं

ध्यानरूपं बाह्यमपि साकारस्य पूजनं कुर्वतामस्माकं नः ।

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्मकृष्ण इत्यभिधीयते' ॥

इति प्रभृतिवचनैः कृष्णशब्दार्थस्य भूमानन्दत्वेन प्रतिपादनादियमेषा तनुर्देहयष्टी रोमाञ्चेन रोम्णां बालानामञ्चः पुलकस्तेन चमत्कृता चमत्कारवती दृश्यत इति शेषः, मनश्चान्तःकरणं भक्त्या प्रेमलक्षणया वृत्त्याऽऽनन्दितमानन्देन समृद्धं प्रेमाश्रूणि स्नेहाऽऽविर्भूतानि अश्रूणि नेत्रजलानि वदनं मुखं विभूषयन्ति अलंकुर्वन्ति गद्गदाऽव्यक्ताक्षरा गिरो वाण्यः कण्ठं गलमवरोधयन्तीति शेषः, एवंलक्षणवतामस्माकं क्षणमात्रमपि क्षणमात्रं तावन्मात्रमपि अवसरः समयोऽन्यविषयमङ्गीकर्तुं न न विद्यते तथापि चतुर्विधापि सायुज्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यभेदेन चतुःप्रकारापि मुक्तिर्मोक्षो द्वारि पारमार्थिकजीवब्रह्मैक्यलक्षणमोक्षद्वारभूते भजने दास्याय दास्यं कर्तुं लोलायते लोला चञ्चलेवाचरति अतश्चतुर्विधा मुक्तिः प्रपञ्चनिवृत्तिः किं न किमपि अति तुच्छेत्यर्थः ॥ ५० ॥

उक्तश्लोकौ मधुसूदनकृतावुदाहृतौ स्वश्लोकेनापि भक्त्याधिक्यप्रतिपादकेनाश्चर्यान्तरमाह ।

घनः कामोऽस्माकं तव तु भजनेऽन्यत्र नरुचि-
स्तवैवांघ्रिद्वन्द्वे नतिषु रतिरस्माकमतुला ।
सकामे निष्कामा सपदि तु सकामा पदगता
सकामास्मान्मुक्तिर्भजति महिमायं तव हरे ॥५१॥

इति श्रीनरहरिविरचिते बोधसारे भक्तिरसायनम् ॥ १३ ॥

घन इति । तव तु तवैव नान्यस्येत्यर्थः, भजने भक्तावस्माकं त्वद्भक्तिरुचिमतां नो घनो गाढः काम इच्छाऽस्ति

अन्यत्र कर्मणि ज्ञाने वाऽन्यभजने वापि रुचिः प्रीतिर्न नास्ति कुत इत्यत आह तवेति, तवैव त एव केवलमङ्घ्रिद्वन्द्वेऽङ्घ्र्योः पादयोर्द्वन्द्वं युग्मं तस्मिंस्तद्विषयिणीष्वित्यर्थः, नतिषु प्रणामेषु अस्माकं त्वद्भक्तानां रतिः प्रीतिरतुला न विद्यते तुलोपमा यस्याः सा तथाभूताऽस्ति यतोऽत इत्यर्थः, किञ्च सकामे विषयेच्छावति पुरुषे निष्कामेच्छारहिता तु अपि यद्वा तु प्रसिद्धेत्यर्थः, सकामा कामवती भूत्वेति शेषः, मुक्तिः सायुज्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यरूपा सपदि शीघ्रं पदगता पदयोश्चरणयोर्गता लग्ना सती सकामास्मान्कामसहितान्नो भजति सेवते हे हरे हे सर्वदुःखनिरासक अयमेष महिमा महत्त्वं तव तेऽस्ति ॥९१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भक्तिरसायनार्थप्रकाशस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ राजयोगे भूमिकाभेदभास्करः ।

एवं सर्वसाधनानि प्रतिपाद्येदानीमेतैः साधनैः साध्यामवस्थां निरूपयितुमुत्तरग्रन्थारम्भः, तत्र च फलरूपां तामेवावस्थां भूमिकाभेदेन निरूपयितुं भूमिकाभेदभास्कराख्यं प्रकरणं सार्धचतुःषष्ट्युत्तरशतश्लोकमारभते, तत्र च त्याज्यग्राह्यभेदेन भूमिकाश्चतुर्दश प्रतिपादयितुं प्रकरणद्वयमस्ति, तत्रादौ त्याज्यसप्तभूमीस्त्याजयितुं तज्ज्ञानार्थमज्ञानभूमिका निर्णेतुमज्ञानभूमिकानिर्णयाख्यं पादोनचतुर्दशश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्राप्यादौ तावदुत्तरग्रन्थ इत ऊर्ध्वं राजयोगनिरूपणं प्रतिजानीते ।

भूमिकाभेदमारभ्य यावद्ग्रन्थसमापनम् ।
अगाधबोधसारेऽस्मिन्राजयोगो निरूप्यते ॥ १ ॥

चतुर्दशभूमि०।

भेदं भेदनिरूपकप्रकरणमारभ्यारम्भं कृत्वा ग्रन्थसमापनं याव-द्ग्रन्थस्य बोधसाराख्यग्रन्थस्य समापनं समाप्तिर्यावद्ग्रन्थसमाप्ति-पर्यन्तमित्यर्थः । अस्मिन्प्रकृतेऽगाधबोधसारेऽगाधो दुरवगाहोऽनुभवं विनाऽर्थतो दुरवगाह इत्यर्थः, स चासौ बोधसारश्चै-तन्नामको ग्रन्थस्तस्मिन्राजयोगो राज्ञां नृपाणां स्वस्थाने स्थि-त्वापि साधयितुं शक्यत्वात्तत्सम्बन्धी योगो जीवब्रह्मैक्यविषय-कज्ञानलक्षणो निरूप्यते प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

एवमुत्तरग्रन्थार्थनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं प्रकरणार्थं श्रोतुं फलप्रदर्शनेन शिष्यं प्रेरयति ।

अथायं हृदि कर्तव्यो भूमिकाभेदभास्करः ।
यस्य प्रसादमात्रेण तमो हार्दं विलीयते ॥ २ ॥

अथेति । अथ साधनश्रवणानन्तरमयं प्रत्यक्षो निरूप्यमाणो भूमिकाभेदभास्करो भूमिकानामवस्थानां निरूपयिष्यमाणानां चतुर्दशसंख्यानां भेदः परस्परवैलक्षण्येन पार्थक्यं तस्य भास्करः सूर्य इव प्रकाशको ग्रन्थो हृदि अन्तःकरणे कर्तव्योऽवधार्यः, नन्वेतदवधारणे किं फलं तत्राह यस्येति, यस्य भूमिकाभेदभा-स्करस्य प्रसादमात्रेण प्रसन्नतयैव केवलं हार्दं हृदि भवमन्तः-करण उत्पन्नं तमोऽज्ञानलक्षणमान्ध्यं विलीयते नश्यति ॥ २ ॥

एवं प्रकरणार्थविचारस्य फलं प्रदर्श्येदानीं प्रकरणप्रति-पाद्यसर्वभूमिकासंख्यामाह ।

अज्ञानभूमिकाः सप्त सप्तैव ज्ञानभूमिकाः ।
बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ॥ ३ ॥

अज्ञानेति । अज्ञानभूमिका अज्ञानस्य मोहस्य भूमिका

अवस्थाः सप्त सप्तसङ्ख्याः सन्ति, ज्ञानभूमिका एवाज्ञाननिवर्तकस्य विवेकस्य भूमिका अवस्था अपि सप्त सप्तसङ्ख्याः सन्ति, एवं भूमिकासङ्ख्यां प्रदर्श्य त्याज्यत्वेनाज्ञानभूमिकाज्ञानार्थं प्रथममज्ञानभूमिकाः सप्त नामभेदेन निर्दिशति बीजजाग्रदिति, बीजजाग्रद्बीजजाग्रन्नाम्न्येका, तथा तद्वज्जाग्रज्जाग्रन्नाम्नी द्वितीया, तथैव च तद्वदेव महाजाग्रदेतन्नाम्नी तृतीया, ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ।
इति सप्तविधो मोहस्तेषां विवरणं शृणु ॥ ४ ॥

तथा जाग्रत्स्वप्नो जाग्रत्स्वप्ननाम्नी चतुर्थी, तथा तद्वत्स्वप्ननाम्नी पञ्चमी, तथा स्वप्नजाग्रन्नाम्नी षष्ठी, तथा सुषुप्तकं सुषुप्तिनाम्नी सप्तमी, सर्वसंख्यामाहेतीति, एवं प्रकारेण मोहोऽज्ञानं सप्तविधः सप्तप्रकारोऽस्ति, तासां भेदज्ञानाय ता निरूपयितुं तच्छ्रवणे शिष्यं प्रेरयति तेषामिति, तेषां सप्तविधमोहानां विवरणं विस्तरं शृणु अवधारय ॥ ३ ४ ॥

तासु प्रथमां लक्षयति सार्धेन ।

कुसूले संस्थितं बीजं तत्र सर्वो यथा द्रुमः ।
तथा यत्र स्थितं विश्वं न तु व्यक्तिमुपागतम् ॥ ५ ॥
बीजरूपं स्थितं जाग्रद्बीजजाग्रत्तदुच्यते ।
संसारप्रथमावस्था महामोहः स एव हि ॥ ६ ॥

कुसूल इति । कुसूले धान्यसञ्चयार्थं मृदादिना निर्मिते पात्रे संस्थितं पूर्वं स्थापितं बीजं चणकादिधान्यानां कारणभूतं धान्यमस्ति तत्र बीजे सर्वः शाखाकाण्डपुष्पफलोपेतो द्रुमो वृक्षो यथा यद्वदस्ति तथा तद्वद्यत्र मायाशबले ब्रह्मणि

विश्वं जगत्स्थितमस्ति व्यक्तिं प्रकटतां न तु नैवोपागतं प्राप्तं तदेव जगज्जाग्रच्छब्दवाच्यं बीजरूपत्वाद्बीजमिव जगत्कारणं मायाशबलं ब्रह्म तदेव रूपं यस्य तत्तथाभूतं स्थितं तिष्ठति तत्कारणमेव बीजजाग्रदेतन्नामकमुच्यते कथ्यते मुनिभिरिति शेषः, तस्यैव ग्रन्थान्तरे नामान्तराणि सन्ति तान्याह संसारेत्यादिना, संसारप्रथमावस्था संसारस्य ब्रह्माण्डस्य प्रथमा गर्भस्थिति रूपाऽवस्था स्थितिरिति सैवोच्यते स एव हि उक्तलक्षण एव हि प्रसिद्धो महामोहो मूलाज्ञानमिति नामान्तरैरुच्यते ॥ ५६ ॥

तदेवाज्ञानमित्युक्तं यत्स्वबोधेन लीयते ।
कुसूले संस्थितं बीजं क्षेत्रे निक्षिप्यते यदा ॥७॥

तदेव बीजजाग्रदेवाज्ञानं ज्ञानविरोधि भावरूपमिति एवं नाम्नोक्तं कथितं वेदान्तेष्वित्यर्थः । कुत इत्यत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणात्स्वबोधेन स्वस्याज्ञानस्य बोधो ज्ञानं तेन, यद्वा स्वस्यात्मनो बोधो ज्ञानं तेनेत्यर्थः, लीयते नश्यतीत्यत इत्यर्थः, द्वितीयां सदृष्टान्तां लक्षयति कुसूल इति सार्धाभ्यां, कुसूले धान्यसञ्चयनार्थं मृदादिना निर्मिते पात्रे संस्थितं पूर्वं संस्थापितं बीजं चणकादिकारणभूतं चणकादि यदा यस्मिन्काले क्षेत्रे भूमौ निक्षिप्यत उप्यते ॥ ७ ॥

तदेत्यध्याहार्यं, तदा तस्मिन् काले ।

अंकुरोन्मुखतां याति सावस्था जाग्रदुच्यते ।
इदमेव महत्तत्त्वमिति सांख्यैर्निरूप्यते ॥ ८ ॥

अङ्कुरोन्मुखतां किञ्चिदङ्कुरोत्पत्त्या वृक्षजनने सन्मुखतां याति प्राप्नोति तस्यावस्थैवावस्थानं या सा जाग्रन्नाम्नोच्यते

कथ्यते तस्या एतस्या अपि शास्त्रान्तरे नामान्तराणि सन्ति तान्याहेदमित्यादिसार्धेन, इदमेवेयमवस्थैव सांख्यैः सांख्यशास्त्रविद्भिर्महत्तत्त्वमिति एवं नाम्ना निरूप्यते प्रतिपाद्यते ॥८॥

ईक्षणं चेति वेदान्तैः सामान्याहङ्कृतिस्तथा ।
आनन्दमयकोशश्च तत्साक्षी त्वीश्वरः स्मृतः ॥९॥

तथा तद्वद्वेदान्तैरुपनिषद्वाक्यैः 'स ईक्षते'त्यादिभिरीक्षणं चेक्षणमवलोकनमिति नाम्नेदमेव प्रतिपाद्यते तथा तद्वत्सामान्याहङ्कृतिः समष्ट्यहङ्कार इति आनन्दमयकोशश्चेति च तैरेव वेदान्तिभिरभिधीयते तत्साक्षी तु तस्या जाग्रतः साक्ष्यव्यवधानेन प्रकाशकस्तद्विलक्षणश्चेश्वर इति स्मृत उक्तः ॥ ८ ९ ॥

तृतीयां लक्षयति त्रिभिः पादैः ।

विशेषाहङ्कृतिः सूक्ष्माङ्कुरवद्व्यावहारिकी ।
महाजाग्रद्बुधैः प्रोक्ता व्यष्ट्यवस्थात्रये तु सा॥१०॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्येवस्था जाग्रदिति स्मृता ।
जाग्रदेव यदा जीवो मनोराज्यं करोति हि ॥११॥

विशेषेति । सूक्ष्माङ्कुरवद्यवादिधान्यानां परिचितिकारणं यद्वत्तद्व्यावहारिकी व्यवहारे भवा विशेषाहङ्कृतिर्विशेषा सुख्यहं दुःख्यहं काणोहं बधिरोहं पुष्टोहं कृशोहं ब्राह्मणोहं क्षत्रियोहमित्यादिरूपाहङ्कृतिरहङ्क्रिया सा बुधैर्विवेकिभिर्महाजाग्रदेतन्नाम्ना प्रोक्ता कथिता, अस्या एव नामान्तरं व्यावहारिकमाह व्यष्टीति, सा तु सैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्ये जाग्रच्चेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा, स्वप्नश्चेन्द्रियाणां कारणाज्ञानमात्रावस्थाने जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययवान्स्वप्न इत्युक्त

लक्षणः, सुषुप्तिश्चाज्ञानमात्रस्थितिरूपा, एता आख्या आद्या यस्य तस्मिन्व्यष्ट्यवस्थात्रये व्यस्तरूपबुद्धेरवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयस्तासां त्रयं तस्मिञ्जाग्रदिति नाम्ना स्मृता प्रोक्ता मुनिभिरिति शेषः, चतुर्थीं लक्षयति जाग्रदेवेति, जीवः साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदाभासो यदा यस्मिन्काले जाग्रदेव जाग्रत्सन्नपि मनोराज्यं मानसं संसारं करोति संकल्पयति हि प्रसिद्धमेतत्सर्वेषामित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

जाग्रतः स्वप्न इव यत्स जाग्रत्स्वप्न उच्यते ।
लोकप्रसिद्धो यः स्वप्नः स स्वप्न इति कथ्यते ॥ १२ ॥

जाग्रत इति । जाग्रतो जागरणवतः स्वप्न इव स्वप्नवद्यन्मनोराज्यं स जाग्रत्स्वप्नो जाग्रत्स्वप्ननाम्न्यवस्थोच्यते कथ्यते, पञ्चमीमाह लोकप्रसिद्ध इति, यो लोकप्रसिद्ध आगोपालं सर्वैरनुभूतः स्वप्नोऽस्ति स स एव स्वप्ननाम्नी कथ्यते निरूप्यते ॥ १२ ॥

षष्ठीं लक्षयति ।

जातेपि जागरे जन्तोः स्वप्नदृष्टार्थभासनम् ।
प्रत्यक्षमिव संस्कारात्स्वप्नजाग्रत्तदुच्यते ॥ १३ ॥

जातेपीति। जन्तोर्जीवस्य जागरे जागरणे जातेपि उत्पन्नेपि सति संस्कारात्स्वाप्नार्थानुभवसंस्कारात्प्रत्यक्षमिव जाग्रद्दृग्गोचराभावेनाप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षवत्स्मृतिविषयं स्वप्नदृष्टार्थभासनं स्वप्ने ये दृष्टा अर्था गिरिनदीनगरादयस्तेषां भासनं प्रतीतिस्तद्भासनं स्वप्नजाग्रदेतन्नाम्न्यवस्थोच्यते कथ्यते ॥ १३ ॥

सप्तमीं लक्षयति ।

षडवस्थापरित्यागे सुषुप्तिः सप्तमी मता ।
अज्ञानभूमिकास्त्वेताः शृणु विज्ञानभूमिकाः ॥ १४ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० भूमिकाभेदभास्करेऽज्ञानभूमिनिर्णयः ।

षडिति । षडवस्थापरित्यागे षण्णामुक्तलक्षणानां जाग्रदाद्यवस्थानां परित्यागेऽभावे सति या सुषुप्तिर्निद्रा सा सप्तमी सप्तम्यवस्था मतोक्ता मुनिभिरिति शेषः, उक्तमज्ञानभूमिकानिरूपणमुपसंहरति अज्ञानेति, हे शिष्य एता निरूपिता अज्ञानभूमिका अज्ञानस्य महामोहस्य भूमिका अवस्था उक्ता इति शेषः, एवं सलक्षणा अज्ञानभूमिकाः प्रतिपाद्येदानीं ज्ञानभूमिकाः श्रोतुं शिष्यं प्रेरयति शृण्विति, विज्ञानभूमिका विज्ञानस्य विवेकस्य भूमिका अवस्थाः पूर्वं सप्त निर्दिष्टास्ता इदानीं त्वं शृणु अवधारय ॥ १४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशेऽज्ञानभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ ज्ञानभूमिका ।

एवं अज्ञानभूमिकाः सलक्षणाः सप्त निरूप्येदानीं ज्ञानभूमिकाः प्रतिपादयितुं ज्ञानभूमिनिर्णयाख्यं प्रकरणमेकोनसार्धशतश्लोकमारभते, तत्र चावान्तरप्रकरणानि प्रथमभूमिका द्वितीयभूमिका तृतीयभूमिका चतुर्थभूमिका पञ्चमभूमिका षष्ठभूमिकासप्तमभूमिकानिर्णयाख्यानि सप्तभूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयाख्यं चेत्यष्टौ क्रमेणैकोनत्रिंशच्चतुस्त्रिंशदेकादशाष्टादशद्वाविंशतिनवनवसप्तदशश्लोकानि सन्ति तत्रादौ प्रथमभूमिकानिर्णयाख्यमेकोनत्रिंश-

च्छ्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र च तावन्निरूप्यमाणभूमिकानामान्याह ।

जिज्ञासाथ विचाराख्या ततस्तु तनुमानसा ।
सत्त्वापत्तिरसंसक्तिः पदार्थाभाविनी तथा ॥ १ ॥
सप्तमी तुर्यमित्युक्ता तुर्यातीतमतः परम् ।

जिज्ञासेत्यादिसार्धेन । जिज्ञासा ज्ञातुमात्मनस्तात्त्विकं रूपमिच्छेति जिज्ञासानाम्न्येका, अथानन्तरं विचाराख्या विचारो विवेकः प्रकृतिपुरुषात्मानात्मादीनां सैवाख्या यस्याः सा तथोक्तैतनाम्नी द्वितीया, ततस्तु द्वितीयभूमिकानन्तरं तु ताभ्यां विलक्षणा तनुमानसा तनवः सूक्ष्मा मानसा मनोविकाराः कामादयो यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्नी तृतीया, ततोनन्तरं सत्त्वापत्तिः सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्यापत्तिः प्राप्तिर्यस्यां सा तथोक्ता यद्वाऽन्यासत्त्वदृष्ट्यात्मनः स्वस्य कालत्रयाबाधितस्याप्तिः प्राप्तिर्यस्यां सा तथोक्ता चतुर्थी ज्ञेया, ततोनन्तरमसंसक्तिर्न विद्यते संसक्तिः केनापि सम्बन्धप्रतीतिः स्वस्मिन्यस्यां सैतन्नाम्नी पञ्चमी ज्ञेया, तथा तद्वत्पदार्थाभाविनी पदानि जीवेश्वरादिनामानि अर्थास्तद्वाच्यानि रूपाणि तेषामभावोऽसत्त्वं विद्यते यस्यां सा पदार्थाभाविनी षष्ठी नाम्ना ज्ञेया, तुर्यमित्युक्ता तुर्यमित्येवं नाम्नोक्ता मुनिभिः कथिता सा सप्तमी ज्ञेया, अतः परं सप्तमभूम्यस्पृष्टं तुर्यातीतमेतन्नाम तत्त्वमस्ति ॥ १ ॥

आसां भूमिकानां ग्रन्थान्तरे नामभेददर्शनेन भ्रमो माभूदिति नामान्तराण्यपि वक्तुं प्रतिजानीते ।

आसामेव नामान्तराणि ।

आसामिति । आसामेवोक्तनाम्नीनां भूमीनां नामान्त-

राणि अन्यानि नामानि उच्यन्त इति शेषः, तान्येवाह ।

सुमुक्षा च समक्षा च परीक्षा च परोक्षका॥ २ ॥

मुमुक्षेति । मुमुक्षा मोक्तुं संसारबन्धनादिच्छा मुमुक्षा प्रथमा भूमिका ज्ञेया, च पुनः समक्षा सम्यगक्षं समीचीनं विचाररूपं नेत्रं यस्यां सा तथोक्ता द्वितीया, च पुनः परीक्षा परीक्षणं परीक्षा मननं तदस्यामस्तीति सा तथोक्ता तृतीया, च पुनः परोक्षका परोक्षं परोक्षतया ज्ञातं कं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ता चतुर्थी ज्ञेया ॥ २॥

अपरोक्षा महादीक्षा पराकक्षेति सप्त ताः ।

प्रथमा त्वधिकाराख्या द्वितीया श्रवणात्मिका ॥ ३॥

अपरोक्षेति । अपरोक्षा न परोक्षं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ता ब्रह्मसाक्षात्कारवतीत्यर्थः, पञ्चमी; महादीक्षा महत्यनवच्छिन्ना दीक्षाऽहं ब्रह्मेति दीक्षणं संस्कारविशेषो यस्यां सा तथोक्ता षष्ठी ज्ञेया, तथा पराकक्षा परोत्कृष्टा ब्रह्मप्राप्तेः कक्षा द्वारभूता सप्तमी, इत्येवं ता भूमिकाः सप्त सप्तविधा ज्ञेयाः, पुनश्च ग्रन्थान्तरस्थितं भूमिकानामभेदमाह प्रथमेति, अधिकाराख्याऽधिकारित्वं सैवाख्या नाम यस्याः सा तथोक्ता प्रथमा प्रमथभूमिका ज्ञेया, तथा श्रवणात्मिका श्रवणं वाक्यानामादिमध्यावसानेषु एकस्मिन्ब्रह्मैक्यलक्षणेर्थे तात्पर्यप्रतीतिरित्युक्तलक्षणोऽर्थ आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता द्वितीया भूमिका ज्ञेया ॥ ३ ॥

तृतीया मननप्राया निदिध्यासश्चतुर्थिका ।

साक्षात्कारः पञ्चमी स्यात्षष्ठी परिणतिः स्मृता ॥४॥

तृतीयेति । मननप्राया मननं श्रुतार्थस्य युक्त्या संभावितत्वानुसन्धानं मननमित्युक्तलक्षणं प्रायं बहु यस्यां सा प्रायश-

ऽदोत्राकारान्तः सा तृतीया ज्ञेया, निदिध्यासः श्रुतार्थस्य सजातीयप्रत्ययानुवृत्तिर्विजातीयप्रत्ययरहितेत्युक्तलक्षणो विपरीतभावनानिवर्तको निदिध्यासो वृत्तिविशेषः सा चतुर्थिका चतुर्थभूमिका ज्ञेया, साक्षात्कारः साक्षात्करोतीति साक्षात्कारो जीवब्रह्मैक्याऽव्यवहितानुभवरूपा वृत्तिः सा पञ्चमी भूमिका ज्ञेया, परिणतिस्तस्मिन्नेव जीवब्रह्मैक्ये परिणतिः परिणामरूपा वृत्तिः सा षष्ठी भूमिका स्मृता मुनिभिरिति शेषः ॥ ४ ॥

सप्तमी तु परा काष्ठा सैव तुर्यमितीरिता ।
प्रथमायां तु विद्यार्थी द्वितीयायां पदार्थवित् ॥५॥

सप्तमीति । पराकाष्ठा तु जीवब्रह्मैक्यार्थपरिणतिरूपा वृत्तिरेव परा काष्ठा निरतिशयसुखरूपेण गाढं परिणता सती सप्तमी भूमिका ज्ञेया, सैव सप्तम्येव तुर्यमिति तुर्येत्येवं नाम्नेरिता कथिता, एवं भूमिकानामान्यभिधायेदानीं तास्वारूढपुरुषलक्षणप्रतिपादनेन तासां लक्षणं विस्तरेण प्रतिपादयितुं तास्वेवारूढलक्षणं संक्षेपेणाह द्वाभ्यां, प्रथमायां प्रथमभूमिकायां जिज्ञासाऽऽख्यायामारूढो विद्यार्थीति विद्यां जीवब्रह्माभेदापरोक्षज्ञानमर्थयते तच्छीलो भवति, तु पुनर्द्वितीयायां विचाराख्यायां भूमिकायामारूढः पदार्थवित्पदानि तत्त्वमसीत्यादीनि तेषामर्थौ वाच्यलक्ष्यौ तत्त्वमोर्द्वयोरैक्यं चासिपदस्येत्यादयस्तान्वेत्तीति स तथोक्तो भवति ॥ ५ ॥

निःसंशयस्तृतीयायां चतुर्थ्यां पण्डितो भवेत् ।
प्राप्तानुभूतिः पञ्चम्यां षष्ठ्यामानन्दघूर्णितः ॥६॥

निःसंशय इति । तनुमानसानाम्न्यां तृतीयभूमिकायां निःसं-

शयो निर्गताः संशया यस्मात्स तथोक्तो भवति, चतुर्थ्यां चतुर्थभूमिकायां सत्त्वापत्तिनाम्न्यामारूढः पण्डितः समस्तपदपदार्थेषु समबुद्धिर्भवेत्स्यात्, तथा पञ्चम्यां पञ्चमभूमिकायामसंसक्तिनाम्न्यामारूढः प्राप्तानुभूतिः प्राप्ता लब्धाऽनुभूतिर्जीवात्मैक्यस्यानुभवो येन स तथोक्तो भवति, तथा षष्ठ्यां षष्ठभूमिकायां पदार्थाभाविनीनाम्न्यामारूढः पुरुष आनन्दघूर्णित आनन्देन भूमानन्देन घूर्णितो व्याप्तो भवेदानन्दानन्यास्वादी भवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी सहजा तुर्या तुर्यातीतमतः परम् ।
भूमिका त्रितयं पूर्वं त्वत्र जाग्रदिति स्मृतम् ॥७॥

सप्तमीति । सप्तमी सप्तमभूमिका तुर्यैतन्नाम्नी सहजा सहजस्वभावा तदारूढः सहजानन्दवान्भवतीत्यर्थः, अतः परं तुर्याख्यसप्तमभूमेः परमुत्कृष्टन्तदस्पृष्टन्तदन्यच्च तुर्यातीतं तुर्यायाः सप्तमभूमेरतीतमस्पृष्टं तत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः, एवं सप्तभूमिकास्वारूढलक्षणं संक्षेपतः प्रदर्श्येदानीं सप्तमभूमेस्तुर्यशब्दवाच्यत्वं यदुक्तं तद्विशदयितुं सप्तभूमिकासु चतस्रोऽवस्था दर्शयति सार्धाभ्यां भूमिकात्रितयमिति, अत्र तु अत्र ज्ञानेऽपि पूर्वं प्रथममवस्थात्रितयमवस्थानां भूमिकानां त्रितयं त्रिकं जिज्ञासाविचारातनुमानसाख्यं जाग्रदिति जाग्रन्नाम्ना स्मृतं प्रोक्तं मुनिभिरिति शेषः ॥ ७ ॥

कुत इत्यत आह ।

जिज्ञासोरत्र संसारो यथापूर्वं यतः स्थितः ।
चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥८॥

जिज्ञासोरिति । यद्यस्मात्कारणादत्र भूमित्रये जिज्ञासो-

यादृशो यस्य संस्कारस्तादृशी तस्य वासना।
संसारसंस्कारवतो मुमुक्षा जायते कथम् ॥ ११ ॥

यादृश इति। यस्य पुरुषस्य यादृशो यद्वत्संस्कारः पूर्वजन्मकर्मजन्यो वासनाविधानकारणं भवति तस्य पुरुषस्य वासनेच्छाविशेषस्तादृशी तद्वद्भवेत्तत्र संसारसंस्कारवत इदानीं संसारप्रवृत्तस्य पूर्वमपि संसारसंस्कार एवानुमीयतेऽतस्तद्वतः पुरुषस्य मुमुक्षा मोक्षेच्छा कथं केन कारणेन जायते भवति। अत्रायं प्रयोगः, अयं संसारसंस्कारवान्भवितुमर्हति संसारे प्रवर्तमानत्वाज्जाग्रत्संसारसंस्कारेण स्वप्नसंसारप्रवृत्तवदिति, इह जन्मनि संसारप्रवृत्तस्य पूर्वजन्मन्यपि संसारसंस्कारेणैव भाव्यमिति तस्य न मोक्षमार्गे प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः॥११॥

ननु विषयसुखलोभेन विषयज्ञानेन विषयसाधनप्रवृत्तिवन्मोक्षविषयकज्ञानेनैव मोक्षेच्छया मोक्षसाधनेषु प्रवृतिः स्यादित्याशङ्क्य तस्याज्ञानित्वाद्विषयप्रात्यक्ष्येण मोक्षस्य चाप्रात्यक्ष्येणाऽपि तन्न भवतीत्याशयेनाह।

मोक्षे तु विषयो नास्ति सुखं न विषयैर्विना।
इति मूढधियां पूर्वं मुमुक्षैव कथं भवेत् ॥ १२ ॥

मोक्षेत्विति। विषयस्तु सुखसाधनभूतो विषयश्च मोक्षे वेदान्तप्रतिपाद्ये मोक्षाख्ये ब्रह्मणि नास्ति न विद्यते सुखं शर्मापि विषयैर्विना सुखकारणभूतविषयानृते न नास्तीति एवं मूढधियां मूढाऽज्ञानवती धीर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्येषां तेषां विपरीतज्ञानिनामित्यर्थः, मुमुक्षैव मोक्षेच्छैव पूर्वं प्रथमं कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपि भवेदत एवाज्ञा-

नभूभ्योऽज्ञानिनः ज्ञानभूम्यवतरणं केन हेतुना स्यात्तत्कथ्यतामिति प्रश्नतात्पर्यम् ॥ १२ ॥

एवं प्रश्नमुत्थाप्य तदुत्तरं वक्तुमाह ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्राज्ञानभूमिकाभ्यो ज्ञानभूम्यवतरणकारणप्रश्न इत्यर्थः, उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः, तदेवाह ।

निष्कामा वा सकामा वा भक्तिर्विष्णोः शिवस्य वा ।
सप्रेम हृदये जाता मुमुक्षाकारणं हि तत् ॥ १३ ॥

निष्कामेति । विष्णोर्जगद्व्यापकस्य परमात्मनः साकारस्य विष्णुरूपस्य वा शिवस्य वा सुखरूपस्याहन्तादिसाक्षिणस्त्वंपदलक्ष्यस्य वा निष्कामा निर्गतः कामो हेतुर्यस्याः सा तथोक्ता तदभावपक्षद्योतको वाशब्दः, सकामा वा काम इच्छाविषयभोगानां तेन सहिता वा सप्रेम प्रेम स्नेहस्तेन सहितं यथा तथा हृदयेन्तःकरणे भक्तिर्भजनानुरागवती वृत्तिर्जातोत्पन्ना चेत्तत्तदेवेत्यर्थः, मुमुक्षाकारणं मुमुक्षायां हेतुर्भवति हि प्रसिद्धमेतन्नारदादिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्थानभेदेनापि कृतस्य विशिष्टतपसो मोक्षेच्छाहेतुत्वमाह ।

कदाचिच्छुद्धभावेन गङ्गातीरे तपः कृतम् ।
तत्पुण्यपरिपाकेन मुमुक्षा जायते सताम् ॥ १४ ॥

कदाचिदिति । कदाचिदिह निष्कामत्वेनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा शुद्धभावेन निष्कामतया गङ्गातीर उपलक्षणमेतत्कस्मिंश्चिद्गङ्गाद्युपलक्षिते पुण्यस्थाने तपः शीतोष्णादि सहिष्णुतया स्वस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानं कृतमाचीर्णं तत्पुण्य-

परिपाकेन तस्य पुण्यस्य तपःपुण्यस्य परिपाकः फलदाने प्रवृत्तिस्तेन सतां शुद्धान्तःकरणानां मुमुक्षा मोक्षेच्छा जायत उत्पद्यते ॥ १४ ॥

कारणान्तराण्याह ।

विदुषां वीतरागाणामन्नपानादिसेवया ।
सङ्गत्या प्रणयेनापि मुमुक्षाऽऽकस्मिकी भवेत् ॥ १५ ॥

विदुषामिति । वीतरागाणां वीतो रागो विषयस्नेहो येषां तेषां विदुषां विवेकिनां ज्ञानिनामित्यर्थः, अन्नपानादिसेवयाऽद्यते तदन्नं यवगोधूमादिकं सिद्धमन्नं वा पीयते तत्पानं जलादिकं ते आदिनी येषां दर्शनसंभाषणादीनां ते तथोक्तास्तेषां सेवाङ्गीकारस्तया तेषामेव सङ्गत्या समागमेन प्रणयेनापि नमस्कारेण चाकस्मिक्यकस्माद्भवाऽऽकस्मिकी कारणाननुसन्धानपूर्विकेत्यर्थः, मुमुक्षा मोक्षविषयिणीच्छा भवेत्स्यात् ॥ १५ ॥

आकस्मिकमोक्षेच्छोत्पत्तौ गीतापि प्रमाणमस्तीत्याह ।

तदुक्तम् ।

तदिति । तदाकस्मिकमोक्षेच्छाजन्म गीतायां भगवद्गीतायामुक्तं कथितं, केन वाक्येनेत्याशङ्क्य तद्वाक्यं पठति ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ १६ ॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणामधीतवेदवेदाङ्गस्तदर्थज्ञः शमादिगुणवान्पापभीरुर्युवा दृढः सङ्कल्पितविषयप्राप्तिमान्बलवांश्चैनादृशस्य सप्तद्वीपवती पृथिवी राज्यं धनधान्यसमृद्धिमद्यदि स्यात्तर्हि स मनुष्य इत्युच्यते तादृशानां

मनुष्याणां सहस्रेषु सहस्रसङ्ख्येषु बहुसङ्ख्येषु मध्ये कश्चित्कोपि विरलः सिद्धये मुक्त्यर्थं यतति निष्कामकर्मादिविचारान्तेषु सम्यक्प्रवर्त्तते यततामपि तादृशयत्नं कुर्वतामपि बहूनां मध्ये कश्चिद्विरलः सिद्धो मुक्तो भवति तादृशानां मध्ये कश्चिद्विरलो मामात्मानं यथार्थभूतं तत्त्वतस्तात्त्विकरूपेण वेत्ति जानाति अस्मिन्नर्थे श्रुतिरपि 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यन्न विद्युरि'ति, अन्यापि 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नि'ति ॥ १६ ॥

वासिष्ठवाक्यमपि प्रमाणयितुमाह ।

तथा च वासिष्ठे ।

तथाचेति । तथा च तथैव वासिष्ठे वासिष्ठनाम्नि ग्रन्थ उक्तमिति शेषः, कथितमित्यर्थः । केन वाक्येनेत्याशङ्कायां तद्वाक्यं पठति ।

चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ।
अनेकजन्मनामन्ते विवेकी जायते पुमान् ॥१७॥

चलेति । चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवच्चलौ चञ्चलौ यावर्णवावर्णसा जलेन वातो गच्छतस्तावर्णवौ तरङ्गौ पूर्णोदरादित्त्वात्सलोपस्तयोर्युगं युग्मं तस्यच्छिद्रं मध्यवर्त्याकाशं तत्र स्थितो यः कूर्मः कमठस्तस्य कच्छपस्योभयपार्श्वे बहुकालं निरन्तरं तरङ्गकृतताडनेन विह्वलत्वे ग्रीवाप्रवेशो ग्रीवा कण्ठस्तदुपलक्षिततदाद्यङ्गप्रवेशो यथा जायते तद्वत्पुमान्पुरुषाऽनेकजन्मनामनन्तजन्ममरणोपलक्षितसुखदुःखानां स्पर्शेन खिन्नस्तदन्तःकरणबाह्यकरणानि स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्त्य विवेक्यात्मानात्मविवेकवाञ्जायते भवति ॥ १७ ॥

निष्कामत्वेन कृतानामुपास्तिसहितानां कर्मणामपि मोक्षहेतुभूतज्ञानेच्छाकारणत्वमाह ।

सोपास्तीनां कर्मणां तु चित्तशुद्धिः फलं मतम्।
वेदनेच्छा वेदनं वा चित्रा सत्कर्मणां गतिः ॥ १८ ॥

सोपास्तीनामिति। सोपास्तीनामुपासनासहितानां कर्मणां स्वस्ववर्णाश्रमोचितक्रियाणां तु अन्यफलेषु सत्स्वपि तद्विलक्षणं चित्तशुद्धिश्चित्तस्यान्तःकरणस्य शुद्धी रागादिमलविसर्जनमेव फलं मुख्यप्रयोजनं मतमिष्टं ज्ञेयम्, अन्तःकरणस्यातीव मलविसर्जने सति तेषामेव कर्मणां वेदनेच्छा वेदनं ज्ञानं तस्येच्छा स्पृहा जिज्ञासेत्यर्थः, तदेव फलं भवति, ततोप्यतिशयान्तःकरणशुद्धौ सत्यान्तेषामेव कर्मणां वेदनं वा ज्ञानमेव फलं भवति, ननु बन्धहेतूनां कर्मणां मुक्तिकारणं ज्ञानं कथं फलं स्यादित्याशङ्क्याह चित्रेति, सत्कर्मणां काम्यानां निष्कामानां वा सत्कर्मणां विध्युक्तकर्मणां गतिः फलं चित्राऽऽश्चर्यरूपास्ति कर्कट्यादिषु काम्यतपसोपि मुक्तिहेतुज्ञानलाभः श्रूयते वासिष्ठे, दाशूरेपि मौढ्यग्रस्तत्वेपि वह्न्याराधनेन तद्दत्तकदम्बवृक्षस्थित्या तत्रैव कर्म कृत्वान्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानं जातमित्यादि च, तस्मादुपास्तयः कर्माण्यपि मुमुक्षाकारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

साम्प्रदायिकैर्वेदान्तेषु कर्मणोङ्गीकृतत्वादपि कर्मणो मुमुक्षाहेतुत्वं ज्ञेयमित्याशयेनाह

वेदान्तैरपि जिज्ञासोस्तस्मात्कर्मोररी कृतम्।
श्रद्धा चित्तस्य शान्तिश्च दान्तिश्चोपरमस्तथा।
मुमुक्षा साधनानां हि संपत्प्रथमभूमिका ॥ १९ ॥

वेदान्तैरपीति। यतो ज्ञानसाधनं कर्म तस्मात्कारणाद्वेदान्तैरपि उपनिषदादिभिर्ज्ञानप्रधानफलप्रतिपादकैरपि ग्रन्थैर्जि-

ज्ञासोर्ज्ञानेच्छोरन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानेच्छादार्ढ्यार्थं कर्म स्वस्ववर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकं प्रायश्चिताख्यमुररीकृतमङ्गीकृतमतोपि ज्ञानेच्छाहेतुत्वं कर्मणः सिद्धमिति भावः।

एवं मुमुक्षाकारणानि प्रदर्श्येदानीं तदारोहणाय तत्साधनभूतां सम्पदं प्रथममाह।

श्रद्धेति। श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासस्तथा चित्तस्यान्तःकरणस्य शान्तिर्निर्वासनत्वं च पुनर्दान्तिर्बाह्येन्द्रियाणां निग्रहः पुनरुपरमः सर्वविषयेषु विरसता तथा यद्वन्मुमुक्षाभूमिरुत्तरभूमीनां तथेयमपि मुमुक्षा साधनानां जिज्ञासाख्यभूमेः साधनानां कारणभूतानां सम्पत्प्राप्तिः प्रथमभूमिका जिज्ञासायाः प्रथमसाधनभूता तदारोहणार्थं वेदिका ज्ञेया, तुपदेनोक्तसर्वसाधनेभ्य एतस्या आवश्यकत्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

ततोप्यन्तरङ्गमावश्यकं साधनमाह।

गुरूपसदनं पूर्वं कर्त्तव्यं हि मुमुक्षुणा।
गुरुमेवाभिगच्छेच्च विज्ञानार्थमिति श्रुतिः ॥ २० ॥

गुरूपसदनमिति। पूर्वं प्रथमं मुमुक्षुणा मोक्षेच्छुना गुरूपसदनं गुरोर्वेदान्तवक्तुरुपसदनं सेवकतया समीपस्थानं कर्त्तव्यङ्कार्यं हि श्रुतौ प्रसिद्धमेतत्। तामेव श्रुतिमर्थतः पठति गुरुमिति, विज्ञानार्थं ज्ञानप्राप्त्यर्थं गुरुमुक्तलक्षणं दैशिकमेवेति तं विना ज्ञानं न स्यादिति सूचितम्, अभिगच्छेच्छरणं भूयादिति एवं श्रुतिरस्तीति शेषः ॥ २० ॥

एवं मुमुक्षारोहणे हेतूंस्तत्साधनान्युक्त्वेदानीं जिज्ञासाभूमिकारूढलक्षणनिरूपणेन जिज्ञासालक्षणानि वक्तुमाह।

तल्लक्षणानि ।

तस्या जिज्ञासाया लक्षणानि चिह्नानि उच्यन्त इति शेषः । तान्येवाह नवभिः ।

मोक्ष एव ममास्त्वीश मास्तु संसारदर्शनम् ।
इति यः सुदृढो भावो मुमुक्षालक्षणं हि तत् ॥ २१ ॥

मोक्ष इति । हे ईश हे अन्तर्यामिन्मम मे मोक्षेच्छोर्मोक्ष एव मुक्तिरेव केवलमस्तु भवतु संसारदर्शनं संसारस्य संसारकारणस्याज्ञानस्य तत्कार्यस्य विक्षेपस्यापि दर्शनं प्रतीतिर्मास्तु मा भवतु इत्येवं प्रकारेण सुदृढोऽनवच्छिन्नो यो यत्प्रकारको भावोन्तःकरणप्रीतिः सोऽस्तु भवतु इति यत्प्रार्थनं तन्मुमुक्षालक्षणं मुमुक्षाया जिज्ञासाभूमेर्लक्षणं चिह्नं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

लक्षणान्तरमाह ।

पुण्यक्षेत्रेषु या बुद्धिः पुण्यतीर्थेषु या रुचिः ।
मोक्षधर्मेषु या श्रद्धा मुमुक्षाल० ॥ २२ ॥

पुण्यक्षेत्रेष्विति । पुण्यक्षेत्रेषु पुण्यानि पवित्राणि यानि क्षेत्राणि कुरुक्षेत्रादीनि तेषु या बुद्धिर्निश्चयविशिष्टान्तःकरणप्रीतिः, किञ्च पुण्यतीर्थेषु या रुचिः पुण्यानि पवित्राणि यानि तीर्थानि पुष्करादीनि तेषु या रुचि प्रीतिः, किञ्च मोक्षधर्मेषु मोक्षस्य मुक्तेर्ये साधनभूता धर्मा निष्कामधर्मा गुरुसेवनादिविवेकान्ता वा तेषु श्रद्धा विश्वासो या प्रसिद्धा तद्धि तदपि मुमुक्षालक्षणं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

अथान्यदप्याह ।

यतः कुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ।

चिन्तयंस्तस्य तात्पर्यं मुमुक्षा० ॥ २३ ॥

यत इति । यतः कुतश्चिद्यत्र कुत्रापि मिलितानि ततस्ततोपि ज्ञानशास्त्राणि वेदान्तशास्त्रगतग्रन्थानानीय संगृह्यावेक्षेतवलोकयति तस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमर्थं चिन्तयन्विचारयन्सन्तिष्ठति तदेतद्धि प्रसिद्धं मुमुक्षालक्षणं जिज्ञासाभूमिकायाश्चिह्नं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

अन्यान्यपि लक्षणान्याह ।

महतापि प्रयत्नेन कुर्यात्पण्डितसङ्गतिम् ।
संस्थापयित्वा मूर्धानं तेषां चरणपङ्कजे ॥ २४ ॥

महतेति । तेषां विदुषां चरणपङ्कजे चरणोऽङ्घ्रिरेव पङ्कजं कमलं तस्मिन् पङ्कजपदेन यथा भ्रमरः कमल आसक्तस्तथायं मुमुक्षुर्गुरुचरण आसक्तो भवेदिति सूचितमत्र मूर्धानं शिरः संस्थापयित्वा समर्प्य महतापि अखण्डेनैव प्रयत्नेन पौरुषेण विघ्नानविगय्य प्रयत्नः कार्य इति विशेयः, पण्डितसङ्गतिं पण्डितानां विवेकिनां सङ्गतिं सह वासं कुर्यात्कर्तव्यो मुमुक्षूणां सर्वदैव गुरुसेवा विहितेति भावः ॥ २४ ॥

किञ्च ।

प्रश्नान्मनोगतान्पृच्छेत्स्वाज्ञानं च प्रकाशयेत् ।
तेषामुत्तरवाक्यानां तात्पर्यं हृदि भावयेत् ॥२५॥

प्रश्नानिति । मनोगतान्मनसि स्थितान् प्रश्नान्प्रष्टव्यार्थान्पृच्छेत्कुर्यादित्यर्थः, च पुनः स्वाज्ञानं स्वस्यात्मनोऽज्ञानं प्रकाशयेद्विवेकिनामग्रे प्रकटयेत्ततस्तेषां विवेकिनामुत्तरवाक्यानां प्रतिवाक्यानां तात्पर्यमर्थं हृदि अन्तःकरणे भावयेद्-

१ आशयः ।

विचारयेदिदमपि मुमुक्षालक्षणं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

अन्यच्च ।

नाधर्मो रोचते यस्य यस्य धर्मे सदा रुचिः ।
काम्यधर्मे न च श्रद्धा मुमुक्षालक्षणं हि तत्॥२६॥

नेति । यस्य पुरुषस्याऽधर्मोऽविहिताचरणरूपो न रोचते न प्रियो भवति, किञ्च यस्य पुरुषस्य धर्मे श्रुतिस्मृत्युदिताचारलक्षणे सदा सर्वदा सम्पद्यापदि च रुचिः प्रीतिरस्ति, किञ्च काम्यधर्मे ऐहिकपारलौकिकविषयसाधनभूते श्रुतिस्मृत्युदिताचारे न च नैव श्रद्धा विश्वासोऽनेनैवाहं सुखीकृतार्थश्च स्यामिति मतिरित्यर्थः, तदेतद्धि प्रसिद्धं मुमुक्षालक्षणं ज्ञेयम् ॥२६॥

अन्यच्च ।

रागद्वेषमदक्रोधलोभमत्सरवृत्तिषु ।
स्वभावादग्लानिमाप्नोति मुमुक्षालक्षणं हि तत् ॥ २७॥

रागेति । रागद्वेषमदक्रोधलोभमत्सरवृत्तिषु रागः स्त्र्यादिषु स्नेहो द्वेषोस्तेष्वेव प्रतिकूलेष्वप्रीतिर्मदो देहाद्यहन्तया स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिः क्रोधो रोषो लोभस्तृष्णा मत्सरः परोत्कर्षासहनमेतासु वृत्तिषु स्वभावात्सहजतयैव न तु दोषदृष्ट्या ग्लानिं वैरस्यमाप्नोति याति तदेतद्धि प्रसिद्धं मुमुक्षालक्षणं ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

एतल्लक्षणबोधने शृङ्गारश्लोकं वक्तुमाह ।

तत्र श्लोकः ।

तत्रेति । तत्र मुमुक्षालक्षणनिरूपणे श्लोकोऽस्तीति शेषः, जातित्वादेकवचनं श्लोकौ स्त इत्यर्थः । तमेवाह ।

प्रेक्षितुं न विजानाति प्रेक्षणे कुरुते मनः ।
लज्जां जहाति नैवेयं वयःसन्धिरयं किल ॥ २८ ॥

प्रेक्षितुमिति । इयं सन्निकृष्टा पुरो दृश्यमाना काचिन्नायिका पतिं स्वेष्टं भर्तारं प्रेक्षितुं द्रष्टुं न विजानाति न वेत्ति मनश्च सङ्कल्पविकल्परूपा वृत्तिः प्रेक्षणे अवलोकने कुरुते प्रेरयति मनोभिलषितपतिदर्शने दृशोऽप्रवृत्तौ हेतुमाह लज्जामिति, लज्जां त्रपां नैव जहाति नैव त्यजति तदेतल्लक्षणेन लक्षितोऽयं पुरो दृश्यमाननायिकायामारूढो वयःसन्धिर्बाल्ययौवनाख्यवयसोः सन्धिर्मध्यं किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यः, इदमेव लक्षणं मुमुक्षारूढबुद्धौ योज्यं, तथाहि प्रेक्षितुं वेदान्तशास्त्रं तत्प्रतिपाद्यमर्थं जीवब्रह्मैक्यरूपं द्रष्टुं न विजानाति न वेत्ति मूढत्वाल्लज्जालुत्वाल्लोकहास्यादिशङ्कया वा न प्रवर्त्तत इत्यर्थः, मनः सङ्कल्पविकल्परूपामन्तःकरणवृत्तिं प्रेक्षणे वेदान्तावलोकने तद्वक्तृगुरुदर्शनेपि कुरुते प्रेरयति, तर्हि कुतो न प्रवर्त्तते तत्रेत्यत आह लज्जामिति, इयं मुमुक्षुमतिः प्रकृता लज्जां त्रपां नैव जहाति नैव त्यजति तदेतल्लक्षणवानयं दृश्यमानो वयःसन्धिरज्ञानज्ञानलक्षितकालयोः सन्धिर्मध्यं किलेति निश्चयेन ज्ञेयः ॥ २८ ॥

तर्हि स सन्धावेव स्थिरो भवतूत्तरत्र प्रवृत्तः स्यान्नवेति सन्दिहानं प्रत्याह ।

चलिता स्वामिगेहाय वधूः खिद्यति रोदिति ।
इदमत्र समाधानं पदमग्रे दधाति यत् ॥ २९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे प्रथमभूमिकानिर्णयः ॥ २ ॥

चलितेति । वयःसन्धिमती स्त्री 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री

चे'ति कोशः, स्वामिगेहाय स्वामिनः पत्युर्गेहं गृहं तद्गन्तुं चलिता पितृगृहाद्बहिर्निःसृता सती खिद्यति खिन्ना भवति रोदिति अश्रुपातं करोति यदा तदेत्यध्याहार्यं तदाग्रे चलति वा नेति सन्देहेऽत्रास्मिन्संशये यत्पदमङ्घ्रिमग्रे पुरतो दधाति धत्ते तदिदं प्रत्यक्षं समाधानं प्रत्युत्तरं सन्देहनिवर्त्तकत्वाज्ज्ञेयं, तथा वधूर्बध्यति बन्धयति आत्मानं सा वधूर्बुद्धिः स्वामिगेहाय स्वामिनो जीवस्य गेहं निवासस्थानं निर्विकारमात्मरूपं गन्तुं चलिता पितृगृहात्पालकत्वात्पिता मोहस्तस्य गेहं कार्यरूपं देहत्रयं तत्कारणं महामोहश्च तस्माच्चालिता चलायमाना सती खिद्यति पूर्वस्नेहसंस्कारात्खिन्ना भवति रोदिति विरक्ततया रजःप्रधानां रागरूपां वृत्तिं च स्वस्यास्त्यजति अत्रान्तरत्र ज्ञानभूमिकासु आरोहति वा नवेति सन्देहे पदं यत्पद्यतेनेनेति पदं स्थानं स्थितिमित्यर्थः, अग्रे तूत्तरभूमिकासु क्रमेण दधाति धरति तदिदं प्रत्यक्षं समाधानं प्रत्युत्तरं सन्देहनिवर्त्तकं ज्ञेयम्॥२९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिभेदभास्करार्थप्रकाशान्तर्गतज्ञानभूमिकार्थप्रकाशे प्रथमभूमिकार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

एवं सविस्तरां सलक्षणां प्रथमभूमिकां निरूप्येदानीं चतुस्त्रिंशच्छ्लोकैर्द्वितीयां निरूपयितुमाह ।

अथ द्वितीया ।

अथेति । अथ जिज्ञासानिरूपणानन्तरं द्वितीया विचाराख्या भूमिका निरूप्यत इति शेष, तत्र तावद्द्वितीयभूमिकालक्षणान्याह पञ्चभिः ।

प्रकृतेर्लक्षणं त्वेतदिदं विकृतिलक्षणम्
स्वरूपं पुरुषस्येदं तद्विचारस्य लक्षणम् ॥ १ ॥

प्रकृतेर्गुणसाम्यावस्थारूपायाः कारणभूतायाः प्रकृत्याख्याया लक्षणं लक्षकं चिन्हमेतदिदमिति विकृतिलक्षणात्पुरुषलक्षणाच्च विविच्यैतदिति प्रत्यक्षतयानुभवति, तथा विकृतिलक्षणं विकृतेः कार्यवर्गस्य लक्षणं चिह्नमपीदमेतदिति प्रकृतिलक्षणात्पुरुषलक्षणाच्च विविच्यैतदिति प्रत्यक्षतयानुभवनं, तथा पुरुषस्यासङ्गोदासीनस्यात्मनः स्वरूपं स्वेनात्मना रूप्यते प्रकाशासङ्गरूपं चिन्हमिदमेतदिति प्रकृतिलक्षणाद्विकृतिलक्षणाच्च विविच्य साक्षात्करणं तदुक्तं विचारस्य लक्षणं चिन्हं ज्ञेयम् ॥१॥

अन्यदप्याह ।

इदं सत्यमिदं मिथ्या त्विदं चेत्यमियं हि चित् ।
इदं ब्रह्म त्वियं माया तद्विचारस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

इदमिति । सत्यं कालत्रयाबाधमात्मस्वरूपमिदमिति सदसती विविच्य सतो विलक्षणत्वेन साक्षात्करणं, तथा मिथ्या प्रकृतिविकृतिजातं सतो विविच्येदमेतदिति साक्षादसत्त्वेनानुभवनं, तथा चेत्यं चेतनाविषयजातं प्रकृतिविकृतिरूपमिदमिति चेतनतो विविच्येदमिति साक्षात्करणं, चिद्धि चेतनापि असङ्गकूटस्थस्वरूपेयमेषेति चेत्यादसद्रूपाद्विविच्य विलक्षणत्वेनानुसन्धानं, तथा ब्रह्म देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नं सच्चिदानन्दलक्षणमिदमेतदिति साक्षात्करणं, तथेयं माया माया तु अघटितघटनासमर्था शक्तिरपीयमेषेति ब्रह्मतो विविच्य साक्षादनुभवनं, तदेतद्विचारस्य लक्षणं ज्ञेयमिति पूर्ववत् ॥ २ ॥

किञ्च।

कस्मिन्निदं कुतश्चेदं किमिदं केन वा कृतम्।
कथमेतद्विलीयते तद्विचारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥

कस्मिन्निति। इदं दृश्यं कार्यकारणजातं कस्मिन्नाधारेऽस्ति सति वाऽसति, नाद्यः सदसतोराधाराधेयत्वायोगाद्, न हि खवृक्षस्य व्यावहारिकसत्त्वमाधारं दृष्टं श्रुतं वोपलभ्यते, नचासति असतो निरात्मकस्य व्यावहारिकसद्बाधारत्वायोगादतो जगदिदं निराधारकत्वेन दृश्यमानमपि मिथ्यैवेति निश्चयः, तथेदं दृश्यं कुतः कारणादुत्पन्नं किं सत उतासतः, न तावदाद्योऽसतो दृश्यस्य सत्कार्यत्वासम्भवाद्, नापि द्वितीयोऽसतः शून्यात्मकस्य व्यावहारिकसत्त्वेन प्रतीयमानस्य दृश्यस्य कारणत्वायोगात्, किञ्च जगतोऽसत्कार्यत्वे त्वसदसदिति प्रतीतिः स्याद्, न हि जगदसदसदिति प्रतीयतेऽतो जगतोऽसत्कार्यत्वं नेति निश्चयः, तथा किमिदमिदं दृश्यं किं सदुतासद्, न सदुत्पत्तिलयवत्त्वात्, सतो हि उत्पत्तिलयवत्त्वासम्भवाच्च, यतः श्रुतिरप्यसत्त्वं वदति 'अतोन्यदार्त्तमि'ति, अतश्चापवदति श्रुतिः, 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति, अतो न सन्नाप्यसदसतः शशशृङ्गादेरुत्पत्त्यादिमत्त्वस्यादृष्टत्वाद् जगतस्तूत्पत्तिस्थितिलया दृश्यन्ते सत्सदितिप्रतीतिविषयं चेदमतो नासत्, सदसत्त्वपक्षस्य विरुद्धत्वान्नोभयत्वमिति निश्चयः, तथा केन वा कर्त्रा कृतमिदं दृश्यजातमुत्पादितं, तथाहि—इदं सत्कर्तृकमुतासत्कर्तृकं, न तावत्सत्कर्तृकमसतः कार्यस्य सत्कर्तृकत्वायोगाद् न हि शशशृङ्गधनुषः सद्धनुष्कारकर्तृकत्वं दृष्टं नाप्यसत्कर्तृकं व्यावहारिकसत्प्रतीतिविषयस्य जगतोऽसत्कर्तृकत्वेऽसदसदिति प्रतीतिविषयत्वसम्भवाद् न च दृश्यमसदसदिति प्रतीयतेऽतो ना-

सत्कर्तृकत्वं जगत इति निश्चयः, तदिदं जगत्कथं केनोपायेन विलीयते विनश्येत कर्मणोत योगेनऽथवा ज्ञानेन, न तावत्कर्मणा मिथ्याभूतस्य जगतः कर्मनाश्यत्वायोगान्न हि रज्जुसर्पो दण्डादिताडनरूपकर्मणा विनाशितो दृष्टोऽतो न कर्मनाश्यं जगद्, न तावद्योगेन योगस्यापि कर्मसहायत्वेन द्वैतविनाशकत्वासम्भवात् कचिद्योगेन विनष्टत्वेन प्रतीतावपि बीजसत्वाच्च तस्मात्परिशेषाज्ज्ञानेनैव नश्येतेति निश्चयः, अथवेदं दृश्यं सदाधारकं रज्जुसर्पादेरज्ज्वाधारत्ववत्, तथेदं दृश्यं स दुत्पन्नं रज्जूत्पन्नरज्जुसर्पवत्, तथेदं सद्धसतादित्येवं विचार्यमाण उत्पत्यादिमत्त्वेनासदेवेति निश्चयः, तथाऽसत्कर्तृकत्वेऽसन्ता सत्त्वात्सत्कर्तृकमेवेन्द्रजालिककर्तृकेन्द्रजालवद्, इदं कथं विलीयेतेति विचार्यमाणे ज्ञानेनैवेति निश्चयस्तदेतदिति व्याख्यातम् ॥३॥

किञ्च ।

क ईश्वरश्च को जीवः का मुक्तिः किन्तु बन्धनम् ।
किं द्वैतं कथमद्वैतं तद्विचारस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥

क इति । ईशनादिशक्तिमानीश्वरः क इति सन्दिह्य विचार्य चेशनादिशक्तिमान्सर्वज्ञः सर्वकरणान्तर्यामी विद्योपाधिको निमित्तकारणमित्यादिलक्षणैर्लक्षितः पुरुषविशेष इति निश्चयः, जीवश्च क इति संदिह्याविद्योपाधिकः किञ्चिज्ज्ञादिलक्षणवान्कूटस्थसाक्षिचिदात्मसहितो बुद्धिस्थश्चिदाभासो जीव इति निश्चयः, तस्य च का मुक्तिर्मोक्षः कः किंस्वरूपमिति सन्दिह्य कूटस्थरूपेण ब्रह्माभिन्नं यथा भवति तथा स्थितिरेव मुक्तिरिति निश्चयः, तथा बन्धनं तु बन्धनमपि किं किंरूपमेवं सन्दिह्योक्तात्मरूपविपर्ययेणावस्थानं बन्धनमिति निश्चयः, तथा

किं द्वैतं द्वैतं किंरूपमिति सन्दिह्य पृथक्सत्त्वाभावादसद्रूपमिति निश्चयः, तथाऽद्वैतं द्वैतरहितमात्मस्वरूपं कथं केन प्रकारेणास्तीति सन्दिह्य सर्वदा द्वैतानुत्पत्तिमत्त्वादसङ्गत्वाच्चात्मरूपं द्वैतास्पृष्टमिति निश्चयः, तदेतद्विचारस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

नित्यानित्यविवेकेन नित्यवस्तुनि वस्तुता ।
अनित्ये तुच्छताबुद्धिस्तद्विचारस्य लक्षणम् ॥५॥

नित्येति । नित्यानित्यविवेकेन नित्यमात्मस्वरूपमनित्यमनात्मस्वरूपं प्रकृतिविकृत्यादि तयोर्विवेको विवेचनं तेन नित्यवस्तुनि नित्यं त्रिकालाबाध्यं यद्वस्तु आत्मस्वरूपं तस्मिन् वस्तुता सत्यत्वप्रतीतिः, ततोऽनित्येऽनात्मनि मायायां तत्कार्ये जगति च तुच्छताबुद्धिस्तुच्छत्वमुदासीनविषयत्वं तस्य बुद्धिर्निश्चयः, तदेतद्विचारस्य लक्षणं ज्ञेयं पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रौढविचारलक्षणमाह ।

एवमभ्यासयोगेन विदुषां मनसा सह ।
जायते ब्रह्मवादो यः सा तु प्रौढविचारणा ॥ ६ ॥

एवमिति । विदुषां विवेकिनामेवमुक्तरीत्याऽभ्यासयोगेनाभ्यासः पुनः पुनरावर्त्तनं तस्य योगः सम्बन्धस्तेन कृत्वा मनसा सहान्तःकरणेन समं यो ब्रह्मवादो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म तस्मिन्वादः पश्यन्त्याख्यवाचा सम्भाषणं जायते भवति सा तु सा च प्रौढविचारणा प्रौढा दृढा विचारणा विचारो ज्ञेया ॥ ६ ॥

तामेव शिष्यबुद्धिरोहायोदाहरति स्वयमित्यादिभिः केवलं ब्रह्म तिष्ठतीत्यन्तैरष्टाविंशतिभिः श्लोकैः ।

स्वयं प्रकाशरूपोऽयं पृष्टः कोसीति संवदेत्।
अहमज्ञो न जानामि मामहं कोहमित्युत ॥ ७ ॥

स्वयमिति। अयं जीवः स्वयं प्रकाशरूपो वस्तुतः स्वतोऽन्यप्रकाशनिरपेक्षतया प्रकाशरूपः प्रकाश एव रूपं मूर्त्तिर्यस्य स तथोक्तोपि केन चिज्ज्ञानिना प्रसङ्गेन त्वं कोसीति त्वं किंरूपोसीत्येवं पृष्ट आक्षिप्तः सन्मामात्मानमहं जीवोऽहमहमित्येवं सर्वदा व्याप्रियमाणः कः किंरूपः किं देहरूप उतेन्द्रियरूपः किं वा प्राणरूपोऽथवा मनोरूपो किंवा बुद्धिरूपः किं वाहङ्काररूपः किं वाज्ञानरूपः, एवं निश्चयेन न जानामीत्यत हेतोरहमज्ञोऽज्ञानमेवेति सम्वदेत्प्रतिवचनन्दद्यात् ॥ ७ ॥

तत्र प्रतिवचने विचारो यथा कर्तव्यस्तथाह।

आत्मभानादृते नाहमज्ञ इत्युक्तिसम्भवः।
आत्मानमेव नो वेत्ति तर्ह्ययं जड एव हि ॥ ८ ॥

आत्मभानादिति। देहादिनिरासक्रमेण बुद्धिपर्यन्ते सर्वस्मिन्निरस्तेप्यात्मज्ञानाभावेनाहमज्ञ इत्युक्तावात्मभानादृतेऽहङ्कारारोपाधिष्ठानमात्मा तस्य भानात्प्रकाशनादृत आत्मभानं वर्जयित्वाऽहमज्ञ आत्मन्यारोपितस्याज्ञानविशिष्टस्याहमः स्फूर्तिर्न स्यात्तां विना च तद्विषयकाज्ञोहमित्युक्तिर्भाषणं तस्याः सम्भवः सम्भावना न भवतीत्यर्थः, 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुत्या वचनविषयज्ञानं विना वाचकशब्दानुच्चारस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः, ननु केवलात्मज्ञानाभावेपि अज्ञानभानेन तद्विशिष्टाहंपदवाच्यात्मज्ञानेन वाज्ञोहमित्येवं प्रतीतिसम्भवात्तया चाज्ञोहमित्युक्तिः सम्भवेदित्याशङ्कात्माभानेऽङ्गीकृतेपि तेनात्मनो जडत्वेन घटादिवदज्ञाहंभावस्यापि प्रकाश-

कत्वासम्भवात्प्रकाशाभाव इत्याशयेनाहात्मानमिति, आत्मान-मेवाज्ञानमहङ्कारञ्च त्यक्त्वा केवलमात्मानं नो वेत्ति न जानाती-ति चेत्तर्हि तस्मिन्पक्षे हि अपि अयमात्मा जड एवाभानरूप एव केवलं भवेद्धि प्रसिद्धमेवेदं स्वतोऽभानरूपेषु घटादिषु ॥८॥

इष्टापत्तिर्जगदभानेनेत्याशङ्क्य जगदान्ध्यप्रसङ्गेन दूषयति ।

जडत्वाच्च घटादीनि कथमेव प्रकाशयेत् ।
तस्मादयं स्वमात्मानं जानात्येवेति निर्णयः ॥ ९॥

जडत्वादिति । एवं चात्मन एवाभानेऽङ्गीकृते सति जड-त्वादभानरूपत्वादात्मा घटादीनि घटो जडत्वेन प्रत्यक्षः कुम्भ आदिः प्रथमो येषां पटादिवस्तूनां तानि वस्तूनि कथं केन प्र-कारेण प्रकाशयेत्प्रकाशितानि कुर्यान्न कथमपीत्यर्थः, जडस्य घटादेः पटादिप्रकाशकत्वाभाववत्त्वस्य प्रात्यक्ष्यात्तद्वदात्मनोप्य-भानरूपत्वेन जडत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्ग इति भावः, अतो भानमेव सर्वदात्मनोऽङ्गीकार्यमिति सिद्धान्तयति तस्मादिति, तस्मात्कार-णादयं जीवः स्वं स्वीयमात्मानं स्वरूपं जानात्येव वेत्त्येवेत्येवं निश्चयो निर्णयोऽस्तीत्येवं सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

ननु सर्वदाऽऽत्मभाने सिद्धेऽहमज्ञ इत्युक्तिवाच्यस्याहमज्ञ इति स्फुरणस्य कागतिरित्याशङ्क्याह ।

अथात्मानमसौ वेत्ति परन्तु न हि वेत्ति यत् ।
विशेषं स्वगतं तस्मात्स्वरूपज्ञानवानयम् ॥१०॥

अथेति । अथातः कारणादसावात्माऽत्मानं स्वस्व-रूपं वेत्ति जानाति परन्तु तथापि न वेत्ति न जानातीति हि-प्रसिद्धं यत्तत्स्वगतं स्वस्मिन्नेव स्थितं विशेषं स्वयंप्रकाशचिद्रू-पापेक्षया परप्रकाश्याचिद्रूपत्वाद्विशेषरूपमज्ञानमस्ति तस्माच्चेन

कारणेनायमात्मा स्वरूपाज्ञानवान्स्वस्यात्मनो रूपमसङ्गाद्वितीयस्वप्रकाशचिन्मात्रं तस्याज्ञानं तद्वान्भवति स्वस्मिन्नज्ञानमारोप्याज्ञानवानिव प्रतीयत इति भावः ॥ १० ॥

अत्र ब्रूमो विशेषोऽत्र नास्त्यवाच्ये तु चिद्घने ।
निर्विशेषस्वरूपेऽत्र विशेषं यदि वेत्ति सः ॥ ११ ॥

अत्रेति । अत्रात्मन्यज्ञानस्फूर्तौ ब्रूमः कथयामोऽत्रात्मनि चिद्घने सघनचिन्मात्रस्वरूपेऽवाच्ये वाचामविषये 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते, यद्वाचा नभ्युदितमि'त्यादिश्रुतिभ्यः, कल्पयितुरभावात्कल्पितस्यात्रावास्तवत्वाच्च विशेषः कल्पिताज्ञानस्वरूपो नास्ति न विद्यते तुपदेनात्यन्तासत्वं सूचितमज्ञानस्य, नन्वज्ञानस्य कल्पितत्वं कथं निश्चेयं तत्राह निर्विशेषेति, निर्विशेषस्वरूपे निःशेषं गतो व्यावृत्तो विशेषोऽज्ञानस्वरूपो यस्मात्स तथोक्तः स एव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तस्मिन्नत्रात्मनि स आत्मा विशेषमज्ञानस्वरूपं यदि यर्हि वेत्ति जानाति तर्हि ॥ ११ ॥

वेद्यत्वात्कल्पितः स्वस्मिंस्तेन किं तद्विचारणैः ।
निर्विशेषतया ज्ञातो निर्विशेषस्वरूपवान् ॥ १२ ॥

वेद्यत्वादिति । स विशेषः स्वस्मिन्नात्मनि अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति तल्लक्षणसत्त्वात्कल्पित आरोपितस्तत्र हेतुर्वेद्यत्वाद्वेदनविषयत्वात्तथा चायं प्रयोगः, अयं विशेष आरोपित आधारात्पृथगसत्त्वे सति वेदनविषयत्वान्मानोरथिकपुरवद्, अयमात्माऽनारोपितो विद्यमानत्वे सति अवेद्यत्वान्मनोरथकर्तृवत्, तेनाज्ञानस्य कल्पितत्वेन तद्विचारणैस्तस्य मिथ्याभूतस्य विशेषस्य विचारणैः किमस्य कारणं किं चास्य स्वरूपं किं चास्य कार्यमित्यादिविचारैः किं किं फलं न किमपीत्यर्थः,

तत्र बाधदृष्टिरेव कर्त्तव्या न विचारः कर्त्तव्य इति भावः,

ननु निर्विशेषात्मज्ञानमेव विचारस्य फलमस्तु तत्राह

निर्विशेषतयेति, यदि यर्हि निर्विशेषस्वरूपवान्निर्गतो विशेषोऽज्ञानरूपो यस्मात्तत्स्वरूपं यस्यासाधारणं रूपं तदेवास्यास्तीति तद्वान्सदेव निवृत्ताविद्य इत्यर्थः, आत्मा निर्विशेषतया निवृत्ताज्ञानरूपत्वेन ज्ञात उक्तविचारेण साक्षात्कृतश्चेव ॥ १२ ॥

पूर्णबोधस्तर्हि जातो जिज्ञासैव निरर्थिका ।
किञ्जातीयः किंगुणोऽसौ किञ्चेष्टो नाम तस्य किम् ॥ १३ ॥

तर्हि तदानीमेव पूर्णबोधः परिपूर्णं ज्ञानं जात उत्पन्नस्ततश्च जिज्ञासा निर्विशेषात्मज्ञानेच्छा यया विशेषविचारोपेक्ष्यते सैव निरर्थिका निष्फलैवातो विशेषविचारो निरर्थक एवेति भावः ।

ननु निर्विशेषात्मज्ञानमात्मनोऽस्ति नवेति शङ्कायां तत्तादृशमात्मभावं स्पष्टीकर्तुं तज्जात्यादिप्रश्नमुत्थापयति ।

किं जातीय इति, असावात्मा किंजातीयः का जातिर्यस्यात्मनः स तथोक्त आत्मनः का जातिरित्यर्थः, तथाऽसावात्मा किंगुणः के गुणा यस्य स तथोक्त आत्मनो गुणाश्च क इति द्वितीयः प्रश्नः, तथाऽसावात्मा किंचेष्टः काश्चेष्टा यस्य स तथोक्त आत्मनश्चेष्टाश्च का इति तृतीयः प्रश्नः, तथा तस्यात्मनो नामाभिधानं किमिति चतुर्थः प्रश्नः, ।

किं प्रकारः किमाकारः किंविचारश्च पृच्छसि ।
न जातिर्निर्गुणस्यास्य निश्चेष्टो नाम तस्य न ॥ १४ ॥

तथा किंप्रकारोऽसावात्मा किंप्रकारः कः प्रकार प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तथोक्त आत्मनः का प्रकृतिरिति पञ्चमः, तथा किमाकारः क आकार आकृतिर्यस्य स तथोक्त आत्मन आका-

रश्च क इति षष्ठः प्रश्नः, तथा किंविकारश्च को विकारो विकृतिर्यस्य स तथोक्त आत्मनः कार्यमपि किमिति सप्तमः प्रश्नः, एवं यदि त्वं पृच्छसि प्रश्नान्करोषि यदि तर्हि त्वं शृण्विति शेषः।

अस्य निर्गुणस्य निर्गता निवृत्ता गुणा यस्मात्स तथोक्तस्तस्यात एवास्यात्मनो जातिर्नित्यमेकमनेकवृत्तिसामान्यमित्येवंलक्षणलक्षिता जातिर्न न विद्यते गुणवद्वस्तुनिष्ठत्वाज्जातेरात्मनि गुणस्य जातेश्चाभाव इत्याशयः, तथा गुणजातिरहितत्वादेव निश्चेष्टो निर्गता निवृत्ता चेष्टा व्यापारो यस्मात्स तथोक्तोऽत एव तस्यात्मनो नामाभिधानं न नास्ति नाम्नः क्रियावद्वस्तुनिष्ठत्वादात्मनि क्रियाभावेन नाम्नोप्यभाव इति भावः॥ १४॥

निष्प्रकारो निराकारो निर्विकारः स निश्चितः।
सच्चिदानन्दरूपेण जिज्ञास्य इति चेद्वदेत् ॥ १५॥

निष्प्रकार इति। गुणजातिक्रियानामरहितत्वादेवात्मा स निष्प्रकारो निर्गतः प्रकारः प्रक्रिया यस्मात्स तथोक्तोऽस्ति अत एव निराकार आकृतिहीनोऽत एव निर्विकारो विकाररहितः स आत्मा निश्चित निर्णीत उपनिषत्स्विस्यर्थः, अतो जात्याद्यभावादात्मनस्तद्वैशिष्ट्याभाववत्त्वं तेन च तद्विशिष्टात्मज्ञानाभावेपि केवलात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वेन जिज्ञासाया नैरर्थक्यं सिद्धमिति भावः, ननु सामान्येनात्मनि ज्ञातेपि सच्चिदानन्दलक्षणैर्ज्ञातत्वाभावाज्जिज्ञासायाः सार्थक्यमस्तु इति प्रश्नमुत्थापयति सदिति, आत्मा सच्चिदानन्दरूपेण सत्कालत्रयाऽबाध्यं चिज्ज्ञानरूपमानन्दः सुखमेतत्त्रयमभिन्नं स्वरूपं यस्य तेन लक्षणेन जिज्ञास्यो ज्ञानेच्छाविषयः कर्त्तव्यः, एवं च जिज्ञासायाः सार्थकतेति चेद्वदेद्ब्रूयाच्चेत्तर्हि॥ १५॥

सच्चिदानन्दरूपेण ज्ञात एवायमेव हि ।

अस्य विवरणम् ।

अयमात्मा स्वमात्मानं सद्रूपेण न वेत्ति किम् ॥१६॥

सच्चिदानन्दरूपेणेति । अयमात्मा सच्चिदानन्दरूपेण सद्विद्यमानत्वं चिज्ज्ञानमानन्दः सुखमेतद्रूपमाकारो यस्य स तथोक्तस्तेन रूपेण ज्ञात एवानुभूत एव हीति निश्चयः । आत्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वेन ज्ञानसत्वमेव स्पष्टीकर्त्तुं प्रतिजानीते।

अस्येति, अस्य प्रतिज्ञातार्थस्य विवरणं विस्तरः क्रियत इति शेषः, तदेव निरूपयति अयमिति, हे शिष्य अयं प्रत्यगात्मा स्वीयमात्मानं स्वरूपं सद्रूपेण विद्यमानरूपत्वेन न वेत्ति किं न जानाति किमिति प्रश्नः सिद्धान्तिनः ॥ १६ ॥

नेति चेत्तत्र पृच्छति सिद्धान्ती ।

अहमस्मीति जानाति नाहमस्मीति तद्वद ।

अहमस्मीति जानाति पश्चाद्विज्ञेय आत्मनः ॥१७॥

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च यतते स्वयम् ।

तस्मात्सद्रूपतायां तु नास्त्येवाज्ञानमात्मनः ॥१८॥

अहमिति । हे शिष्य अहं सामान्याहन्त्वावच्छिन्नः प्रत्यगात्माऽस्मि विद्यमान इत्येवं जानाति वेत्ति वा नाहमस्मीति अहमविद्यमान एवेत्येवं जानाति तत्त्वं पृष्टं वद ब्रूहि एतत्पृष्टं विचार्य निश्चित्य ब्रूहीत्यर्थः, विचार्यमाणे च किं निश्चीयते तदाह धर्म इति, पूर्वं प्रथममहमात्माऽस्मि विद्यमान इत्येवं वेत्ति जानाति पश्चादनन्तरमात्मनः स्वस्य विज्ञेय इदन्तया स्फूर्त्ति-

विषये धर्मे श्रुतिस्मृत्युदिते स्ववर्णाश्रमोचिते परलोकसाधनभूते कर्मणि च पुनरर्थे द्रव्यादिसाधनभूते नीत्यादौ च पुनः काम इन्द्रियभोगजन्यसुखसाधने विवाहादिकर्मणि च पुनर्मोक्षे मुक्तिसाधनभूते गुरुसेवाश्रवणादिकर्मणि आत्मा स्वयं यतते यत्नं करोति आत्मनः सत्त्वज्ञानाभाव आत्मनः कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः, उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति, तस्मात्कारणादात्मनः स्वस्य सद्रूपतायां सत्कालत्रयाबाध्यं रूपं स्वभावो यस्य तस्य भावस्तत्ता तस्यां विषये स्वस्यात्मनोऽज्ञानमस्फुरणं न विद्यते तु नास्त्येवेति निश्चयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

एवमात्मनः स्वसद्रूपताविषयं ज्ञानं प्रसाध्येदानीं चिद्रूपताविषयं ज्ञानं साध्यते ।

चेतनोऽहं विजानामि घटादीनीति यो वदेत् ।
स्वस्य चिद्रूपतायां तु तस्याज्ञानं न विद्यते ॥१९॥

चेतन इति । य आत्मा घटादीनि घटः कुम्भ आदिर्येषां पटादिवस्तूनां तानि अहमहन्तावच्छिन्नः कूटस्थ आत्मा विजानामि सामान्यतया कूटस्थरूपेण विशेषतया तत्सहितचिदाभासरूपेण वेद्मीति अतो हेतोश्चेतनोऽहं चैतन्यस्वरूपोऽहमस्मीति वदेदेवं ब्रूयात्तस्यात्मनः स्वस्य स्वस्वरूपभूतायां राहोशिर इति वदभेदे षष्ठी चिद्रूपतायां चिन्मात्रस्वरूपत्वविषयेऽज्ञानमभानं न तु विद्यते नैवास्ति स्वचिद्रूपतास्फूर्त्तिं विनाऽहं जानामीति वागुच्चार एव न सम्भवति 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'तिश्रुत्या वाच्यज्ञानं विना वचनोच्चारासम्भवस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

एवमात्मनः सच्चिद्रूपत्वभानं प्रसाध्येदानीमानन्दरूपत्वभानं प्रसाध्य दर्शयति ।

सर्वं प्रियं स्वकामाय तस्मात्प्रियतमः स्वयम्
तेनात्मनस्तु सा युक्ता स्पष्टैवानन्दरूपता ॥२०॥

सर्वमिति । सर्वं स्त्रीपुत्रादिविषयजातं स्वकामाय स्वस्यात्मनो भोक्तृभावेन कल्पितस्य कामाय काम्यत इति कामो भोगस्तस्मै तदर्थं प्रियमिष्टं भवति सर्वविषयजातं भोक्तृशेषं न तु भोग्यशेषो भोक्तेति भावः, तथा च श्रुतिः 'नवा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति, तस्मादात्मार्थमेव सर्वस्य प्रियत्वात्स्वयमात्मा प्रियतमोऽतिशायितः प्रियोऽस्तीति निश्चयः, तेन श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धेन प्रियतमत्वेनातिप्रेमविषयत्वेन सुखस्यैवागोपालं लोके प्रियत्वप्रसिद्धेरात्मनः स्वस्यानन्दरूपता सुखरूपता स्पष्टैव व्यक्तैवानुभूयते, आनन्दरूपत्वज्ञानमप्यात्मनोऽस्त्येवेति भावः ॥ २० ॥

उपसंहरति ।

तेनात्मनस्तु सा व्यक्ता सच्चिदानन्दरूपता ।
तस्मात्स्वयं प्रकाशेऽस्मिन्सच्चिदानन्दरूपिणि ॥२१॥

तेनेति । तेनात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वज्ञानसत्त्वेनात्मन आत्मसम्बन्धिनी सा तु सापि सच्चिदानन्दरूपता सत्कालत्रयाबाध्यं चिज्ज्ञानमानन्दः सुखमेतत्त्रयमभिन्नं रूपं यस्य स तथा तस्यात्मनो भावस्तत्ता व्यक्ता भाताऽतो जिज्ञासाया निरर्थकत्वं सिद्धमिति भावः, तस्मात्कारणात्सच्चिदानन्दस्वयंप्रकाशात्मनि अज्ञानस्यासम्भवेनारोपितत्वं सिद्धमित्याह सदृष्टान्तं द्वाभ्यां तस्मादिति, तस्मात्सच्चिदानन्दरूपेण भासमानत्वात्स्वयंप्रकाशेऽवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणस्वप्रकाशलक्षणवति सच्चिदानन्दरूपिणि सदबाध्यं चिज्ज्ञान-

मानन्दः सुखमेतत्त्रयमभिन्नं रूपं विद्यते यस्य तस्मिन्नस्मिन्प्रकाशमान आत्मनि ॥ २१ ॥

आकाशे नीलिमा यद्वत्तोयं मरुमरीचिषु ।
जले च नैल्यमन्येन चेतनेन प्रकल्पितम् ।
अज्ञानं चित्स्वरूपेण स्वयं स्वस्मिन्प्रकल्पितम्॥२२॥

आकाश इति । चित्स्वरूपेण चिज्ज्ञानमेव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तेनात्मना स्वयमात्मनैवारोपककर्त्रा स्वस्मिन्नात्मन्येवाधारेऽज्ञानं ज्ञानविरुद्धं व्यावहारिकभावरूपऽभानं प्रकल्पितमारोपितं तत्र दृष्टान्ता अन्येन भिन्नेनारोपितादत्यन्तविविक्तेनेत्यर्थः, चेतनेन ज्ञानवता पुरुषेणाकाशेऽवकाशरूपे द्रव्ये वियत्संज्ञके नीलिमा नीलत्वं यद्वद्यथा तथान्येन चेतन पुरुषेण मरुमरीचिषु मरुर्धन्वा नाम देशविशेषस्तस्मिन्ये मरीचयः सूर्यकिरणास्तेषु तोयं जलमारोपितं यद्वद्यथान्येन चेतनपुरुषेण जले स्वतः शुक्लरूपे तोये नैल्यं नीलत्वं प्रकल्पितमारोपितं यद्वत्तद्वदिति योज्यम् ॥ २२ ॥

तस्य चान्यथा स्फूर्तिहेतुकत्वमाह ।

मोहस्यापि स्वभावोऽयं विश्वरूपेण भासनम् ।
विद्यया नाशिते मोहे तत्स्वभावो न भासते ॥२३॥

मोहस्येति । यद्विश्वरूपेण विश्वं जगत्तदेव रूपमाकारस्तेन भासनं प्रकाशनं तदयं प्रत्यक्षो मोहस्यापि अज्ञानस्यैव स्वभावः स्वरूपमस्ति तस्य लयस्तर्हि कथं स्यात्तत्राह विद्ययेति, मोहेऽज्ञाने विद्यया ज्ञानेन नाशिते नाशं प्रापिते सति तत्स्वभावस्तस्य मोहस्याज्ञानापरपर्यायस्य स्वभावः स्वरूपं

जगद्रूपेणान्यथा भासनं न भासते न प्रतीतो भवति निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायादिति भावः ॥ २३ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं निरूपयति द्वाभ्याम्।

जीवचैतन्यभास्यानां वृत्तीनां प्रलये लयः।
वृत्तीनां प्रलयादेव न भासन्तेऽत्र वृत्तयः ॥२४॥

जीवेति। यथेत्यध्याहार्यं जीवचैतन्यभास्यानां जीवनामकमाधारभुतकूटस्थचैतन्यसहितं बुद्धिप्रतिबिम्बितं यच्चैतन्यं तस्य भास्याः प्रकाश्यास्तासां वृत्तीनां कामादिसर्ववृत्तीनां प्रलयेऽन्तःकरणस्य कारणरूपेऽज्ञाने लये सति अज्ञानमात्राकारेण स्थितौ सत्यामित्यार्थः, लयो नाशो भवति अत्र प्रलये वृत्तीनां कामादिवृत्तीनां प्रलयान्नाशादेव वृत्तयः कामादिका न भासन्ते न प्रकाशन्ते ॥ २४ ॥

तत्पुनर्जीवचैतन्यं यथा पूर्वं हि वर्तते।
न पुनर्वृत्तिभासात्मा जीवस्तत्र विनश्यति ॥२५॥

तत्पुनरिति। तत्तत्र पुनः पश्चाज्जीवचैतन्यमधिष्ठानसहितबुद्धिस्थचिदाभासरूपं चैतन्यं यथा पूर्वं प्रथमं वृत्तिव्यवहारकाले यथा स्थितं तथैव वर्त्तते वर्तमानमस्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु पुनः पश्चादपि वृत्तिभासात्मा वृत्तीनां प्रकाशक आत्मा तत्र वृत्तिलये सति न विनश्यति न नष्टो भवति ॥ २५ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह।

आत्मचैतन्यभास्यस्य मोहस्य प्रलये तथा।
मोह एव निवर्तेत यथा पूर्वं लसत्यसौ ॥ २६ ॥

आत्मेति। आत्मचैतन्यभास्यस्यात्मचैतन्यप्रकाश्यस्य मोहस्या-

ज्ञानस्य प्रलये प्रकर्षेण लये नाशे सति तथा तद्वन्मोह एव अज्ञान-मेव केवलं निवर्त्तेत निवृत्तं भवेदसौ स आत्मा सच्चिन्मात्रस्व-रूपो यथा पूर्वं मोहस्थितिकाले यथा स्थितस्तथैव लसति प्र-काशते ॥ २६ ॥

ननु बोधेन मोहे विनाशितेपि बोधः शिष्टः स्यात्तेन चात्मनः सद्वितीयत्वं भवत्विसाशङ्क्य तन्नाशो भवेदिति स दृ-ष्टान्तमाह ।

दीपप्रभायामायातौ श्वेतकृष्णपटौ यथा ।
तौ तया काशितौ पश्चात्तन्नाशे सा यथा स्थिता॥२७॥

दीपेति द्वाभ्याम् । दीपप्रभायां दीपस्य प्रकाशे क्रमेण यु-गपद्वा श्वेतकृष्णपटौ श्वेतः शुक्लः कृष्णः श्यामस्तौ च तौ पटौ वस्त्रे आयातौ प्राप्तौ तौ च तावेव तया दीपप्रभया काशितौ प्रकाशितौ तदापि दीपप्रभास्ति तन्नाशे तयोः श्वेतकृष्णपटयोर्नाशेऽन्यत्र न-यने तया दाहेन नाशे वा जाते सति पश्चादनन्तरमपि सा दीप-प्रभापि यथापूर्वं प्रथमं यथा यद्वत्तथा तथैव स्थिता ॥ २७ ॥

आत्मभायां समायातौ मोहबोधौ यथाक्रमात् ।
तया प्रकाशितौ पश्चात्तन्नाशेन सा यथा स्थिता॥२८॥

आत्मेति । आत्मभायामात्मन आत्मचैतन्यस्य भा प्र-काशस्तस्यां समायातौ काकतालीयन्यायेन प्राप्तौ क्रमात्क्रमेण मोहबोधौ मोहोऽज्ञानं बोधश्च ज्ञानं तौ च मोहबोधौ तया-ऽऽत्मप्रभया प्रकाशितौ भासितौ तदापि आत्मभा यथा स्थिता तथैव तन्नाशे तयोर्मोहबोधयोर्नाशे लये सति पश्चात्तु अनन्तर-मपि यथा यद्वन्मोहबोधयोः प्रकाशसमये स्थिता तद्वन्मोहबो-

धनाशसमयेपि स्थितेरर्थः, यथाग्निर्दाह्यं काष्ठादि दग्ध्वा स्वयमपि नश्यति तथा बोधोपि स्वविरुद्धमज्ञानं विनाश्य स्वयमपि नश्यत्येव ततश्चात्माशेषसम्बन्धरहितः प्रकाशत इति भावः ॥ २८ ॥

एवं द्वितीयभूमिकालक्षणनिरूपणप्रसङ्गेन विचारस्वरूपं फलपर्यन्तं प्रदर्श्येदानीं द्वितीयभूमिकाभ्यासफलं निरूपयति चतुर्भिः ।

वेदान्तसंप्रदायेन कृत इत्यादिचिन्तने ।
असम्भावनया युक्ता विपरीतत्वभावना ॥ २९ ॥

वेदान्त इति । वेदान्तसंप्रदायेन वेदान्तस्योपनिषदादेः संप्रदायस्तदर्थानुसन्धानं तेन तदनुकूल आचारस्तेन चेत्यादि-चिन्तन इत्येवमुक्तलक्षणं चिन्तनमादि यस्य तस्मिंश्चिन्तनेऽर्थ-विचारे कृते पुनः पुनरभ्यासिते सति असम्भावनयोक्तार्थ-स्यासम्भावनाऽनङ्गीकारस्तया युक्ता सहिता विपरीतत्वभा-वनाऽसङ्गाद्वितीयकूटस्थात्मनि सर्ववेदान्तप्रमाणसंसिद्धेपि वि-परीतत्वेन ससङ्गसद्वितीयसविकारजीवरूपत्वेन भावना प्रतीति-र्याऽस्ति ॥ २९ ॥

सा नश्यति द्वितीयायां प्रज्ञातैक्ष्ण्यं च वर्धते ।
'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' सा बुद्धिस्तस्य जायते॥३०॥

सेति । सा विपरीतभावना द्वितीयायां विचाराख्यायां न-श्यति नष्टा भवति च पुनः प्रज्ञातैक्ष्ण्यं प्रज्ञा बुद्धिस्तस्यास्तै-क्ष्ण्यमज्ञानभेदनसामर्थ्यं वर्धते वृद्धं भवति अत्रार्थे श्रुतिमपि प्रमाणयति दृश्यत इति, अग्र्ययाऽग्रे भवाऽग्र्या सूक्ष्मेत्यर्थः, तया बुद्ध्या मत्या दृश्यते साक्षादनुभूयत आत्मेति शेषः, सा श्रुत्युक्ता बुद्धिर्मतिस्तस्य द्वितीयभूम्यारूढस्य जायत उत्प-न्ना भवति ॥ ३० ॥

विचारफलं सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् ।

सक्षारैरग्निसंस्कारैर्विहिते हेमशोधने ।
श्यामिका क्षयमायाति केवलं हेम तिष्ठति ॥३१॥

सक्षारैरिति । सक्षारैः क्षारद्रव्यसहितैरग्निसंस्कारैरग्निकृतदाहादिसंस्कारैर्हेमशोधने हेम्नः सुवर्णस्य शोधने शुद्धौ विहिते कृते सति श्यामिका कृष्णता क्षयं नाशमायाति प्राप्नोति ततः केवलं शुद्धं हेम सुवर्णं तिष्ठति अवशिष्टं भवति यथा तथेत्यध्याहार्यम् ॥ ३१ ॥

सतर्कैर्बोधसंस्कारैर्विहिते ब्रह्मशोधने ।
अविद्या क्षयमायाति केवलं ब्रह्म तिष्ठति ॥३२॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे द्वितीयभूमिकानिर्णयः ॥ २ ॥

सतर्कैरिति । तथा तद्वत्सतर्कैस्तर्कसहितैर्बोधसंस्कारैर्बोधस्य विवेकस्य दृढाभ्यासजन्यैः संस्कारैर्वासनारूपैर्ब्रह्मशोधने ब्रह्मणोऽसङ्गसच्चिदानन्दापरिच्छिन्नरूपस्यात्मनः शोधने विवेचने विहिते कृते सति अविद्या कार्यकारणरूपाऽज्ञानापरपर्याया क्षयं नाशमायाति प्राप्नोति ततश्च केवलमसङ्गाद्वितीयकूटस्थात्मस्वरूपं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तिष्ठति अवशिष्टं भवति, इदमेव द्वितीयभूमिकाभ्यासफलमिति भावः ॥ ३२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानद्वितीयभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

एवंलक्षणां द्वितीयभूमिकां निरूप्येदानीं सलक्षणां तृतीयभूमिकामेकादशश्लोकैर्निरूपयितुं प्रतिजानीते ।

अथ तृतीयभूमिकानिर्णयः ।

अथेति । अथ द्वितीयभूमिका निरूपणाऽनतरं तृतीया तृतीयभूमिका निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ पूर्वभूमिकाभ्यासहेतुकां तत्प्राप्तिमाह ।

भूमिकाद्वितयाभ्यासात्तृतीया तनुमानसा ।
मननापरपर्याया भवेत्तल्लक्षणं शृणु ॥ १ ॥

भूमिकेति । भूमिकाद्वितयाभ्यासाद्भूमिकयोर्जिज्ञासाविचाराख्ययोर्द्वितयं युग्मं तस्याभ्यासात्पुनः पुनरावर्त्तनलक्षणान्मननापरपर्याया मननमित्यपरोऽन्यः पर्यायो नाम यस्याः सा तथोक्तैतन्नाम्नी तृतीया पूर्वद्वयापेक्षया तृतीया भूमिका भवेत्तस्यात्तल्लक्षणं तृतीयभूमिकाया लक्षणं चिह्नं शृणु अवधारय ॥ १ ॥

तदेव प्रतिज्ञातं चिह्नं दर्शयति ।

सान्धकारगृहस्थस्य पर्यालोचनया चिरम् ।
सूक्ष्मोऽर्थो भासते यद्वत्तृतीयायां तथा मुनेः ॥ २ ॥

सान्धकारेति । यद्वद्यादृक् सान्धकारगृहस्थस्यान्धकारेण तमसा सहितं युक्तं यद्गृहं मन्दिरं तस्मिन्स्थः स्थितो बहिर्देशादागत्य दीप्तचक्षुष्ट्या स्थितस्तस्य पुरुषस्य चिरं बहुकालं तत्रैव स्थित्वा पर्यालोचनया सर्वतोऽवलोकनेन सूक्ष्मः पूर्वं दृष्ट्यगोचरोऽर्थो घटादिपदार्थो भासते दृश्यते तथा तद्वत्तृतीयायां तृतीयभूमिकायां मनननाम्न्यां प्रथमद्वितीयभूमिका-

भ्यासेन तृतीयायां प्रविष्टस्य तत्र चिरं स्थित्वा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य पर्यालोचनया मननेन सूक्ष्मः पूर्वं वृत्तेः स्थूलत्वात्तदगोचरोऽर्थस्तत्त्वंपदयोरर्थौ वाच्यो लक्ष्यश्च भागलक्षणया जीवब्रह्मैक्यलक्षणो भासतेऽनुभवारूढो भवति ॥ २ ॥

मुनेर्जात्यन्तरप्राप्तिरूपं तृतीयारूढस्य चिन्हं सदृष्टान्तमाह ।

बालस्य शूद्रकल्पस्य गायत्र्या उपदेशतः ।
यथा द्विजत्वमायाति तथा जात्यन्तरं मुनेः ॥ ३ ॥

बालस्येति । बालस्य द्विजातिभवार्भकस्य शूद्रकल्पस्य शूद्रतुल्यस्य गायत्र्या गायन्तमावर्तयन्तं पुरुषं त्रायते या सा गायत्री त्रिपदा चतुर्विंशत्यक्षरा तस्या उपदेशत उपदेशेन सार्वविभक्तिकस्तसिः, यथा यद्वद्द्विजत्वं द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्यां जातो द्विजस्तस्य भावस्तत्त्वं द्विजत्वरूपं जात्यन्तरमित्यर्थः, आयाति प्राप्नोति तथा तद्वन्मुनेस्तृतीयभूमिकारूढस्य मुनित्वरूपं जात्यन्तरं द्वितीया जातिरित्यर्थः, जायत इति शेषः, इदमपि तृतीयारूढस्य चिन्हं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

लक्षणान्तरमाह ।

दृष्ट्वा लोकस्थितिं लोलां सविस्मय इव स्थितः ।
अन्तरेव विषीदेत तृतीयालक्षणं हि तत् ॥ ४ ॥

दृष्ट्वेति । लोकस्थितिं लोकानां दृश्यपदार्थानां स्थितिं गतिं लोलां क्षणपरिणामिनीं दृष्ट्वावलोक्य सविस्मय इव विस्मय आश्चर्यं तेन सहित इव स्थितो वर्तमानः सर्वपदार्थानां नित्यपरिणामित्वात्तेषां परिणामेन वास्तवाश्चर्यरहितोपि साश्चर्यवद्वर्तमान इति भावः, अतोन्तरेवान्तःकरण एव केवलं श्रवणादिसाध्यफलप्राप्तिपर्यन्तं शरीरादिस्थैर्याविश्वासेन विषीदेत

विषण्णो भवेत्तद्धि तत्प्रसिद्धं विवेकिषु तृतीयालक्षणं तृतीयायास्तनुमानसाया लक्षणं चिन्हं ज्ञेयम्, एतत्पूर्वत्रोत्तरत्र च योज्यम् ॥ ४ ॥

अन्यच्च ।

दिनं गतं गता रात्रिर्गतमायुर्गतं वयः ।
कदा स्थास्यामि निष्ठायां यत्र मोहो न बाधते ॥५॥

दिनमिति । दिनं दिनमिदं गतमतीतं तथा रात्रिरियं रात्रिर्निशा गताऽतीता तथाऽऽयुर्जीवनं गतं नष्टं तथा वयस्तारुण्यं गुरुसेवादिसाधनेषु क्षमं तदपि गतं नष्टं यत्र यस्यामवस्थायां मोहोऽज्ञानं न बाधते न व्यथयति तज्जन्यं दुःखं च न व्यथयति तस्यां निष्ठायां स्थितावहं कदा कस्मिन्समये स्थास्यामि स्थितो भविष्यामि एवं सदा चिन्तयति तदपि तृतीयालक्षणं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

अन्यदपि ।

गतेह्नि शोचति मुहुर्गतेनाह्ना किमर्जितम् ।
गतायां च तथा रात्रौ किं मे रात्र्यानयार्जितम् ॥६॥

गत इति । अह्नि दिने गते व्यतीते सति गतेनातीतेनाह्ना दिवसेन मोक्षेच्छुना मया मोक्षसाधनं किमर्जितं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, एवं विचार्य मुहुः पुनः पुनः शोचति शोकं करोति तथा गतायां यातायां रात्रौ निशि सत्यामनयैतया रात्र्या निशीथिन्या मया मुमुक्षुणा किमर्जितं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, एवं मुहुः पुनः पुनः शोचति शोकं करोति तृतीयालक्षणं हि तदिति च योज्यम् ॥ ६ ॥

अन्यच्चापि ।

अनिषिद्धेषु भोगेषु प्राप्तेष्वपि यदृच्छया ।
निषिद्धानिव तान्पश्येत्सा स्थितिस्तनुमानसा ॥७॥

अनिषिद्धेष्विति । अनिषिद्धेषु शास्त्रलोकाविरुद्धेषु भोगेषु भुज्यन्त इति भोगा भोग्यविषयास्तेषु यदृच्छया पूर्वकर्मानुसारेण प्राप्तेष्वपि लब्धेषु सत्स्वपि तान्भोगान्निषिद्धानिव निषिद्धाः शास्त्रलोकविरुद्धास्तानिव तद्वत्पश्येदवलोकयेद् यस्यां स्थित्यां सा स्थितिः सावस्था तनुमानसा तनुमानसानाम्नी तृतीया भूमिका ज्ञेया ॥ ७ ॥

तथान्यच्च ।

बहिर्मुखजनस्तुत्या लज्जते निन्दितो यथा ।
परमार्थिजनस्तुत्या प्रसादमधिगच्छति ॥ ८ ॥

बहिरिति । बहिर्मुखजनस्तुत्या बहिर्बाह्यविषयेषु भोजने मुखमिव भोगे प्रवृत्तबाह्येन्द्रियस्तादृशो जनः पुरुषस्तस्य स्तुतिः प्रशंसनं तया बहिर्मुखजनकृतया स्वस्तुत्या वा यथा निन्दितः सन्निन्दास्पदीभूतो यद्वल्लज्जते तद्वल्लज्जते त्रपते परमार्थिजनस्तुत्या परमः कार्यकारणातीत आत्मैवार्थो विषयः सत्यतया यस्य सेव्योऽस्ति तस्य तादृशजनस्य स्वकृतयान्यकृतया वा स्वस्यैवान्यतादृशजनेन कृतया वा स्तुत्या स्तवनेन प्रसादं प्रसन्नतामधिगच्छति अधिकं यथा तथा प्राप्नोति तदिदमपि तृतीया लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

एवं तृतीयालक्षणान्युक्त्वा शृङ्गारश्लोकेनापि तानि निरूपयितुमाह ।

तत्र श्लोकः ।

तत्रेति । तत्र तृतीयभूमिकालक्षणनिरूपणे श्लोकः शृङ्गाररसिकः श्लोको जातित्वादेकवचनमस्ति ।

अस्यै तु पतिरात्मानं दातुमुत्कण्ठितः सदा।
आदातुं न विजानाति नित्यमुत्कण्ठितापि सा ॥९॥

तानेवोदाहरति अस्या इति। पतिस्तु पातीति पतिर्भर्तापि अस्यै नायिकाया आत्मानं आत्मा देहस्तं तत्कृतं भोगमित्यर्थः, दातुमर्पितुं सदा नित्यमुत्कण्ठित उद्युक्तो वर्त्तते तथापि सा पत्नी नित्यं सर्वदोत्कण्ठितापि उद्युक्तापि लज्जाद्याधिक्यादादातुमङ्गीकर्त्तुं न विजानाति न वेत्ति यथा तथा प्रस्तुतेऽर्थेऽपि योज्यं पातीति पतिः स्वसच्चिदानन्ददानेन पालक एव बुद्धेरस्यै मोक्षेच्छावत्यै तृतीयारूढायै बुद्ध्या आत्मानं सच्चिदानन्दासङ्गकूटस्थस्वरूपमात्मभावमित्यर्थः, दातुमर्पितुं सदा नित्यं उत्कण्ठितः उद्युक्तोऽस्ति परन्तु सा मननवती बुद्धिर्नित्यं सदोत्कण्ठितापि उद्युक्तापि आदातुमात्मभावमङ्गीकर्तुं लोकेषणादिभिरवरुद्धा सती न विजानाति नवेत्ति निःशङ्कतया, इदमपि तृतीयालक्षणं ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ननूभयत्रापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः परस्परमुत्कण्ठितत्वं कुतो निश्चीयते तत्राह।

सौभाग्यकामिनी नारी नायको रतिदायकः।
परन्तु मुग्धभावेन किं चित्कालं विलम्बनम् ॥१०॥

सौभाग्येति। नारी स्त्री सौभाग्यकामिनी लोके हि दम्पत्योः परस्परं भोगसुखमेव सौभाग्यनाम्ना प्रसिद्धं तत्कामयितुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथा नायको नीयन्ते प्राप्यन्ते पत्न्या भोगा अस्मात्स नायकः पुरुषो रतिदायको रतेर्भोगसुखस्य दायको दानशीलोऽस्ति अतः परस्परागवत्त्वेनैव परस्परमिच्छास्तीति ज्ञायत इति भावः, तर्हि कुतो न र-

तिस्तत्राह परन्त्विति, परन्तूभयोरिच्छायां सत्यामपि मुग्ध-भावेन मुग्धस्य मौढ्यस्य भावो विद्यमानत्वं तेन किञ्चित्कालं किञ्चित्कालपर्यन्तं विलम्बनं विलम्बो भवतीति ज्ञेयं, प्रस्तुते तु न रातीति नरो वैराग्यादिसम्पन्नः पुरुषस्तस्येयं नारी प्र-पञ्चविरक्ता बुद्धिः सा सौभाग्यकामिनी सु शोभनं भगमैश्वर्य-प्रसङ्गाद्द्वितीयरूपं तत्कामयितुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथा नायको नयति प्रापयति ब्रह्मभावं स नायको जीवोपाधि-बुद्धेर्ब्रह्मभावप्रापको विवेको रतिदायको रतेर्जीवब्रह्मैक्यभावेन सुखस्य दायको दाताऽस्ति परन्तु एवं साधनसम्पन्नबुद्धौ विद्यमानायां विवेके च विद्यमाने सति मुग्धभावेन मुग्धं मौढ्यं तस्य भावः सत्त्वं तेन किञ्चित्कालं किञ्चित्कालपर्यन्तं यावत्प्र-तिबन्धक्षयमित्यर्थः, विलम्बनं विलम्बोऽस्ति प्रतिबन्धक्षये जीवब्रह्मैक्यानुभवजन्यसुखाविर्भावः स्यादिति भावः ॥ १० ॥

ननूभयत्र मौढ्यमेव सुखप्रतिबन्धकमिति कुतो निश्चेयं तत्राह।

इदमेव कथं नु स्यादिति क्लिश्यति चात्मना।
भूयः कटाक्षकलहं करोति स्वामिना सह ॥ ११ ॥

इति श्रीनरहारकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
तृतीयभूमिकानिर्णयः ॥ ४ ॥

इदमेवेति । इयं नायिकेदमेवेदं मनोभिलषितं पत्या सह भोगसुखमेव कथं कीदृक्स्याद्भवेन्नु इति वितर्कयति च पुनरित्येवं वितर्क्यात्मनान्तःकरणेन क्लिश्यति तत्प्राप्त्य-भावेन क्लिष्टा भवति तत्रैकमत्त्येनोभयोः केवलसुखप्राप्तिसम्भवे सति सुखेच्छायां च सत्यां विरुद्धमतित्वेन दुःखानुभवनं मौढ्य-कारणकमेवेति भावः, ननु सुखेच्छायां सत्यामपि विरुद्धमति-

त्वमस्तीत्येतत्कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्याह भूय इति, इयं नायिका स्वामिना पत्या सह समं भूयः पुनः पुनः कटाक्षकलहं कटाक्षः स्नेहपूर्वकं नेत्रप्रान्तेनावलोकनं कलहश्चाप्रीत्या विरुद्धवचनं च तयोः समाहारो भूयः कटाक्षकलहं करोति क्रियमाणा दृश्यते लोकेऽतः सुखसाधने सम्भोगे विद्यमाने सति सुखेच्छायां च सत्यां दुःखजनकाचारो मौढ्यविलसितमेवेति भावः, प्रकृते तु इयं साधनसंपन्ना मुमुक्षुबुद्धिरिदमेवात्मसुखं प्रपञ्चजन्यदुःखरहितं केवलं सुखं कथं कीदृक् स्याद्भवेदिति एवं नु वितर्कयति च पुनरात्मनान्तःकरणेन क्लिश्यति क्लिष्टा भवति तत्साधनेषु क्लेशं करोतीत्यर्थः, भोगेच्छया मोक्षसुखसाधनेषु क्लेशवती, आत्मसुखेच्छया च तेषु विरज्यात्मसुखप्राप्तीच्छावती च पुनः पुनर्भवतीति केवलात्मसुखेच्छायां सत्यामपि कादाचित्कत्वपराधीनत्वदुःखमिश्रितत्वादिदोषदुष्टवैषयिकसुखस्यात्यन्तत्यागेन केवलस्वाधीनदुःखरहितसदैकसुखाननुभवो मौढ्यं विनानुपपन्न इति भावः, नन्वत्र मौढ्यमस्तीत्येतत्कुतो निश्चेयं तत्राह भूय इति, इयं मुमुक्षुबुद्धिः स्वामिना स्वपालकेनात्मना सह समं भूयः पुनः कटाक्षः सप्रेमसूक्ष्मदृष्ट्यावलोकनं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति श्रुतेः कलहश्च वर्तमानप्रतिबन्धहेतुककुतर्केण विरुद्धवचनोच्चारस्तयोः समाहारः भूयः कटाक्षकलहं कदाचिदात्मावलोके रमणं कदाचिद्विरुद्धवाद इति भावः, करोति कुर्वती दृश्यते तदिदं मौढ्यं विनानुपपन्नमिति मौढ्यमेवात्र कारणं निश्चेयमिति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानतृतीयभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थभूमिकानिर्णयः ।

एवं सलक्षणां तृतीयभूमिकां प्रतिपाद्येदानीं चतुर्थभूमिकां श्लो० १८ मष्टादशश्लोकीं निरूपयितुमाह ।

अथेति । अथ तृतीयभूमिकानिरूपणानन्तरं चतुर्थी चतुर्थभूमिका सत्त्वापत्तिनाम्नी निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावत्पूर्वभूमिकाभ्यासेन रजस्तमोनाशेन सत्त्ववृद्ध्या चतुर्थी प्राप्यत इत्याह ।

तृतीयभूमिकाभ्यासान्नाशमेति रजस्तमः ।
सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यान्निदिध्यासनरूपिणी ॥ १ ॥

तृतीयेति । तृतीयभूमिकाभ्यासात्तृतीयाया मननापरपर्यायायास्तनुमानसाख्यभूमिकाया अभ्यासात्पुनःपुनरावर्त्तनलक्षणाद्रजो रजोगुणस्तमस्तमोगुणस्तत्कार्येण रागमौढ्यरूपेण सहैव नाशं लयमेति प्राप्नोति यदा तदेत्यध्याहार्यं निदिध्यासनरूपिणी निदिध्यासनं निश्चयो ध्यानं वा तदेव रूपं स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता सत्त्वापत्तिनाम्नी चतुर्थी भूमिका स्याद्भवेत्प्राप्ता स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

ननु सत्त्वापत्तेर्मुक्तिहेतुत्वे देवानां तदापन्नानां कुतो न मुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति ।

अत्राक्षेपपरीहारः ।

अत्रेति । अत्र मुक्तिसाधनभूतसत्त्वप्राप्तौ सत्यामपि देवानां मुक्त्यभावे शङ्कायामाक्षेपपरीहार आक्षेपस्याशङ्कायाः परिहार उत्तरमुच्यत इति शेषः प्रतिज्ञातं परिहारमेवाह द्वाभ्याम् ।

भोगार्थमेव देवत्वं प्राप्ता देवा न मुक्तये ।
मुमुक्षाविरहात्तेषां सत्त्वापत्तिर्न मुक्तिकृत् ॥ २ ॥

भोगार्थमिति। देवा अमरा भोगार्थमेव भुज्यन्त इति भोगा विषयास्तदर्थं तदिच्छयैव केवलं देवत्वं सत्त्वगुणप्रधानममरत्वं प्राप्ता याता न मुक्तये नैव मुक्त्यर्थमतो मुमुक्षाविरहान्मोक्तुमिच्छा मुमुक्षा तस्या विरहाद्वियोगात्तेषां देवानां सत्त्वापत्तिः सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्यापत्तिः प्राप्तिर्मुक्तिकृन्मोक्षदा न नैव भवतीत्यर्थः ॥२॥

एवं मोक्षेच्छाव्यतिरेकेण सत्त्वापत्तेर्मुक्तिकारणत्वाभावं प्रतिपाद्येदानीं मुक्तीच्छान्वयेन तस्या एव मोक्षहेतुत्वमपि दर्शयति।

देवेष्वपि तथा शक्रकुबेरवरुणादयः।
ये मुमुक्षां गतास्तेषां मुक्तिप्राप्तिः किमद्भुतम्॥३॥

देवेष्वपीति। देवेष्वपि सत्त्वापत्तिमत्स्वपि अमरेषु तथा मुक्तीच्छावन्त इत्यर्थः, शक्रकुबेरवरुणादयः शक्र इन्द्रः कुबेरो वित्तेशो वरुणो जलेश आदयो मुख्या येषु ते तथोक्ता ये ये च इत्यर्थः, मुमुक्षां मोक्षेच्छां गताः प्राप्ताः सन्ति तेषां देवानां सत्त्वापत्तिमतामपि मुक्तिप्राप्तिर्मुक्तिलाभो जातस्तत्रस्तत्र किमद्भुतं किमाश्चर्यं सप्तम्यन्तपाठे मुक्तिलाभविषय इत्यर्थः, न किमप्याश्चर्यमित्यर्थः, तस्मान्मुक्तीच्छापूर्वकसत्त्वापत्तेर्मुक्तिकारणत्वं न भोगेच्छापूर्विकाया इति भावः ॥ ३ ॥

एवं सत्त्वापत्तिप्राप्तिं सहेतुकां साक्षेपपरिहारां निरूप्येदानीं तल्लक्षणनिरूपणं प्रतिजानीते।

अथ लक्षणानि।

अथेति। अथेतः परं सत्त्वापत्तिप्राप्तिक्रमनिरूपणानन्तरमित्यर्थः, लक्षणानि सत्त्वापत्तेश्चिह्नानि निरूप्यन्त इति शेषः, तान्येवाह पञ्चभिः।

एकान्ते मुक्तिगाथानां गानं रोदनमेव च।

रोमाञ्चो गद्गदः कण्ठे सत्त्वापत्तेस्तु लक्षणम् ॥४॥

एकान्त इति । एकान्ते निर्जनस्थाने स्थित्वेति शेषः, मुक्तिगाथानां मुक्तिर्मोक्षस्तस्यास्तत्साधनभूतवैराग्यादेश्च प्रतिपादिका गाथा ग्रन्थविशेषास्तासां गानं पठनं तस्मिंश्च मध्ये मध्ये स्वस्य मुक्त्यभावस्मरणेन रोदनमश्रुपातो मध्ये मध्ये रोमाञ्चो रोमोत्थानं कण्ठे च गले गद्गदोऽस्पष्टाक्षरोच्चारः, इदं सर्वं सत्त्वापत्तेस्तु सत्त्वापतिनाम्न्याश्चतुर्थभूमिकाया लक्षणं चिह्नं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

इदं च परमतेन लक्षणमुक्तमिति सूचयति ।

स्वमतमाह ।

स्वमतमिति । स्वमतं स्वस्य ग्रन्थकारस्य मतमिष्टं सत्त्वापत्तेश्चिन्हमाह कथयति । तदेवाह ।

वेदान्ताः सम्यगभ्यस्ता अथ ध्येयो महेश्वरः ।
प्राप्तातिसौरभे भृङ्गे रसपानं गुणाधिकम् ॥ ५ ॥

वेदान्ता इति । मुमुक्षुरेवं विचारयति मनसि वेदान्ता उपनिषत्सूत्रभाष्यादयः सम्यक्पूर्वापराविरोधेनाभ्यस्ताः पुनः पुनरवलोकिता अथेतः परं मया मुमुक्षुणा महेश्वरः सर्ववेदान्तनिर्णीतजीवब्रह्मैक्यलक्षणलक्षित आत्मेश्वरत्वाधिष्ठानरूपत्वादीश्वरतत्वं ध्येय ध्यातव्यो वेदान्तग्रन्थाभ्यासं परित्यज्य तत्प्रतिपाद्यात्मस्वरूपमेव चिन्तनीयमिति भावः, अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह यथा प्राप्तेति, प्राप्तातिसौरभे प्राप्तं लब्धमतिसौरभमतिगन्धवत्केसरस्थानं येन तस्मिन्भृङ्गे भ्रमरे रसपानं रसस्य तदन्तर्गतमधुनः पानं प्राशनं गुणाधिकं गुणेन

तृप्तिहेतुत्वेन मिष्टतया चाधिकमुत्कृष्टम् ॥ ५ ॥

अन्यदपि सत्त्वापत्तेर्लक्षणमाह ।

नित्योऽस्मि शुद्ध एवास्मि क्वाज्ञानं क्व च बन्धनम् ।
एवमादिचमत्कारः सत्त्वापत्तेस्तु लक्षणम् ॥ ६ ॥

नित्य इति । अहं नित्यः सद्रूपोऽस्मि भवामि अहङ्कारादिशरीरान्तलक्षणादनित्याद्भिन्नमात्मानं लक्ष्यीकृत्याहमविनाश्यस्मीति चिन्तयतीत्यर्थः, तथा शुद्ध एवास्मि शुद्धोमायाऽविद्यादिमलरहितो निश्चयेनाहं भवामि स्वस्य स्वयं प्रकाशरूपत्वान्मायाऽविद्ययोर्जडासत्त्वरूपत्वेन चासङ्गत्वादात्मनः शुद्धत्वं निश्चिनोति, तथा क्व कुत्राज्ञानं मोहोऽस्ति न क्वापीत्यर्थः, तथा हि अज्ञानमात्मनि विद्यते वाज्ञान उत जगति, नाद्य आत्मनः सच्चिदानन्दघननिर्विकारनिरंशत्वेनाज्ञानाधिष्ठानत्वायोगादुभयोर्विरुद्धत्वेन प्रकाशतमसोरिवाधाराधेयत्वासिद्धेः प्रत्युतनाशकत्वाच्च, नापि द्वितीयः स्वस्य स्वाधारत्वासम्भवादसत्त्वेनाप्युभयोराधाराधेयत्वाभावाच्च, न च तृतीयोपि जगतोऽज्ञानकार्यत्वेन तदाधारत्वायोगाद् न हि कारणभूताया मृदो मृत्कार्यो घट आधारो दृष्टः कार्यस्योत्पत्त्यादिमत्त्वेनोत्पत्तेः प्रागभावात्कारणस्यानुत्पन्नत्वेन सत्त्वान्न कार्यकारणयोराधाराधेयत्वमिति भावः, किञ्च क्व च बन्धनं बद्ध्यतेऽनेनेति बन्धनं बन्धसाधनं द्वैतं तत्कारणस्याज्ञानस्यासत्त्वे क्व कुत्र न कुत्राप्यस्तीत्यर्थः, अतो नित्यमुक्तः शुद्धोऽज्ञानाद्यस्पृष्ट एवाहमस्मीत्यर्थः, एवमादिचमत्कार एवमित्येवरूप आदिः प्रमुखो यस्य तथाभूतश्चमत्कारः स्वस्फुरणं सत्त्वापत्तेः सत्त्वापत्तिनाम्न्याश्चतुर्थभूमेर्लक्षणं चिह्नं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अन्यच्चापि लक्षणमाह।

यथा निजकथास्तद्वच्छृणोत्युपनिषत्कथाः।
यथान्यस्य कथास्तद्वच्छृणोति जनसंकथाः॥ ७॥

यथेति। यथा यद्वन्निजकथा अन्यकृताः स्वगुणख्यापका वार्त्ताः स्वस्तुतिप्रियः पुरुषः हर्षाविर्भावपूर्वकं शृणोति अवधारयति तद्वत्सत्त्वापत्त्यारूढः पुरुष उपनिषत्कथा उप समीपे निषण्णं वाच्यलक्ष्यभावेन ध्येयं लक्ष्यं च श्रेयो ब्रह्मसुखं यासु ता उपनिषदस्तासां कथा वार्त्ता आत्मतत्त्वप्रकाशिका वार्त्ता इत्यर्थः, शृणोत्यवधारयति, किञ्च यथेति, यथा यद्वदन्यस्य परस्य शत्रोरित्यर्थः, कथास्तद्गुणख्यापका वार्त्ता अप्रीत्या शृणोति तद्वत्तथा जनसंकथा जनस्य जन्मनः सम्बन्धिनीः कथा लौकिकीः पुराणादिष्वपि धर्माधर्मादिकथा अवतारादिचरित्राण्यपि संसारोत्कर्षबोधिनीर्वार्त्ता अपि अप्रीत्या शृणोत्यवधारयति, इदमपि सत्त्वापत्तेर्लक्षणं ज्ञेयम्॥ ७॥

अन्यदपि चतुर्थीलक्षणमाह।

देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यहङ्कारचेतसाम्।
निरीक्ष्य विविधाश्चेष्टा आस्ते विस्मितवन्मुनिः॥ ८॥

देहेन्द्रियेति। देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यहङ्कारचेतसां देहस्यान्नमयाख्यस्य स्थूलदेहस्य जन्ममरणबाल्यतारुण्यवार्धक्यस्थूलकृशव्याधिगौरकार्ष्ण्यादयः, इन्द्रियाणां करणानां बधिरत्वाबधिरत्वकाणत्वाकाणत्वान्धत्वानन्धत्वादिरूपाः, मनसश्चेष्टाः संकल्पविकल्पाध्यासादयः, प्राणस्य श्वासादयः, बुद्धेश्चेष्टा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनिश्चयादयः, अहङ्कारस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिरूपाः,

चेतसः स्मरणास्मरणप्रत्यभिज्ञाऽप्रत्यभिज्ञानुभवाननुभवादिरूपा विविधा अनेकप्रकारा एताश्चेष्टाः क्रिया निरीक्ष्यावलोक्य विस्मितवदाश्चर्यवानिवास्ते वर्तते, इदमपि चतुर्थीलक्षणं ज्ञेयम् ॥८॥

अथान्यदपि लक्षणमाह ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजन्ममृत्युजरादिकान् ।
भावाननन्यस्य जानाति तदन्यं भावमात्मनः ॥ ९ ॥

ज्ञत्वेति । ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजन्ममृत्युजरादिकाञ्ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियसहितस्य बुद्ध्यवस्थितचिदाभासस्य, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियसहितस्य बुद्ध्यवस्थितचिदाभासस्य, भोक्तृत्वमानन्दमयोपहितचिदाभासस्य जन्ममृत्युजरादिकाः स्थूलदेहस्य, तत्र तादात्म्यापन्नस्य चिदाभासस्य वा, एतान्सर्वान्भावान्विकाराननन्यस्य स्वात्मतो विविक्तस्य चिदाभासस्य जानाति वेत्ति आत्मनः स्वस्य भावं स्वरूपं तदन्यं तेभ्य उक्तेभ्यो विकारेभ्योऽन्यं विलक्षणं जन्ममृत्युजराकर्तृत्वभोक्तृत्वज्ञत्वादिरहितं जानाति वेत्ति अनुभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अन्यच्चापि लक्षणमाह ।

मोहजालाद्विनिर्गत्य जालादिव विहङ्गमः ।
खेचरत्वमनुप्राप्तो धन्यतामनुविन्दति ॥ १० ॥

मोहजालादिति । जालादानायाद्विहङ्गमः पक्षी विनिर्गत्य विमुच्यानु पश्चात्खेचरत्वमाकाशगामित्वं प्राप्तः सँल्लब्धाः सन्ननु पश्चाद्धन्यतां कृतकृत्यतां विन्दति प्राप्नोतीव यथा तथाऽयं सत्त्वापन्नो मोहजालान्मोह आत्माज्ञानं स एव स्वनाशहेतुत्वाज्जालमिव जालं तस्माद्विनिर्गत्य विमुच्यानु पश्चात्खेचरत्वं सर्वद्वैतशून्यत्वोपलक्षितब्रह्माभेदवदात्मानुभवि-

तृत्वं प्राप्तः लब्धः सन्ननु पश्चाद्धन्यतां कृतकृत्यत्वरूपां निरङ्कुशां तृप्तिं विन्दति प्राप्नोतीत्यर्थः, इदमपि चतुर्थीलक्षणं ज्ञेयम्॥१०॥

अन्यच्चापि सत्त्वापत्तेर्लक्षणमाह।

दरिद्र इव संप्राप्य निधानं विस्मयं गतः।
ईश्वरानुग्रहो जात इति नृत्यति हृष्यति ॥ ११ ॥

दरिद्र इवेति। निधानं निधीयते द्रव्यमस्मिन्निति निधानं द्रव्यपूर्णं भाण्डं संप्राप्योपलभ्य विस्मयमाश्चर्यं गतः प्राप्तो दरिद्र इव निर्धनः पुरुष इव गर्वं प्राप्त इत्यर्थः, तथा तद्वन्मुनिः सत्त्वापन्न आत्मानन्द एव निधानं निधीयन्त आध्रियन्ते सर्वाणि सुखानि जगन्ति च यस्मिन्निति निधानं परमानन्दस्वरूपमात्मानं प्राप्योपलभ्य विस्मयमाश्चर्यं गतः प्राप्तः सन्नीश्वरानुग्रहो जात ईश्वरस्येशनादिशक्तियुक्तस्य गुरोरनुग्रहः प्रसादो मयि जात उपन्न इति एवं मत्वा नृत्यति नृत्यं करोति हृष्यति हर्षं प्राप्नोति; एतदपि सत्त्वापन्नस्य लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अन्यदपि च लक्षणमाह।

विषयैः शब्दसंस्पर्शगन्धरूपरसैर्न यः।
प्रियैरपि भवेत्तादृक्सात्त्विकानन्दमागतः ॥ १२ ॥

विषयैरिति। यः पुरुषः प्रियैरपि मौढ्यावस्थायामिष्टैरपि शब्दसंस्पर्शगन्धरूपरसैः शब्दश्चाकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः संस्पर्शश्च वायुगुणो रूपश्च तेजोगुणो गन्धश्च पृथिवीगुणो रसश्च जलगुण एतन्नामकैर्विषयैर्गोचरैस्तादृग् यादृक्पूर्वं हर्षखेदादिविकारवान्स्थितस्तादृक्तद्वन्न भवेन्नस्यात्तत्र हेतुमाह सात्त्विकानन्दमिति, सात्त्विकानन्दं सत्त्वगुणोपाधिकमानन्दं सुखमागतः प्राप्तः, इदमपि सत्त्वापन्नस्यैव लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

अन्यदपि लक्षणमाह।

व्यतिरिक्तमिवात्मानं पश्यन्भावेषु सन्नपि।
चाण्डालीमिव यो मायां न स्पृशन्दूरवत्स्थितः॥ १३॥

व्यतिरिक्तमिति। यः पुरुषो भावेषु पदार्थेषु स्वान्वयाभावे तेषामसत्त्वाद्व्यवहारायोग्यत्वाद्व्यवहारकाले तेषु सन्नपि अस्तिभातिप्रियरूपेण नामरूपात्मकेषु तेषु विद्यमानोपि अनुवृत्तोपीत्यर्थः, आत्मानं तेष्वनुवृत्तं सच्चिदानन्दरूपं भावानामसत्त्वात्ततः पृथक्त्वस्यापि तथात्वाद्व्यतिरिक्तमिव पृथगिव पश्यन्सन्पश्यमानश्चाण्डालीमिव नटरज्जुगनचाण्डालीं तत्स्थकृत्रिमब्राह्मणीमिव मायामविद्यापरपर्यायां न स्पृशन्स्पर्शमकुर्वाण एव दूरवदात्मसत्तान्वयाभावे मायातत्कार्ययोर्निर्वाहायोगान्मायायां तत्कार्ये चान्वितोपि तयोर्मिथ्यात्वेन ततो दूरत्वस्यापि सत्त्वाभावाद्दूर इव स्थितो विद्यमानोऽस्ति, इदमपि चतुर्थीलक्षणं ज्ञेयम्॥ १३॥

सत्त्वापत्तेः परीपाकस्य लक्षणमाह।

औदासीन्येन यः पश्येत्स्वप्नाभं जागरे जगत्।
सत्त्वापत्तिपरिपाकलक्षणं तदुदाहृतम्॥ १४॥

औदासीन्येनेति। यो विशिष्टः पुरुष औदासीन्येन उदासीनोऽनासक्तस्तस्य भाव औदासीन्यमनासक्तत्वं तेन जागरे जागरावस्थायामेव किं पुनः स्वप्नावस्थायां वक्तव्यमित्यर्थः, जगत्त्रिपुटीरूपं विश्वं स्वप्नाभं स्वप्नस्याभेवाभा कान्तिर्यस्य तत्तथा स्वप्नोत्थितपुरुषस्य स्मृतिविषयं स्वप्नजगदिवेत्यर्थः, पश्येदवलोकयेत्तदेतदुक्तं सत्त्वापत्तिपरीपाकलक्षणं सत्त्वापत्तेश्चतुर्थभूमेः परिपाकः स्थैर्येणोत्तरभूमिकासु परिणामयो-

भ्यस्त्वं तस्य लक्षणं चिन्हमुदाहृतं कथितं मुनिभिरिति शेषः ॥१४॥

इदानीं सत्त्वापत्तेरेव लक्षणं स्फुटं बोधयितुमाह ।

अत्र श्लोकः ।

अत्रेति । अत्र चतुर्थीलक्षणबोधने शृङ्गारश्लोकोऽस्ति अत्रापि जातित्वादेकवचनं श्लोकाः सन्तीत्यर्थः, तानेव क्रमेणाह ।

भावः सम्यक्परिज्ञातो ग्रहणेपि मनः कृतम् ।
आदानमवशिष्टं हि कृत्वाभूषणमात्मनः ॥ १५ ॥

भाव इति । भाव आशयः सम्यग्यथार्थं परिज्ञातः परीक्षित उभयोरासय उभाभ्यां ज्ञात इत्यर्थः, आत्मनः शरीरस्य भूषणमलङ्कारं कृत्वा विधाय ततो गृहणेपि परस्परमङ्गीकारेपि मनः संकल्परूपमन्तःकरणं कृतं प्रवर्तितं परं तु कयाचिच्छङ्कयाऽऽदानं केवलमङ्गीकरणमवशिष्टमुर्वरितं यथा, तथा मुमुक्षुबुद्ध्या निदिध्यासनवत्या भावः सत्ताऽऽत्मन इत्यर्थः, सम्यक् संशय विपर्ययरहितं यथा तथा परिज्ञातोऽवलोकितस्तत आत्मनो बुद्धेः साधनचतुष्टयमेव भूषणमलङ्करणं कृत्वा विध्याय गृहणेपि आत्मत्वाङ्गीकारेपि मनः संकल्परूपमन्तःकरणं कृतं प्रेरितं तथापि आदानं हि आत्मभावाङ्गीकरणमेव केवलमवशिष्टं केन चित्प्रतिबन्धेनोर्वरितम्, एतच्च चतुर्थभूमिस्थितपुरुषबुद्धिलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

तमेव परीक्षाविषयं भावं विशदयति ।

अहं त्वनूढा तरुणी न कस्यापि परिग्रहः ।
एनमेव वरिष्यामि पतिं को वा हसिष्यति ॥ १६ ॥

अहं त्विति । तरुणी तु यौवनापन्नापि अहमनूढा न केनापि विवाहिता विवाहविधिपूर्वं नाङ्गीकृताऽस्मि मम मे केनापि पु-

रूपेण सह परिग्रहः परिगृह्यते हस्तोऽस्मिन्निति परिग्रहो विवाहो जातो नेति एनमेव मम मनःप्रियं पुरोवर्त्तिनमेव नान्यं पतिं मम पालनक्षमं पुरुषं वरिष्यामि विधिपूर्वकं परिणेष्यामि अनेन सह परिणयने जाते सति मां मा को वा पुरुषो हसिष्यति हासं करिष्यति विधिपूर्वकं परिणयने जात उपहासाभावेन निःशङ्कं भोगसुखं स्यादिति भावः, यथा तथा मुमुक्षुबुद्धिरपि निश्चिनोति तमेव निश्चयमाह—अहमिति, तरुणी तु यौवनसंपन्ना मोक्षसुखानुभवे क्षमेत्यर्थः, अनूढा न मोहादिभिर्वरैः परिणीता तैरस्पृष्टेत्यर्थः, अहं मोक्षेच्छावती बुद्धिरात्माकारास्मि स्थितवती—अत एव न कस्यापि अहङ्कारादेः परिग्रहः सत्त्वेनाङ्गीकारो मय्यस्तीति शेषः, अतः स्वतः स्थातुमशक्यत्वादेनमेव पुरो दृश्यमानमेव पतिं स्वचित्सुखदानेन पालकमात्मानं वरिष्यामि अभिन्नत्वेनाङ्गीकरिष्यामि अहंब्रह्मास्मीत्येवं महावाक्यविचारलक्षणवेदोक्तविधिनाऽनुभविष्यामीति भावः, अत्र महावाक्यप्रमाणेनाहंब्रह्मेति स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वसाक्षात्करणे मां को वा हसिष्यति न कोपि हसिष्यति विधिपूर्वकं श्रुत्यादिप्रामाण्येन ब्रह्माहंभावेऽङ्गीकृते सति नोपहासास्पदं भवेदिति निश्चयः, सत्त्वापन्नबुद्धिलक्षणमेवेति भावः ॥ १६ ॥

पुनरपि सत्त्वापन्नबुद्धिलक्षणमेवाह ।

हतः कामी कटाक्षेण कयाचिन्मृगचक्षुषा ।
व्यसनित्वमवाप्नोति तथायं मुक्तिकान्तया ॥ १७ ॥

हत इति । यथा कामी स्त्रीकामवान्पुरुषः कया चिदतीवसुन्दर्या मृगचक्षुषा मृगस्य हरिणस्य चक्षुरिव चक्षुर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तया कान्तया कटाक्षेण नेत्रप्रान्तेन हतस्ताडितः सन् व्यसनित्वं तत्प्राप्त्यभावेन विह्वलत्वं विरहव्यथावत्त्वमित्यर्थः,

अत्राप्नोति यथा यद्वत्तथा तद्वदयं प्रकृतः सत्त्वापन्नः पुरुषो मुक्तिकान्तया मुक्तिर्मोक्ष एव कमनीयत्वात्कान्ता तया कयाचिदनिर्वचनीयया मृग्यते शोध्यते ब्रह्मसुखं येन तन्मृगमेताक्षं चक्षुर्ब्रह्मावलोकनसाधनभूता वृत्तिर्यस्याः सा तथोक्ता तया कटाक्षेण कटति आवृणोति ब्रह्मसुखमिति कटं तच्च तदक्षं नेत्रं च तेन हतः प्राप्तः सन्नहं ब्रह्मास्मीति विद्धः सन्निसर्थः, व्यसनित्वं मुक्तिसुखानुभवेऽत्यासक्तत्वमत्राप्नोति प्राप्नोतीत्यर्थः, इदमपि सत्त्वापन्नस्यैव लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

ननु सत्त्वापन्नस्य मुक्तिसुखानुभवेऽत्यासक्तिः कुतो ज्ञेया तत्राह ।

गुञ्जद्भृङ्गध्वनिं श्रुत्वा गुञ्जन्कीटो यथा बिले ।
ब्रह्मास्मीति तथैवायं भवितुं ब्रह्म गुञ्जति ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
ज्ञानचतुर्थभूमिकानिर्णयः ॥ ५ ॥

गुञ्जदिति । यथा यद्वत्कीटः क्रिमिर्बिले मृदादिनिर्मिते छिद्रे स्थितः सन्गुञ्जद्भृङ्गध्वनिं गुञ्जन्गुञ्जारवं कुर्वाणो यो भृङ्गी भ्रमरविशेषस्तस्य ध्वनिं रवं बहिर्देशाच्छ्रुत्वा श्रवणेनावधार्य स्वयं क्रिमिर्गुञ्जन्गुञ्जारवं कुर्वन्सन्तिष्ठति तथा तद्वदयं प्रकृतः सत्त्वापन्नः पुरुषः स्वदेहरूपे बिले स्थित्वा तद्बहिःस्थितस्य गुरुभ्रमरस्याहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्यलक्षकं महावाक्यरूपं ध्वनिं श्रुत्वा श्रवणादिना निश्चित्यैव ब्रह्म भवितुं स्वयमपि गुरुरूपब्रह्माभिन्नभावं प्राप्तुं ब्रह्मास्मीत्येवं गुञ्जति वाक्यवृत्तिरूपं गुञ्जारवं सर्वदैव करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानचतुर्थभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

एवं सलक्षणां सविस्तरां चतुर्थभूमिकां निरूप्येदानीं पञ्चमभूमिकानिर्णयाख्यं द्वाविंशतिश्लोकं प्रकरणं निरूपयितुमाह।

अथ पञ्चमी भूमिका।

अथेति। अथ चतुर्थभूमिकानिरूपणानन्तरं पञ्चमी पञ्चमी भूमिका निरूप्यत इत्यर्थः। तत्र तावत्सहेतुकां तत्प्राप्तिमाह।

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसक्तिस्तु पंचमी।
सुषुप्तिप्रथमावस्था साक्षात्कारनवांकुरा॥ १॥

दशेति। दशाचतुष्टयाभ्यासाद्दशानां भूमिकानां चतुष्टयं चतुष्कं तस्याभ्यासः पुनः पुनस्तासु चित्तस्थिरीकरणं तस्माद्धेतोस्तुपदेन पूर्वाभ्यो वैलक्षण्यमस्याः सूचितम्, असंसक्तिरसंसक्तिनाम्नी सुषुप्तिप्रथमावस्था सुषुप्तेर्निद्राभिद्रारूपायास्तुरीयाख्यायाः प्रथमा शिथिलाख्या वक्ष्यमाणात्रस्थारूपाऽतः साक्षात्कारनवाङ्कुरा साक्षात्कारः प्रत्यक्षानुभवस्तस्य नवस्तत्कालोत्पन्नोऽङ्कुर उद्गमो यस्यां सा तथोक्ता पञ्चमी पञ्चमभूमिका लभ्यत इति शेषः, प्राप्यत इत्यर्थः॥ १॥

तल्लक्षणनिरूपणप्रतिज्ञापूर्वकं तल्लक्षणान्याह।

साऽपरोक्षा नैव निशा शृणु तस्यास्तु लक्षणम्।
प्रथमः स्वचमत्कारः स्वरूपानन्दलक्षणम्॥ २॥

सेति। तस्यास्तु तस्या अपि लक्षणं लक्षणानीत्यर्थः, जातित्वादेकवचनं शृणु अवधारय तान्येवाह सा भूमिरपरोक्षा न परोक्षं ब्रह्म यस्यां सा तथोक्ताऽत एव नैव निशा विषयरूपद्वैतप्रकाशाभावेन निशात्वेन निशात्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मापारोक्ष्यान्नैव रात्रिः सा पञ्चमभूमिरित्यर्थः, प्रथमस्वचमत्कारः प्रथम आद्यः स्वस्यात्मनश्चमत्कारोऽनुभवः, इदमपि

लक्षणं पञ्चम्या ज्ञेयं, स्वरूपानन्दलक्षणं स्वेनैव रूप्यते प्रकाश्यत इति स्वरूपो य आनन्दः सुखं तल्लक्ष्यतेऽनेनेति स्वरूपानन्दलक्षणं चिह्नं स्वरूपसुखलक्षकत्वमपि पञ्चमभूमेर्लक्षणमित्यर्थः ॥ २ ॥

लक्षणान्तराण्याह ।

ब्रह्मत्वसंस्मृतिः सैव सैव जीवत्वविस्मृतिः ।
तदेवाज्ञानमरणममृतत्वं तदेव हि ॥ ३ ॥

ब्रह्मत्वसंस्मृतिरिति । सैव पञ्चमभूमिकैव ब्रह्मत्वसंस्मृतिः स्वस्य यत्पारमार्थिकं ब्रह्मत्वं तस्य संस्मृतिर्दृढस्मरणं पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयं, जीवत्वविस्मृतिः स्वस्मिन्नारोपितं यज्जीवत्वं तस्य विस्मृतिरननुसन्धानमपि सैव पञ्चमीभूमिरेव ज्ञेया, आरोपितस्य जीवत्वस्य मिथ्यात्वेन तद्विस्मृतेरपि मिथ्यात्वाद्विस्मृतिरिवविस्मृत्तिरिति व्याख्येयं सा पञ्चमी भूमिकेत्यर्थः, तथा तदेव पञ्चम्येवा ऽज्ञानमरणमज्ञानस्य महामोहस्य मरणं नाशस्तदपि पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयम्, अमृतत्वं मोक्षस्तदेव हि तदज्ञानमरणनाम्ना प्रसिद्धमेव विवेकिनाम्, एतच्चापि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि लक्षणमाह ।

आविर्भूता तु सा नैव नाविर्भूतत्वभाक्पुनः ।
कथं भूयो भ्रमत्येष भ्रान्तिरेव गता यदि ॥ ४ ॥

आविर्भूतेति । सा साक्षात्काररूपा पञ्चम्यवस्था तु सर्वाभ्यो विलक्षणाविर्भूता प्राकट्यं प्राप्ता सती पुनः पश्चाद्व्यवहारेण व्यवधाने सत्यपि नाविर्भूतत्वभाक्नाविर्भूतत्वमनाविर्भूतत्वं भजते तच्छीला नैव भवेदिदमेव पूर्वाभ्यो वैलक्षण्यरूपं पञ्चम्या लक्षणमिति भावः, तदारूढवैलक्षण्यनिरूपणद्वारापि तल्लक्षणमाह भूय इति,

एष पञ्चम्यारूढो जातसाक्षात्कारः पुरुषो यदि यर्हि तस्य भ्रान्तिर्भ्रमो गतैव निवृत्तैव यतोऽतः भूयो पुनर्न भ्रमति भ्रान्तिमान्न भवति, एतदपि पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

अन्यदपि लक्षणमाह ।

यथा वर्तुलपाषाणा गिरेः शिखरतश्च्युताः ।
ध्वसत्यत्र न तिष्ठन्ति विकारास्तद्वदत्र हि ॥ ५ ॥

यथेति । वर्तुलपाषाणाः कपित्थाद्विवद्वर्तुलाकाराः पाषाणा अश्मानो गिरेः पर्वतस्य शिखरतः शृङ्गाच्च्युता अधः पतिताः सन्तः ध्वंसन्त्येवाधोधः पतन्त्येव न तिष्ठन्ति मध्ये मध्ये स्थिरा न भवन्ति यथा यद्वत्तद्वत्तथा विकारा रागद्वेषादयोऽत्र पञ्चम्यारूढे पुरुषे च्युता ग्रन्थिभेदेन स्वात्मनोभिन्नत्वेनान्तःकरणे स्थिता निर्बलाः सन्तः क्रमेण ध्वंसन्त्येव नश्यन्त्येव न तिष्ठन्ति न स्थिरा भवन्ति, एतदपि पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

ननु स्वस्माच्च्युतानामपि विकाराणां कुतो न स्थानं तत्राह ।

मुनिरर्धकाटक्षेण यं विकारमवेक्षते ।
सद्यः पतत्यसौ पृथ्व्यां नोत्तिष्ठति यथा पुनः ॥ ६ ॥

मुनिरिति । मुनिर्मननशीलो जातसाक्षात्कारोऽर्धकटाक्षेणपद्विवेकवृत्त्या यं मुनिवृत्तिगोचरं यं यं विकारं कामादिकं विकारमवेक्षते पश्यति असौ विकारः पृथ्व्यां प्रथयति आत्मानमनेकरूपेणेति पृथ्वी क्षेत्रशब्दवाच्या बुद्धिस्तस्यां सद्यस्तत्कालमेव पतति पतितो भवति क्षेत्रे एव स्थितो भवतीत्यर्थः, यथा पुनर्यथा यद्वत्पूर्वमात्मनि प्रतीयमान उत्थितोऽभूत्तथा पुनर्भूयः स्वात्मसाक्षात्कारानन्तरं नोत्तिष्ठति

नोदितो भवति प्रारब्धशेषपर्यन्तं प्रतीयमानोऽपि बुद्धावेव प्रतीयते नात्मनि प्रतीयत इति भावः, तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः

'अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहङ्कृतिम् ।
इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि नबाधो ग्रन्थिभेदतः' इति ।

गीतायामपि ।

'पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्नि'त्यादिना,
'गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते'इत्यन्तेनोक्तमेतदेव॥६॥

अन्यदप्याह ।

अविगीते न तुष्येत्तु विगीते न विषीदति ।
विस्मरत्यखिलं कार्यं रमते स्वात्मनात्मनि ॥ ७ ॥

अविगीतेनेति । अयं पञ्चम्यारूढः पुरुषोऽविगीते विगीतं विरुद्धं वचनं लौकिकं शास्त्रीयं वा तन्न विद्यते यस्मिन्वाक्ये तस्मिन्नुच्चारिते सति न तुष्येन्न सन्तुष्टो भवेत्तु पुनर्विगीते केन चिल्लोकशास्त्रविरुद्धे वचन उच्चारिते सति न विषीदति न खिद्यति अखिलं संपूर्णं कार्यमवश्यकर्तव्यं विस्मरति नानुसन्धत्ते स्वात्मनान्तःकरणसाक्ष्यभिन्नेनान्तःकरणेनात्मनि ब्रह्माभिन्नकूटस्थे रमते क्रीडति, इदमपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि अखिलकार्यविस्मरणे सति कर्माचरणं विना देहः कथं वर्तेत तत्राह ।

भूताविष्ट इवाकस्माद्वर्णाश्रमविधिक्रमम् ।
प्रेरितः पूर्वसंस्कारैः करोति न करोत्यपि ॥ ८ ॥

भूताविष्ट इति । भूताविष्ट इव यथा भूताविष्टो भूतः पिशाच आविष्टः प्रविष्टो यस्मिन्स तथोक्तः स पुरुषोऽकस्माद-

नुसन्धानरहितोऽपि तत्क्षणमेव पूर्वसंस्कारैः पूर्वं प्रथमं यानि कृतानि कर्माणि तेषां ये संस्कारा वासनाविशेषास्तैः कृत्वा प्रेरितो नोदितः सन्वर्णाश्रमविधिक्रमं वर्णाश्च ब्राह्मणादय आश्रमाश्च ब्रह्मचारिप्रभृतयस्तेषां विधिर्वेदकृतं प्रेरणं 'ब्रह्मचर्यमामरणान्तं द्वादशवार्षिकं वाचरेत्, सन्ध्यामुपासीते'त्यादिरूपस्तस्य क्रममाचरणं करोत्यपि कर्तारं विना कर्म निर्वाहायोगात्तत्कृतं कर्म प्रतीयमानमपि न करोति भूतावेशेन सदनुसन्धानाभावान्न तत्कर्तृकं तत्कर्मेति भावः, तथा तद्वत्पञ्चम्यारूढो जातसाक्षात्कारः पूर्वसंस्कारः पूर्वमज्ञानावस्थायां कृतानि यानि स्वस्मिन्पारमार्थिककर्तृत्वनिश्चयेन कृतानि कर्माणि तेषां संस्कारा वासनास्तैः कृत्वा प्रेरितो नोदितः सन्नकस्मात्पूर्वापरानुसन्धानरहितस्तत्क्षणमेवेत्यर्थः, वर्णाश्रमविधिक्रमं स्ववर्णाश्रमोचितवेदप्रेरणानुकूलं कर्म करोत्यपि कर्तृत्वं विना कर्मनिर्वाहायोगात्तत्कर्तृकं कर्म प्रतीयमानमपि न करोति कर्तृत्वस्य बाधितत्वादसङ्ग आत्मनि च तद्योगात्कर्मणोऽप्यसत्त्वाच्च तस्मिंस्तत्कर्म च तत्कर्तृत्वं चोभयमपि न सम्भाव्यमिति भावः, एतदपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

पुनश्च लक्षणान्तरमाह सार्धेन ।

यथैव लौकिकज्ञाने प्रमाणं चक्षुरादयः ।
ब्रह्मज्ञानस्य विषये तथैवोपनिषन्मता ॥ ९ ॥

यथैवेति यथा यद्वल्लौकिकज्ञाने लोके भवा लौकिका घटादयो दृश्यपदार्थास्तेषां ज्ञानं प्रतीतिस्तस्मिंश्चक्षुरादयश्चक्षू रूपप्रकाशसाधनं नेत्रगोलकस्थमिन्द्रियं तदादि येषां त्वगादीनां ता वृत्तीः प्रमाणं प्रमाभूतमेवास्ति तथा तद्वद्ब्रह्मज्ञानस्य विषये ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मनो

ज्ञानं भानं राहोः शिर इति वदभेदे भेदव्यपदेशो ब्रह्मस्वरूपमेव ज्ञानमिति भावः, तस्य विषये तत्सम्बन्ध्यर्थवर्णने तज्ज्ञाने चोपनिषद्रुप समीपे निषण्णं स्थितं वाच्यत्वेन लक्ष्यत्वेन च ब्रह्मस्वरूपभूतं सुखं यस्यां सोपनिषत्तत्त्वमसीत्यादिवाक्यरूपा तज्जन्यं ज्ञानं च प्रमेयत्वे ब्रह्मणः प्रकाशकं मानं मताऽङ्गीकृता मुनिभिरिति शेषः ॥ ९ ॥

यत्साक्षित्वात्प्रमाणानि तानि कस्तत्र संशयः
विधिकिङ्करतां त्यक्त्वा ह्यकिञ्चित्करतां गतः ।
अकिञ्चनत्वमापन्नो न चिन्तयति किञ्च न ॥ १० ॥

यदिति । तानि लौकिकानि चक्षुरादीनि वैदिकं ब्रह्मणि विषय उपनिषदुपनिषद्वाक्यजातं तज्जन्यं ब्रह्मविषयकं ज्ञानं चैतानि स्वतो जडत्वासत्त्वाभ्यां तेषां प्रामाण्याभावाद्यत्साक्षित्वाद्यस्य पञ्चम्यारूढस्य ब्रह्माभिन्नत्वसाक्षात्कारवतो ब्रह्मरूपत्वात्तस्यैव साक्षित्वात्प्रकाश्यत्वेन प्रमाणानि प्रमेयप्रकाशकानि भवन्ति आत्मचैतन्यकृतमेव प्रामाण्यन्तेषु न स्वत इति भावः, तत्रान्यप्रमाणनिरपेक्षतया स्वतः प्रमाणभूत आत्मस्वरूपे पञ्चम्यारूढपुरुषे संशयः संदेहः कः किं रूपो न कोपीत्यर्थः, इदं निःसंशयत्वमपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम्, अन्यदप्याह विधिकिङ्करतामिति, अयं पञ्चम्यारूढो विधिकिङ्करतां विधेर्वेदाज्ञायाः किङ्करो दासस्तस्य भावस्तत्ता तां त्यक्त्वाऽनादृत्याऽकिञ्चित्करतां न किञ्चित्करोतीत्यकिञ्चित्करस्तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः, तत्र हेतुमाहाकिञ्चनत्वमिति, अकिंचनत्वं 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या निषेधितं यत्किञ्चनपदवाच्यं द्वैतं यत्र तदकिञ्चनं तेन सर्वद्वैतनिषेधावधितया लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यं तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्म

त्वमापन्नः प्राप्तः किञ्चन द्वैतं तन्निषेधं वा किमपि न चिन्तयति न स्मरति, इदमपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

अन्यच्चापि तदाह ।

संलग्ने प्यातपे भानोर्हिमाचलशिलेव यः ।
बहिरन्तश्च संपूर्णः शीतलत्वं न मुञ्चति ॥ ११ ॥

संलग्नेपीति । हिमाचलशिलेव यथा हिमन्तुषारस्तस्याचलः पर्वतो हिमवान् गिरिस्तस्य शिला बृहत्पाषाणो हिमपाषाण इत्यर्थः, सा भानोः सूर्यस्यातप उष्णे संलग्नेपि स्पृष्टे सत्यपि बहिर्बाह्यदेशेऽन्तश्च गर्भे संपूर्ण व्याप्तं शीतलत्वं शैत्यं न मुञ्चति न त्यजति तथा यः पञ्चम्यारूढः पुरुषः स सूर्य इव तापकोहङ्कारस्तस्य भातत्वाज्ञानुरासमंताच्चापयतीत्यातपो दुःखं तस्मिन् संलग्नेपि स्वस्मिन् प्रतीते सत्यपि बहिर्दृश्यकोटावन्तश्च द्रष्टृकोटौ संपूर्ण परिपूर्णशीतलत्वं दुःखरहितसुखमात्रत्वं न मुञ्चति न त्यजति, एतच्चापि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अन्यदपि लक्षणमाह ।

स्फटिकः स्फटिकत्वज्ञः सलिलं सलिलत्ववित् ।
गगनं गगनत्वज्ञं यदि स्यात्सा दशा चितः ॥ १२ ॥

स्फटिकइति । स्फटिकः स्फटिकाश्मा स्फटिकत्वज्ञः स्वस्मिन्स्फटिकत्वं निर्मलत्वं रागाद्यस्पृष्टत्वं तज्जानातीति स तथोक्तो यदि यर्हि स्याद्भवेत्तथा सलिलं जलं सलिलत्ववित्स्वस्मिन्यत्सलिलत्वं नैल्यास्पृष्टत्वं तरङ्गादिविकारोद्भवेपि निर्विकाररूपत्वं च तद्वेत्तीति तत्तथोक्तं यदि यर्हि स्याद्भवेत्तथा गगनमाकाशं गगनत्वज्ञं स्वस्मिन्यद्गगनत्वं नीलिमाकटाहाद्याका-

रैरस्पृष्टत्वं तज्जानातीति तत्तथोक्तं यदि यर्हि स्याद्भवेत्तर्हि सा दशावस्था चितः पञ्चम्यारूढस्य पुरुषस्य चेतनाया ज्ञेया, अभूतोपमया निरूपमत्वं द्योतितं पञ्चम्यारूढपुरुषचेतनायाः । एतदपि पञ्चम्या रूपमुक्तम् ॥ १२ ॥

ननु तर्हि नानाविधसुखदुःखेषु सत्सु कथं मोहो न स्यात्पञ्चम्यारूढस्येत्याशङ्क्य तस्मिन्मोहाभावं दृष्टान्तेन सम्भावयति।

बुधो यथा न मुह्येत नानारङ्गगृहेष्वपि ।
तथा मुह्यति नात्मायं नानारङ्गगृहेष्वपि ॥ १३ ॥

बुध इति । बुधश्चतुरः पुरुषो नानारङ्गगृहेष्वपि नानाऽनेकविधा ये रङ्गा रञ्जकद्रव्याणि येषु तथाविधेषु गृहेषु गेहेषु दर्पणादिभिर्मार्गादिविस्मारकेषु वसन्नपि न मुह्यति मोहं न प्राप्नोति यथा तथा तद्वदयं पञ्चम्यारूढो यत आत्मैव परिपूर्णः पुरुषोऽतो नानारङ्गगृहेष्वपि नानाऽनेकविधा रङ्गा रञ्जका अतिग्रहापरपर्याया विषयास्तैर्युक्तेषु गृहेषु गृह्यन्ते विषया यैस्तेषु इन्द्रियेषु व्यवहारदृष्ट्या वर्तमानोपि न मुह्यति तत्सत्त्वनिश्चयेन स्वात्मानं न विस्मरति, इदमपि पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

ननु तर्हि बहिर्मुखजनसङ्गं त्यक्त्वा पञ्चम्यारूढ आत्मानुसन्धानानुकूलेषु तत्त्ववित्सु गुहादौ वा वसेदित्याशङ्क्यैकान्तवासो विद्वत्सु वासो मूढजनवासश्च सम एव तस्येति सदृष्टान्तमाह ।

योगी क्रीडति निद्राति हसत्यपि वदत्यपि ।
बहिर्मुखैरपि जनैः पिशाचैरिव शंकरः ॥ १४ ॥

योगीति । योगी जीवब्रह्मैक्यज्ञानवान् पञ्चम्यारूढः पुरुषो बहिर्मुखैरपि बहिर्मुखा मूढास्तैः सहापि शब्दादिद्वद्भिरपि जनैः

पुरुषैः सह क्रीडति रमते कदाचिन्निद्राति तैरेव सह निद्रासुखमपि अनुभवति तथा हसत्यपि तैः सह हास्यादिकं करोति तथा वदत्यपि तैः साकं भाषणमपि करोति एतादृशव्यवहारे तेन कृतेऽपि तस्य योगित्वं न नश्यतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः, पिशाचैरिवेति, शङ्करः सकलजगदानन्दकरः शिवो यथा पिशाचैर्भूतप्रेतादिभिः सह क्रीडादिकं कुर्वन्नपि जगदानन्दकरस्वभावान्न च्यवति तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पञ्चम्यारूढे किं सुखमस्ति येन ब्रह्मेन्द्रादिपदप्रापककर्मत्यागेन तत्रैवासक्तो भवेत्तत्राह ।

न प्राप्तपरमार्थस्य तुलामर्हति वासवः ।

वासवस्तत्पदाकांक्षी न स वासवताप्रियः ॥ १५ ॥

नेति । वासव इन्द्र उपलक्षणमेतद्ब्रह्मादीनामपि प्राप्तपरमार्थस्य प्राप्तो लब्धः परमोऽतिश्रेष्ठोऽर्थस्तत्त्वं येन स तथोक्तो जातसाक्षात्कार इत्यर्थः, तस्य तुलां तुलनां नार्हति योग्यो न भवति कुत इत्यत आह वासव इति, वासव इन्द्रस्तत्पदाकाङ्क्षी तस्य पञ्चम्यारूढस्य पदं पञ्चमीभूमिकास्थितिरूपं तस्याऽऽकाङ्क्षेच्छावानस्तीति शेषः, स जातसाक्षात्कारः पञ्चम्यारूढः पुरुषो वासवताप्रियः वासवो इन्द्रस्तस्य भावस्तत्तेन्द्रपदमित्यर्थः, उपलक्षणमेतद्ब्रह्मादिपदानां सा प्रिया यस्य स तथोक्तो न न भवति ब्रह्मादिपदसुखस्यात्मानन्दकणत्वेनासत्त्वेन च ज्ञानीच्छाविषयत्वाभावः, ज्ञानिप्राप्तसुखे तु पारमार्थिकत्वेन ब्रह्मेन्द्रादिकामनाविषयत्वमिति भावः ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानिनां प्रारब्धशेषे देहधारणस्य प्रतीयमानत्वात्कथं देहराहित्यं तस्मिंश्च सति कर्मफलेच्छाभावेन कर्मण्यप्रवृत्तौ तां विना देहनिर्वाहः कथं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तत्सम्भावयति।

वन्हिपक्कं यथा मांसं पूर्ववत्स्थितमस्थिषु
संसक्तमप्यसंसक्तं स्वशरीरं तथा मुनिः ॥ १६ ॥

वन्हिपक्कमिति । वन्हिपक्वं वन्हिरग्निस्तस्मिन्पक्वं पाचितं सन्मांसं पिशितं यथा यद्वदस्थिषु अस्थिनि तत्सन्धौ च पूर्ववदपक्कावस्थायामिव स्थितं वर्तमानमपि न स्थितं नैव तिष्ठति कुत इत्यत आह संसक्तमिति, तन्मांसं संसक्तमपि अस्थिसंलग्नमपि दृश्यमानत्वादसंसक्तं न संसक्तं नैव संलग्नं शुष्कत्वादिपरिणामस्यादृश्यमानत्वात्तथा तद्वन्मुनिर्जातसाक्षात्कारवान्पञ्चम्यारूढः स्वशरीरे स्वस्यात्मनः शरीरं देहस्तस्मिन्नासक्तोऽपि देहाभिमानाभावे देहचलनाद्ययोगादासक्त इव प्रतीयमानोऽपि नासक्तो बाधितत्वेनाहङ्कारादेरासक्तो न भवति पूर्ववदविद्यावस्थायामिव लोकवद्भ्राम्यमाणत्वात्स्वशरीरे स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि तद्दृष्ट्या बाधितत्वान्न स्थितो नैव विद्यमानः, इदमपि पञ्चमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

उक्तपञ्चमीलक्षणानुभवायैव शृङ्गारश्लोकैस्तु तल्लक्षणं निरूपयितुं प्रतिजानीते तत्रेति ।

तत्र श्लोकाः ।

तत्र पञ्चमीलक्षणबोधने श्लोकाः सन्ति । तानेवोदाहरति ।

इयं पराङ्मुखीभूय पतिं प्रत्यगवेक्षते ।
प्रेमप्रसन्नया दृष्ट्या ह्यस्या यौवनमागतम् ॥ १७ ॥

इयमिति । इयं पुरोदृश्यमाना काचिन्नायिका पराङ्मुखीभूय पतिसन्मुखं पृष्ठं कृत्वा प्रेमप्रसन्नया प्रेम्णो स्नेहेन प्रसन्ना मुदिता तया दृष्ट्या नेत्रेण पतिं स्वभर्तारं प्रत्यक्पृष्ठतो यथा तथाऽवेक्षते पश्यति अतोऽनेनैव लक्षणेनास्याः पुरोवर्तिन्या नायिकाया यौवनं तारुण्यं पत्या सह भोगक्षमं वय

इत्यर्थः, आगतमारूढमिति लक्ष्यते यथा तथेदमपि प्रकृते योज्यं तद्यथा, इयं पञ्चम्यारूढबुद्धिरियं प्रकृता पतिं पाति रक्षतीति पतिरात्मा स्वमत्सुखदानेन बुद्धिपालक इत्यर्थः, तं पराङ्मुखीभूयाहङ्कारादिशरीरान्तेषु सन्मुखत्वेन व्यवहारावस्थायामात्मानं पृष्ठतः कृत्वापि प्रेमप्रसनया दृष्ट्या प्रेम्णा निरतिशयस्नेहेनात्मविषयकस्नेहेनेत्यर्थः, प्रसन्ना रागादिहीनत्वेन निर्मला तया दृष्ट्या दृश्यत आत्माऽनया सा दृष्टिः प्रत्यगात्मविषयान्तःकरणवृत्तिस्तया पाति स्वमिति पतिरात्मा तं प्रत्यगन्तर्मुखं यथा तथाऽवेक्षतेऽवलोकयति यदा तदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्समये हि प्रसिद्धमस्या विवेकिनां दृश्यमानाया अहं ब्रह्मास्मीत्याकारप्रमावृत्तेर्यौवनं स्वात्मसुखानुभवसामर्थ्यवत्त्वरूपमागतं प्राप्तमिति ज्ञेयं, यद्वा स्वात्मना सह मिश्रणामिश्रणेनात्मानुसन्धानपूर्वकव्यवहारक्षमत्वं प्राप्तमित्यर्थः, युमिश्रणामिश्रणार्थकधातुप्रकृतिकत्वादिति भावः ॥१७॥

अन्यच्च लक्षणान्तरमपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोक्त्याह ।

न खेलति वयस्याभिः शिथिला गृहकर्मणि ।

रहः पश्यति चिन्हानि प्राप्ता प्राणपतेः सुखम् ॥१८॥

नेति । यदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्काल इयं नायिका वयस्याभिः क्रीडासहायाभिः समानवयस्काभिः कन्याभिः सह न खेलति न क्रीडति तथा गृहकर्मणि गृहस्य मन्दिरस्य कर्म लेपनसंमार्जनादिकं तस्मिञ्छिथिला मन्दा भवति तथा रह एकान्ते चिन्हानि यौवनलक्षणानि स्तनादीनि भोगजन्यानि नखरादीनि वा पश्यति अवलोकयति तदा तस्मिन्काले प्राणपतेः पत्युः सकाशात्सुखं शर्म प्राप्ता लब्धवतीति ज्ञायते, एवं पञ्चम्यारूढमतावपि योज्यं तथाहि, इयं पञ्चम्यारूढा बुद्धिर्यदा य-

स्मिन्काले वयस्याभिरात्मक्रीडासहायाभिः शान्तिदान्त्यादिभिः समानवृत्तिरूपसखीभिः सह प्रयोजनसिद्धौ ताभिः सहक्रीडाया निष्फलत्वान्न खेलति न क्रीडति तथा गृहकर्मणि गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य कर्म स्वस्ववर्णाश्रमविहितक्रिया वैदिकं लौकिकं च भोजनादिकं तस्मिञ्छिथिलाहङ्कारस्य बाधितत्वान्मन्दं मन्दं प्रवर्त्तमाना भवति ग्रहकर्मणीति पाठे ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां कर्माणि श्रवणादीनि तेषु जातित्वादेकवचनं शिथिला 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादि श्रुत्याऽऽत्मनः पृथक्त्वस्य द्रष्टृत्वादिषु बाधितत्वादनादरवतीत्यर्थः। तापिका पक्षे तु ग्रहेति पाठे ग्रहाणामिन्द्रियाणां यत्कर्म वचनादानादि कर्मेन्द्रियाणां अन्यवार्त्ताश्रवणादि ज्ञानेन्द्रियाणां तस्मिञ्छिथिला पतिसंभोगसुखानुसन्धाने सक्ततया मन्दादरेत्यर्थः, तथा रह एकान्ते स्थित्वेति शेषः, चिन्हानि स्वात्मनि स्थैर्यास्थैर्यन्यूनत्वाधिकत्वादिलक्षणानि स्वात्मनो वा लक्षणानि सच्चिदानन्दादीनि पश्यति साक्षादनुभवति तदा तस्मिन्काले प्राणपतेः प्राणस्य बुद्धेर्जीवनस्य पतिः पालक आत्मा तस्य सुखमानन्दं प्राप्ता लब्धेति ज्ञेया, एतदपि पञ्चम्या लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

ननु शारीरः 'सन्न्यासादिवेषः सन्न्यासयोगादि'त्यादिश्रुतिषु श्रूयते तत्कुतस्तत्कर्मण्यनादरो ज्ञानिवुद्धेरित्याशङ्क्याह।

न वेषो विहितः कश्चिन्न वा वचनचातुरी।

किन्तु प्रेमातिसातत्याद्बालया लालितो हरिः ॥१९॥

न वेष इति। बालया राधया कश्चित्कोपि वेषः शृङ्गारो न विहितो हरिप्रीत्यर्थं न धृतस्तथा वचनचातुरी वचनानां वाक्यानां चातुरी कुशलता न विहिता न कृतेत्यर्थः, किन्तु किं तर्हि कृतमित्याशङ्कायामाह प्रेमेति, प्रेमातिसातत्यात्प्रेम्णः स्नेह-

स्यातिसातत्यं नैरन्तर्यं सन्ततप्रवाहवत्त्वं तस्मादेव केवलं तया राधया हरिर्भक्तदुःखहरणशीलः श्रीकृष्णो लालितः क्रीडितो वशीकृत इत्यर्थः, अतः शरीरवेषेण पाण्डित्येन वा न भगवान्वशीभवति किन्तु प्रेम्णैव केवलं वशः स्यादिति भावः, प्रकृतेपीदं योज्यं तद्यथा, बालया बालः केशस्तद्वदतिसूक्ष्मया 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति श्रुतेः पञ्चम्यारूढबुद्ध्या वेषः संन्यासादिः कश्चित्कोपि न विहित आत्मसाक्षात्काराय न धृतस्तथा वचनचातुरी वचनानां वाक्यानां चातुरी पाण्डित्यं न वा नैव कृता किन्तु किं तर्हि कृतमित्यपेक्षायामाह प्रेमेति, प्रेमातिसातत्यात्प्रेम्णः निरतिशयस्नेहस्यातिसातत्यं निरन्तरप्रवाहस्तस्मादेव कारणात्केवलं तया बुद्ध्या हरिर्हरति सर्वं द्वैतमिति हरिरात्मा लालितो वशीकृतोऽतो नाश्रमवेषपाण्डित्यादिकमात्मज्ञाने हेतुरिति भावः ॥ १९ ॥

अत एवालङ्कारादीनां स्वरूपमाप्त्यभावे वैयर्थ्यमेवेत्याह ।

नालङ्कृता नो कुलीना न विदग्धा न सुन्दरी ।
यस्यां तु रमते स्वामी सा सौभाग्यवती वधूः ॥२०॥

नेति । वधूः स्त्री 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्रीचे'त्यनेकार्थः, अलङ्कृता भूषणैर्भूषितापि पत्या सह रमणाभावान्न सौभाग्यवती सौभाग्यं पतिभोगपुत्रादिजन्यं सुखं विद्यते यस्यां सा तादृशी नैव भवति अलङ्कृतायामपि विधवायां व्यभिचारेण पुरुषभोगजन्यसुखे सत्यपि पुत्रजन्यसुखाभावान्न सौभाग्यवत्त्वं व्यभिचाररहितायाश्च तस्यामुभयाभावात्तदभावः प्रसिद्ध एव सधवायां चालङ्कृतायां सत्यामपि पत्युः प्रेमाभावेन तत्र तद्रमणाभावान्न सौभाग्यवत्त्वमुभयत्रोभयप्रेमाभावे च परस्पर-

भोगेनापि तदभावः प्रसिद्ध एव, अतः स्वामी तु पतिरेव यस्यां भार्यायां तत्प्रेम्णा वशीकृतः सन्प्रमत्ते क्रीडति सा सौभाग्यवती सौभाग्यं पतिपुत्रादिजन्यं सुखं विद्यते यस्यां सा तादृश्य- स्त्रीति ज्ञेया, तथा कुलीना सत्कुलभवा श्रेष्ठकुलोद्भवेत्यर्थः, न सौभाग्यवती न सौभाग्यसम्पन्ना भवति तथा सुन्दरी सुरूपा वधूः स्त्री न सौभाग्यवती नैव सौभाग्यसंपन्ना भवति तथा विदग्धा चतुरी स्त्री न सौभाग्यवती भवति यस्यां त्विति व्याख्यातं तत्सर्वत्रैव योज्यं, तस्मादलङ्कारकुलवैदग्ध्यसुन्दरत्वादयो गुणा न सौभाग्ये हेतवो भवन्ति किन्तु प्रियस्नेहेन स्वस्मिंस्तद्रमणमेव सौभाग्यकारणमिति भावः, एवं प्रकृतेपि योज्यं तद्यथा, वधयति बन्धयतीति वधूर्बुद्धिः सालङ्कृता शृङ्गारादिरसज्ञानवती संन्यासादिवेषपूर्वं शान्त्यादिवृत्तिभिर्वा भूषितापि न सौ- भाग्यवती सु शोभनं भगमैश्वर्यादिषट्कं तद्विद्यते यस्यां सा त- थोक्ता षडैश्वर्यवती मुक्ता न नैव भवति लोके तद्वत्त्वेपि तद्वत्त्वा- भावदर्शनात्तथा वधूर्बुद्धिः कुलीना कौ क्षेत्रे लीना नष्टा क्षेत्रा- कारत्वान्नष्टेत्यर्थः, यद्वा श्रेष्ठकुलजत्वाभिमानवती न सौभाग्य- वती सौभाग्यसम्पन्ना मुक्तत्वेन षडैश्वर्यवती न भवतीत्यर्थः, तथा विदग्धा लौकिकपाण्डित्यादिगुणवत्यपि वधूर्बुद्धिर्न सौभाग्यवतीति पूर्ववत्तथा सुन्दरी निर्मलत्वेन सुन्दरत्वाभिमानेन वा युक्तापि वधूर्बुद्धिर्न सौभाग्यवती भवति तर्हि का सौभा- ग्यवतीत्यपेक्षायामाह यस्यां त्विति स्वामी बुद्धिपालकः सच्चि- दानन्ददानेन बुद्धिसाक्षी कूटस्थस्तुपदेन बुद्धेर्विलक्षणत्वमा- त्मनः सूचितं, यस्यां बुद्धितो वैलक्षण्येन निरतिशयस्नेहवत्यां बुद्धौ रमते सहजसुखरूपेणाविर्भवति सा वधूरित्यावर्तनीयं वा- क्यभेदात्सा वधयति हिंसति सर्वं द्वैतमिति वधूर्बुद्धिरद्वैतात्मा-

कारा मतिः सौभाग्यवती षड्गुणैश्वर्यवती मुक्ता नित्यतृप्तिमती-त्यर्थः, भवति तस्मादात्मसुखाविर्भावाभावेऽलङ्कारादिकं सर्वं व्यर्थमेवेति भावः ॥ २० ॥

स्वरूपसुखानुभवं विना स्वरूपज्ञानाभावे दृष्टान्तमाह।

यस्मिन्देशे सिता नास्ति तद्देश्यो वेत्ति किं सिताम्।
स एव वेद माधुर्यं येनैवास्वादिता सिता ॥ २१ ॥

यस्मिन्निति। यस्मिन्देशे यत्र जनपदे सिता खण्डं नास्ति न-विद्यते तद्देश्यस्तस्मिन्देशे भवः पुरुषः सितां खण्डं वेत्ति किं जा-नाति किं नैव जानातीत्यर्थः, तर्हि को जानाति तमाह स ए-वेति, येनैव पुरुषेण सिता खण्डमास्वादिता भक्षिता स एव ख-ण्डास्वादक एव नान्यो माधुर्यं मधुरतां वेद जानाति यथा तथा-त्मसुखाननुभवी नात्मसुखं वेत्ति तदनुभव्येवात्मसाक्षात्कार-वानिति भावः ॥ २१ ॥

पुनश्च पञ्चम्यारूढलक्षणमाह।

तृष्णां विहाय तुच्छेभ्यो मुनिर्निःशल्यतां गतः।
स्वरसायनतृप्तात्मा दिनानुदिनमेधते ॥ २२ ॥

तृष्णामिति। मुनिर्मननवान्पञ्चम्यारूढः पुरुषस्तुच्छेभ्य-स्तुच्छान्विषयान्भोक्तुं या तृष्णेच्छा तां विहाय परित्यज्य निः-शल्यतामन्तर्वासनाः शल्यमिव दुःखहेतुत्वाच्छल्यं तन्निर्गतं यस्मा-त्स निःशल्यस्तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः सन्स्वरसायनतृप्ता-त्मा स्वमात्मरूपं रसानां मानुषानन्दादिहिरण्यगर्भानन्दान्तानां सुखानामयनं स्थानं लयाधारं वा सनत्कुमारेण नारदायोक्तं छान्दोग्ये 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति श्रुत्या भूमाशब्दवाच्यमा-त्मसुखं तेन तृप्तः सुखित आत्माऽन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः

सन् दिनानुदिनं पूर्वपूर्वदिनादुत्तरोत्तरदिन इत्यर्थः, इदं चोपलक्षणं लवक्षणादेरित्यर्थः, एधते वर्धते । इदमपि पञ्चम्यारूढलक्षणं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे ज्ञानपञ्चमभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

एवं पञ्चमभूमिकां सलक्षणां सविस्तरां निरूप्येदानीं नवश्लोकां षष्ठीं भूमिकां निर्णेतुमाह ।

अथ षष्ठी भूमिका ।

अथेति । अथ पञ्चमभूमिकानिरूपणानन्तरं षष्ठी षष्ठी भूमिका निरूप्यते इति शेषः, सहेतुकं तज्जन्माह ।

भूमिकापञ्चकाभ्यासात्पदार्थाऽभाविनी भवेत् ।
षष्ठी घनसुषुप्तिः स्यान्महादीक्षेति सा भवेत् ॥१॥

भूमिकेति । भूमिकापञ्चकाभ्यासाद्भूमिकानामुक्तलक्षणानां पञ्चकं तस्याभ्यासस्तत्र तत्र चेतसः स्थिरीकरणं तस्माद्धेतोः षष्ठी भूमिका पदार्थाभाविनी पदानि नामानि अर्था रूपाणि तेषामभावो विद्यते यस्यां सा तथोक्ता नामरूपपारमार्थिकास्फुरणवतीत्यर्थः, भवेत्स्यात्तस्या नामान्तरैः सहोत्पत्तिं निरूपयति सार्धेन घनेति, सा सैवेत्यर्थः, घनसुषुप्तिर्घना पदार्थास्फुरणेन निबिडा सुषुप्तिर्निद्रानाम्नी स्याद्भवेत्तथा सा सैव षष्ठी भूमिका महादीक्षा महती दीक्षाऽज्ञत्वनिरासेन ज्ञानित्वसंस्काररूपा यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्नी सा स्याद्भवेद ॥ १ ॥

महानिद्रेति सा प्रोक्ता यस्यामानन्दघूर्णिता ।

पदार्थविस्मृतिः सैव प्रोक्ता परिणतिश्च सा ॥२॥

महानिद्रेति । सा षष्ठी भूमिका महानिद्रेति, पञ्चम्याः शिथिलनिद्रात्वापेक्षया महती गाढात्यन्तविषयाऽस्फूर्त्या सुषुप्ति-र्महानिद्रेति नाम्नी प्रोक्ता कथिता ग्रन्थान्तर इति शेषः, तथा यस्यां षष्ठभूमिकायामानन्दघूर्णिताऽऽनन्दस्य सुखस्य घूर्णिता व्याप्तिरस्ति आनन्दमात्रस्फूर्त्या सर्वदुःखास्फूर्तिस्तस्यां भवती-त्यर्थः,। तथा सैव षष्ठभूमिकैव पदार्थविस्मृतिः पदानि नामानि अर्था रूपाणि तेषां विस्मृतिरभानं यस्यां सा तथोक्तैतन्नाम्नी भवेत्सा च षष्ठी भूमिकैव परिणतिरात्मनि परिणामात्परि-तिनाम्नी प्रोक्ता कथिता मुनिभिरिति शेषः ॥ २ ॥

तल्लक्षणानि वक्तुमाह ।

तल्लक्षणानि ।

तदिति । तल्लक्षणानि तस्याः षष्ठभूमिकाया लक्षणानि चिह्नानि उच्यन्ते इति शेषः, तान्येवाह सप्तभिः ।

नरवाहनसंरूढाः सुप्ता एव यथा नृपाः ।
चलन्ति तद्वत्स्वानन्दे सुप्त एव चलत्यसौ ॥ ३ ॥

नरेति । सुप्ता एवं निद्रिता एव नरवाहनसंरूढा नरैरुह्यते प्राप्यते देशान्तर इति नरवाहनं शिबिकादिकं तस्मिन्संरूढा आ-रूढा नृपा राजानो यथा चलन्ति गच्छन्ति अगच्छति राज्ञि यथा गमनं व्यवह्रियते तद्वत्तथाऽसौ षष्ठ्यारूढः पुरुषः स्वा-नन्दे भूमानन्दे स्थित्वा प्रपञ्चे सुप्तः सन्निद्रित एव नराद्यभिधे शरीरे स्थितः सन्नहङ्कारादिभिः कृत्वा चलतीत्युपलक्षणं व्या-प्नोतीत्यर्थः, इदं च षष्ठ्यारूढलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि लक्षणमाह ।

ध्यानाध्वरावधौ यस्य पशवश्चक्षुरादयः ।
स्वयमेवोपतिष्ठन्ति रन्तिदेवमखे यथा ॥ ४ ॥

ध्यानेति । यथा यद्वद्रन्तिदेवमखे रन्तिदेवस्य राज्ञो मखे पशव अजाः स्वयमेवोपस्थिताः, एतच्च पुराणेषु प्रसिद्धम् । रन्तिदेवनामा राजेक्ष्वाकुवंशोद्भवः कश्चिद्दयाशीलस्तं चर्षयो यज्ञैर्याजयितुं प्रवृत्तास्तेन च तन्नाङ्गीकृतं हिंसाभयात्तदा ब्राह्मणैस्तव हिंसा न स्याद्यथा तथा कुर्म इति प्रतिज्ञाय ततो ब्राह्मणैः स्वयमेव पशवः पशुवधार्थमभिमन्त्रिते शस्त्रे स्वस्वशिरो यथा च्छेत्स्यन्ति तथाभिमन्त्रितास्तैश्च ततः स्वयमेव स्वस्वशिरांसि च्छित्त्वा तत्तद्देवताभ्यः स्वस्वशरीराण्यर्पितानीति तथा यस्य षष्ठ्यारूढस्य पुरुषस्य ध्यानाध्वरविधौ ध्यानमात्मचिन्तनं तदेवाध्वरो यज्ञस्तस्य विधिर्विधानं क्रिया तस्मिंश्चक्षुरादयश्चक्षुर्नेत्रगोलकस्थं रूपज्ञानसाधनमिन्द्रियं तदादि येषां ते पशवो बहिर्मुखत्वात्पशव इव पशवः स्वयमेव प्रत्याहारादि प्रयत्नं विनैवोपतिष्ठन्ति स्वस्वदेवतासु दिगादिषु लीना भवन्तीत्यर्थः, 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु' इति श्रुतेः, इदमपि षष्ठी लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह ।

पूर्णे बोधे समुत्पन्ने मनोबुद्धीन्द्रियादयः ।
अपूर्णाः पूर्णतां यान्ति का वाच्या तस्य पूर्णता ॥ ५ ॥

पूर्ण इति । मनोबुद्धीन्द्रियादयो मनश्च संशयात्मिकान्तःकरणवृत्तिरूपं बुद्धिश्च निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिरूपा—इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि शब्दादिज्ञानकरणानि कर्णादिगोलकस्थानि तानि आदीनि येषां देहादीनां ते सर्वे प्याविद्यकत्वात्स्वतो-

ऽपूर्णा अपि पूर्णतां विद्ययाऽविद्यानाशे सति तेषामप्यात्मत्वात्पूर्णतामानन्दरूपत्वेनान्यसुखनिरपेक्षतां यान्ति प्राप्नुवन्ति कस्मिन्सतीत्यतआह पूर्ण इति, पूर्णे आनन्दघनत्वेन परिपूर्णे बोधे ज्ञाने समुत्पन्ने सम्यक्संशयविपर्ययरहितत्वेनोत्पन्न उदिते सति तर्हि तदा तस्य सर्वदा परिपूर्णस्यात्मत्वात्षष्ठ्यारूढस्य पुरुषस्य पूर्णे बोधे समुत्पन्ने सति पूर्णताऽऽनन्दघनान्यसुखनिरपेक्षता का वाच्या किंकथनीया, इदं च षष्ठ्यारूढलक्षणं ज्ञेयम् ॥५॥

पुनरन्यल्लक्षणमाह ।

तत्सर्वममृतं तस्य यत्खादति पिबत्यपि ।
यत्र तिष्ठति सा काशी स जपो यत्प्रजल्पति ॥ ६ ॥

तदिति । स षष्ठ्यारूढः पुरुषः यदन्नादिकं खादति भक्षति यदपि जलादिकं पिबति प्राश्नाति तद्भक्ष्यं पेयं च सर्वमपि सकलमपि तस्य षष्ठ्यारूढस्य ज्ञानिन इत्यर्थः, 'यदश्नाति तदस्य हविरि'ति श्रुत्या ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञे भक्ष्यस्यैव हविष्ट्वप्रतिपादनात्तस्य च यज्ञशिष्टत्वेन यज्ञशिष्टामृतभुज इति भगवता गीतायाममृतत्वप्रतिपादनाच्चामृतं भवति अमृतस्य च भोजनेनामृतत्वप्राप्तिप्रसिद्धेर्ज्ञानिनश्च बाधितत्वेन खानपानयोरात्मदृष्ट्यावलोकितयोर्भोक्तुरप्यात्मत्वान्मरणशून्यत्वेनामृतत्वं भक्ष्यस्य तद्भोजनेनामरत्वमप्यात्मनः प्रसिद्धमेवेति भावः, ननु च तस्य सर्वेषामिव मुक्त्यर्थं काश्यां गमनं विहितमेवातस्तत्कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्याह यत्रेति, स षष्ठ्यारूढो यत्र यस्मिन्स्थाने तिष्ठति वसति सा तदेव स्थानं काशी वाराणसी जायत इति शेषः, तस्य षष्ठ्यारूढस्य ज्ञानित्वेन 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेः, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'ति स्मृतेश्च, क्षेत्रज्ञस्य तत्साक्षिणश्चैकत्वप्रतिपादनाच्च साक्षिब्रह्मणोरेकत्वस्य सिद्धान्तितत्वादीश्वरत्वं तद्वास-

त्वेन तत्सङ्गेन चान्येषामपि ज्ञानप्राप्त्या मुक्तिहेतुत्वाज्ज्ञानिवासस्थानस्य काशीत्वमिति भावः, तथा स षष्ठ्यारूढो यल्लौकिकं वैदिकं वा प्रजल्पति सहजं भाषते स तत्सर्वमपि वचनजातं जपो भवति जपस्यान्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानप्रदत्वप्रसिद्धेर्ज्ञानिभाषणस्यापि सर्वेषां स्वस्य चान्तःकरणशोधनेन विवेकजनकत्वेन साफल्याज्जपत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु ज्ञानिना तीर्थयात्रादिकं त्ववश्यं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

संचारस्तीर्थसंचारः समाधिः शयनं मुनेः ।
यं पश्यति स विश्वेशः शृणोत्युपनिषच्च सा ॥ ७ ॥

सञ्चार इति । तस्य षष्ठ्यारूढस्य ज्ञानिनः सञ्चारः स्वाभाविकं गमनं तीर्थसञ्चारस्तीर्थानां पुष्करादीनां शुद्धिकारणानां सञ्चारो गमनं भवति ज्ञानिनो ब्रह्मरूपत्वेनेश्वरत्वात्सर्वतीर्थानां चेश्वरचरणस्थितिकत्वप्रसिद्धेर्ज्ञानीश्वरचरणस्थिततीर्थानां गमनं ज्ञानिगमनेनैव भवतीति भावः, यद्वा ज्ञानिनाऽऽत्मसुखपरिपूर्णत्वेन निरपेक्षत्वाद् ।

'निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।
अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभि'रिति ॥

श्रीभागवते ज्ञानिगमनानुगमनं स्वस्य भगवतैवोक्तमतो ज्ञानिगमने भगवच्चरणस्थितसर्वतीर्थसञ्चारः सम्भाव्य इति भावः, ननु तर्हि मा करोतु ज्ञानी तीर्थगमनं समाधिस्तु चित्तविक्षेपपरिहाराय कर्त्तव्य एव तस्येत्याशङ्क्याह समाधिरिति, मुनेर्मननवतः षष्ठ्यारूढस्य शयनं निद्रापि मननेनैव जाग्रदवस्थायां सर्वद्वैतजातस्य बाधितत्वाज्जाग्रतीवात्मसुखस्फूर्तेः सत्त्वाद्द्वैतास्फुरणस्यैव लोके समाधित्वप्रसिद्धेर्निद्रा समाधिर्भवति किं पुनर्जाग्रत्स्वप्नसमाधीनां तस्य समाधित्वं भवतीति वक्तव्यमिति भावः, ननु ज्ञानिवासस्य वि-

श्वेश्वरत्वाभावात्‌ तत्र कथं काशीत्वं तत्राह यमिति,

पटघटपृथिव्यादिकं यं यं पदार्थं पश्यति अवलोकयति स पदार्थो नामरूपयोर्बाधितत्वात्तद्दृष्टेरपि बाधितत्वाच्च स्वात्मनो विश्वेश्वररूपत्वेन सर्वत्र सर्वदैवावलोकनाद्विश्वेशो विश्वस्येश्वर आत्मा जगदीश्वरो भवति एवं च ज्ञानिनः सर्वत्र सर्वदैव विश्वेश्वरदर्शनात्तद्वासस्थानस्य काशीत्वं निःसन्देहं सम्भाव्यमिति भावः, ननु ज्ञानिनस्तूपनिषच्छ्रवणं विहितमतस्तत्कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्याह शृणोतीति, ज्ञानी यां वाणीं लौकिकीं वैदिकीं तिरश्चां वा शृणोति अवधारयति सा चोपनिषदुप समीपे तस्मिंस्तस्मिन्वाक्ये ध्वनौ वा तच्छ्रवणे तच्छ्रोतर्यपि निषण्णं त्रिपुटीनामरूपबाधपर्यवशेषेण स्थितं ब्रह्म यत्र सा तथोक्ता भवति ज्ञानिनः सर्वत्र मनुष्यादिपतङ्गान्तजाते तत्साक्षित्वेन ब्रह्मात्मन एव प्रतीतेर्ज्ञानिश्रोत्रगतशब्दमात्रस्योपनिषत्त्वमिति भावः ॥७॥

ननु तर्हि ज्ञानिनः सर्वत्रानादरेऽपि प्रेमलक्षणभक्तिस्तु कर्त्तव्यैव तेनेत्याशङ्क्याह ।

पीयते प्रेम पीयूषं श्लिष्यते परमा कला ।
भुज्यते परमानंदो योगिना न स भोगिना ॥ ८ ॥

पीयते इति । योगिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानवता षष्ठ्यारूढपुरुषेण प्रेम पीयूषं प्रेमात्मविषयको निरतिशयस्नेहस्तदेव सुखरूपत्वेन नित्यतृप्तिहेतुत्वात्पीयूषमिव पीयूषममृतं पीयते प्राश्यते 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य सर्वशब्दवाच्यस्य बाधितत्वाल्लोकदृष्ट्या सर्वत्र यत्प्रेम पीयते तत्तद्दृष्ट्या ब्रह्मात्मविषयमेवेति सर्वदैव योगिनः प्रेमामृतसेवनं सिद्धमिति सम्भाव्यमिति भावः, ननु ब्रह्माकारा वृत्तिस्तु कर्तव्यैवेत्याशङ्क्याह श्लिष्यत इति, योगिना परमा कला परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म

भाति साक्षादभिन्नतया विषयीकरोति सा परमा ब्रह्मविषया कला शुद्धसत्त्वान्तःकरणवृत्तिरहंब्रह्मास्मीत्येवं रूपा श्लिष्यत आलिङ्ग्यते यावद्वृत्तीनां सर्वविषयबाधेन ब्रह्मण एव शेषितत्वात्सर्ववृत्तीनां ब्रह्मविषतया ब्रह्माकारत्वाद्योगिनः षष्ठ्यारूढस्य ब्रह्माकारवृत्तिप्रवाहः सर्वदैव सिद्ध इति न तत्कर्तव्यता तस्येति भावः, ननु तर्हि ब्रह्मसुखानुभवस्तु कर्तव्य एवेत्याहशङ्क्याह भुज्यते इति, योगिना परमानन्दः परमो निरतिशय आनन्दः सुखं भुज्यतेऽनुभूयते सर्वसुखानां ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वेन ब्रह्माभिन्नत्वान्नामरूपात्मकसर्वपदवाच्यस्य प्रपञ्चस्य बाधितत्वाच्च ज्ञानिना यत्सुखमनुभूयते तद्ब्रह्मसुखमेवेति षष्ठ्यारूढस्य सदैव परमानन्दानुभवान्नतत्प्रयासः पृथगपेक्षित इति भावः, भोगिषु तु तत्त्यागेन तत्कर्त्तव्यतादृढत्वाय तदभावमाह नेति, स परमानन्दो भोगिना भोग्यसत्त्वनिश्चयपूर्वकस्वभोक्तृसत्त्वप्रतीतिमता पुरुषेण न भुज्यते नैवानुभूयते तस्य तु प्रपञ्चसुखदुःखानुभव एव न ब्रह्मसुखानुभव इति भावः॥ ८॥

ननु षष्ठ्यारूढस्य परमानन्दनित्यानुभवसत्त्वे किं लक्षणं तत्राह।

संप्राप्ते परमानन्दे न शोचति गतं वयः।
भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वमानन्दतां गतम्॥ ९॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
ज्ञानषष्ठभूमिकानिर्णयः॥ ७॥

सम्प्राप्त इति। षष्ठ्यारूढः पुरुषः परमानन्दे निरतिशयभूमाख्यसुखे सम्प्राप्ते लब्धे सति गतमतीतं वय आयुः सफलत्वात्तस्य न शोचति न धिक्करोति–इदमेकं चिन्हं, द्वितीयं त्वाह भूतमिति, भूतमतीतं जन्मादि भवद्वर्तमानं भविष्यच्च भाव्यमपि

सर्वं सुखदुःखादिकारणं फलभूतसुखदुःखाभ्यां सहानन्दतां सुखरूपतां गतं प्राप्तं न तु तस्य सुखदुःखादि किं चिदपि सत्त्वेन प्रतीयत इति भावः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे षष्ठीनिर्णयार्थप्रकाशः सप्तमः ॥ ७ ॥

एवं षष्ठीं सलक्षणां निरूप्येदानीं नवश्लोकां सप्तमीं निरूपयितुमाह अथेति ।

अथ सप्तमी ।

अथ षष्ठीनिरूपणानन्तरं सप्तमी सप्तमी भूमिका निरूप्यते इति शेषः, तत्र तावत्षष्ठ्यारूढस्य षष्ठ्युल्लङ्घन पूर्वं सप्तमीप्राप्तिमाह ।

ततः षष्ठीमतिक्रम्य तुरीयां याति सप्तमीम् ।
महाकक्षेति सैवोक्ता सैव गूढसुषुप्तिका ॥ १ ॥

तत इति। ततः षष्ठ्यारोहणानन्तरं षष्ठीं पदार्थाभाविनीनाम्नीं भूमिकामतिक्रम्योल्लङ्घ्य योगी तुरीयां व्यावहारिकजाग्रदाद्यवस्थात्रयापेक्षया तुरीयां चतुर्थीं सर्वज्ञानभूमीनां तुर्यत्वापेक्षया तु तुरीयातुरीयां पूर्वज्ञानभूमिषट्कापेक्षया सप्तमीं याति प्राप्नोति । तस्या एव नामान्तराणि स्मारयति महाकक्षेति, सैव सप्तम्येव महाकक्षा महती निरावरणाऽऽत्मप्राप्तौ कक्षा द्वारभूताऽतो महाकक्षेत्येवं नाम्नी ग्रन्थान्तर उक्ता कथिता सैव सप्तम्येव गूढसुषुप्तिका गूढाऽऽच्छन्ना सुषुप्तिकाऽल्पसुषुप्तिर्यस्यां सा तथोक्ताऽतो गूढसुषुप्तिरितिनाम्नी ग्रन्थान्तर उक्ता कथिता ॥ १ ॥

योगनिद्रेति सा प्रोक्ता परा काष्ठेति सा स्मृता।
अनुत्तरं च सहजं स्वरूपस्थितिरित्यपि ॥ २ ॥

योगनिद्रेति। सैव सप्तम्येव योगनिद्रेत्येवं नाम्ना पुराणेषूक्ता कथिता तथा सा सप्तम्यवस्था परा श्रेष्ठा काष्ठा स्थितिरित्येवं नाम्ना स्मृता चिन्तिता मुनिभिरितिशेषः, सहजं स्वाभाविकमनुत्तरं नोत्तरं प्रतिवाक्यं यस्मिंस्तत्तथोक्तं सहजानुत्तरनाम्न्यपि सैवोच्यत इत्यर्थः, तथा स्वरूपस्थितिः स्वेनैव रूप्यते प्रकाश्यत इति स्वरूपा सा चासौ स्थितिरवस्थेत्येवं नाम्नापि सोक्ता कथिता ॥ २ ॥

अत एवास्या निरूपणाविषयत्वरूपं लक्षणमाह।

मौनमेवावलम्बन्ते यस्यां हरिहरादयः।
सा तु वर्णयितुं शक्या न केनापि कदाचन ॥ ३ ॥

मौनमिति। यस्यां सप्तमभूमिकायामारूढाः सन्तो हरिहरादयो हरिर्विष्णुर्हरः शिव आदी प्रमुखौ येषां ब्रह्मेन्द्रप्रभृतीनां ते सर्वेऽपि मौनमेव मननफलभूतं स्वप्रकाशात्मस्वरूपं चिन्मात्रमेव केवलमवलम्बन्त आश्रयन्ते न तु वागादिव्यापारं किञ्चिदपि कुर्वन्तीति भावः, कुत इत्यत आह सात्विति, सा तु सा सप्तमी भूमिका तुपदेनास्याः पूर्वभूमिकाभ्यो वैलक्षण्यं श्रेष्ठत्वं च सूचितं, तदेवाह केनापि, सर्ववेदयोनिना ब्रह्मणापीदं चोपलक्षणं हरिहरादीनां, कदाचन कस्मिन्नपि काले वर्णयितुं वर्णनविषयीकर्तुं न शक्या न संभाव्या, इदं च लक्षणं सप्तम्या ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

सप्तम्यारूढस्य बोधेऽपि निरपेक्षरूपत्वे लक्षणान्तरमाह।

चिदङ्गे कोमले लग्नो दैवादज्ञानकण्टकः।

तं बोधकण्टकेनायं विनिवार्य सुखं स्थितः ॥ ४ ॥

चिदङ्ग इति । कोमल ईषदप्यज्ञानकण्टकासहे चिदङ्गे चिन्मात्ररूपेऽङ्गे स्वरूपे दैवात्काकतालीयतोऽज्ञानकण्टकोऽज्ञानमेव दुःखप्रदत्वात्कण्टक इव कण्टको लग्नः स्पृष्टोऽयं सप्तम्यारूढः पुरुषो बोधकण्टकेन बोधस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं संशयविपर्ययरहितमहं ब्रह्मास्मीत्याकारकमपरोक्षं ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं स एवाज्ञानलक्षणकण्टकनिष्कासनोपयोगात्कण्टकसादृश्यात्कण्टकस्तेन तमज्ञानकण्टकं विनिवार्य निष्कास्य सुखं यथा भवति तथा स्थितस्तिष्ठतीत्यर्थः, सप्तम्यारूढस्याज्ञानमिव ज्ञानमप्यनादरणीयमेतदपि लक्षणान्तरं सप्तम्यारूढस्येति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं सप्तम्यारूढस्य स्थितिं वर्णयति त्रिभिर्वृत्तैः ।

अमृतजलधौ यस्मिन्वार्त्ता न मीनतरंगयो-
र्न च परिचयः पारावारस्थितेरपि कुत्रचित् ।
समरसपरब्रह्मानन्दप्रणुन्नविकल्पनः
सहजगलितद्वैतज्वालः स भाति महामुनिः ॥ ५ ॥

अमृतेति । यथा कस्मिंश्चिद्यस्मिन्विलक्षणे प्रलयवृद्धेऽमृतजलधावमृतमिव मिष्टं जलमुदकं धीयते ध्रियते यस्मिन्निति अमृतजलधिस्तस्मिन्मीनतरङ्गयोर्मीनो मत्स्यस्तरङ्ग ऊर्मिस्तयोर्वार्ता वृत्तान्तः समुद्रस्यागाधत्वेन नास्ति च पुनः कुत्रचित्कस्मिन्नपि भागे तस्मिन्समुद्रे पारावारस्थितेरपि पारा परतरा अवारा अर्वाचीना स्वदृग्गोचरा स्थितिः स्थानं तस्याः परिचयोऽपि अनुभवोऽपि न च नैव विद्यते केवलं तत्र समरसपरब्रह्मानन्दप्रणुन्नविकल्पनः सम एकरूपो रसः सुखं यत्र स चासौ परं का-

र्यकारणातीतं ब्रह्म देशादिभिरपरिच्छिन्नं भूमापरपर्यायं तद्रूप आनन्दश्च सुखं तेन कृत्वा प्रणुन्नं निवारितं बाधितमित्यर्थः, विकल्प्यते विपरीतत्वेन भाव्यतेऽनेनेति विकल्पनमज्ञानं कारणकार्योभयरूपं येन स तथाविधो विकल्पनमित्यत्र करणेल्युट् अत एव सहजगलितद्वैतज्वालः सहजं स्वभावेनैव गलिता नष्टा द्वैतं नानात्वमेव ज्वालेव तापहेतुत्वाज्ज्वाला यत्र स तथोक्तः स पुराणादौ प्रसिद्धो महामुनिर्ब्रह्मा भाति प्रकाशते स्वयमेवेत्यर्थः, प्रस्तुतार्थे तु यथाऽमृतं सुखमेव समुद्रे जलमिव पूर्णं धीयते ध्रियते यत्र सोऽमृतजलधिरिति मुनिविशेषणं, यद्वा—अमृतं सुखं जडमचलं स्थिरमित्यर्थः, डलयोरभेदाद्धीयते ध्रियतेऽस्मिन्निति स तथोक्तः स्थिरसुखाधारत्वेनोपलक्षित इत्यर्थः, यस्मिंश्च महामुनौ मीनतरङ्गयोर्मीनो मीयत आत्रियत इति मीनो जीवः शिष्यभावापन्नस्तरन्तारकं वाक्यजातं गायति उपदिशतीति तरङ्गो महावाक्योपदेष्टा वेदोच्चारकश्चेश्वरो गुरुभावापन्न ईश्वरश्चेत्यर्थः, तयोर्वार्ता कथनं न न विद्यते च पुनर्यस्मिन्कुत्रचित्कस्मिन्नपि काले देशे वा पारवारस्थितेः पारा कारणरूपा निर्गुणा वाऽवारा कार्यरूपा सगुणा वा या स्थितिरवस्था तस्याः परिचयो भानमपि न च न विद्यते तत्र हेतुः समरसपरब्रह्मानन्दप्रणुन्नविकल्पनः सम एकरूपो रसः सुखं यस्मिन्स चासौ परब्रह्मानन्दः कार्यकारणहीनं भूमशब्दवाच्यं सुखं तेन कृत्वा प्रणुन्नं विकल्पनं विकल्पकारणमज्ञानं येन स तथोक्तोऽत एव सहजगलितद्वैतज्वालः सहजं स्वाभाविकं यथा तथा गलिता नष्टा द्वैतं भेद एव तापकत्वाज्ज्वालेव ज्वाला यस्मिन्स सप्तम्यारूढो महामुनिर्मुनिश्रेष्ठो भाति प्रकाशते, इदं च सप्तमीलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

बंधध्वंसमभीप्सुना सुमनसा जिज्ञासया तीव्रया ।
ज्ञाते ब्रह्मणि बाधिताक्षविषये बोधे चमत्कुर्वति ।
स्वान्तर्मन्तृविमानमान्यविवृतिव्यावृत्तिनिर्भङ्गको
भाति ज्ञानसुखात्मकः स्वयमयं योग्यापगानां पतिः॥ ६॥

बन्धेति । बन्धध्वंसं बन्धयतिं अवरोधयति नित्यमुक्तमप्यात्मानमिति बन्धोऽज्ञानं तस्य ध्वंसो नाशस्तमभीप्सत इत्यभीप्सुरिच्छवांस्तेन सुमनसा साधनसंपन्नं यन्मनस्तेन कर्त्रा तीव्रया दृढया जिज्ञासया ज्ञानेच्छया करणभूतया ब्रह्मणि अपरिच्छिन्नात्मवस्तुनि ज्ञाते साक्षादनुभूते सति ततो बाधिताक्षविषये बाधिता निरस्ता अक्षविषया इन्द्रियगोचरा यस्मिन्स तथोक्तस्तस्मिन्बोधे ज्ञाने चमत्कुर्वति सर्वदा प्रकाशमाने सति स्वान्तः स्वेऽन्तःकरणे मन्तृविमानमान्यविवृतिव्यावृत्तिनिर्भङ्गको मन्ताऽधिष्ठानसहितबुद्धिस्थचिदाभासः प्रमाता विपरीतं मन्यतेऽनेनेति विमाना मतिः करणे घञ् मान्यं मन्तव्यमेतत्त्रिपुटीरूपा या विवृतिर्भ्रान्तिस्तस्या व्यावृत्तिर्निवृत्तिस्तया कृत्वा निर्भङ्गको निस्तरङ्गो विक्षेपरहित इत्यर्थः, अत एव ज्ञानसुखात्मको ज्ञानं बोधस्तदभिन्नं सुखमानन्दः स एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतः सिद्धोऽयं सप्तम्यारूढो योग्यापगानां योगिनोऽत्र पूर्वभूमिकाषट्कस्थिता ग्राह्यास्त एवापगा नद्य इव नद्यस्तेषामुत्तरोत्तरभूमिकासु वृत्तेर्नदीव सन्ततगमनवत्त्वान्नदीत्वं तासां पतिः पालकः आत्मत्वात्सर्वेषां पालकत्वं सप्तम्यारूढस्य स उक्तलक्षणो भाति स्वयं प्रकाशरूपेण विराजते ॥ ६ ॥

किञ्च ।

वाचा मौनमयी गतिः स्थितिमयी निद्रामयो जागरो
निद्रा बोधमयी निशा दिनमयी नक्तंमयो वासरः ।
कर्म ब्रह्ममयं जगत्सुखमयं किञ्चिन्न किञ्चिन्मयं
दुर्लङ्घ्यं गुणवर्त्म लङ्घितवतो वार्त्ता कथं वर्ण्यताम्॥७॥

वाचेति । दुर्लङ्घ्यं दुःखेनातियत्नेन लङ्घितुं योग्यं दुर्लङ्घ्यं गुणवर्त्म गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वर्त्म मार्गं लङ्घितवतोऽतिक्रान्तवतः सप्तम्यारूढस्य वार्त्ता वृत्तान्तः कथं केन प्रकारेण वर्ण्यतां वर्णनीया न केनापि प्रकारेण वर्णनीया, उक्तमवर्णनीयत्वमेव विशदयति वाचेत्यादिविशेषणैः तस्य वाचा वाणी मौनमयी मौनरूपा भवति 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वशब्दवाच्यप्रपञ्चस्य बाधितत्वाद्वक्तृवचनवाच्यरूपप्रपञ्चमिथ्यात्वेन 'यद्वैतन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यद्वदेदि'ति श्रुत्या वचनस्य वक्तुः स्वरूपत्वप्रतिपादनात्ततः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाच्च वाच्यस्यापि पृथगसत्त्वाच्च वागभावेन लोके प्रतीयमानाया वाचोपि पारमार्थिकत्वाभावाच्च तस्या मौनत्वं सिद्धमिति भावः, तथा गतिर्गमनं लोके प्रतीयमानापि स्थितिमयी स्थैर्यरूपा भवति 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीते' त्यादिश्रुत्या पादराहित्येपि गमनवत्त्वप्रतिपादनात्पादराहित्येन गमनं यत्प्रतीयते तत्पारमार्थिकं न भवतीत्यतो गमनेपि स्थैर्यं संभाव्यमिति भावः, तथा तस्य जागरो जागरणमपि निद्रामयो निद्रारूपो भवति लोके निद्रावस्थायां सर्वत्रिपुटीलयप्रसिद्धेः सप्तम्यारूढस्य त्रिपुटीमिथ्यात्वप्रतीत्या जा-

१ वक्तव्यम् ।

गरस्यापि निद्रात्वामिति भावः, तथा तस्य निद्रा सुषुप्तिरपि बोधमयी जागररूपा भवति सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमित्युत्थितस्मरणान्यथानुपपत्त्याऽज्ञानबोधस्य तत्र सत्त्वात्तद्विषयाज्ञानस्य च सत्त्वात्तत्र ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपात्रिपुट्या विद्यमानत्वेन जाग्रल्लक्षणासत्त्वान्निद्राया जागरत्वमिति भावः, तथा तस्य निशा रात्रिर्दिनमयी दिवसरूपा भवति लोकदृष्ट्यान्धकारसत्त्वेपि निशायां सप्तम्यारूढस्य प्रकाशं विनाऽप्रकाशप्रतीत्यनुपपत्त्या तत्प्रकाशकप्रकाशवत्त्वेन रात्रेर्दिनत्वमिति भावः, तथा तस्य वासरो दिवसो नक्तंमयो रात्रिमयो भवति व्यवहारस्य मिथ्यात्वेन तत्प्रतीतेरपि पारमार्थिकत्वाभावे तत्प्रकाशस्यापि तथात्वादन्धकारस्वरूपरात्रित्वं दिनस्य सम्भाव्यमिति भावः, तथा तस्य कर्म क्रियापि ब्रह्ममयं निष्क्रियब्रह्मरूपं भवति कर्तृकरणकार्यरूपत्रिपुट्याः सप्तम्यारूढदृष्ट्या पारमार्थिकत्वाभावान्निष्क्रियब्रह्मरूपत्वं कर्मणः सिद्धमिति भावः, यद्वा 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिने'ति भगवदुक्त्या कर्तृहविरग्नितदर्पणफलेषु नामरूपबाधेन पर्यवशेषितब्रह्मरूपधारणाया त्रिपुट्यभावेन ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनात्कर्मण एव समाधित्वप्रतिपादनानुसन्धानेन सप्तम्यारूढस्य कर्मणोपि निष्क्रियब्रह्मरूपत्वमिति भावः, तथा तस्य जगल्लोकप्रसिद्धं दुःखमयं जगद्विश्वं सुखमयं सुखस्वरूपं ब्रह्मैव भवति सप्तम्यारूढदृष्ट्या जगतो मिथ्यात्वानुसन्धानेन तत्र प्रतीयमानस्यापि दुःखस्यात्यन्तासत्वाच्च जगद्गतसुखस्य च केवलब्रह्मसुखाभिन्नत्वानुसन्धानेन च जगतः सुखमयत्वं सिद्धमिति भावः, तथा तस्य किञ्चिद्दृग्विषयजातमेव न किञ्चिन्मयं न किञ्चिद्दृग्गोचर आत्मा तन्मयं तद्रूपं भवति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह ना-

नास्ति किञ्चने'ति श्रुत्यां बाधसामानाधिकरण्यस्य ब्रह्मेदंशब्दयोः प्रतीयमानत्वाद्दृग्गोचरस्य सर्वपदवाच्यस्य जगतोऽत्यन्तासत्त्वेन दृश्यं जगदेवादृश्यं ब्रह्मेति भावः, एवं च सप्तम्यारूढवार्त्ताया वर्णनस्य विरुद्धत्वेन प्रतीयमानत्वाद्वर्णनासम्भव इति भावः ॥७॥

इदानीं सप्तम्यारूढस्य प्रतापनिरूपणेन तल्लक्षणमाह ।

अत्यन्तहीनो बलपौरुषाभ्यामकिंचनो यो गलिताभिमानः।
तेनैव नीता रिपवो विनाशं न ये हतास्तात महेन्द्रमुख्यैः ॥८॥

अत्यन्तेति। लोके तावद्बलवान्धनी साभिमानी शत्रून्नाशयति अत्र त्विदमाश्चर्यं यः पुरुषो बलपौरुषाभ्यां बलं शरीरदार्ढ्यं पौरुषमुद्योगस्ताभ्यामत्यन्तहीनोऽत्यन्तरहितः पुनश्चाकिञ्चनो निष्किञ्चनः पुनश्च गलिताभिमानो गलितो नष्टोऽभिमानो यस्य स तथोक्तो योऽस्ति तेनैव नान्येन पुरुषेण रिपवः शत्रवो विनाशं लयं नीताः प्रापिताः, इदमाश्चर्यं सप्तम्यारूढेऽस्तीति भावः, ननु बलादिहीनेन ये नाशिताः शत्रवस्ते निर्बला एव भवेयुरित्याशङ्क्याह नेति, हे तात हे शिष्य ये शत्रवः कामादयो महेन्द्रमुख्यैर्महेन्द्रो मघवा मुख्य आदिर्येषु ते तथोक्तास्तैर्न हता न मारिताः प्रत्युत तैः कामादिशत्रुभिरेवेन्द्रादयो जित्वा स्ववशे स्थापितास्तादृशाः प्रबला अपि शत्रवः सप्तम्यारूढेन पौरुषादिहीनेनापि नाशिता इति भावः ॥ ८ ॥

रूपकेण सप्तम्यारूढस्थितिं बुध्यारोहायाह ।

ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्यायां भवान्यां पुत्रतां गतः ।
निजाङ्के लालयत्येनं परमात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
ज्ञानसप्तमभूमिकानिर्णयः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविदिति। ब्रह्मविद्ब्रह्म देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं वस्तु वेत्ति जानाति स तथाभूतः पुरुषो ब्रह्मविद्यायां ब्रह्मणो देशादिपरिच्छेदरहितस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानमेतन्नाम्न्यामित्यर्थः, भवान्यां पार्वत्यां पुत्रतां पुत्रभावं गतः प्राप्तो यदा तदेत्यध्याहार्यं परमात्मा कार्यकारणातीत आत्मा सदाशिवः सर्वदैव सुखरूपत्वाच्छङ्कर एनं ब्रह्मविदं सप्तम्यारूढमित्यर्थः, निजाङ्के निजं स्वीयमंशत्वादङ्कं शबलं ब्रह्म तस्मिन्नभेदेन लालयति प्रीत्या खेलयति ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे सप्तमभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

एवं सप्तविधां सलक्षणां ज्ञानभूमिं प्रतिपाद्येदानीं तासां निर्णयाय भूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयाख्यं सप्तदशश्लोकं प्रकरणं वक्तुं प्राह ।

अथ भूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयः ।

अथेति । अथ सप्तभूमिकानिरूपणानन्तरं भूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयो भूमिकानां पूर्वोक्तसप्तभूमीनां शास्त्रार्थः शासकवाक्यार्थस्तस्य निर्णयो निश्चयो निरूप्यत इति शेषः, तमेवाह ।

भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ।
तावती साधकावस्था तारतम्येन योगिनाम् ॥ १ ॥

भूमिकेति। पूर्वं जिज्ञासा—विचारा—तनुमानसाख्यं भूमिकात्रितयं भूमिकानामवस्थानां त्रितयं जाग्रज्जागराख्यावस्थोच्यते कथ्यते तथा चतुर्थी सत्त्वापत्त्याख्या भूमिः स्वप्नः स्वप्नावस्थो-

ष्यते कथ्यते तावती चतुर्थभूमिपर्यन्ता योगिनां जिज्ञासूनां तारतम्येन न्यूनाधिकत्वेन साधकावस्था साधकत्वरूपाऽवस्था स्थितिरिरिति ज्ञेया ॥ १ ॥

तत उत्तरावस्थासु सिद्धाऽवस्थात्वं तारतम्येन दर्शयति ।

पञ्चमीं तु समारभ्य सिद्धावस्थैव सा त्रिधा ।
तिसृणामप्यवस्थानां दृष्टान्तोऽत्र निरूप्यते ॥ २ ॥

पञ्चमीमिति । पञ्चमीमसंसक्तिनाम्नीं भूमिकां समारभ्य सम्यगङ्गीकृत्योत्तरा सिद्धावस्थैव सिद्धस्थितिरेव ज्ञेयाऽऽत्मापरोक्ष्यात् सा सिद्धावस्था त्रिधा त्रिप्रकारा ज्ञेया तद्भेदस्वरूपं दर्शयितुं दृष्टान्तनिरूपणं प्रतिजानीते तिसृणामिति, तिसृणां त्रिसंख्यानामपि अवस्थानां भूमिकानामत्रास्मिन् प्रकरणे दृष्टान्तो युक्त्यपरपर्याय उदाहरणमित्यर्थः, निरूप्यते कथ्यते ॥ २ ॥

प्रतिज्ञातमेव दृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् ।

सुषुप्तेः प्रथमावस्था तस्यां यत्सुखमाप्यते ।
सुषुप्तेर्या घनावस्था तस्यामपि तदेव हि ॥ ३ ॥

सुषुप्तेरिति । सुषुप्तेर्लोकप्रसिद्धनिद्राया या प्रथमा शिथिलाऽवस्था स्थितिस्तस्यामवस्थायां यत्सुखं यत्प्रकारकं सुखमाप्यते लभ्यते तदेव तत्सुखमेव सुषुप्तेर्निद्राया या घनावस्था निबिडा स्थितिरस्ति तस्यामप्यवस्थायामाप्यते प्राप्यते हि प्रसिद्धमिदं लोक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सुखं घनसुषुप्तौ तत्सुखं गाढसुषुप्तके ।
तुर्यायामपि सप्तम्यामानन्दानुभवः समः ॥ ४ ॥

सुखमिति । यत्सुखं शर्म घनसुषुप्तौ घना निबिडा सुषुप्ति-

निद्रा तस्यामस्ति तत्सुखमेवानन्दो गाढसुषुप्तके गाढं दृढं य-त्सुषुप्तकं निद्रा तस्मिन्नस्ति अतस्त्रिविधसुप्तौ शिथिलघनगाढत्व-भेदेन त्रिप्रकारायामपि निद्रायामानन्दानुभव आनन्दस्य सु-खस्यानुभवः प्रतीतिः सम एक एव स्याद्भवेद्यथा यद्वत् ॥ ४ ॥

दार्ष्टान्तिके यो जयति।

तथा य एव पञ्चम्यां षष्ठ्यामपि स एव हि।
तुर्यायामपि सप्तम्यां ब्रह्मानन्दः स एव हि ॥ ५ ।

तथेति । तथा तद्वद्य एव विद्वत्प्रत्यक्षो ब्रह्मानन्दो भूमश-ब्दवाच्यं सुखं पञ्चम्यामसंसक्तिनाम्न्यां पञ्चमभूमिकायामस्ति स एव हि असावेव ब्रह्मानन्दः षष्ठ्यामपि पदार्थाभाविनीना-म्न्यामप्यवस्थायामस्ति हि प्रसिद्धं तथा यो ब्रह्मानन्दः षष्ठ्या-मस्ति स एव हि असावेव प्रसिद्धो ब्रह्मानन्दस्तुर्यायां तुर्या-ख्यायां सप्तमभूमिकायामपि अस्ति अतस्तिसृष्वप्यवस्थासु ब्र-ह्मानन्दस्त्वेक एवेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वानन्दस्यैकत्वे कुतो भूमिभेदस्तत्राह।

अभ्यासतारतम्येन तारतम्ये चिरस्थितौ।
अपरोक्षानुभूतेस्तु तारतम्यं मनाङ्न हि ॥ ६ ॥

अभ्यासेति । अभ्यासतारतम्येनाभ्यासो विवेकावृत्ति-रूपस्तस्य तारतम्यं न्यूनाधिकभावस्तेन चिरस्थितौ चिरं बहु कालं या स्थितिरवस्थानमानन्दाकारता तस्यां तारतम्ये सती-त्यर्थः, अपरोक्षानुभूतेरपरोक्षा प्रत्यक्षा याऽनुभूतिरनुभव-स्तस्या मनागीषदपि तारतम्यं न्यूनाधिक्यं न हि नैव विद्यते ॥ ६ ॥

अपरोक्षानुभूतेर्न्यूनाधिक्याभावे दृष्टान्तमाह।

नास्वादिता सिता यावत्तावन्नास्वादितैव सा ।
एकदास्वादिता चेत्सा नैव नास्वादिता भवेत् ॥७॥

नेति । सिता श्वेतखण्डं यावद्यत्कालपर्यन्तं नास्वादिता न भक्षिता भवति तावत्तत्कालपर्यन्तं सा सिता श्वेतखण्डं नास्वादिता नैव भक्षिता भवेत्स्यात् सा सितैकदास्वादितैकस्मिन्समय एकवारमपि आस्वादिता खादिता स्याच्चेद्भवेद्यदि तर्हि नास्वादिता न भक्षिता नैव भवेन्न स्यादेकदैव भक्षितायां तस्यां बहुवारं वा भक्षितायां च स्वादस्यैकरूपत्वं यथा यद्वत् ॥ ७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

जाता चेत्सा तु जातैव जातु नाजाततां भजेत् ।
कथं भूयो भ्रमत्येष भ्रान्तिरेव गता यदि ॥ ८ ॥

जातेति । तथा सा तु अपरोक्षानुभूतिश्च जाता चेदु उत्पन्ना यदि स्यात्तर्हि जातु कदाचिदपि अजाततामनुत्पन्नतां न भजेन्न व्रजेत्, कुतः इत्यत आह कथमिति, एष पञ्चम्यारूढो जातसाक्षात्कारो जीवो यद्वि यर्हि भ्रान्तिरेव केवलं भ्रमोपि गता निवृत्ता तर्हि भूयः पुनः कथं केन प्रकारेण भ्रमति विक्षिप्यते न कथमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमपरोक्षानुभवस्यैकरूपतां तस्मिंश्च सति पुनर्भ्रान्त्यभावं च प्रदर्श्येदानीं तत्रोपाधिकृतविशेषं दर्शयितुमाह ।

अथ कश्चिद्विशेषः ।

अथेति । अथेदानीमपरोक्षानुभूतौ कश्चित्कोपि विशेषो भेदोऽस्ति स उच्यत इति शेषः, तमेव विशेषं दर्शयति सार्धाभ्याम् ।

तुरीया प्रथमाभासे विद्युदाभासलक्षणा ।
ततश्चञ्चलदीपाभा ततो निश्चलदीपवत् ॥ ९ ॥

तुरीयेति । तुरीया जाग्रदाद्यवस्थात्रयाऽपेक्षयाऽपरोक्षानुभूतिः पञ्चम्यादिभूमिकात्रयरूपा तुरीया चतुर्थी ज्ञेया सा प्रथमाभासे प्रथमः पञ्चमभूमिकायामाभासोनुभवस्तस्मिन् विद्युदाभासलक्षणा विद्युतस्तडित आभासः प्रकाशः स एव लक्षणं चिह्नं यस्यां सा तादृशी ज्ञेया ततोऽनन्तरं षष्ठभूमिकाया आरम्भे चञ्चलदीपाभा चञ्चलो वायुचालितो यो दीपस्तस्याभेवाभा कान्तिर्यस्याः सा तादृशी भवति । ततस्तदनन्तरं षष्ठ्यामेव परिणामेन निश्चलदीपवत्सापरोक्षानुभूतिर्निश्चलः स्थिरो यो दीपस्तद्वत्तस्य प्रभेवेत्यर्थः, सा भवति ॥ ९ ॥

सूर्यप्रभावच्च ततः सप्तमी चिरवर्त्तिनी ।
उदयास्तविहीना सा दिनपक्षर्त्तुवत्सरम् ॥ १० ॥

सूर्येति । ततोनन्तरं सप्तम्यां साऽपरोक्षानुभूतिः सूर्यप्रभावत्सूर्यस्यादित्यस्य प्रभा प्रकाशस्तद्वत्तत्तुल्या भवति च पुनः सप्तमी तुर्याख्याऽपरोक्षानुभूतिश्चिरवर्तिनी चिरं वर्तितुं शीलमस्याः सा तथोक्ता भवति बहुकालस्थिरेत्यर्थः, सा च सप्तम्यऽपरोक्षानुभूतिः परिणता सती दिनपक्षर्तुवत्सरं दिनं दिवसः, पक्षश्च शुक्लकृष्णभेदेन पञ्चदशदिनसमूहात्मकः, ऋतुश्च मासद्वयात्मको वसन्तादिर्वत्सरश्च द्वादशमासात्मकः प्रभवादिः काल एतेषां समहारद्वन्द्वैकवद्भावोऽत्यन्तसंयोगे द्वितीया तेष्वित्यर्थः॥१०॥

पुष्कला निश्चला पूर्णा परमानन्दसुन्दरी ॥ ११ ॥

निश्चला स्थिरेत्यर्थः, अत एव पुष्कला परिपुष्टा पूर्णा सर्वत्र

परिपूर्णा तथा परमानन्दसुन्दरी परमानन्दो निरतिशयसुखं तेन सुन्दरी सर्वेषां कमनीया ॥ ११ ॥

एवमपरोक्षानुभवे तारतम्यं प्रदर्श्येदानीमपरोक्षानुभववतां सामर्थ्यं निरूपयति ।

येषां ध्यानकलायां च लीयन्ते गुणपङ्क्तयः ।
येषां कृपाकटाक्षेण सद्यो मुक्तिरवाप्यते ॥ १२ ॥

येषामिति । येषामपरोक्षानुभविनां जिज्ञासुभिरन्यैः कृतं यद्ध्यानं तस्य कलांशस्तस्यां गुणपङ्क्तयो गुणानां सत्त्वरजस्तमसां तत्कार्याणां कामादीनां च पङ्क्तयः समूहा लीयन्ते लीना भवन्ति तथा येषामपरोक्षानुभववतां कृपाकटाक्षेण कृपया दयया-यः कटाक्ष नेत्रैकदेशेनावलोकनं तेन जिज्ञासूनां सद्यस्तत्कालमेव मुक्तिर्मोक्षोऽवाप्यते प्राप्यते, इदमप्युत्तरभूमित्रयारूढलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

पञ्चम्यादिभूमित्रयारूढस्य पुनर्जन्माभावमाह ।

पञ्चमीमथवा षष्ठीं सप्तमीं वा समाश्रिताः ।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥ १३ ॥

पञ्चमीमिति । ये पुरुषाः पञ्चमीमसंसक्तिनाम्नीं भूमिकामथवा यद्वा षष्ठीं पदार्थाभाविनीनाम्नीं सप्तमीं वा तुर्याख्यां सप्तमभूमिकां वा समाश्रिताऽऽश्रित्य स्थिताः सन्ति तेषां पुरुषाणां कल्पकोटिशतैरपि कल्पानां ब्रह्मदिनानां ब्रह्मायुष्यरूपाणां महाकल्पानां वा शतानि अनन्तानि तैर्व्यतीतैरपि पुनरावृत्तिः पुनः पश्चान्मुक्तेरनन्तरमावृत्ति जन्ममरणरूपा संसृतिर्न न भवति ॥ १३ ॥

एवमुक्तावस्थात्रये स्थितानां सिद्धावस्थात्वं मुक्तत्वं च प्रतिपाद्येदानीं पूर्वावस्थाचतुष्कस्थितानामपि मरणादिना केनचित्प्रतिबन्धेन तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ मुक्त्यभावेपि जन्मान्तरे पूर्ववदभ्यासेन मुक्तिप्राप्तिमाह सार्धेन।

पूर्वावस्थाचतुष्के ये स्थिता देहं विहाय ते।
पुनर्देहान्तरं प्राप्य ब्रह्माभ्यासं प्रकुर्वते ॥ १४ ॥

पूर्वेति। ये मुमुक्षवः पूर्वावस्थाचतुष्के पूर्वाः प्रथमा या अवस्था भूमयो जिज्ञासा विचारा तनुमानसा सत्त्वापत्त्याख्यास्तासां चतुष्कं चतुष्टयं तस्मिन् केन चित्प्रतिबन्धेन तत्त्वसाक्षात्कारालाभेन स्थिता वर्त्तमाना भवन्ति ते पुरुषा देहं शरीरं विहाय त्यक्त्वा पुनर्भूयो जन्मान्तरमन्यज्जन्म प्राप्य लब्ध्वा ब्रह्माभ्यासं।

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्।
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

इत्युक्तलक्षणं ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतं यत्नं प्रकुर्वते प्रकर्षेणानुशीलयन्ति ॥ १४ ॥

ननु पूर्वभूमिकाचतुष्कस्थितानामन्यजन्मनि मोक्षो भवतीति स्वकपोलकल्पितमित्याशङ्क्याह।

योगभ्रष्टास्त उच्यन्ते क्रमेण ब्रह्मगामिनः।
योगिनो योगसिद्धाश्च दत्ताद्या जनकादयः ॥ १५ ॥

योगभ्रष्टा इति। ते पूर्वभूमिकाचतुष्कस्थिता योगभ्रष्टा योगभ्रष्टनामका उच्यन्ते कथ्यन्ते गीतादाविति शेषः, तथा च गीता।

'प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकामि'ति ।

ते च श्रुतिषु क्रमेणोत्तरोत्तरलोकप्राप्तिक्रमेण ब्रह्मगामिनो ब्रह्मप्राप्ता भविष्यन्तीत्युक्तास्तथा च श्रुतिः, ।

'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्वे' इति ॥

एवं पूर्वभूमिकाचतुष्टयस्थितानां जन्मान्तरे मुक्तिं सम्भाव्येदानीं सिद्धानपि कांश्चिदुत्तरभूमित्रयारूढानुदाहृत्य दर्शयति योगिन इति, ब्रह्मादयस्तु स्वत एव योगिनो योगशब्दवाच्यजीवब्रह्मैक्यज्ञानवन्तः स्वत एवेत्यर्थस्तथा दत्ताद्या दत्तनामाऽत्रिपुत्र आद्यो मुख्यो येषां ते तथोक्तास्तथा जनकादयो जनको मैथिलः स आदिर्मुख्यो येषां ते तथोक्तास्ते सर्वे योगसिद्धा योगेन हठादिना वा तत्फलभूतजीवब्रह्मैक्यज्ञानेन वा सिद्धा मुक्ता जाता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तथा ।

ईश्वरानुग्रहं प्राप्ता अर्वाचीनाश्च के चन ।
स्वरूपानुभवं प्राप्ता मुक्तास्ते सर्व एव हि ॥ १६॥

ईश्वरेति । केचन कति चित्पुरुषा अर्वाचीनाश्चेदानीन्तना अपि ईश्वरानुग्रहमीश्वरस्येशनादिशक्तियुक्तस्यानुग्रहमनुग्रहः कृपा तदुपलक्षितं सद्गुरुप्राप्तिसच्छास्त्रसेवनरूपं प्राप्ता लब्धास्तत्प्राप्त्या मोक्षं प्राप्ता इति भावः, तदुक्तं ।

'यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेश्वरात् ।
तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रमपि नो लभेदि'ति ॥

सर्व एव त उक्ताः समस्ता अपि पञ्चम्यादिभूमित्रयारूढा इत्यर्थः, मुक्ता मोक्षं प्राप्ता भवन्ति हि विद्वत्स्वेतत्प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र हेतुमाह स्वरूपेति, स्वरूपानुभवं स्वस्यात्मनो रूपं सच्चिदानन्दघनत्वं तस्यानुभवः साक्षात्कारस्तं प्राप्ता लब्धा अतो मुक्ता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं सिद्धान्प्रदर्श्येदानीं तेषां भूमिकाभेदसत्त्वेऽपि मुक्तेरेकरूपत्वं दर्शयति ।

सुषुप्तौ केचिदाश्वस्ताः केचिद्घनसुषुप्तके ।
केचिद्गाढसुषुप्तौ च सर्वेषाममृतं समम् ॥ १७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे भूमिकाभेदभास्करे
भूमिकाशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ ९ ॥

सुषुप्ताविति । केचित्सनत्कुमारनारदप्रभृतयो व्यवहारीव कदाचित्प्रवृत्तत्वात्सुषुप्तौ शिथिलसुषुप्त्याख्यायां पञ्चम्यामित्यर्थः, आश्वस्ता विश्वस्ताः, इयमेव परा काष्ठेति निश्चित्य तत्रैव स्थिता इति भावः, केचिद्घनसुषुप्तके केचिद्व्यासबृहस्पतिप्रमुखाः परेच्छया वासनोद्बोधेन व्यवहारे प्रवर्तमाना दृश्यन्तेऽतस्ते घनसुषुप्तके निबिडसुषुप्तौ षष्ठ्यामित्यर्थः, आश्वस्ताः कृतार्थत्वं निश्चित्य स्थिता इत्यर्थः, तथा केचिद्ब्रह्मविष्णुप्रभृतयः परमार्थतो व्यवहाराप्रवृत्तेर्गाढसुषुप्तौ गाढा दृढा सुषुप्तिर्निद्रा परकृतबोधनापि व्युत्थानानर्हा सप्तमी भूमिस्तस्यामाश्वस्ता विश्रम्य स्थिताः, अयं भावः, पञ्चम्यारूढानां कदाचित्स्वत एव प्रपञ्चसत्त्वदृष्ट्या व्यवहारप्रवृत्तिः, षष्ठ्यारूढानां परकृतबोधनेन प्रपञ्चसत्त्वबुद्ध्या कदाचिद्व्यवहारप्रवृत्तिः, सप्तम्यारूढानां तु स्वतः

परतोपि प्रपञ्चसत्त्वबुद्ध्या व्यवहारप्रवृत्तिरिति भेदः, मिथ्यात्वबुद्ध्या तु सर्वेषां व्यवहारप्रवृत्तिस्तुल्यैवेति, तथा सत्यपि अमृतं मोक्षसुखं सर्वेषां भूमित्रयस्थितानां सममेकरूपमस्ति अतः पञ्चम्यादिभूमित्रयं सिद्धावस्थैवेति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ भूमिकाभेदभास्करार्थप्रकाशे सप्तमभूमिकानिर्णयार्थप्रकाशो नवमः ॥ ९ ॥

समाप्तं चेदं प्रकरणम् ।

एवं ज्ञानाज्ञानभूमीश्चतुर्दश सलक्षणाः प्रदर्श्येदानीं प्रदर्शितमेव पूर्वप्रकरणार्थं विशदीकर्तुं प्रकारान्तरेणावस्था व्यवस्थापयितुं चावस्थाव्यवस्थाभिधं षट्त्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणं प्रवक्तुमाह ।

अथावस्थाव्यवस्था ।

अथेति । अथ भूमिकाभेदभास्करनिरूपणानन्तरमवस्थाव्यवस्थाऽवस्थानां वक्ष्यमाणानां जाग्रदादीनां व्यवस्था व्यवस्थितिर्मर्यादेत्यर्थः, तन्निरूपकत्वादवस्थाव्यवस्थाख्यं प्रकरणमिति भावः, निरूप्यत इति शेषः । प्रतिज्ञातमेव प्रकरणं निरूपयितुं तच्छ्रवणे शिष्यं प्रेरयति ।

अथावस्थाव्यवस्थाख्यं किञ्चित्प्रकरणं शृणु ।
यस्मिन्परीक्षिते सम्यक्परीक्ष्यं नावशिष्यते ॥१॥

अथेति । हे शिष्य त्वमथातः परं किञ्चित्स्वल्पं संक्षिप्तमित्यर्थः, अवस्थाव्यवस्थाख्यमवस्थानां वक्ष्यमाणलक्षणानां व्यवस्था मर्यादास्ति यस्यामिति अर्शआद्यच् अत एतदाख्यमेतन्नामकं प्रकरणं मया वक्ष्यमाणं शृणु अव-

धारय, नन्वेतच्छ्रवणे किं फलं तत्राह यस्मिन्प्रकरणे सम्यग्य-थार्थं परीक्षितेऽवलोकिते सति पुनः पुनर्दृढं विचार्य धृते सती-त्यर्थः, परीक्ष्यमवलोकनीयमन्यन्नावशिष्यतेऽवशिष्टं न वि-द्यते सर्वत्र परीक्ष्यवस्तुन एतत्प्रकरणप्रतिपाद्यवस्तुमात्रत्वा-दिति भावः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातप्रकरणनिरूपणायैव तत्प्रतिपाद्या अवस्था नाम-सङ्ख्याभ्यां निर्दिशति ।

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तिश्च तथा मूढसमाधिता ।
मूर्च्छा मृत्युस्तुरीयञ्चेत्यवस्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥

जाग्रदिति । जाग्रज्जागरनाम्न्येकावस्था स्वप्नः स्वप्न-नाम्नी द्वितीया तथा सुषुप्तिः सुप्तिनाम्नी तृतीया तथा त-द्वन्मूढसमाधिता मूढसमाधिनाम्नी चतुर्थी तथा मूर्च्छा मूर्च्छा-नाम्नी पञ्चमी तथा मृत्युर्मरणमेतन्नाम्नी च षष्ठी तथा तुरीयं च तुर्यनाम्नी सप्तमी–इति एवं प्रकारेणावस्थाऽन्तःकरण-स्थितयः सप्त सप्तसङ्ख्याः कीर्तिता कथिता विद्वद्भिरि-ति शेषः ॥ २ ॥

ता एव विशदयति ।

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तिश्च व्यक्ता मूढसमाधिता ।
मूर्च्छा मृत्युस्तुरीयं च व्यक्ता नित्यानुभूतितः ॥३॥

जाग्रदिति । जाग्रदिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तल-क्षणावस्था, स्वप्नो लीनेष्विन्द्रियेषु जागरसंस्कारजो विषया-भासः स स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तिश्च निद्रा वि-षयाभानरूपा, एतास्तिस्रोऽवस्थाः सर्वत्रोक्तत्वात्सर्वानुभवसिद्ध-त्वाच्च व्यक्ताः सर्वेषामाबालगोपं प्रकटा एव भवन्त्यतस्तन्नि-

रूपणं न क्रियत इत्यर्थः, मूढसमाधिता मूढसमाधिनाऽन्यवस्था मूर्छा मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरिति सूत्रोपदर्शिता मूर्छावस्था मृत्युर्मरणावस्था तुरीयं च तुर्याख्यावस्था चैताश्चतस्रोवस्था नित्यानुभूतितो नित्यानुभवरूपेणात्मचैतन्येनैव व्यक्ताः प्रकाशिता भवन्तीति ज्ञेयाः ॥ ३ ॥

मूढसमाध्यवस्था तु पूर्वमेवोक्ताऽतो नोच्यत इत्याह ।

उक्तं मूढसमाधानं भवप्रत्ययसंज्ञकम् ।
पुराऽसंप्रज्ञातनामसमाधेर्भेदवर्णने ॥ ४ ॥

उक्तमिति । पुरा योगदीक्षाचिन्तामण्याख्यप्रकरणेऽसंप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातनामसमाधेर्भेदवर्णने भेदनिरूपणप्रसङ्गे भवप्रत्ययसंज्ञकं भवस्य संसारस्य प्रत्ययोनुभवो बीजरूपेणास्मिन्नस्तीति भवप्रत्यय इत्येवं संज्ञा नाम यस्य तत्तथोक्तं मूढसमाधानं मूढसमाधिरुक्तं कथितमतः पुनर्नोच्यत इति भावः ॥ ४ ॥

तदेव बीजरूपेणावस्थानं प्रपञ्चस्य तत्स्थव्यवहारोदाहरणेन विशदयत्यर्धेन ।

तत्समाधिस्थिता जित्वेन्द्रादीन्स्वर्गेशतां ययुः ।
मृत्युर्मूर्च्छा प्रसिद्धेति तुरीयमभिधीयते ॥ ५ ॥

तदिति । तत्समाधिस्थिताः स एव भवप्रत्ययनामा समाधिस्तत्समाधिस्तस्मिन्स्थिताः स्थिरीभूता ये हिरण्यकशिप्वादयस्ते समाधिव्युत्थानादनन्तरमिन्द्रो मरुत्वानादिः प्रथमो येषामग्नियमादीनां ते तथोक्तास्ताञ्जित्वा युद्धे पराभूय स्वर्गेशतां स्वर्गस्येशतामीश्वरत्वं ययुः प्रापुरतो मूढसमाधौ बीजरूपेण संसारप्रत्ययो विद्यत इति भावः, ननु तर्हि मृत्युमूर्छे एव निरूप्येतामित्याशङ्क्य ते अपि प्रसिद्धत्वान्मुमुक्षूणामनादरणीयत्वाच्च न निरूप्येते इत्याशयेनाह मृत्युरिति, मृत्युर्मरणं मूर्च्छाऽर्धमृतिनाम्ना

प्रसिद्धाऽनुभूतैवेति अतो हेतोस्ते अपि परित्यज्य प्रथमं मुमुक्षूणामादरणीयत्वात्तुरीयं तुर्याख्यैवावस्थाऽभिधीयते निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञातामेव तुर्यावस्थां निरूपयति ।

वेदान्तसंप्रदायेन निदिध्यासनदार्ढ्यतः ।
परमात्मनि चित्तस्य लयस्तु तुर्यमुच्यते ॥ ६ ॥

वेदान्तेति । वेदान्तसंप्रदायेन वेदान्तस्योपनिषदादिग्रन्थस्य संप्रदायः परिपाटी तेन तदनुकूलतयेत्यर्थः, निदिध्यासनदार्ढ्यतो निदिध्यासनस्याखण्डैकब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्तिरूपस्य दार्ढ्यतो दृढत्वेन परमात्मनि कार्यकारणातीत आत्मनि चित्तस्यान्तःकरणस्य लयस्तद्रूपेणावस्थानं यत्तत्तु तदेव तुर्यं तुरीयनामकमुच्यते कथ्यते विद्वद्भिरिति शेषः ॥ ६ ॥

तस्मिंश्च सति किं फलं तदाह ।

तत्र साक्षात्कृतं ब्रह्म मूलाविद्याविनाशकृत् ।
तत्र प्रश्नः ।
स्वप्नजागरयोस्तुल्यः संसाराडम्बरो मुने ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र तुर्यावस्थायां ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वस्मिन्नेव साक्षात्कृतं स्वाभिन्नमनुभूतं सन्मूलाविद्याविनाशकृन्मूलाविद्या स्वस्य ब्रह्मणश्चैक्याज्ञानं मूलाविद्या तस्या विनाशः क्षयस्तस्य कृत्कर्तृ भवतीति फलं तुर्यप्राप्तौ ज्ञेयम्, एवं सङ्क्षेपतोवस्थाः सप्तापि प्रदर्श्येदानीं ता एव विस्तरतो वक्तुं प्रश्नावतरणं प्रतिजानीते तत्रेति, तत्रावस्थासु मध्ये प्रश्नोऽनुयोगः क्रियत इति शेषः; तमेवाह स्वप्नेति, हे मुने मननशील हे गुरो संसाराडम्बरः संसाररूपो घटाटोपः स्वप्नजागरयोः स्वप्ने

स्वप्नावस्थायां च जागरे च जाग्रदवस्थायां तुल्यः सम एव सुखदुःखप्रतीतिः समैवोभयत्रेति भावः ॥ ७ ॥

तर्हि केन विशेषेण संज्ञा भेदस्तयोर्वद ।

अत्रोत्तरम् ।

जानीहि प्रथमं तात भेदं विस्मृतिबोधयोः ॥ ८ ॥

तर्हीति । तर्हि तदा केन विशेषेण केन वैलक्षण्येन तयोः स्वप्नजागरयोः संज्ञाभेदः संज्ञयोरभिधानयोर्भेदः पृथक्त्वं तत्कारणं वद ब्रूहीति प्रश्नार्थः ।अस्योत्तरं वक्तुमाह ।

अत्रेति । अत्रोक्तप्रश्न उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः, तदेवाह जानीहीति, हे तात हे शिष्य त्वं प्रथमं पूर्वं विस्मृतिबोधयोर्विस्मृतिश्च विस्मरणं बोधश्च ज्ञानं तयोर्भेदं पृथक्त्वं जानीहि विद्धि पश्चादनन्तरं स्वप्नजागरयोः स्वप्नश्च जाग्रद्विषयवासनावासितबुद्धौ विषयानुभवाभासलक्षणो जागरश्च जागृतिरिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्ज्जागरितमित्युक्तलक्षणा तयोर्भेदं पृथक्त्वं ज्ञास्यसि वेत्स्यसि अतः पूर्वं तं विस्मृतिबोधभेदं शृणु अवधारय ॥ ८ ॥

एवं शिष्यं निरूप्यमाणभेदश्रवणे संमुखीकृत्येदानीं प्रतिज्ञातमेव भेदं दर्शयति ।

स्वप्नजागरयोर्भेदं पश्चाज्ज्ञास्यसि तं शृणु ।
विस्मृतिर्यत्र भासेत बोधो मिथ्यात्वनिश्चयः ॥ ९ ॥
जागरानन्तरं निद्रा तत्र स्वप्नो यदा भवेत् ।
स्वप्ने स्याज्जागराभानं न तु जागरबाधनम् ॥ १० ॥

विस्मृतिरिति । यत्पदार्थजातं किमपि न भासेत न प्रती-

येत सा विस्मृतिर्विस्मरणं ज्ञेया तथा मिथ्यात्वनिश्चयः पदार्थानां मिथ्यात्वस्यासत्त्वस्य निश्चयोऽध्यवसायः स बोधो ज्ञानमित्युच्यत इदमेव विस्मृतिबोधयोर्वैलक्षण्यं ज्ञेयमिति भावः, एवं विस्मृतिबोधवैलक्षण्यं प्रदर्श्यैदानीं प्रस्तुतजाग्रत्स्वप्नयोर्भेदं दर्शयति जागरेति, जागरानन्तरं जागरो जागृतिस्तस्या अनन्तरं पश्चान्निद्रा सुषुप्तिर्भवतीति स्पष्टमेवाबालगोपं तत्र तस्यां सुषुप्तौ यदा यस्मिन्काले स्वप्नः प्रातिभासिकविषयस्फुरणरूपो भवेत्स्यात्तदा तस्मिन्काले स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जागराभानं जाग्रद्दशाया अभानं विस्मृतिर्भवेत्स्याज्जागरबोधनं जागरस्य जाग्रदवस्थाया बोधनं भानं जागरमिथ्यात्वनिश्चय इत्यर्थः, न तु भवेन्नैव स्यात् ॥ ९ ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टमाह।

जागरोऽयं तु मिथ्येति बुद्धिः स्वप्ने न वर्तते।
किन्तु जागरविस्मृत्या स्वप्ने स्वप्नार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

जागर इति। अयं प्रत्यक्षतया दृश्यमानो जागरो जागृतिप्रपञ्चो मिथ्या भ्रान्तिरूप इत्येवं प्रकारा बुद्धिर्निश्चयरूपान्तःकरणवृत्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां न तु नैव वर्त्तते नैव विद्यत इत्यर्थः, किन्तु किं तर्हि स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जागरविस्मृत्याजागरस्य जागरणस्य विस्मृतिरभानं तया स्वप्नार्थदर्शनं स्वप्ने स्वप्नावस्थायां ये प्रातिभासिका अर्थास्तेषां दर्शनं प्रतीतिरस्ति विद्यते जाग्रन्मिथ्यात्वनिश्चयाभावो जागराभानं च स्वप्ने जागृतितो वैलक्ष्यण्यं ज्ञेयमिति भावः ॥ ११ ॥

उक्तं जाग्रतः स्वप्नस्य वैलक्षण्यं निगमयति।

स्वप्नस्यैतन्निजं रूपं जागरस्याधुना शृणु।
स्वप्नस्यानन्तरं तात जागरो हि यदा भवेत् ॥ १२ ॥

स्वप्नस्येति । एतदिदमुक्तलक्षणं स्वप्नस्य स्वप्नावस्थया निजं स्वीयं रूपं ज्ञेयम्, एवं जाग्रद्दशातः स्वप्नस्य वैलक्षण्यं प्रदर्श्येदानीं जागरस्यापि स्वप्नतो वैलक्षण्यं श्रोतुं शिष्यमभिमुखीकरोति जागरस्येति, हे शिष्य अधुनेदानीं जागरस्य जागरणस्य स्वरूपं शृणु श्रोतव्यं, प्रतिज्ञातमेव जाग्रत्स्वरूपनिरूपणं करोति स्वप्नस्येति, हे तात हे शिष्य स्वप्नस्य स्वप्नावस्थाया अनन्तरं पश्चाद्यदा यस्मिन्काले हि प्रसिद्धो जागरो जागरणं भवेत्स्यात् ॥१२॥

स्वप्नमिथ्यात्वबुध्यात्मस्वप्नबोधस्तदा भवेत् ।

अन्यच्च ।

स्वप्ने तु यादृशी तात भवेज्जागरविस्मृतिः ॥१३॥

स्वप्नेति । तदा तस्मिन्समये स्वप्नमिथ्यात्वबुद्ध्या स्वप्नस्य सविषयस्वप्नावस्थाया मिथ्यात्वमसत्त्वं तस्य बुद्धिर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिस्तयाऽऽत्मस्वप्नबोध आत्मनः स्वप्नद्रष्टुः स्वस्यैव स्वप्नावस्थाया बोधो ज्ञानं भवेत्स्याज्जागरे स्वप्नाविस्मरणं स्वप्नबोधश्चेति स्वप्नतो जागरस्य वैलक्षण्यं सिद्धमिति भावः, अन्यदपि वैलक्षण्यं वक्तुमाहान्यच्चेति, अन्यच्च लक्षणान्तरमपि उच्यत इति शेषः, तदेवाह स्वप्ने त्विति, हे तात हे शिष्य स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जागरविस्मृतिस्तु जागरविस्मृतिर्जागराभानमपि यादृशी यद्वद्भवेत्स्यात् ॥ १३ ॥

जागरे तादृशी नास्ति स्वप्नसंसारविस्मृतिः ।

जागरे स्मर्यते स्वप्नस्तस्य मिथ्यात्वदर्शनम् ॥ १४ ॥

जागर इति । जागरे जाग्रदवस्थायां स्वप्नसंसारविस्मृतिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां यः प्रतीयमानः संसारः सुखदुःखजन्ममरणादिरूपस्तस्य विस्मृतिरभानं तादृशी तद्वन्नास्ति न विद्यत

इदं च वैलक्षण्यं स्पष्टमेवेति भावः, अन्यदपि वैलक्षण्यान्तरमाह जागर इति, जागरे जागरावस्थायां स्वप्नः सविषया स्वप्नावस्था स्मर्यतेऽनुसन्धीयते तस्य स्वप्नस्य मिथ्यात्वदर्शनं मिथ्यात्वस्यासत्त्वस्य दर्शनं भानमस्तीति शेषः ॥ १४ ॥

स्वप्ने न स्मर्यते जाग्रन्न तन्मिथ्यात्वदर्शनम् ।
अनेनातिविशेषेण स्वप्नजागरयोर्भिदा ॥ १५ ॥

स्वप्न इति। यथा तथेत्यध्याहार्यं स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जाग्रत्सविषया जाग्रदवस्था न स्मर्यते नानुसन्धीयते तन्मिथ्यात्वदर्शनं तस्या जाग्रदवस्थाया मिथ्यात्वमसत्त्वं तस्य दर्शनमपीत्यध्याहार्यं, न नैव विद्यते, उक्तं स्वप्नजाग्रद्भेदनिरूपणमुपसंहरति अनेनेति, अनेनोक्तेनातिविशेषेण त्रिप्रकारेणाप्यतिवैलक्षण्येन स्वप्नजागरयोः स्वप्नश्चोक्तलक्षणा स्वप्नावस्था जागरश्च जागृतिस्तयोर्भिदा भेदः सिद्ध इति भावः ॥ १५ ॥

एवं सप्तावस्थासु मध्ये पूर्वमवस्थाद्वयं भेदेन प्रदर्श्येदानीमुत्तराः पञ्चाप्यवस्था भेदेन प्रदर्शयितुं प्रश्नोत्थापनमवतारयति ।

अथप्रश्नान्तरम् ।

अथेति। अथ पूर्वावस्थाद्वयभेदज्ञानानन्तरं प्रश्नान्तरमन्यो द्वितीयः प्रश्नोनुयोगः प्रश्नान्तरं पूर्वप्रश्नापेक्षया द्वितीयः प्रश्न इत्यर्थः, क्रियत इति शेषः। तमेवाह।

ननु मूढसमाधौ च मूर्च्छामृत्युसुषुप्तिषु ।
तुरीये च न दृश्यश्रीस्तर्हि तेषां भिदा कुतः ॥ १६॥

नन्विति । नन्विति शङ्कायामियं ममाशङ्का जाता मूढसमाधौ पूर्वोक्तलक्षणे मूढसमाधाने भवप्रत्ययनामके पुनश्च मूर्छामृत्युसुषुप्तिषु मूर्छा चार्धमृतिरूपा मुग्धेर्धसम्पत्तिरितिसूत्रोपदर्शिता मृत्युश्च प्राणादिवियोगेन देहपत-

नरूपः प्रसिद्धः सर्वेषु, सुषुप्तिश्चान्तःकरणेन्द्रियादीनां कारणाज्ञानमात्ररूपेणावस्थानं निद्रापरपर्याया तासु तुरीये च तुर्यावस्थायामपि दृश्यश्रीर्दृश्यस्य त्रिपुटीरूपप्रपञ्चस्य श्रीः शोभा न न विद्यते दृश्याभानं पञ्चावस्थास्वपि तुल्यमिति, तदा तर्हि तेषां मूर्च्छादितुर्यान्ताऽवस्थालक्षणानां भिदा भेदः कुतः कुतः कारणादस्ति वैलक्षण्याभावान्न कुतोपि भेदः सम्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

एवं प्रश्नं निरूप्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्र द्वितीये प्रश्न इत्यर्थः, उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः । तदेवाह ।

सिद्धिकामनया यैस्तु तप उग्रं कृतं महत् ।
देहोपि विस्मृतस्तैस्तु क्रिमिकीटादिभक्षितः ॥ १७ ॥

सिद्धीति । यैस्तु संसाररसिकैर्हिरण्यकशिप्वादिभिः सिद्धिकामनया सिद्धीनामिन्द्रादिपदप्राप्तिरूपाणां कामनेच्छा तया महद्बहूग्रं त्रैलोक्यसन्तापकं तपः शीतोष्णादिक्लेशसहनेन ब्रह्माराधनरूपं कृतमाचीर्णं तैस्तूक्तैर्हिरण्यकशिप्वादिभिर्देहोपि कायोपि विस्मृतो न ज्ञातः, ननु तैर्देहो विस्मृत इति कुतो निश्चितं तत्राह क्रिमिकीटेति, क्रिमिकीटादिभक्षितः क्रिमयश्च पिपीलिकाः कीटास्तद्विशेषा एव त आद्यो येषां ते तथोक्तास्तैर्भक्षितो जग्धः स न ज्ञातोऽत एव तेषां भानं देहे नास्तीति निश्चीयत इति भावः ॥ १७ ॥

नेयं मूर्च्छा न रोगोयं न मृत्युर्जीवनादयम् ।
सुषुप्तानन्दविरहान्न सुषुप्तिरिति स्फुटम् ॥ १८ ॥

नेति। इयं विस्मृतिस्तपःपूर्विकाऽतो मूर्छाऽथमृत्याऽख्यावस्था न न भवति कुतो न मूर्छात्वमस्यास्तत्राह नेति, अयं तपःक्लेशो रोगो व्याधिर्न न विद्यते, नन्वस्या मूर्च्छात्वं मास्तु मृत्युत्वं कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह नेति, इयं विस्मृतिर्मृत्युर्मरणं न न भवति, कुतो नास्या मृत्युत्वं तत्राह जीवनात्प्राणधारणादित्यर्थः, प्राणवियोगस्यैव मृत्युत्वप्रसिद्धेरिति भावः, नन्वस्य समाधेर्मूर्च्छात्वं मृत्युत्वं च मा भूतां सुषुप्तत्वमस्तु तत्राह सुषुप्तेति, सुषुप्तानन्दविरहात्सुषुप्तं निद्रा तस्मिन्य आनन्दः सुखमस्ति उत्थितस्य पुरुषस्य सुखमहमस्वाप्समिति स्मृत्यन्यथानुपपत्त्यानुमेयं यत्सुखं तेन विरहाद्वियोगान्न सुषुप्तिर्न निद्रा सुप्तौ हि सर्वैः सुखमनुभूयतेऽतस्तद्रहितत्वान्नास्य सुषुप्तित्वमिति भावः, इति एतत्स्फुटं प्रकटमस्ति अत्र न कस्यापि सन्देह इति भावः॥ १८॥

नन्वस्या विस्मृतेर्मास्तु सुषुप्तित्वं तुर्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह।

स्वरूपलाभविरहान्मूढत्वान्न तुरीयकम्।
दृश्यभानं तु नास्त्यासु तावता न कृतार्थता॥१९॥

स्वरूपेति। इयं विस्मृतिस्तुरीयकं तुरीयावस्थापि न न भवति, नन्वस्याः कुतो न तुर्यात्वं तत्राह स्वरूपेति, स्वरूपस्य स्वप्रकाशचिन्मात्रस्वभावस्यात्मनो लाभः साक्षादनुभवस्तेन विरहो वियोगस्तस्माद्धेतोः स्वप्रकाशात्मलाभ एव तुर्यशब्दवाच्यः सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धोऽतः परिशेषान्मूढत्वाच्च मूढभावादस्या विस्मृतेर्मूढसमाधित्वं सिद्धमिति ज्ञेयम्। अयं भावः, मौढ्यशेषेण तपःक्लेशेन च देहादिविस्मृतिर्मूढसमाधिरित्युच्यते, रोगादिपीडापूर्विका देहादिविस्मृतिर्मूर्छा, प्राणादिवियोगपूर्विका देहादिविस्मृतिर्मृत्युरित्युच्यते, सुखानुभवपूर्विका मौढ्यविशिष्टा

देहादिविस्मृतिः सुषुप्तिरुच्यते स्वयं प्रकाशात्मलाभपूर्विका मौढ्यहीना तुर्येति विवेकः, ननु मूढसमाध्यादितुर्यान्तावस्थापञ्चके दृश्यभानाभावमात्रेणैव मौढ्यशेषेपि मुक्तिसिद्धिः कुतो नेत्याशङ्क्य तदर्थाङ्गीकारेण शेषं समाधत्ते दृश्यभानमिति, आसु तूक्तपञ्चावस्थास्वपि दृश्यभानं दृश्यस्य जगतो भानमनुभवो नास्ति न विद्यते सत्यमेतत्परन्तु तावता दृश्यभानाभावमात्रेणैव केवलं न कृतार्थता कृतकृत्यत्वलक्षणा नित्यतृप्तिर्न न भवेत् ॥ १९ ॥

कुत इत्यत आह ।

व्युत्थानानन्तरं तेषां संसारोपि यदास्थितः ।
यदात्मदर्शनं नास्ति संसारोऽबाधितस्ततः ॥ २० ॥

व्युत्थानेति । तेषां मूढसमाध्यादिसुषुप्त्यन्तावस्थाचतुष्कस्थितानां व्युत्थानानन्तरं तत्तदवस्थातो व्युत्थानं देहादिव्यापारप्रवृत्तिस्तस्मादनन्तरं पश्चात्संसारोपि सुखदुःखजन्ममरणादिरूपा संसृतिरपि यद्यतः कारणादास्थितोऽभिव्याप्यान्तःकरणं स्थितो विद्यमान इत्यर्थः, दृश्यते इति शेषः । ननु मूढसमाध्यादिसुषुप्त्यन्तास्ववस्थास्विव व्युत्थानानन्तरं दृश्यप्रतीतिस्तुर्येपि समानेवेति पूर्वावस्थाचतुष्कतुर्ययोः को विशेषो येन तुर्यस्य मुक्तिरूपत्वमन्यासां नेत्युच्यत इत्याशङ्क्य व्युत्थानकाले संसारप्रतीतौ समायामपि दृश्यसंसारबाधिताबाधितत्वलक्षणं तयोर्वैलक्षण्यं दर्शयति यदिति, यद्यतः कारणान्मूढसमाध्यादिसुषुप्त्यन्तावस्थाचतुष्क आत्मदर्शनमात्मनः सच्चिदानन्दघनस्य स्वस्य दर्शनं ज्ञानं नास्ति न विद्यते ततस्तस्मात्कारणात्तास्ववस्थासु संसारो जन्मादिरूपोऽबाधितोऽसत्त्वदृष्ट्या नावलोकितः स्थितो वर्त्तत इति शेषः, अतः पूर्वावस्थाचतुष्के संसारभानाभावमात्रेण न तु सिद्धिः, तुर्ये च तत्सत्त्वेपि

बाधितत्वाद्व्युत्थानादौ तदसत्त्वस्य प्रतीयमानत्वेन सर्वदैव संसाराभावे सति मुक्तिसिद्धिरिति भावः ॥ २० ॥

उक्तार्थे दृष्टान्तकथनं प्रतिजानीते।

कथयाम्यत्र दृष्टान्तं सावधानमनाः शृणु।
स्वप्ने तु विस्मृतं जाग्रज्जाग्रत्स्वप्ने न बाधितम् ॥२१॥

कथयामीति। अहं अत्रोक्तार्थे दृष्टान्तमुपमानं कथयामि निरूपयामि त्वं सावधानमना अवधानमुक्तार्थावधानं तेन सह वर्त्तत इति सावधानमुक्तार्थग्रहणक्षमं मनोन्तःकरणं यस्य स तथाभूतः सञ्छृणु अवधारय; प्रतिज्ञातमेव दृष्टान्तं सार्धेनाह स्वप्ने त्विति, स्वप्ने स्वप्नावस्थायां जाग्रज्जागरव्यापारजातं विस्मृतं तु विस्मृतमपि अभातमपीत्यर्थः, तथावस्थयाऽभातं तज्जाग्रज्जागरणं स्वप्ने स्वप्नावस्थायां न बाधितं नासत्त्वेन निश्चितम् ॥ २१ ॥

तस्मादनन्तरं जाग्रत्स्वप्नस्य च यथास्थितम्।
जागरे बाधितः स्वप्नस्तेन मिथ्यात्वमागतः ॥२२॥

तस्मात्कारणात्स्वप्नस्य स्वप्नावस्थाया अनन्तरं पश्चाद्यथा स्थितं यथा यद्वत्पूर्वं जाग्रदवस्थायां स्थितं वर्तमानं तथा तद्वज्जाग्रज्जागरणं स्थितं विद्यत एवेति सिद्धं सर्वलोकप्रत्यक्षमिदमिति भावः। किञ्च जागर इति, स्वप्नः स्वप्नव्यवहारो जागरे जाग्रदवस्थायां बाधितोऽसत्त्वेन ज्ञातोऽस्ति तेन कारणेन मिथ्यात्वमसत्त्वमागतः प्राप्तो भासमानोपि असन्नेव स इत्यर्थः, यथेति शेषः ॥ २२ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह द्वाभ्याम्।

तथा मूढसमाधौ तु विस्मृतं सकलं जगत् ।
व्युत्थानानन्तरं पश्चाद्यथापूर्वमवास्थितम् ॥ २३ ॥

तथेति । तथा तद्वन्मूढसमाधौ तूक्तलक्षणे भवप्रत्यय-नाम्नि समाधानेपि सकलं सम्पूर्णं जगद्विश्वं विस्मृतमभात-मपि न बाधितमसत्त्वबुद्ध्या न निश्चितं यत इत्यध्याहार्यं, अतो हेतोः पश्चात्समाध्युत्थानानन्तरं यथापूर्वं यथा यद्व-त्पूर्वं प्राक्समाधेः स्थितं तथा तद्वत्सत्यतयैवावस्थितं बीजरूपेण समाध्यवस्थायामपि स्थितमित्यर्थः, उपलक्षणमेतन्मूर्छामृत्युसु-षुप्तीनामपि ॥ २३ ॥

किञ्च ।

तुरीये बाधितं विश्वं तस्मान्मिथ्यात्वमागतम् ।
व्युत्थानेपि मुनेस्तात तन्मिथ्यैव न वास्तवम् ॥ २४ ॥

विश्वं जगत्समस्तत्रिपुटीरूपं तुरीये तुर्यावस्थायां बाधितं मिथ्यात्वनिश्चितमस्ति तस्मात्कारणात्तद्विश्वं मिथ्यात्वमसत्त्व-मागतं प्राप्तं यतः कारणाद् अतस्तद्विश्वं व्युत्थानेपि समा-धितो व्युत्थाने जागरणे जाते सत्यपि तद्विश्वं प्रतीयमानमपि मिथ्यैवासदेव न वास्तवं नैव सत्यं भवेदिति ज्ञेयमतस्तुर्या-रूढानां सर्वदैव तुर्यास्थितिः सिद्धेति भावः ॥ २४ ॥

उक्तार्थमेव द्रढयितुं दृष्टान्तान्तरमाह द्वाभ्याम् ।

रज्जुसर्पं यथा दृष्ट्वा कश्चिद्देशान्तरं गतः ।
यदा पुनः समायाति तदा तस्माद्बिभेत्यसौ ॥ २५ ॥

रज्जुसर्पमिति । यथा कश्चित्पुरुषो देवदत्ताद्यभिधो र-ज्जुसर्पं रज्जुविवर्त्तं भुजङ्गं दृष्ट्वाऽवलोक्य तत्रैव विचारमकृ-त्वैव देशान्तरं स्थानान्तरं गतः प्राप्तः । स यदा यस्मिन्समये

पुनर्भूयः समायाति आगच्छति तदा तस्मिन्समये तस्माद्रज्ज्वाव-र्तसर्पादसौ देवदत्ताद्यभिधः पुरुषो बिभेति भीतिं प्राप्नोति ॥२५॥

नायं सर्प इति ज्ञात्वा यदि देशान्तरं गतः ।
यदा पुनः समायाति तदा तस्माद्बिभेति न ॥२६॥

नायमिति । स देवदत्ताद्यभिधः पुरुषो रज्जुसर्पभ्रान्ति-स्थले स्थित्वा दीपादिकमानीय रज्जुं दृष्ट्वाऽयं मदृष्टिगोचरः सर्पः सर्पो न भवति किन्तुरज्जुरेवेयमित्येवं ज्ञात्वाऽनुभूय यदि यर्हि देशान्तरमन्यस्थानं गतः प्राप्तः, तत्र च कार्यं कृत्वा यदा यस्मिन्समये पुनर्भूयः समायाति आगच्छति तदा तस्मिन्काले सर्पस्य बाधितत्वान्मिथ्यात्वेनावलोकितत्वान्मिथ्यात्वेनापि स्मृ-तिमायाते सर्पे प्रतीयमाने सत्यपि तस्मात्सर्पान्न बिभेति भयं न प्राप्नोति यथा यद्वत् ॥ २६ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह द्वाभ्याम् ।

तथा मूढसमाधानाद्गतः संसारविस्मृतिम् ।
यदा व्युत्थानमाप्नोति तदा संसारजं भयम् ॥२७॥

तथेति । तथा तद्वन्मूढसमाधानान्मूढत्वपूर्वकं यत्समाधानं भवप्रत्ययसंज्ञकं तस्माद्धेतोः संसारविस्मृतिं संसारस्य जन्ममर-णादिरूपप्रपञ्चस्य विस्मृतिं विस्मरणमभानमित्यर्थः, गतः प्राप्तो भवति, स पुरुषो यदा यस्मिन्समये व्युत्थानं प्रपञ्चस्फुरणरूपं जागरणं ततः समाधेराप्नोति आयाति तदेत्यध्याहार्यं तदा तस्मिन्काले संसारजं संसाराज्जन्ममरणादिरूपाज्जातं भयं भीतिं प्राप्नोति ॥ २७ ॥

किञ्च ।

यदि विद्वत्समाधानाद्गतः संसारविस्मृतिम् ।

यदा व्युत्थानमाप्नोति बाधितत्वाद्बिभेति न ॥२८॥

यदीति। स पुरुषो यदि यर्हि विद्वत्समाधानाज्ज्ञानपूर्वं यत्समाधानं समाधिस्तस्माद्धेतोः संसारविस्मृतिं संसारस्य जन्ममरणसुखदुःखादिरूपस्य प्रपञ्चस्य विस्मृतिमभानं गतः प्राप्तो भवति, स च यदा यस्मिन्समये ततः समाधेर्व्युत्थानं प्रपञ्चस्फुरणरूपं जागरणमाप्नोति आयाति तदेत्यध्याहार्यं तदा तस्मिन्समये प्रपञ्चस्य पूर्वसंस्कारेण प्रतीतावपि बाधितत्वादसत्त्वेन निश्चितत्वान्न बिभेति भयं न प्राप्नोति ॥ २८ ॥

ननु प्रपञ्चविस्मरणादेव कृतार्थता न बाधितत्वेनावलोकनादित्याग्रहं कुर्वाणं प्रत्याह।

यदि विस्मरणादेव मुक्तिर्भवति देहिनः।
सुषुप्तिर्जायते नित्यं तया मुक्तो न किं भवेत्॥२९॥

यदीति। यदीति सम्भावनायां देहाभिमानिनो जीवस्य विस्मरणादेव प्रपञ्चभानाभावादेव केवलं ज्ञानं विना मुक्तिर्मोक्षो भवेदिति सम्भाव्यते, तर्हि तदा नित्यं सर्वदैव सुषुप्तिर्निद्रा जायते भवति तत्र प्रपञ्चविस्मृतिसत्त्वेपि विना बोधतया सुषुप्त्या मुक्तो मोक्षं प्राप्तो न किं भवेत्कुतो न भवेन्न स्याद्यदि विस्मृत्यैव कृतार्थता स्यात्तर्ह्यलं गुरुसेवादिप्रयत्नैरितिभावः ॥ २९ ॥

तस्मात्तुरीया सर्वासामुत्तमा च विलक्षणा।
षडप्यवस्था एतस्याः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥३०॥

तस्मादिति। तस्मात्कारणात्सर्वासां सर्वावस्थानां मध्ये तुरीया तुर्यावस्थोत्तमा श्रेष्ठा विलक्षणा लक्षणैरपि भिन्नास्ति, तदेवोक्तं तुर्यश्रैष्ठ्यं पुनर्द्रढयति षडपीति, षडपि षट्संख्याका

अपि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामृत्युमूढसमाध्याख्या अवस्था एतस्यास्तुरीयाया अवस्थायाः षोडशीं षोडशसंख्याकां कलामंशं नार्हंति नाप्नुवन्ति अतस्तुर्यावस्था सर्वावस्थासु श्रेष्ठेति ज्ञेया॥३०॥

सा च श्रद्धादिसाधनैर्विना कर्मभिस्तत्साध्येषु लोकेषु न लभ्यत इत्याशयेनाह।

आब्रह्मकल्पं गरुडो यदि धावेत्सवेगतः।
न चाप्नोति तथाप्येनं दूराद्दूरतरैव सा॥ ३१॥

आब्रह्मेति। गरुडो वैनतेय आब्रह्मकल्पं ब्रह्मणो विरिञ्चेः कल्पं नाशमाऽभिव्याप्येत्याब्रह्मकल्पं द्विपरार्धकालपर्यन्तमित्यर्थः, सवेगतः स्ववसंभ्रमेण सह धावेत शीघ्रं गच्छेद्यदि यर्हि तथापि तर्ह्यपि सा तुर्यावस्थैनं गरुडं न चाप्नोति नैव प्राप्नोति च पुनर्दूराद्दूरतरैव दूरतोपि दूरा भवति विना ज्ञानादिसाधनैर्न प्राप्यत इति भावः। तर्हि कैः साधनैः प्राप्यत इत्याशङ्क्य तानि दर्शयति।

श्रद्धा यद्यस्ति वेदान्ते तीव्रा यदि मुमुक्षुता।
ध्यानाभ्यासस्तथा गाढः सर्वत्र सुलभैव सा॥३२॥

श्रद्धेति। कस्यापि पुरुषस्य वेदान्ते वेदान्तशास्त्रे श्रद्धा विश्वासरूपान्तःकरणवृत्तिर्यदि यर्हि स्याद्भवेत्तथैव तद्वदेव तीव्राऽनवच्छिन्ना दृढेत्यर्थः, मुमुक्षुता मोक्षेच्छुत्वं यदि यर्हि स्याद्भवेत्तथा तद्वद्गाढो दृढो निरन्तर इत्यर्थः, ध्यानाभ्यासो ध्यानं विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयात्मप्रत्ययप्रवाहरूपं तस्मिन्नभ्यासः पुनः पुनरावर्त्तनरूपो यदि यर्हि स्याद्भवेत्तर्हि सा तुर्यावस्था सर्वत्र स्ववासस्थानेऽन्यत्र ब्रह्मलोकादिनरकान्तस्थाने-

ष्वपि, यद्वा सर्वत्र स्वस्य जाग्रदादिषडवस्थास्वपीत्यर्थः, सुलभैव सुखेन लब्धुं शक्येत्यर्थः, स्वरूपत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

उक्तावस्थासु मध्ये तिसृणां निष्फलतामाह ।

मृत्युमूर्च्छासुषुप्तिश्च न तपस्तेन निष्फलाः ।
रूढमूढसमाधानं तप उग्रं महाफलम् ॥ ३३ ॥

मृत्युरिति। मृत्युर्मरणावस्था पीडादिना देहाद्यज्ञानरूपा मूर्च्छावस्था सुषुप्तिश्च निद्रापि लोकप्रसिद्धा—एतास्तिस्रोऽवस्था न तपः। तप इत्युपलक्षणं पारलौकिककर्माद्यभावेनैहिकसुखसाधनकर्माद्यभावाच्च तेन कारणेन निष्फला निष्प्रयोजना भवन्ति अतस्तासु अतीवानादरः कर्तव्य इति भावः, सांसारिकफलेप्सुभिस्तु मूढसमाधावेवादरो विधेयो न मुमुक्षुभिरित्याशयेनाह रूढेति, रूढमूढसमाधानं रूढं प्राप्तं मूढत्वपूर्वकं समाधानं समाधिरुग्रं शापानुग्रहसामर्थ्यजनकमतो महाफलं महच्छ्रेष्ठं फलं राज्यादिकं यस्मात्तत्तथोक्तं तपस्तपो भवति अतस्तत्र सांसारिकफलेप्सुभिरेवादरो विधेयो न मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ ३३ ॥

मुमुक्षुभिस्तु तुर्यायामेवादरो विधेय इत्याशयेन तुर्यास्वरूपं तत्फलं च निरूपयति ।

विद्या विद्वत्समाधिस्तु तेन मोक्षप्रदो हि सः ।
सप्तानामप्यवस्थानामेवंरूपा व्यवस्थितिः ॥ ३४ ॥

विद्येति। विद्वत्समाधिस्तु विदुषां ज्ञानिनां समाधिः सम्यं ब्रह्माऽऽधीयते साक्षात्क्रियतेऽस्मिन्निति समाधिस्तुर्यावस्था तुपदेन मूढसमाधेरस्यातिवैलक्षण्यं सूचितं, विद्या ज्ञानमेवास्ति स विद्वत्समाधिस्तेन विद्यारूपत्वेन मोक्षप्रदो मोक्षस्य मुक्तेः प्रदो दाता भवति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु अतो मुमुक्षुभिरत्रैवादरो

विधेय इति भावः, उक्तमवस्थानिर्णयमुपसंहरति सप्तानामिति, हे शिष्य सप्तानामपि सप्तसंख्याकानामपि अवस्थानां स्थितीनां व्यवस्थितिर्व्यवस्था मर्यादेत्यर्थः, एवंरूपैवमीदृशं रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता ज्ञेया ॥ ३४ ॥

एवं सप्ताप्यवस्था निरूप्येदानीमेतत्सप्तावस्थानिरूपणं सप्तावस्थावच्चित्तसाक्षिचिन्मात्रज्ञानार्थनिरूपितमिति द्योतयति ।

सप्तावस्था इमाः सन्ति चित्तस्यैव चितेस्तु न ।
अवस्थाभवनं चित्तमवस्थासाक्षिणी तु चित् ॥ ३५ ॥

सप्तेति । इमा निरूपिताः सप्त सप्तसंख्या अवस्था भूमयश्चित्तस्यैवान्तःकरणस्यैव सन्ति विद्यन्ते, चितस्तु अवस्थासाक्षिचिन्मात्रस्यात्मवस्तुनस्तुपदेनात्मनोऽन्तःकरणान्महद्वैलक्षण्यं सूचितं, नैव सन्ति । कुतः इत्यत आहावस्थेति, अवस्थाभवनमवस्थानां जाग्रदादितुरीयान्तानां स्थितीनां भवनं क्षेत्रं गृहं वोतत्पादकत्वान्निवासत्वाच्च चित्तमन्तःकरणमस्ति चिच्चैतन्यं तद्विलक्षणाऽस्ति, तदेव वैलक्षण्यमाहाऽवस्थेति, अवस्थासाक्षिण्यवस्थानां सप्तानां भूमीनां साक्षिण्यव्यवधानेन प्रकाशिका ऽस्ति ॥ ३५ ॥

एतत्प्रकरणाभ्यासफलमाह ।

अवस्थानां व्यवस्थेयं यदि भूयो विभाव्यते ।
अवस्थानां तदा साक्षी साक्षात्प्रत्यक्षमीक्षते ॥ ३६ ॥

अवस्थानामिति । यदि यर्हीयं निरूपिताऽवस्थानां सप्तसंख्याकानां स्थितीनां व्यवस्था व्यवस्थितिर्मर्यादेत्यर्थः, भूयः पुनः पुनर्विभाव्यते विचार्यते तदा तर्हि अवस्थानां जाग्रदादीनां सप्तावस्थानामेतद्विचारकः साक्षी साक्षादव्यवधानेन प्र-

काशकश्चिन्मात्ररूपोऽहमस्मीति साक्षात्प्रत्यक्षमेव स्वयं प्रत्यक्षमपरोक्षं यथा तथेक्षते पश्यति जानातीत्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिः सर्वदैवेयं विचार्येति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपावस्थाऽव्यवस्थार्थप्रकाशः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथमुनीन्द्रदिनचर्या ।

एवमवस्थाऽव्यवस्थां निरूप्येदानीं तत्फलभूतचिन्मात्रस्वरूपेऽवस्थाऽवस्थातत्साक्षिणि मनःस्थिरतासिद्ध्यै मुनीन्द्रदिनचर्याभिषेण तत्स्वरूपं निरूपयिष्यन्मुनीन्द्रदिनचर्याख्यं सार्धद्व्यशीत्युत्तरशतश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्र चावान्तरप्रकरणानि जागरण शौच प्रातःस्मरण स्नानकाल स्नान वस्त्रधारण पवित्रादिधारणाचमन प्रातःसंध्या प्राणायामार्घदान गायत्रीजपोपस्थान सहोमाङ्गहोम यज्ञशालादिप्रायश्चित्ताग्न्युद्धरणहोमाहुत्यन्तब्रह्मयज्ञ तर्पण देवपूजा देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थ पञ्चमहायज्ञोपयज्ञ दान मध्यान्हसंध्या वैश्वदेव बलिदान भोजन ताम्बूलग्रहणवामकुक्षिशयन पुराण सायंसंध्या रात्रिकृत्य दिनचर्याफलनिर्णयाख्यानि क्रमेण त्रि चतुः पञ्च त्र्येकैक सार्धद्व्येक सार्धत्रि षोडश त्रि चतुर्द्वि पञ्चदश पञ्चैक चतुर्दश सप्तैक त्र्येकैकैकैकैकैक द्वि सार्द्धद्वासप्तति द्वि द्वि त्रीणि श्लोकानि क्रमेणोपन्यस्तानि, तत्र तावत्तां मुनीन्द्रदिनचर्यां प्रतिज्ञातां निरूपयितुं प्रतिजानीते ।

अथ मुनीन्द्रदिनचर्या ।

अथेति । अथावस्थाऽव्यवस्थानिरूपणानन्तरं मुनीन्द्रदिनचर्यां मुनयो मननवन्तस्तेषामिन्द्राः श्रेष्ठास्तेषां दिनं वक्ष्यमाणमहस्तस्य

सम्बन्धिनी चर्याऽऽचारो मुनिसम्बन्धिदिवसे मुनीनामेवाचार इत्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः। एवं प्रकरणनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं मुनीन्द्रदिनचर्यानिरूपणे स्वप्रयोजनमाह ।

विचित्राक्षरविन्यासैः पवित्रार्थकथारसैः ।
पावयामि निजां वाणीं मुनीन्द्रदिनचर्यया ॥ १ ॥

विचित्रेति । अहं विचित्राक्षरविन्यासैर्विचित्रा अक्षराणां विन्यासा वर्णस्थापना येषु पदेषु तैस्तथा पवित्रार्थकथारसैः पवित्रोऽर्थो यासां कथानां तास्तथोक्ताः कथास्तासां कथानां रसाः सुखविशेषा यत्र विद्यन्ते तथाभूतैः पदैर्युक्तयेति शेषः, मुनीन्द्रदिनचर्यया मुनीन्द्रा मुनिश्रेष्ठाः पञ्चमभूमिकाद्यारूढास्तेषां दिनं स्वात्मनः साक्षात्प्रकाशरूपं तत्र या चर्याऽऽचारस्तया तत्प्रतिपादकेन प्रकरणेनेत्यर्थः, निजां स्वीयां वाणीं भाषां पावयामि पवित्रां करोमि, एतदेव स्वप्रयोजनमिति भावः ॥ १ ॥

एवं स्वप्रयोजनमभिधायेदानीमेतत्प्रकरणस्य प्रामाण्यायैतत्संप्रदायज्ञानाय च गौरीमहेश्वरसंवादेनैतत्प्राकट्यं दर्शयति ।

गौरीं महेश्वरः प्राह चिदानन्दमयीं स्थितिम् ।
वदामि तन्मतच्छायां दिनचर्यापदेशतः ॥ २ ॥

गौरीमिति । महेश्वरो महान्ब्रह्मादिष्वतिश्रेष्ठः स चासावीश्वरः सर्वनियन्ता सदाशिव इत्यर्थः, गौरीं पार्वतीं प्रति चिदानन्दमयीं चिच्चैत्यरहितं चिन्मात्रं तदभिन्नो य आनन्दस्तद्रूपां स्थितिमवस्थां प्राधान्ये मयट् प्राहोक्तवानहमपि अत्र प्रकरणे दिनचर्यापदेशतो दिनस्य मुनीन्द्रसम्बन्धिदिवसस्य चर्या मुनीन्द्राणामेवाचारस्तस्या अपदेशो व्याजं तेन कृत्वा सार्वविभक्तिकस्तसिः, तन्मतच्छायां तस्य शिवस्य यन्मतं चिदभिन्नसु-

स्वनिरूपकाभिप्रायस्तस्य च्छायायंशमात्रमित्यर्थः, वदामि कथयामि अत एतत्प्रकरणनिरूप्यार्थस्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं मुनीन्द्राणां दिनचर्यां निरूपयितुं मुनीन्द्रदिनबोधनाय तत्प्रातर्जागरणं लक्षयति ।

यस्मिञ्जागरणे प्राप्ते पुनर्निद्रा न जायते ।
सुमङ्गलं मुनींद्राणां प्रातर्जागरणं हि तत् ॥ ३ ॥

इति बो० मुनीन्द्र० प्रातर्जागरणनिर्णयः प्रथमः ॥ १ ॥

यस्मिन्निति । लौकिकार्थस्तावद्यस्मिन्प्रसिद्धे लौकिके जागरण इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणे जागरिते प्राप्ते लब्धे सति पुनर्भूयस्तद्दिने निद्रा सुषुप्तिरिन्द्रियैः सहान्तःकरणस्य कारणाज्ञानमात्रस्थितिः सुषुप्तिरित्युक्तलक्षणा न जायते न भवति तदुक्तलक्षणं मुनीन्द्राणां श्रेष्ठकर्मशास्त्रज्ञानिनां विधिनिषेधज्ञानवतामित्यर्थः, प्रातर्जागरणं सूर्योदयात्प्रागुपलक्षिते प्रातः प्रभाते जागरणं जागृतिर्ज्ञेयं हि प्रसिद्धमेतत्सर्वजनेष्वित्यर्थः, प्रकृतेऽर्थे तु यस्मिन्प्रपञ्चप्रसिद्धविलक्षणे जागरणे स्वस्वरूपस्फुरणलक्षणे जागरिते 'यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः', इति श्रुतेः ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' ॥ इति ।

स्मृतेश्च, प्राप्ते लब्धे सति सोऽहमिति स्वात्मन्यनुसंहिते सतीत्यर्थः, पुनर्भूयो निद्रा स्वरूपास्फुरणरूपा सुषुप्तिर्लोकप्रसिद्धा निद्रापि न जायते न प्रादुर्भवति सत्त्ववनी न भवतीत्यर्थः, मुनीन्द्राणां मननशीलेषु श्रेष्ठानां पञ्चम्याद्या-

रूढानामित्यर्थः, सुमङ्गलं शोभनं मङ्गलं मोक्षरूपं यत्र तदुक्तलक्षणं प्रातर्जागरणं चिदादित्योदयोपलक्षिताहं ब्रह्मास्मीति वृत्तौ भवं प्राभातिकं जागरणं जागृतिर्भवति हि एतद्विद्वत्सु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदि० बोधसारा० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे प्रातर्जागरणार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ शौचनिर्णयः ।

एवं मुनीन्द्राणां जागरणं निर्णीयेदानीं तेषामेव शौचं निर्णेतुं मुनीन्द्रशौचनिर्णयाख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमारभते, तत्रादौ मुनीन्द्राणां शौचं प्रदर्शयितुमशौचकारणमाह ।

देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यहङ्कारचेतसि ।
अशुचावात्मभावोसावशुचित्वस्य कारणम् ॥१॥

देहेति । देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यहङ्कारचेतसि देहश्च कायः, इन्द्रियाणि च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पञ्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धज्ञानकरणानि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च वचनादानगमनविसर्गानन्दाख्यक्रियासाधनानि, मनश्च संशयरूपान्तःकरणवृत्तिः, बुद्धिश्च निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः, अहङ्कारश्चैतेषु तादात्म्यभ्रमरूपान्तःकरणवृत्तिः, चेतश्च स्मृतिप्रत्यभिज्ञानुभवकरणरूपान्तःकरणवृत्तिः, एतेषां समाहारे द्वन्द्व एकवद्भाव एकवचनान्तप्रयोगः, एतस्मिन्समूह आविद्यकत्वेन मलिनत्वादशुचावशुद्धे य आत्मभाव आत्मानं विस्मृत्यात्मनः सत्तां तत्रारोप्य तस्मिन्नात्मप्रतीतिरसौ सोऽनात्मन्यात्मभावोऽशुचित्वस्य परमशुद्धात्मन्यशुद्धतायाः कारणं निमित्तं

भवति अतः शौचमपेक्षितमिति भावः, लोके तावद्देहे विड्मूत्रादिना मलिनद्रव्येण लिप्ते सति अशुचित्वं यत्प्रतीयते, इन्द्रियेषु चाशुचिशब्दादिश्रवणादिनाऽशुचित्वस्फूर्त्याऽशुचित्वं, मनसि प्राणे च तेषामशुचित्वसङ्कल्पादिनाऽशुचित्वं, बुद्धौ च तेषामशुचित्वनिश्चय एवाशुचित्वम्, अहङ्कारे च तेषु आत्मतादात्म्येनाहमशुचिरित्यशुचित्वं, चेतसि तु तेषामहङ्कारादिदेहान्तानामशुचित्वानुसन्धानरूपमशुचित्वम्, इदमेव सर्वमशुचित्वस्य कारणं भवति अत एवैतदनुसन्धानाभाव आबालगोपमाशौचविध्यभावोपि दृश्यत इति भावः॥ १॥

एवमशुचित्वकारणं निरूप्येदानीं शौचं विधत्ते।

साक्षित्वभावनातोयैस्तथा वैराग्यमृत्स्नया।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः॥ २॥

साक्षित्वेति। यथा लोके निर्मलोदकेन शुद्धमृदा च मलमूत्रादिधावनपूर्वकं तद्गन्धनिवृत्तिपर्यन्तं गुदहस्तपादादिप्रक्षालनरूपं शौचमालस्यं परित्यज्य क्रियते तद्वदत्र अतन्द्रितोऽनलसो भूत्वेति शेषः, आलस्यं परित्यज्य प्रवर्त्तमान इत्यर्थः, एतादृशो मुनिः साक्षित्वभावनातोयैर्देहादिचित्तान्तेषु यत्साक्षित्वं साक्षादव्यवधानेन प्रकाशयितृत्वं स्वस्य तस्य भावना चिन्तनमखण्डसच्चिदानन्द आत्माहमितिअनुसन्धानमित्यर्थः, तदेव सर्वमलक्षालकत्वात्तोयानि जलानि तैः कृत्वा तथा तद्वद्वैराग्यमृत्स्नया विगतो रागो यस्मात्स विरागो ब्रह्मलोकान्तसर्वविषयेषु विरसस्तस्य भावो वैराग्यं देहादिचित्तान्तेष्वनात्मपदार्थेषु विरसत्वमित्यर्थः, तदेव तेषु स्वस्य वासनारूपगन्धनिवर्त्तकत्वान्मृत्स्ना प्रशस्ता मृत्तया 'प्रशस्ता तु मृत्स्ना मृत्सा च मृ-

त्तिके' अमरसिंहः, गन्धलेपक्षयकरं गन्धस्याहङ्कारचित्तादिदेहान्तेषु अनात्मभूतेषु वासना एव गन्धवत्तदाश्रयद्रव्यस्मारकत्वाद्गन्धस्तस्य लेपः सम्बन्धः स्वस्मिन्तेषां साक्षिभूते पूर्वकालिकतादात्म्याध्याससंस्कारेण स्फुरणात्तद्वत्त्वप्रतीतिरूपस्तस्य क्षयो नाशस्तस्य करं कारकमिति शौचविशेषणं शौचमनात्मभूतदेहादिचित्तान्तपदार्थानां सत्त्वपूर्वकस्फूर्तिनिरासरूपं शुद्धात्मस्फूर्तिरूपं वा कुर्यात्सम्पादयेद्, यद्वा गन्धलेपक्षयकरमिति क्रियाविशेषणं तस्मिंश्च पक्षे गन्धलेपक्षयकरं यथा भवति तथा शौचं सम्पादयेदित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं पादादिप्रक्षालनरूपशौचवन्मुनीनां पूर्वाङ्गभूतं शौचं निरूप्येदानीं मङ्गलपदार्थदर्शनस्पर्शनलक्षणशौचवच्छौचं मुनिसम्बन्धि दर्शयति अर्धेन ।

एवं विधेन विधिना यत्सर्वं मंगलार्जनम् ।
एतदेव मुनीन्द्राणां प्रातःशौचं विशुद्धिकृत् ॥३॥

एवमिति । एवं विधेनोक्तप्रकारेण विधिना शौचानुष्ठानेन यद्यादृशं सर्वं सर्वशब्दवाच्यं द्वैतजातं व्यवहारकाले समाधिकाले च तद्बाधेन ब्रह्मैव प्रतीयते तत् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुतिदृष्ट्या ब्रह्मैवेति मङ्गलार्जनं मङ्गलस्य शुभस्यार्जनं सम्पादनमेव ज्ञेयं, उक्तं शौचमुपसंहरति एतदेवेति, मुनीन्द्राणां श्रेष्ठमुनीनां पञ्चम्यादिभूमिकारूढानामित्यर्थः, विशुद्धिकृद्देहादिमलनिरासकत्वादत्यन्तशुद्धिकारकं प्रातःशौचं लौकिकप्रातःशौचवत्प्रातर्ज्ञानसूर्योदयोपलक्षितपञ्चम्यारोहणलक्षणे प्रातःकाले शौचं शुद्धिकारणं कर्मैतदेवोक्तलक्षणमिदमेव ज्ञेयं नान्यल्लोकप्रसिद्धं गुदहस्तपादादिप्रक्षालनरूपं दर्पणधेनुसूर्यादिदर्शनरूपमङ्गलार्जनरूपं वा तत्तु सर्वं लौकिकमात्रमिति भावः॥३॥

एवं हस्तपादादिप्रक्षालनशौचवच्छौचं मङ्गलपदार्थदर्शनस्पर्शनं च मुनीनां निरूप्येदानीं मुखप्रक्षालनं मुनीनामाह ।

ज्ञानयोगप्रसन्नानां मुमुक्षा मुखमुच्यते ।
श्रद्धाजलेन तच्छुद्धिर्मुखप्रक्षालनं हि तत् ॥ ४ ॥

ज्ञानयोगेति । लोके तावत्प्रसिद्धमुखस्यैव प्रसिद्धजलदन्तमार्जनचूर्णादिना शुद्धिः प्रसिद्धा, ज्ञानिनां त्वेतद्विलक्षणा ज्ञानयोगप्रसन्नानां ज्ञानमेव जीवब्रह्मैक्यप्रमारूपं महावाक्यजन्यं ज्ञानमेव जीवब्रह्मयोगकारणत्वाद्योगस्तस्मिन्तेन वा प्रसन्नानां शुद्धान्तःकरणानां वैराग्यपूर्वकतदभ्यासनिष्ठानामित्यर्थः, मुमुक्षा तीव्रा मोक्षेच्छा प्रथमभूम्यारूढचित्तवृत्तिरेव मुखं भोजनसाधनं मुखमिव 'चेतो मुख' इति श्रुतेः, मुक्तिसुखभोजनसाधनत्वान्मुखमुच्यते कथ्यते विद्वद्भिरिति शेषः, एवं ज्ञानिनां मुखं प्रदर्श्येदानीं मुनीन्द्राणां तत्प्रक्षालनमाह श्रद्धेति, श्रद्धाजलेन मुमुक्षाख्यभूम्युत्तरभूमिका विचारणादिकास्तदभ्यासे श्रद्धा विश्वासः सैव मोक्षेच्छानिवृत्तिक्रमेण मोक्षप्राप्त्याऽत्यन्ततत्प्रक्षालकत्वाज्जलमिव जलं तेन तच्छुद्धिस्तस्य मुमुक्षाख्यमुखस्य शुद्धिर्मलनिवृत्तिर्भवतीति शेषः, नित्यमुक्तत्वनिश्चयेन स्वस्मिन्मुक्तीच्छाभाववत्त्वं भवतीत्यर्थः, तदुक्तलक्षणं मुखप्रक्षालनं मुखधावनं हि ज्ञानिषु प्रसिद्धं ज्ञेयं, प्रसिद्धमुखप्रक्षालनं तु व्यवहारयोग्यतामात्रापादकमिति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदि० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे शौचनिर्णयार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ प्रातःस्मरणम् ।

एवं मुनीन्द्राणां प्रातःशौचं निर्णीयेदानीं तेषामेव प्रातः

निर्णीतुं प्रातःस्मरणनिर्णयाख्यं प्रकरणं पञ्चश्लोकमभिदधान आह।

प्रातः स्मरन्ति मुनयो देवस्य सवितुर्महः ।
वरेण्यं तद्धियः साक्षि तदेवास्मीति संततम् ॥१॥

अथेति । अथ प्रातःशौचनिर्णयानन्तरं प्रातःस्मरणं मुनीन्द्राणामेव प्रातः प्रभाते ज्ञानसूर्योदयात्प्रागुपलक्षिते पञ्चमभूम्युदये तदारूढवृत्तौ स्मरणं चिन्तनं कथ्यत इति शेषः, लोके हि देवताग्रहपुण्यकर्मपुरुषादिस्मरणं क्रियते यथा तथा मुनीनामपि स्मर्तव्येष्टदेवतास्वरूपं निरूपयिष्यन्तत्स्मरणाय श्लोकानुदाहरति, तत्रादौ गायत्र्यर्थद्वारा तत्प्रतिपाद्यसर्वजगत्कारणत्वाद्युपलक्षितब्रह्माभिन्नात्मस्मरणमनुसन्धापयति प्रातरिति, मुनयः पञ्चम्याद्यारूढा जातसाक्षात्कारा इत्यर्थः, प्रातः स्वात्मसूर्योदयोपलक्षितकालात्प्राक्कालः प्रातःकालस्तस्मिन्पञ्चम्यारोहणसमय इत्यर्थः, सवितुर्मायोत्पादनशीलस्य सर्वजगत्कारणस्येत्यर्थः, देवस्य स्वतो द्योतमानस्य स्वयं प्रकाशस्येत्यर्थः, तस्याचिन्मात्ररूपस्यात्मनस्तच्छ्रुतिभिः परोक्षत्वेन निर्दिष्टं वरेण्यं वरणमङ्गीकारस्तद्योग्यं सुखरूपत्वात्सर्वजनप्रार्थनाविषयमित्यर्थः, महश्चिद्रूपत्वात्प्रकाशरूपं तेज इव तेजः कर्मभूतं धियः समष्टिबुद्धेः साक्षि अव्यवहितप्रकाशकं तदेव सर्वजगत्प्रकाशकत्वादिलक्षणैरुपलक्षितमेवातः सर्वबुद्धिसाक्षित्वात्तस्य स्वस्य च व्यष्टिबुद्धिसाक्षित्वेन साक्षिमात्रत्वस्योभयत्रैक्यात्तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मचैतन्यमेवाहम्पदलक्ष्यं कूटस्थचैतन्यमस्मि भवामीति एवं प्रकारेण स्मरन्ति अनुसन्दधतीति विद्वत्पक्षेऽर्थः, उपासनापक्षे तु मुनय उपासनाशास्त्रद्वारोपासनाज्ञानवन्त इत्यर्थः, प्रातः सूर्योदयात्प्रागुपलक्षिते प्रभाते तद् 'येनसूर्यज्योतिषा बाधसे तमो जगच्च विश्वमुदियर्षि भानुने'ति श्रुत्या तमोबाधनसर्वजगत्प्रकाशकत्वादिगुणविशिष्टं निरूपितं वरेण्यं सर्वै-

र्व्यवहारिजनैर्व्यवहारोपयोगितयैष्टव्यं यतो धियः साक्षि धियो ज्ञानेन्द्रियविशेषस्य चक्षुषः साक्षि साक्षादव्यवधानेन प्रकाशकं सवितुः सूर्यस्य देवस्य प्रकाशरूपस्य महस्तेजस्तदेवोक्तलक्षणमेव तेजोऽहं चक्षुःक्रियाभिमानी द्रष्टा चक्षुषः पृथगसत्त्वेन द्रष्टुरपि तथात्वात्सूर्यतेजोमात्ररूप एव द्रष्टाहमस्मि भवामीत्येवं स्मरन्ति चिन्तयन्ति तेषां फलं सूर्यत्वप्राप्तिरूपं श्रुतिपूक्तं, ज्ञानिनान्तु पूर्वोक्तलक्षणेन स्मरणेन ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपं फलं च भवतीति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

इदानीं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्येऽवस्थात्रयेऽभिन्नत्वेन लक्षितेऽहम्पदलक्ष्येऽहम्पदवाच्यचिदाभासैक्यानुसन्धानलक्षणं प्रातःस्मरणं विदुषामाह।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
यदेकं केवलं ज्ञानं तदेवाहमहं हि तत् ॥ २ ॥

अन्वयेति। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु जाग्रच्चेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जागरावस्था, स्वप्नश्च जाग्रद्दृष्टश्रुतानुभूतविषयसंस्कारवासनावासितबुद्धौ प्रपञ्चाभासरूप इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तिश्च जाग्रत्स्वप्नविषयाकारवृत्तिभिः सहैव बुद्धेर्लयेन कारणाज्ञानमात्रात्मतया स्थितिरित्युक्तलक्षणा निद्रा, एतासु तिसृष्ववस्थासु अन्वयोऽनुवृत्तिर्ज्ञानस्य व्यतिरेको व्यावृत्तिरवस्थानां परस्परं ताभ्यां कृत्वा ज्ञानं विनाऽवस्थाप्रकाशाभावाज्ज्ञानस्यान्वयोऽवस्थासु अन्योन्यस्यामवस्थाऽभावदर्शनादवस्थानां व्यतिरेक इति विवेकस्ताभ्यामेव लक्षितं यत्केवलमभिन्नं ज्ञानमस्ति तदेवावस्थात्रयेण तद्गतत्रिपुटीभिश्चास्पृष्टत्वादभिन्नमत एव सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं ज्ञानं कूटस्थचैतन्यमस्ति तदेवोक्तलक्षणं कूटस्थचैतन्यमेवाहमहम्प-

दवाच्यो देहद्वयविशिष्टश्चिदाभासोऽस्मि भवामि उपाधिवि-विक्तस्य चिदाभासस्य कूटस्थज्ञानाभिन्नत्वमुभयोर्लक्षणैक्या-दिति भावः, अन्वयमुखेनोक्तं कूटस्थचिदाभासयोरैक्यं व्यतिरे-कमुखेनाप्याहाऽहमिति, अहमहम्पदवाच्यश्चिदाभासस्तत्कूटस्थ-चैतन्यमस्मि भवामि हि एतच्चिदाभासकूटस्थचिदात्मनोरैक्यं यदुक्तं तद्विद्वत्सु श्रुतिष्वपि प्रसिद्धमिति द्योतितं हिपदेन।

'न पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान्।
एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये,॥
इत्यादिश्लोकैरयमेवार्थो विद्वद्भिः प्रदर्शितः। श्रुतयश्च,
'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते।
तद्ब्रह्माऽहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते'।
इत्यादयश्चास्मिन्नर्थेऽनुसन्धातव्याः॥ २॥

इदानीं ज्ञानाज्ञानादिसर्वप्रपञ्चप्रकाशयितृत्वेन तस्मिन्नेन-ज्ञाने ब्रह्मलक्षणसम्भावनेन स्वास्मिन्नहम्पदवाच्ये चिदाभासे तदभिन्नत्वानुसन्धानरूपं विदुषां प्रातःस्मरणमाह।

ज्ञानाज्ञाने तद्विषयौ तदहङ्कार एव च।
प्रकाश्यन्ते येन भूम्ना तदहं ह्यहमेव तत्॥ ३॥

ज्ञानाज्ञाने इति। ज्ञानाज्ञाने ज्ञानं च घटपटादिप्रतीतिरूप-मज्ञानं च पटाद्यभानरूपं ते उभे तद्विषयौ च तयोर्ज्ञानाज्ञानयो-र्विषयौ ज्ञानविषयो ज्ञानप्रकाश्यो ज्ञातघटोऽज्ञानविषयोऽज्ञाना-वृतोऽज्ञातघटस्तौ च च पुनस्तदहङ्कारस्तयोर्ज्ञानाज्ञानयोरह-ङ्कारो ज्ञान्यहमज्ञान्यहमित्यपि एते सर्वे येन स्वयं प्रकाश-त्वेन प्रसिद्धेन भूम्ना व्यापकेन चैतन्येन प्रकाश्यन्ते प्रकाशिता भवन्ति ज्ञानाज्ञानयोस्तत्सन्धौ च ज्ञाताज्ञातविषययोस्तत्सन्धौ

च ज्ञानाज्ञानाहम्भावयोस्तत्सन्धौ च तेषां सर्वेषां प्रकाशयितृत्वेन विद्यमानत्वात्सत्त्वं ज्ञात्रादित्रिपुटीनां तत्सन्धौ च भानरूपेणानुवृत्तत्वाद्व्यापकत्वं च तस्य ज्ञेयं, तद्ब्रह्माख्यं चैतन्यमहमहम्पदवाच्यं साधिष्ठानमाभासचैतन्यं समष्ट्यहम्पदवाच्यचैतन्यतल्लक्ष्यसर्वजगत्प्रकाशकचैतन्ययोरैक्येन तस्य व्यष्ट्यहङ्कारादिसाक्षिचैतन्यस्य च प्रकाशमात्रलक्षणैक्यादभिन्नत्वं साक्षिचैतन्याहम्पदवाच्यचैतन्ययोरपि उपाधिनिरसनेन वास्तवमभिन्नत्वमिति भावः, अस्मि। अन्वयमुखेनोक्तं व्यतिरेकमुखेनाहाऽहमिति, अहमेव तदहम्पदवाच्याभिन्नस्तल्लक्ष्यः कूटस्थमात्रं तद्ब्रह्माख्यचैतन्यमस्मि हि प्रसिद्धमिदं विदुषामित्यर्थः॥ ३॥

इदानीं शरीरत्रयतदभिमानित्रयप्रकाशककूटस्थचैतन्यस्य शरीरत्रयनिरासेन तत्स्थचिदाभासस्य चैक्यानुसन्धानरूपं विदुषां प्रातःस्मरणमाह।

विश्वश्च तैजसः प्राज्ञो नास्म्यहं सत्स्वरूपतः।
यतस्ते तु प्रकाशयन्ते तदहं नोऽस्मि चेतरत्॥ ४॥

विश्व इति। विश्वः स्थूलदेहतादात्म्यापन्नो जाग्रदभिमानी विश्व इत्युच्यते सोऽहं नास्मि न भवामि, तथा तैजसस्तेजोमयान्तःकरणरूपलिङ्गशरीरतादात्म्यापन्नः स्वप्नाभिमानी तैजस इत्युच्यते सोऽहं नास्मि न भवामि, तथा प्राज्ञश्च कारणशरीराभिमान्यहमज्ञ इत्यनुभववान्प्राज्ञ इत्युच्यते स च सोऽप्यहं नास्मि न भवामि, तत्र हेतुमाह सदिति, सत्स्वरूपतः सत्कालत्रयाबाध्यं स्वं स्वीयं रूपं यस्य स तथोक्तो, यद्वा सत्कालत्र-

१ ह्यहमेव तत्।

याबाध्यं स्वं स्वतः सिद्धं स्वयमेव रूप्यत इति रूपः प्रकाशो यस्य स तथोक्तस्तादृशरूपत्वान्ममाऽतोऽहं ते न भवामीति योज्यं, विश्वादीनामन्योन्यस्मिन्व्यावृत्तत्वात्तत्सन्धौ च तेषामभावात्तदसत्त्वं मम तु तज्ज्ञत्वेन तेष्वनुस्यूतत्वात्तत्सन्धौ च सन्धिप्रकाशकत्वेन विद्यमानत्वात्सत्त्वमित्युभयोर्वैलक्षण्यस्यानुभूयमानत्वात्तेऽहं न भवामीति भावः, प्रकाश्यप्रकाशकत्वरूपं वैलक्षण्यमप्यनुसन्धत्ते यत इति, ते विश्वतैजसप्राज्ञा उक्तलक्षणा यतो यस्मान्निर्विकारचैतन्यात्प्रकाश्यन्ते प्रकाशिता भवन्ति तच्च सर्वदेहादिज्ञानविलक्षणं चैतन्यं ब्रह्म विश्ववैश्वानरयोस्तदुपाध्योः समष्टिव्यष्टिस्थूलदेहयोश्च वनवृक्षयोस्तदवच्छिन्नाकाशयोश्चैक्यमिवैक्यात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च तदुपाध्योरपि समष्टिव्यष्टिलिङ्गशरीरयोर्वनवृक्षयोस्तदवच्छिन्नाकाशयोरैक्यवदैक्यात्तथा प्राज्ञेश्वरयोस्तदुपाध्योः समष्टिव्यष्टिकारणशरीरयोरपि तथैक्यात्प्राज्ञादीनां प्रकाशकचैतन्यस्यैव वैश्वानरादीनामपि प्रकाशकत्वाद्ब्रह्मत्वमतो ब्रह्माभिन्नं तद्विश्वादिप्रकाशकं कूटस्थचैतन्यमहमहम्पदवाच्यार्थनिरासेनास्मि भवामि, इतरत्कूटस्थचैतन्यादितरद्भिन्नं चिदाभासरूपं विश्वादिरूपं वा तदुपाधिजातं वा तद्भिन्नं ब्रह्म वा ततश्च भिन्नं कूटस्थचैतन्यं वा ब्रह्मप्रकाश्यमीश्वरादि चैतन्यं तदुपाधिभूतं समष्टिशरीरत्रयं वाऽहं नास्मि किन्तु सच्चिदानन्दाखण्डैकरस एवाहमस्मीति भावः, पाठान्तरे व्यतिरेकेणाहम्पदलक्ष्यकूटस्थस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मणश्चाभेदोऽनुसन्धातव्यः ॥ ४ ॥

इदानीं ज्ञानाज्ञानप्रपञ्चतल्लयसाक्षित्वेन सर्वदा स्वसच्चिद्रूपत्वानुसन्धानरूपं विदुषां प्रातःस्मरणमाह।

ज्ञानाज्ञानप्रपञ्चेऽस्मिञ्ज्ञानाज्ञानेन नाशिते।

यत्सच्छिष्टं परं ब्रह्म ह्यहं तन्नेतरत्स्मरेत् ॥ ५ ॥

ज्ञानेति । अस्मिश्चैतन्यात्मनो मम प्रकाश्यत्वेन प्रत्यक्षे ज्ञानाज्ञानप्रपञ्चे ज्ञानं च साभासान्तःकरणवृत्तिरित्युक्तलक्षण-मज्ञानं च ज्ञानविरोधिभावरूपमज्ञानमित्युक्तलक्षणं तयोः प्र-पञ्चः ज्ञाताज्ञातरूपस्तस्मिञ्ज्ञानाज्ञानेन ज्ञानं च साभासान्तः-करणवृत्तिरूपं तेनाऽज्ञानं च चिदाभासव्यक्तिहीनं ज्ञानविरोधि-भावरूपं तेन च समाहारे एकवद्भावो नाशिते नाशं प्रापिते सति ज्ञानाज्ञानयोः परस्परं विरोधाज्ज्ञानेन साज्ञानाज्ञातप्रप-ञ्चलयोऽज्ञानेन सज्ञानतत्प्रपञ्चलय इति विवेकस्तदा घटादि-ज्ञानाज्ञानभावाभावावस्थायां घटादिभावाभावावस्थायां दीप इव यदनिर्वचनीयं चित्स्वरूपं शिष्टमुर्वरितं तत्सत्कालत्रया-बाध्यमात्मचैतन्यं तदुक्तलक्षणमहमहङ्कारवृत्तिप्रतिबिम्बित-चैतन्यरूपोऽहमस्मि अहङ्कारसाक्षिचैतन्यस्याहङ्कारप्रतिबिम्बि-तचैतन्यस्य च घटावच्छिन्नाकाशस्य तत्स्थजलप्रतिबिम्बिता-काशस्य चैक्यवच्चैक्यस्य पारमार्थिकत्वादिति भावः, अन्वयोक्तं व्यतिरेकेणापि दर्शयति हीति, अहमहंवृत्तिप्रतिबिम्बितश्चिदा-भासस्तदुपाध्यहङ्कारासत्त्वेनाभासस्य च पृथगसत्त्वेन तत्सद्रूपं ब्र-ह्माभिन्नं कूटस्थचैतन्यमेवाऽस्मि भवामीतरत्कूटस्थचैतन्यादन्य-त्किमपि न नास्ति सत्यं न भवतीत्यर्थः, इत्येवं स्मरेदऽनुस-न्दध्याद् हि एतत्कूटस्थचैतन्यचिदाभासचैतन्ययोरैक्यं विद्वत्सु प्रसिद्धमिति ह्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदि० मुनीन्द्रदिनच० प्रातःस्मरणनिर्ण-यार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ स्नानकालनिर्णयः।

एवं मुनीन्द्राणां प्रातःस्मरणं निरूप्येदानीं तेषामेव स्ना-

नकालनिर्णयपूर्वकं स्नानविधिं निर्णेतुं द्विश्लोकं स्नानकालनिर्णयाख्यं प्रकरणमारभते, तत्र तावत्स्नानकाल एव स्नानकर्तव्यतावश्यतायां बौधायनस्मृतिमुदाहरति ।

अरुणाकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य

स्नायादिति वचनात्स्नानम् ।

अरुणेति । अरुणाकिरणग्रस्तामरुणस्य सूर्यसारथेः किरणाः करास्तैर्ग्रस्तां व्याप्तां प्राचीं पूर्वां दिशमवलोक्य प्रदर्श्य स्नायात्स्नानं कुर्यादित्येवं बौधायनवचनात्स्नानं कुर्यादिति शेषः ॥ १ ॥

तथा मुनीनां स्नानयोग्यमरुणोदयकालं निर्णेतुमाह ।

तथाहि ।

तथाहीति । तथा हि स एव स्नानकालः प्रदर्श्यत इत्यर्थः ।

ह ।

नश्यन्त्या मोहनिद्रायामन्धकारे गलत्यथ ।

आरोहति विचाराद्रिशिखरे ज्ञानभास्करे ॥ २ ॥

मोहनिद्रायामिति । लौकिकार्थे तावत्सर्वप्रपञ्चविस्मारकत्वात्स्वात्मविस्मारकमोह इव निद्रायां सुप्तौ नश्यन्त्यां नाशं प्राप्नुवत्यां सत्यां अथानन्तरमन्धकारे ध्वान्ते गलति नश्यति सति तथा ज्ञानभास्करे ज्ञानस्य रूपविशेषज्ञानकरणस्य चक्षुषः भास्करे प्रकाशके सूर्ये विचाराद्रिशिखरं विचारवद्दिङ्मोहनिवर्त्तकोऽद्रिः पूर्वाचलस्तस्य शिखरं शृङ्गमारोहति आरोहणं कुर्वति सति, प्रकृतेर्थे तु मोहनिद्रायां मोह एव स्वात्मविस्मारकत्वात्प्रपञ्चस्वप्नकारणत्वान्निद्रा सुप्तिस्तस्यां नश्यन्त्यां

नाशं प्राप्नुवत्यां सत्यामथानन्तरमन्धकारेऽन्धं स्वात्मदर्शनहीनं करोतीति अन्धकार आत्मदर्शनवृत्तिचक्षुर्हीनकर्तेत्यर्थः, तस्मिंस्ताद्दशेऽज्ञाने गलति नश्यति सति तथा ज्ञानभास्करे ज्ञानमेव सर्वप्रपञ्चप्रकाशकत्वाद्भास्करः सूर्य इव भास्करः सूर्यस्तस्मिन् विचाराद्रिशिखरं विचारो विवेक एवाद्रिरिवाभ्यासेन स्थिरीभूतत्वात्पर्वतो, यद्वा विचार आत्मानात्मविवेक एवास्तीति सर्वानात्मनाशकत्वादद्रिस्तस्य शिखरं पञ्चमषष्ठसप्तमभूमिकारूपं शृङ्गमारोहति आरोहणं कुर्वति सति, यद्वा विचाराख्यस्याद्रेरभ्यासेन स्थिरीभूताया द्वितीयभूमिकायाः शिखरमिव तृतीयचतुर्थभूमिकाख्यमिति व्याख्येयं ततः परं साक्षात्कारादिति भावः ॥ २ ॥

किञ्च ।

दिक्षु किंचित्प्रकाशासु दिङ्मोहे गलिते सति ।
संदेहकौशिके नष्टे जाते प्रागरुणोदये ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां स्नानकालनिर्णयश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

दिक्ष्विति । लौकिकार्थस्तावद् दिक्षु पूर्वादिदिशासु किंचित्स्वल्पं यथा भवति तथा प्रकाशासु प्रकाशो विद्यते यासु तथाभूतासु सतीषु ततो दिङ्मोहे दिग्भ्रमे गलिते नष्टे सति ततः सन्देहकौशिके सन्देहः संशय इवामङ्गलरूपः कौशिक उलूकस्तस्मिन्नष्टे नाशं प्राप्ते सति गमनाशक्तनया क्वापि लीने सतीत्यर्थः, प्रागरुणोदये प्राक्सूर्योदयात्पूर्वमरुणस्य सूर्यसारथेरुदये उर्ध्वागमने जाते भवति सतीत्यर्थः । प्रकृते तु दिक्षु दिश्यते

ब्रह्माऽऽभिरिति ब्रह्मानुभवकारणभूता दिशो गुरूपदेशपूर्वकमहावाक्यजन्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृतयस्तासु किञ्चित्प्रकाशासु किञ्चित्स्वल्पः प्रकाशोऽलौकिको ब्रह्मापारोक्ष्यरूपो यासु तासु पञ्चम्यारूढवृत्तिषु सतिस्वित्यर्थः, अत एव दिङ्मोहे दिश्यते ब्रह्माभिस्ता दिशः प्रमारूपा वृत्तयस्तासां मोह आत्मब्रह्मैक्यास्फूर्त्तिरूपस्तस्मिन्गलिते नष्टे सति, यद्वा दिक्षु अन्तःकरणवृत्तिषु किञ्चिद्ब्रह्मस्फुरणरूपासु सतीष्वित्यर्थः, दिङ्मोहे लौकिकं पूर्वादिदिग्ज्ञानं मोहकार्यत्वान्मोहो भ्रम एवेत्यर्थः, तस्मिन् गलिते नष्टे सति। उपासनापक्षे तु विवेकः पूर्वा दिगविवेकः पश्चिमा दिगुभयत्र चिदादित्योदयास्तप्रतीतेः कर्मज्ञानं दक्षिणा दिगुपासनाज्ञानमुत्तरा दिक्पितृलोकदेवलोकप्राप्तिसाधनत्वात् 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इति श्रुतेः, एतज्ज्ञानेन लोकप्रसिद्धदिग्ज्ञानमेव दिग्भ्रमस्तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थः, ततः सन्देहकौशिके सन्देहः संशयोऽहं देहादिभ्यो भिन्नो वाऽभिन्नः, देहादिभिन्नोपि सविकारो वा निर्विकारः, निर्विकारोपि ब्रह्माभिन्नो वा भिन्न इत्यादिरूप स एव कौशिक इवान्धकारचारित्वादमङ्गलरूपत्वाच्चोलूकस्तस्मिन्नष्टे निवृत्ते सति। उपासनापक्षे तु तत्तदुपास्यज्ञानगतसंशय एवोलूकोऽमङ्गलरूपत्वात्ततः प्रागरुणोदये चित्सूर्योदयात्प्रागुपलक्षितकालेऽरुणोदयो यथा सूर्योदयोपलक्षकस्तद्वच्चित्सूर्योदयोपलक्षणभूतायां पञ्चम्यारूढबुद्धौ किञ्चित्साक्षात्कारप्रकाशोदये सति। उपासनापक्षेपि उपास्यविषये किञ्चित्प्रकाश आविर्भूते सतीति योज्यम् ॥ ३ ॥

इति श्रीन० मु० र्थप्रकाशे स्नानकालनिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

अथ स्नाननिर्णयः ।

एवं मुनीनां स्नानकालं निर्णयेदानीं तेषामेव स्नानं निर्णेतुं स्नाननिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभते ।

अथ स्नाननिर्णयः ।

अथेति । अथ स्नानकालनिर्णयानन्तरं स्नाननिर्णयः स्नानस्यावगाहनस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

ज्ञानगङ्गाहृदे शुद्धे मग्नो नखशिखावधि ।
यः स्नाति मूलमंत्रेण सर्वदैव स निर्मलः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां स्नाननिर्णयः पञ्चमः ॥ ५ ॥

ज्ञानेति । लौकिकपक्षे तावदुक्तलक्षणप्रसिद्धारुणोदयकाले गत्वेति शेषः, शुद्धे निर्मले ज्ञानगङ्गाहृदे ज्ञानमेव 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति स्मृतेः, ॐ अस्नाविरं शुद्धमपापविद्धमि'ति श्रुतौ च ज्ञानस्य शुद्धत्वमुक्तं द्रष्टव्यं, गङ्गायास्तु पापनिवर्तकत्वं प्रसिद्धमेव पुराणादौ स्वतः पवित्ररूपत्वात्पवित्रकारकत्वाच्च गङ्गा भागीरथ्यस्ति तस्या हृदोऽगाधजलावयवस्तत्र नखशिखावधि नखानि अङ्घ्रिकरजानि शिखा च चूडा ते अवधी मर्यादे यस्यां क्रियायां भवतस्तत्तथाऽऽनखमाशिखमित्यर्थः, मग्नः सदेहं जले प्रविष्टः सन्यः कर्मविशेषज्ञानवान्कर्मकर्ता कश्चित्पुरुषो मूलमन्त्रेण मूलं स्मृतिपुराणादीनां श्रुतिस्तद्रूपमन्त्रेणाक्षरसमूहात्मकवाक्येन 'इमं मे गङ्गे'इत्यादिकेन गायत्रीरूपेण मन्त्रेण वा 'गङ्गागङ्गे'त्यादयः पुराणोक्ताश्च मन्त्रा ग्राह्यास्तेर्जातित्वादेकवचनं सर्वदैव सर्वकालमेव प्रतिदिनमित्यर्थः, स्नाति अवगाहते स पुरुषो निर्मलः शुद्धोस्तीति ज्ञातव्यः । प्रकृते तु यः पञ्चमभूम्याद्यारूढो मुनीन्द्रः शुद्धे ज्ञातृज्ञानज्ञेयाख्यत्रिपुटीरूपमलरहिते ज्ञानगङ्गाहृदे ज्ञानं महावाक्यज-

न्यमहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षं तदेव सर्वाविद्यादिमलनिवर्तकत्वाद्गङ्गेव गङ्गा सन्ततप्रवृत्तं तस्या ह्रदोऽगाधजलः स इव निर्विकल्पाख्यः समाधिस्तस्मिन् नखशिखावधि न विद्यन्ते खानीन्द्रियाणि तज्जन्यज्ञानानि तद्विषयाश्च तेषामपीन्द्रियमात्रत्वात्खमात्रत्वं शिखा वक्ष्यमाणाऽथर्वशीर्षार्थज्ञानरूपा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा मग्न आत्माकारतामापन्नः सन् मूलमन्त्रेणाऽहं ब्रह्मास्मि सोहमोङ्कारादिमन्त्रैर्जातित्वादेकवचनं सर्वजगत्कारणभूतब्रह्मतत्त्वप्रतिपादकत्वादेषां मूलमन्त्रत्वं तेन च तदर्थानुसन्धानपूर्वं स्वस्य ब्रह्मभावानुसन्धानेनेत्यर्थः, स्नाति अवगाहते तत्स्वात्मसुखमेवानुसन्धत्त इत्यर्थः, स ज्ञानी सर्वदैव सर्वकालमपि निर्मलोऽविद्यादिमलरहित एवास्तीति निश्चेतव्यम्। उपासना पक्षे तु यः कोप्युपासकः शुद्धे सिद्धिकामनारूपमलहीने ज्ञानगङ्गाह्रदे ज्ञानमत्र परोक्षमुपास्यब्रह्मविषयं तदेव सन्ततमुपास्यब्रह्मविषयसन्मुखप्रवाहवत्त्वेन गङ्गेव तस्या ह्रदोऽगाधजलवत्स्थिरीभूतत्वाद्ध्रद इव ध्यानरूपेण परिणतं तस्मिन् नखशिखावधि प्रत्यक्षनखशिखापर्यन्तं यथा भवति तथा मग्नो लीनः सन् स नखशिखदेहास्फुरणवाञ्जातः सन्नित्यर्थः, यद्वा न न विद्यन्ते खानीन्द्रियाणि शिखाश्चाथर्वशीर्षज्ञानरूपा यस्मिन्तन्नखशिखं तदवधिः सीमा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा मग्नो लीनः सन्नित्यर्थः, मूलमन्त्रेण सोहमिति मन्त्रेण सर्वदैव नित्यमेव स्नाति अवगाहते ध्यानेन ध्येयाकारो भवतीत्यर्थः, स उपासको निर्मलः शुद्ध एव ज्ञेयः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थ प्रकाशे ज्ञाननिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

एवं मुनीन्द्राणां स्नानं निर्णीयेदानीं तेषामेव वस्त्रधारणनिर्णयपूर्वकं पूर्वाभिमुखस्थितिं निर्णेतुं वस्त्रधारणनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ वस्त्रधारणम् ।

अथेति अथ स्नानानन्तरं वस्त्रधारणं निर्णीयत इति शेषः । तदेवाह ।

अथ भक्तिप्रसादाख्ये परिधायांशुके मुनिः ।
यतोदयः सैव पूर्वा काष्ठा तस्याश्च सन्मुखः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रादि० वस्त्रधारणनिर्णयः ॥ ६ ॥

अथेति। अथ स्नानानन्तरं मुनिर्मननशीलो मुनीन्द्र इत्यर्थः, भक्तिप्रसादाख्ये भक्तिः प्रेमलक्षणा वृत्तिः प्रसादो रागादिराहित्येन निर्मलत्वं ते आख्ये आह्वे ययोस्ते तथोक्ते ते यथा ज्ञानसाधने तथा कर्मसाधने इत्यर्थः, अंशुके वस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा यत्र यस्यां दिशि उदयः सूर्याविर्भावो भवति सैव नान्या पूर्वा प्राची काष्ठा दिग् भवति तस्याश्च प्राच्याश्च सन्मुखोऽभिमुखो भवेत् । प्रकृते तु अथोक्तलक्षणस्नानानन्तरं मुनिर्मननवान् पञ्चम्याद्यारूढ इत्यर्थः, भक्तिः प्रेमलक्षणा जीवब्रह्मैक्यविषयान्तःकरणवृत्तिः प्रसादश्च रागादिमलनिवृत्तिपूर्वकाद्वैतास्फुरणलक्षणा चित्तस्थिरता ते आख्ये आह्वे ययोस्ते अंशुके वस्त्रे परिधाय सन्धाय यत्र वृत्तावुदयश्चित्सूर्योदयश्चिन्मात्रस्वरूपात्माविर्भावो भवति सैव सा वृत्तिरेव पूर्वा प्रथमा काष्ठा स्थितिरवस्थेत्यर्थः, तस्याश्च स्थितेः सन्मुखोऽभिमुखो भवेदिति शेषः ॥ १ ॥

श्रीन० मुनी० वस्त्रधारणनिर्णयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ पवित्रादिधारणनिर्णयः ।

एवं मुनीनां वस्त्रधारणनिर्णयं निरूप्येदानीं तेषामेव पवित्रादिधारणं निर्णेतुं पवित्रादिधारणनिर्णयाख्यं सार्धद्विश्लोकं प्रकरणं वक्तुमाह ।

अथ पवित्रादिधारणनिर्णयः ।

अथेति । अथ वस्त्रधारणनिर्णयानन्तरं पवित्रादिधारणं पवित्रमादि मुख्यं येषां तिलकादीनां ते पवित्रादयस्तेषां धारणमङ्गीकरणं तन्निर्णीयत इति शेषः । तत्रादौ कुशनिर्णयमाह ।

पवित्राः सूक्ष्मशास्त्रार्थास्तीक्ष्णाग्रा हरिताश्च ये ।
शातना कुत्सितस्यैते कुशा इति निरूपिताः ॥ १ ॥

पवित्रा इति । तत्र तावल्लौकिकपक्षे पवित्राः शुद्धिकारणत्वात्स्वतः पूतास्तथा सूक्ष्मशास्त्रार्थाः शस्त्राण्येव शास्त्राणि स्वार्थेण् सूक्ष्माणि सूक्ष्मधाराणि क्षुरादीनि तेषामर्थः प्रयोजनं येभ्यो जायते ते तथोक्ताः क्षुरादिभ्यश्छेदनमिव कुशेभ्योपि जायमानत्वादित्यर्थः, अत एव तीक्ष्णाग्रास्तीक्ष्णानि तीव्राणि अग्राणि येषां ते तथोक्ता हरिताश्च हरितवर्णाश्चैतादृशा ये प्रसिद्धा भवन्ति त एते कुत्सितस्य पापस्य विघ्नादिरूपस्यामङ्गलस्य शातनाश्छेदका यतो भवन्ति अतः कुशा इत्येवं नाम्ना निरूपिताः कथिताः। प्रकृते तु पवित्रा अज्ञानसंशयादिनिवृत्तिपूर्वकवेदान्ताविरोधेन निर्णीतत्वात्पूता इत्यर्थः, सूक्ष्मशास्त्रार्थाः सूक्ष्माणि सूक्ष्मार्थानि शास्त्राणि तेषां स्थूललौकिकदृग्गोचरत्वात्सूक्ष्मा ये शास्त्राणामर्था उपदेशकवाक्यानां निर्णीतार्थास्तेषां तात्पर्यरूपा इत्यर्थः, अत एव तीक्ष्णाग्रास्तीक्ष्णानि तीव्राणि अज्ञानभेदने समर्थानि अग्राणि तात्पर्यपर्यवसानानि येषां ते तथोक्तास्तथा हरिताश्च हरिता नवीनाः सदा बुद्धौ स्फुरिता इत्यर्थः, त एत कु-

कलक्षणाः कुत्सितस्य बन्धकत्वादशुभस्य संसारस्य शातना नाशका यतो भवन्ति अतस्ते शास्त्रार्था एव कुशा इत्येवं नाम्ना निरूपिताः कथिता ज्ञेया नान्ये लौकिकाः कुशा इत्यर्थः ॥ १ ॥

यदर्थं कुशानिर्णयः कृतस्तदाह ।

तत्पवित्रकरो भुत्वा मुनिः सव्येन वर्त्मना ।
वेदान्तसुत्रं यत्सूत्रं यस्याथर्वशिखा शिखा ॥ २ ॥

तदिति । तत्पवित्रकरस्तेषां कुशानां पवित्रे करयोर्हस्तयोर्यस्य स तथोक्तस्तथा विधो भूत्वा मुनिः कर्मज्ञानी सव्येन वर्त्मना वामस्कन्धतो दक्षिणकुक्षौ स्थितेन वेदान्तसूत्रं यथा ज्ञानसाधनं तद्वत्कर्मसाधनं सूत्रं यज्ञोपवीतं तत्सूत्रं धृत्वा तथा तद्वदथर्वशिखाऽथर्वशीर्षवच्छिखा शिखा चूडा कर्मठपक्षेऽयमर्थः । प्रकृते तु मुनिर्ज्ञानी पञ्चम्याद्यारूढ इत्यर्थः, तत्पवित्रकरस्तैश्चोक्तैः शास्त्रार्थरूपैः कुशैः पवित्रौ वेदान्तार्थाविरुद्धौ करौ साङ्ख्ययोगाख्यौ हस्तौ यस्य वेदान्तनिष्ठावतो ज्ञानिनः स तादृशो भूत्वा सव्येन वर्त्मनाऽद्वैततात्पर्यरूपेण शङ्करोक्तरीत्येत्यर्थः, यत्प्रसिद्धं वेदान्तसूत्रं वेदान्ता उपनिषदस्तेषां सूत्राणि उपनिषदर्थसंग्राहकाणि व्यासप्रणीतानि शारीरकसूत्राणि जातावेकवचनं तदर्थधारणमेव यज्ञोपवीतधारणमित्यर्थः, शिखामाह यस्येति, यस्य ज्ञानिनोऽथर्वशिखाऽथर्वशीर्षाणां मन्त्राणामर्थः शिखा चूडाऽस्ति ॥ २ ॥

तिलकनिर्णयमाह ।

जिज्ञासा दीर्घतिलको ब्रह्मकर्म समारभेत् ।

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां पवित्रादिधारणनिर्णयः ॥ ७ ॥

जिज्ञासेति। कर्मिपक्षे जिज्ञासा ज्ञानेच्छैव दीर्घस्तिलको यस्य स तथोक्तो ब्रह्मकर्म ब्रह्म वेदस्तदुक्तं कर्म संध्यादि कर्म समारभेत्कुर्याद्। ज्ञानिपक्षे जिज्ञासाऽऽत्मज्ञानेच्छैव दीर्घो लम्बायमानस्तिलको यस्य स तथोक्तो ब्रह्मकर्म 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरि'ति स्मृत्युक्तं कर्म समारभेत्कुर्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीन० दि० बो० मुनीन्द्रदिन० पवित्रादिधारणनिर्णयार्थप्रकाशः सप्तमः ॥ ७ ॥

अथाचमननिर्णयः

एवं पवित्रादिधारणं निर्णीयेदानीं मुनीनामाचमनं वक्तुमाचमननिर्णयाख्यं प्रकरणमेकश्लोकमभिदधान आह।

अथाचमननिर्णयः।

अथेति। अथ पवित्रादिधारणनिर्णयानन्तरमाचमनं मुनीन्द्राणामाचमनमाचामो निर्णीयत इति शेषः। तदेवाह।

जडं करतले कृत्वा समुद्रमिव कुंभजः।
यदाचामति योगीन्द्रस्तदाचमनमुत्तमम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायामाचमननिर्णयोऽष्टमः ॥ ८ ॥

जडमिति। योगीन्द्रो युज्यते संयोगं प्राप्यते कर्मफलेन स योगः कर्म स येषामस्तीति योगिनस्तेषामिन्द्रस्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः, कर्मठो जडं डलयोरभेदाज्जलं करतले करस्य हस्तस्य तलमुपरिभागस्तस्मिन् कृत्वा सन्धार्य कुम्भजः कुम्भात्कलशाज्जातः कुंभजोऽगस्त्यः समुद्रं सागरमिव यत्प्रसिद्धमाचामति पिबति तत्तादृशमाचमनमाचाम उत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः। प्रकृतेर्थे तु योगीन्द्रो योगो जीवब्रह्मैक्यं तज्ज्ञानं च तद्येषामस्ति ते योगिनः प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभू-

मिकासु आरूढास्तेषामिन्द्रस्तेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः, पञ्चम्यामारूढो जातसाक्षात्कार इति भावः, जडं 'तदेतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'ति श्रुतेः, मायारूपं तत्कार्यं च करतले करोति आत्मानात्मविवेचनमिति करः सांख्यं स एव साज्यद्वैतत्यागसाधनत्वाद्धस्त इवेत्यर्थः, तस्य तलमिव तलं करोपरितनभागस्तद्वत्पुरुषोऽपि साङ्ख्यहस्तोपरितनभागत्वात्करतलं तस्मिन् कृत्वा तद्भोग्यत्वेन जगतः 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'ति श्रुतेः, स्वप्नपदार्थभोक्तरि स्वप्नपदार्थजातमिव तदभिन्नत्वेनालोक्येत्यर्थः, कुम्भजोऽगस्त्यः समुद्रं सागरमिव पुरुषमात्रावशेषं यथा भवति तथा यथादर्शं मुनिप्रत्यक्षमाचामति पिबति तत्तादृशमाचमनमाचाम उत्तमं श्रेष्ठमित्यर्थः । जगत्करतले–इति पाठे कर्मठपक्षे गच्छति व्रजति पुनः पुनः स्वक्रियायामिति जगत्तल्लक्षणः करो हस्तस्तस्य तले जलमिसध्याहार्यं । ज्ञानिपक्षे तु 'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इति श्रुतेः, जलकार्यत्वप्रतिपादनात्कार्यकारणयोरभेदाच्च जगदेव जलमन्यत्तु पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवा० बोध० मुनीन्द्रदि० आचमननिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ प्रातःसन्ध्यानिर्णयः ।

एवं मुनीनामाचमनं निरूप्येदानीं मुनीनां प्रातःसन्ध्यानिर्णेतुं प्रातःसंध्यानिर्णयाख्यं सार्धत्रिश्लोकं प्रकरणमाह ।

अथ प्रातःसंध्यानिर्णयः ।

अथेति । अथाचमननिर्णयानन्तरं प्रातःसंध्यानिर्णयः प्रभाते या सध्या तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव प्रतिजानीते ।

अथोपयुक्तः क्रियते प्रातःसन्ध्याविनिर्णयः ।
मनोजन्म जगज्जन्म मनोनाशो जगल्लयः ॥ १ ॥

अथेत्यर्थेन। अथाचमननिर्णयानन्तरमुपयुक्तः प्रातःसन्ध्योपयोगी प्रातःसन्ध्याविनिर्णयो मुनीनां प्रातः प्रभाते या संध्या कर्म तस्या विनिर्णयो विचारः क्रियते निरूप्यत इत्युभयत्राप्येक एवार्थः, प्रतिज्ञातामेव मुनीनां प्रातःसंध्यां निर्णेतुं प्रातःसंधिमाह मन इति, कर्मठानां तु प्रातःसन्धिः स्पष्ट एवेति तमुपेक्ष्य मुनीनामेव तं निर्णीय दर्शयति मनोजन्मेति, मनसः संकल्पविकल्पात्मकान्तःकरणवृत्तेर्जन्माविर्भावः स एव तत्संकल्पितस्य जगतो जन्माविर्भावो मनःकल्पितस्य जगतो मनोमात्रत्वान्मनोजननमेव जगज्जननमिति भावः, अन्वयमुखेनोक्तं व्यतिरेकमुखेनाप्याह मनोनाशो मनसः संकल्पविकल्परूपांतःकरणवृत्तेर्नाशो लयः स एव जगल्लयो जगतो विश्वस्य लयो नाशः सुषुप्त्यादौ मनोलये सति सर्वप्रपंचलयदर्शनाज्जाग्रति च मनस उदयेनैव सर्वप्रपंचोदयदर्शनाच्चेति भाव ॥ १ ॥

तत्र हेतुमाह ।

तस्योन्मेषनिमेषाभ्यामुदयप्रलयौ यतः ।
समाध्यभ्यासशीलस्य पूर्वसंस्कारकारणात् ॥ २ ॥

तस्येति । यतो हेतोस्तस्य मनस उन्मेषनिमेषाभ्यामुन्मेषः संकल्परूपेणाप्रपञ्चसन्मुखत्वं निमेषश्च संकल्पत्यागेन प्रपञ्चविमुखत्वं ताभ्यां जगत उदयप्रलयावुदय उत्पत्तिः प्रलयो नाशस्तौ भवतोऽतो मनस आविर्भावे जगत आविर्भावस्तल्लये च तल्लय इति भावः। तत्र समाधिरूपप्रपञ्चलयस्य जाग्रदादिरूपप्रपञ्चोद्भवस्य च मनोलयमनोजन्मनोः संधिरेव संध्याकालो मुनीनामित्याह ।

समाधीति । समाध्यभ्यासशीलस्य मनोजन्यमनोलयसाक्षिचैतन्याकारपरिणामो मनसः समाधिस्तस्य योऽभ्यासः पुनः पुनस्तत्र वृत्तेः स्थिरीकरणं तदेव शीलं स्वभावो यस्य तस्य पुरुषस्य मनसो वा पूर्वसंस्कारकारणात्पूर्वं प्राग्यत्प्रपञ्चाकारवृत्तित्वं तस्य संस्कारो वासनारूपः स एव कारणं निमित्तं व्युत्थाने तस्माद्धेतोः ॥ २ ॥

यदुत्थान समाधानात्स सन्धिः सन्धिरत्र हि ।
तत्रापि प्राप्ततत्त्वानां गुरूणामुपदेशतः ॥ ३ ॥

समाधानात्समाधितो यत्प्रसिद्धमुत्थानं प्रपञ्चे जागरणं जायते स प्रपञ्चलयस्य प्रपञ्चाविर्भावस्य च मनोलयस्य मनआविर्भावस्य च वा मध्यरूपो सन्धिः सम्यग्धीयते चिन्त्यते निरुपाधित्वेनात्मा यत्र स संधिशब्दवाच्यः कालोऽत्र मुनीन्द्रसंध्याकर्मणि विहितः कालः संधिः संधिनामको ज्ञेयः, हि प्रसिद्धश्चायं शास्त्र उक्तः, तथोक्तं ।

'निद्रादौ जागरस्यान्ते निद्रान्ते जागरोदये ।
लयो भवति चित्तस्य कार्यं तत्रात्मचिन्तनमिति' ॥ ३ ॥

एवं संधिमुक्त्वा संध्यामाह ।

खण्डितं नानुसन्धानं सा सन्ध्येत्युच्यते बुधैः॥४॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिन० मुनीन्द्रप्रातःसन्ध्यानिर्णयो नवमः ॥ ९ ॥

तत्रापीति । गुरूणां महावाक्यार्थद्वारा स्वस्मिन्ब्रह्मत्वोपदेष्टॄणामुपदेशत उपदेशेन सार्वविभक्तिकस्तसिः, प्राप्ततत्त्वानां प्राप्तं लब्धं तत्त्वमनारोपितात्मस्वरूपं यैस्ते तथोक्तास्तेषां तत्रापि उत्थाने जातेपि ॥ ३ ॥

अनुसंधानं स्फुरणं स्वात्मस्फुरणमित्यर्थः, न खण्डितं न भग्नं यदि तर्हि सा स्वात्मानुसंधानरूपा संध्येति प्रपञ्चसाक्षिणः प्रपञ्चोद्भवस्य च सन्धिभवत्वात्स्वात्मानुसन्धानवृत्तेः सन्ध्यात्वमित्येवं बुधैर्विवेकिभिरुच्यते कथ्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीन० मुनी० मुनीन्द्रप्रातःसन्ध्यानिर्णयार्थप्रकाशो नवमः ॥ ९ ॥

अथ प्राणायामनिर्णयः ।

एवं मुनीन्द्राणां सन्ध्यां निर्णीयेदानीं तेषामेव प्राणायामं निर्णेतुं प्राणायामनिर्णयाख्यं षोडशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ प्राणायामनिर्णयः ।

अथेति । अथ प्रातःसन्ध्यानिरूपणानन्तरं प्राणायामो मुनीन्द्राणां प्राणायामो निर्णीयत इति शेषः। तमेव निर्णयमाह।

शारीराभ्यन्तरो वायुः प्राणापान इतीरितः ।
स एव गतिभेदेन संज्ञादशकमागतः ॥ १ ॥

शरीरेति। शरीराभ्यन्तरः शरीरस्य वपुषोऽभ्यन्तरः शरीरावच्छिन्नो वायुर्मारुतः प्राणापानः प्रकर्षेणानिति जीवयति देहेन्द्रियादिसंघातं स प्राणोऽपानिति निःसृत्य बहिः प्रेरयति देहेन्द्रियादिसंघातं सोऽपान इत्येवं नाम्नेरितः कथितः, ननु शारीरस्य वायोर्दशविधत्वं तत्र तत्र शास्त्रेषु दृष्टं तत्कथमत्र द्वैविध्यमेवोच्यते तत्राह स एवेति, स एव प्राणापानाख्यः शारीरो वायुरेव गतिभेदेन गतिर्गमनं तस्या भेदेनोर्ध्वाध इत्यादिस्थानैश्चलनभिन्नत्वेन संज्ञादशकं संज्ञानां नाम्नां दशकं दशत्वमागतः प्राप्तः प्राणापानव्यानोदानसमाननागकू-

१ मारयतीति वा पाठः

मकूकरदेवदत्तधनंजयाख्यां प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु तर्ह्यत्र द्वैविध्यमेव कुत उक्तं तत्राह ।

ऊर्ध्वाधोगतिमुख्यं द्विरूपं तस्य गतिद्वयम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्भवेत्प्राणस्त्वपानः स्यादधश्चलन्॥ २॥

ऊर्ध्वाध इति । तस्य शारीरस्य वायोरूर्ध्वं चाधश्चोर्ध्वाध ऊर्ध्वाधश्च ते गती च गमने ते मुख्ये प्रधाने यस्य तत्तथोक्तं गतिद्वयं गत्योर्गमनयोर्द्वयं युग्मं द्विरूपं द्वयो रूपयोः समाहारो द्विरूपमस्तीति शेषः, ननु कया गत्या किं नाम तस्येत्यत आहोर्ध्वमिति, ऊर्ध्वमुपरि गच्छश्चलन् सन् स शारीरो वायुः प्राणः प्राणनामा भवेदुपरितनभागे नासाग्रसमवर्तिषोडशान्तस्थाने चलन्प्राणो भवेदित्यर्थः, तथा स एव शारीरो वायुरधः षोडशान्तादधो हृदयकमलान्तं चलन्गच्छन्सन्नपानोऽपाननामा स्याद्भवेत् ॥ २ ॥

ननु प्राणरूपेणापानरूपेण वा शरीर एव कुतस्तिष्ठति बहिः कुतो न गच्छति तत्राह ।

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानं च कर्षति ।

अनयोः शृङ्खला देहे तेन जीवो न निश्चलः॥ ३॥

अपान इति । अपानोऽधोगत्युपलक्षितः शारीरो वायुविशेषः प्राणमूर्ध्वगमनशीलं शारीरं वायुं कर्षति आकर्षति ततः प्राणः प्राणनामा वायुरपानमपाननामानं वायुं चापि कर्षति आकर्षति, नन्वधऊर्ध्वगतिमतोर्वाय्वोः परस्परमाकर्षणं परस्परकृतं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्याहानयोरिति, अनयो प्राणापानयोर्देहे शरीरे शृङ्खला शृङ्खलेव परस्परं बन्धनं ग्रन्थिरि-

त्यर्थः, अस्तीति शेषः; तयोः परस्परं शृङ्खलासत्त्वे चिन्हमाह तेनेति, तेन प्राणापानशृङ्खलासत्त्वेन जीवो जीवोपाधिश्चित्तं ननिश्चलो न स्थिरो भवति अतः प्राणापानयोर्बन्धनमस्तीति निश्चेतव्यमिति भावः, अतः प्राणापानावरोधं विना चितस्थैर्यं न स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

तत्रापि मतभेदमाह।

चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं भवेत्।
चित्ते चले चलः प्राणो निश्चले निश्चलो भवेत्॥४॥

चल इति। वाते प्राणवायौ चले चञ्चले सति चित्तमन्तःकरणं जीवोपाधिभूतं चलं चञ्चलं भवेत्स्यात्तस्मिन्नेव प्राणवायौ निश्चले स्थिरे सति चित्तमन्तःकरणं निश्चलं स्थिरं भवेत्स्यादिति केषां चिन्मतं। तथा केषां चिन्मते चल इति, चित्ते जीवोपाधिभूतेऽन्तःकरणे चले संकल्पविकल्परूपेण चलायमाने सति प्राणः शरीरावच्छिन्नो वायुश्चलश्चञ्चलो भवेत्स्यात्तस्मिन्नेव जीवोपाधिभूतेऽन्तःकरणे निश्चले संकल्पविकल्पत्यागेन स्थिरीभूते सति स एव शारीरो वायुर्निश्चलः स्थिरो भवेत्स्यादित्येवं केषां चिन्मतं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

मतभेदमेव किंचित्स्पष्टीकुर्वन्नाह।

कश्चित्प्राणजयेनैव मनोनिश्चलतां भजेत्।
कश्चिन्मनोजयेनैव प्राणनिश्चलतां भजेत् ॥ ५ ॥

कश्चिदिति। कश्चित्कोपि हठयोगीत्यर्थः, प्राणजयेनैव प्राणः शरीराभ्यन्तरो वायुस्तस्य जयः स्थैर्येण स्वाधीनीकरणं तेनैव केवलं मनोनिश्चलतां मनसोन्तःकरणस्य निश्चलतां स्थैर्यं भजेत्प्राप्नुयात्तथाऽन्यः सांख्यः पातञ्जलश्चेत्यर्थः, मनोजयेनैव मनसो

ऽन्तःकरणस्य जयः स्थैर्यसम्पादनं तेनैव केवलं प्राणनिश्चलतां प्राणस्य शरीरावच्छिन्नस्य वायोर्निश्चलतां स्थिरत्वं भजेत्प्राप्नुयात् ॥ ५ ॥

अन्यदपि मतमाह ।

कश्चिद्द्वयजयेनैव मनोनिश्चलतां भजेत् ।
इति योगगतिज्ञानां त्रिविधा योगिनां गतिः ॥६॥

कश्चिदिति । कश्चित्कोपि मुनिर्मननवान्वेदान्तीत्यर्थः, द्वयजयेनैव द्वयं मनःप्राणयोर्द्वयं युग्मं तस्य जयः स्वाधीनीकरणं स्थैर्यसम्पादनमित्यर्थः, तेनैव निश्चलतां स्वात्मनि स्थैर्यं भजेत्प्राप्नुयाद्, उक्तं मतभेदमुपसंहृत्य निगमयतीतीति, इत्येवं प्रकारा योगगतिज्ञानां योगस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्य गतिः प्राप्तिस्तां जानन्ति विदन्ति ते तथोक्तास्तेषां योगिनां योगवतां गतिर्गमनं योगप्रापकं साधनमित्यर्थः, त्रिविधा त्रिप्रकाराऽस्तीति शेषः, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा जीवब्रह्मैक्यकारणं त्रिप्रकारं ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतानि केषां मतानीति ज्ञानापेक्षायामाह ।

प्राणद्वारा मनः साध्यं मतं हि हठयोगिनाम् ।
मनसैव मनः साध्यमिति विज्ञानयोगिनाम् ॥७॥

प्राणद्वारेति । प्राणद्वारा प्राणावरोधनद्वारभूतेन प्राणायामादिरूपेण हठेन मनः स्वान्तं साध्यं स्थिरत्वेन स्वाधीनं कार्यं हि एतद् हठयोगिनां हठयोगवतां मतं निश्चितमस्तीति शेषः, तथा मनसैव विवेकरूपेण मनोंशेनैव केवलं मनः संकल्पविकल्परूपो मनोंशः साध्यं संकल्पविकल्पलयेन स्थिरं कार्यमिति एवं रूपं मतं निश्चितं विज्ञानयोगिनां पातञ्जलसांख्यादीनामस्ति । तत्र

केवलविवेकेनैव मनःस्थैर्यं न भवति किन्तु प्राणावरोधेनैव योगिष्वेव तत्स्थैर्यस्य दृश्यमानत्वादिति हठमतं, केवलप्राणायामादिना कृतेपि प्राणावरोधे मनोमौढ्यावशेषाद्बीजरूपेण मनोवशिष्टमिति सुप्तिमूर्छादिष्विव न मनोलयरूपः पुरुषार्थः सिद्ध्यतीति विवेकेनैव केवलं मन्तव्यमिथ्यात्वप्रतीतौ दृढतरायां सत्यां मनसः शैथिल्येन क्रमाल्लयरूपः पुरुषार्थः सिद्ध्येदिति ज्ञानिनां मतमिति विवेकः ॥ ७ ॥

वेदान्तमतमाह ।

मनःप्राणद्वययुजस्ते तु श्रेष्ठतराः स्मृताः ।
चेच्छुष्कहठिनो मूढास्ते भण्डा न तु योगिनः॥८॥

मनःप्राणेति । ये तूक्तोभयविलक्षणा इति तुपदार्थः, तदेव वैलक्षण्यमाह मन इति, मनश्चान्तःकरणं प्राणश्च शारीरो वायुस्तयोर्द्वयं युग्मं तद्युञ्जन्ति लीनं स्वात्मनि कुर्वन्तीति ते तथोक्तास्ते श्रेष्ठतरा अतिश्रेष्ठा इत्यर्थः, स्मृता उक्ता मुनिभिरिति शेषः, विनैव गुरुदीक्षां स्वबुद्ध्या हठे प्रवृत्तान्निन्दति चेदिति, मूढा हठक्रियाज्ञानशून्या गुरुशिक्षारहिता इत्यर्थः, अत एव शुष्कहठिनो निष्फलहठाभ्यासरताश्चेद्यदि भवन्ति तर्हि ते शुष्कहठाभ्यासिनो भण्डा हठक्रियाविनोदिन एव ज्ञेयाः, तु पुनस्ते योगिनो हठयोगाभ्यासिनो न न भवन्ति हठमिषेण ते लोकवञ्चका ज्ञेया इति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं सिद्ध्यनादरेण मुक्तावादरं विधातुं सिद्धिकामेन हठेप्रवृत्तानां क्षुद्रत्वं दर्शयति ।

ते त्वर्धयोगिनः प्रोक्ताः क्षुद्रासिद्ध्यर्थयोगिनः ।
पिङ्गलेडा सुषुम्णा च मुख्यास्तिस्रस्तु नाडिषु॥९॥

ते त्विति । ये तु तुपदेन गुरुशिक्षया हठाभ्यासिषु पूर्वेभ्यः श्रैष्ठ्यं सूचितं, क्षुद्रसिद्ध्यर्थयोगिनः क्षुद्रास्तुच्छाः परकायप्रवेशाकाशगमनादिका मोक्षविघ्नभूता याः सिद्धयस्ता एवार्थः प्रयोजनं तस्मै तत्प्राप्तुं योगिनो योगाभ्यासिनो भवन्ति तेऽयोगिनोऽलौकिकसिद्धिकारणयोगवत्त्वाद्योगिनोपि प्रधानफलभूतमोक्षाभावात्तेषां क्षुद्रत्वाद्वाधियोगिनः प्रोक्ताः कथिता मुमुक्षुभिस्तत्रादरो न कर्तव्य इति भावः, अत्र पतञ्जलिरप्याह 'ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय' इति । अस्यार्थः, याः सिद्धयोऽन्तर्धानादयस्ते समाधौ मुक्तावुपसर्गा विघ्नभूता भवन्ति, ननु समाधावन्तकरणलये सति कथं सिद्ध व्युत्थान इति, समाधितो व्युत्थानेन प्रपंचोद्भवे सति य एव सिद्धयः सिद्धिशब्दवाच्योर्थ इत्यर्थः, स एव विघ्नभूतो ज्ञेय इति, अतः सिद्ध्यादरं परित्यज्य मुक्तिहेतुकं योगमभ्यसितुं योगाङ्गभूतं प्राणायामं निरूपयिष्यन्तदुपोद्धातत्वेन नाडीभेदमाह पिंगलेति; नाडिषु द्वासप्ततिसहस्रसंख्यासु देहान्तर्वर्तिनीषु नाडिषु मध्ये मुख्याः प्रधानास्तिस्रस्तु त्रिसंख्याका नाड्यो भवन्ति तदधीनत्वात्सर्वासामिति भावः, तुपदेन द्वासप्ततिसहस्रनाडीभ्यस्तिस्रोऽतिविलक्षणा इति सूचितं, ता एव नामतो निर्दिशति पिङ्गलेति, पिङ्गला पिङ्गलानाम्न्येकेडानाम्नी द्वितीया सुषुम्णा च सुषुम्णानाम्न्यपि तृतीया भवति ॥ ९ ॥

स्थानतोपि ता निर्दिशति ।

इडा वामा पिङ्गलान्या सुषुम्णा मध्यवर्तिनी ।
वामदक्षिणमार्गेण सदा वहति मारुतः ॥ १० ॥

इडेति । वामा वामभागे प्रवर्तमानेडानाम्नी ज्ञेया, अन्या दक्षिणा दक्षिणभागे प्रवर्तमाना नाडी पिङ्गला पिङ्गला-

नाम्नी भवति, तथा मध्यवर्तिनी मध्ये प्रवर्तमाना नाडी सुषुम्णा सुषुम्णानाम्नी ज्ञेया, यदर्थं नाडीभेद उक्तस्तमाह वामेति, मारुतः शारीरो वायुर्वामदक्षिणमार्गेण वामः सव्यो दक्षिणोऽपसव्यो मार्गो नाडीच्छिद्रं तेनेडापिङ्गलानाडीभ्यामित्यर्थः, सदा नित्यं वहति चलति ॥ १० ॥

तर्हि सुषुम्णायां कदा चलतीत्यत आह ।

यदा द्वावपि रुध्येते प्राणमार्गौ सुयोगिना ।
तदान्यत्सर्पवत्प्राणो रन्ध्रमाविशति स्वयम् ॥ ११ ॥

यदेति । सुयोगिना सम्यग्योगाभ्यासवता पुरुषेण द्वावपीडापिङ्गलानामानावुभावपि प्राणमार्गौ प्राणस्य शरीरावच्छिन्नस्य वायोर्मार्गौ पन्थानौ रुध्येते रुद्धौ भवतो यदा यस्मिन्काले तदा तस्मिन्काले प्राणः शारीरो वायुः सर्पवद्यथा सर्पः सर्वेषु च्छिद्रेषु रुद्धेषु सत्सु तदन्यत्सूक्ष्ममपि च्छिद्रं प्रविशति तद्वदन्यदिडापिङ्गलाभ्यां भिन्नं रन्ध्रं छिद्रं तृतीयं सुषुम्णाख्यं स्वयं स्वत एवाविशति प्रविशति, इडापिङ्गलारोधनमेवापेक्षितं न तु ततोऽन्यः सुषुम्णायां वायोः प्रवेशने प्रयत्नोऽपेक्षित इति भावः ॥ ११ ॥

सुषुम्णाप्रवेशनक्रममेवाह ।

स्थिता कुण्डलिनी मूले जीवशक्तिरनुत्तमा ।
तामुत्थाप्य तया सार्धं सुषुम्णां प्राण आविशेत् ॥ १२ ॥

स्थितेति । मूले मूलाधाराख्यचक्रे गुदस्थान इत्यर्थः, अनुत्तमा न विद्यत उत्तमा श्रेष्ठा यस्याः सा तथाभूताऽतिश्रेष्ठेत्यर्थः, जीवशक्तिर्जीवस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्येत्यर्थः, शक्तिः सामर्थ्यरूपा कुण्डलिनी कुण्डलिनीनाम्नी

जाग्रदादिमोक्षपर्यन्तजीवसंसारजनयित्रीत्यर्थः, स्थिता वर्तमानाऽस्तीति शेषः, अस्तु किं तत इत्यत आह तामिति, प्राणः शारीरो वायुः प्राणायामाभ्यासेनावरुद्धस्तां कुण्डलिनीमुत्थाप्यान्तर्मुखीं कृत्वा जीवस्य यत्पारमार्थिकं शिवस्वरूपं तदभिमुखीं कृत्वेत्यर्थः, तया जीवशक्त्या सार्धं सह सुषुम्णां ब्रह्मनाडीमाविशेत्प्रवेशं कुर्यादेवं प्राणस्य सुषुम्णाप्रवेशक्रमो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

ततः किमित्यत आह ।

सुषुम्णावाहिनि प्राणे ब्रह्मरन्ध्रं गते सति ।

तत्र निश्चलतां याते मनो निश्चलतां व्रजेत् ॥ १३ ॥

सुषुम्णेति । प्राणे प्राणवायौ सुषुम्णावाहिनि सुषुम्णा ब्रह्मनाडी तस्यां वाहिनि प्रवेशवति सति ततस्तया नाड्या ब्रह्मरन्ध्रं भ्रमरगुहानामकं स्थानं प्रति गते प्राप्ते सति ततश्च तत्र ब्रह्मरन्ध्रे निश्चलतां स्थिरतां याते प्राप्ते सति ततो मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं जीवोपाधिभूतमन्तःकरणं निश्चलतां स्थैर्यं व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ १३ ॥

एवं हठक्रमेण मनोलयप्रकारमुक्त्वेदानीं ज्ञानक्रमेणापि तमाह ।

मनो यदि निरुध्येत केवलं ज्ञानयोगिना ।

प्राणापानौ नश्यतस्तु मनोनाशेन तत्क्षणात् ॥ १४ ॥

मन इति । ज्ञानयोगिना ज्ञानयोगाभ्यासवता केवलं प्राणोपाधितो विविक्तं सद्यदि यर्हि विवेकेन मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं सङ्कल्पविकल्परूपांशं संत्यज्य निरुध्येतावरुन्ध्यात्तर्हि तदा मनोनाशेन सङ्कल्पविकल्पांशमनसो नाशेन लयेन तत्क्षणात्सद्य एव प्राणापानौ प्राणापाननामानौ वायू

नश्यतो नष्टौ भवतो निद्रामूर्च्छादौ मनोलये सति प्राणापानप्रवाहस्य विद्यमानत्वेपि बाधादर्शनादिति मनोलयेनैव तयोर्नाश इति भावः ॥ १४ ॥

एवमुभयमतं निरूप्येदानीं मुमुक्षुग्राह्यं वेदान्तमतमाह ।

तस्मात्सिद्धान्त एवैको हठविज्ञानयोगिनोः ।
शास्त्रोक्तमिति विज्ञाय निर्णयं प्राणचेतसोः ॥ १५ ॥

तस्मादिति । हठविज्ञानयोगिनोर्हठयोगज्ञानयोगाभ्यासवतोस्तस्मान्मनोलयस्यैवोभयत्र साध्यत्वाद्धेतोः सिद्धान्तो निश्चय एक एव सम एव भवतीत्येवं शास्त्रोक्तं वेदान्तशास्त्रोक्तं प्राणचेतसोः शरीरावच्छिन्नस्य वायोर्मनसश्च निर्णयं सिद्धान्तं विज्ञाय ज्ञात्वा ॥ १५ ॥

प्राणायामं मुनिः कुर्यान्मनोलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥

इतिश्रीन० बो० मुनीन्द्र० प्राणायामनिर्णयो दशमः ॥ १० ॥

मुनिर्मननवान् सन् विवेकपूर्वकमित्यर्थः, प्राणायामं प्राणानां शारीरवायूनामायाममवरोधनं मनोलयसमन्वितं मनसः सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तेर्लयो नाशस्तेन समन्वितं सहितं यथा भवति तथा कुर्यात्क्रियतामित्यर्थः, केवलप्राणायामेन प्राणस्थैर्येपि विवेकाभावेन बीजनाशाभावान्मनोनाशाभावः केवलविवेकेन मनोनिरोधे प्राणायामाभावात्पुनः पुनस्तदुदयान्मनोनाशाभाव इति मनोमलनिवृत्तै प्राणायामोपेक्षितस्ततो विवेकेनोत्पन्नेन मनोलयो भवतीति निश्चयोयं मुमुक्षुभिर्ग्राह्य इति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाक० बो० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे प्राणायामनिर्णयार्थप्रकाशो दशमः ॥ १० ॥

अथार्घदाननिर्णयः ।

एवं प्राणायामनिर्णयमभिधायेदानीं मुनीनामर्घदानं निर्णेतुमर्घ्यदाननिर्णयाख्यं प्रकरणं त्रिश्लोकमारभमाण आह ।

अथार्घदानम् ।

पूर्णाञ्जलिमयास्त्र्यर्घा भावनागाङ्गवारिणा ।
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं प्रदेयाः कर्मसाक्षिणे ॥ १ ॥

अथेति । अथ प्राणायामनिर्णयानन्तरमर्घदानमर्घाणां दानं समर्पणं निर्णीयत इति शेषः, तत्र लौकिकार्घदाने तु प्रसिद्धजलपूर्णेनाञ्जलिना प्रसिद्धेनैव तयोर्घा दीयन्ते । ज्ञान्यर्घदाने तु जलं किमञ्जलिश्च कः प्रयोजनं च किं कस्मै देयश्च तत्सर्वमाह पूर्णेति, मुनिना पूर्णाञ्जलिमयाः पूर्णं ब्रह्म तदेव जलस्थानीयं रसरूपत्वाद् 'रसो वै स' इति श्रुतेः, अञ्जलिश्चोभयकरसंहतिरूपः प्रसिद्धो लोके, अत्र तु वक्ष्यमाणसाङ्ख्ययोगाख्यकरयोरविरोधज्ञानरूपोऽञ्जलिः पूर्णस्य ब्रह्मणोऽञ्जलिः साङ्ख्ययोगयोरविरोधबोधरूपस्तन्मयास्तत्प्रचुराः 'एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यती'ति भगवदुक्तत्वात्, सङ्ख्यामाह त्र्यर्घा इति, त्रिसङ्ख्याका अर्घाः, जलमाह भावनेति, भावनागाङ्गवारिणा साङ्ख्ययोगयोरविरोधस्य भावना चिन्तनं तदेव गाङ्गं वारि गङ्गाजलं तेन, फलमाह सर्वेति, सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्वं सर्वपदवाच्यं द्वैतमेव पापं दुःखकारणत्वात्तस्य विशुद्धिः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्यर्थबोधेन सर्वपदवाच्यद्वैतबाधनाद्ब्रह्मत्वप्रतीतिरूपा तदर्थं तादृशप्रयोजनाय देवतामाह प्रदेया इति, कर्मसाक्षिणे लोके तावत्सूर्यायार्घो दीयते, एते त्वर्घाः कर्मसा-

क्षिणे कर्मणः क्रियायाः साक्षिणे साक्षात्प्रकाशकाय चिदादि-

स्याय मदेयाः समर्प्याः ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमर्घत्रित्वं स्पष्टयति सार्धेन।

इदं दृश्यमहंद्रष्टा प्रथमोर्घो मनीषिणाम्

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या द्वितीयोर्घस्ततः परः ॥ २ ॥

इदमिति । इदमहङ्कारादिदेहान्तं त्वम्पदलक्ष्यकूटस्थचैतन्यभास्यं तथा देहादिमायान्तं सर्वं तत्पदलक्ष्यब्रह्मचैतन्यभास्यं तयोर्ब्रह्मचैतन्यकूटस्थचैतन्ययोर्घटाकाशमहाकाशयोरिव वास्तवाभेदात्तत्सर्वं ब्रह्माभिन्नकूटस्थस्य मम दृश्यं प्रकाश्यमस्ति अहं ब्रह्माभिन्नः कूटस्थोहं तस्य सर्वस्य दृश्यजातस्य द्रष्टा भासकोऽस्मीत्येवं बोधो मनीषिणां विवेकिनां प्रथम आद्योऽर्घो ज्ञेयः, द्वितीयं दर्शयति ब्रह्मेति, ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु भूमशब्दवाच्यं सत्यं कालत्रयेप्यबाधितत्वात्परमार्थरूपमस्ति जगच्चञ्चलस्वभावं मायातत्कार्यं चान्योन्यस्मिन्व्यावृत्तत्वान्मिथ्याऽसत्यमित्येवं बोधस्ततः प्रथमादर्घात्परोऽन्यो द्वितीय इत्यर्थः, अर्घोऽर्घ्यमस्तीति ज्ञेयः ॥ २ ॥

एवं द्वितीयमर्घं निरूप्येदानीं तृतीयमर्घं निरूपयति

नेदमस्त्यहमत्रास्मि तृतीयोर्घः परात्परः ।

एवं त्रिधार्घदानेन चिदादित्यः प्रसीदति ॥ ३ ॥

इति श्रीनरह० बो० मुनीन्द्रदिनचर्यायामर्घदाननिर्णय. ॥ ११ ॥

नेदमिति । इदं सर्वं दृश्यजातं नास्ति नैव विद्यते किं तु अहमेव ब्रह्माभिन्नः कूटस्थचैतन्यरूपस्त्वम्पदलक्ष्य एव केवलमस्मि भवामि 'नेहनानास्ति किञ्च ने'ति श्रुतेर्द्वैतजातस्य बाधितत्वादिति भावः, इत्येवं बोधः परादृद्वितीयात्परोऽन्यस्तृतीयोर्घोऽर्घ्यं ज्ञेयं, फलमाहैवमिति, एवं विधार्घदानेनैवं-

विधानामुक्तलक्षणानामघ्र्याणामर्घ्यानां दानेनात्मनः पृथगसत्त्वनिश्चयरूपसमर्पणेन चिदादित्यश्चैत्यरहितश्चित्मात्र आत्मैवादित्यः सूर्यः सर्वजगत्प्रकाशकत्वात्प्रसीदति निर्मलः सन्स्वयं प्रकाशते ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्य दि० बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रादिनत्यर्थप्रकाशेऽर्घ्यदाननिर्णयार्थप्रकाश एकादशः ॥ ११ ॥

अथ गायत्रीजपनिर्णयः ।

एवं मुनीन्द्राणामर्घ्यदानं निर्णीयेदानीं तेषामेव गायत्रीजपं निर्णेतुं गायत्रीजपनिर्णयाख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह ।

अथ गायत्रीजपनिर्णयः ।

अथेति । अथार्घ्यदाननिर्णयानन्तरं गायत्रीजपो मुनीन्द्राणां गायत्र्या गायत्रीमन्त्रस्य जपो निर्णीयत इति शेषः । तमेवाह ।

अखण्डमण्डलाकारं देवं ज्योतिर्मयं स्मरन् ।
उपदेशात्सदाऽऽवृत्तिरिति वेदान्तसूत्रतः ॥ १ ॥
तिष्ठेज्जपेच्च गायत्रीमष्टोत्तरशतत्रयम् ।
गायन्तं त्रायते यस्माद्गायत्री तेन सा स्मृता ॥ २ ॥

अखण्डेति । मुनिरखण्डमण्डलाकारमखण्डमेकरसं मण्डलं बिम्बमाकार आकृतिर्यस्य स तथोक्तस्तं देवं ज्योतिर्मयं चिन्मात्रस्वरूपं देवं स्वप्रकाशमात्मानं स्मरन्ननुसन्दधानः सन् तिष्ठेदासीत, अत्र प्रमाणमाहोपदेशादिति, 'उपदेशात्सदावृत्तिरि'ति वेदान्तसूत्रेण उपदेशादुपदेशादारभ्य सदा नियमावृत्तिरावर्तनमुपदिष्टार्थस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्यानुसन्धानपूर्वक-

मुपदेशकवाक्यजातस्य पुनः पुनः श्रवणाद्यावर्त्तनमित्यर्थः, कर्त्तव्येति शेषः, इत्यवं वेदान्तसूत्रप्रामाण्याद्धेतोर्गायत्रीं च जपाख्यां जपेदावर्तयेद्, जपसंख्यामाहाष्टोत्तरशतत्रयमष्टावष्टौ चोत्तराणि अधिकानि येषु शतेषु तेषां त्रयं त्रिकं यथा तथा जपश्चतुर्विंशत्यधिकानि त्रिशतानीत्यर्थः, उपलक्षणमेतत् षट् शताधिकैकविंशतिसहस्रसङ्ख्याया अजपायाः, नित्यं गायत्रीजपस्य चतुर्विंशत्यधिकत्रिशतसंख्याकस्य नित्यकर्मत्वेन पापनिवृत्तिफलकत्वाद्, अजपाया अपि षट्शताधिकैकविंशतिसहस्राया अपि आत्मानुसन्धायकत्वेनान्तःकरणशोधकत्वात्सर्वद्वैतरूपपापनिवृत्त्या सर्वदुःखनिवर्तकत्वाद् नित्यकर्मत्वाच्च चतुर्विंशत्यधिकत्रिशतसंख्यगायत्रीजपस्य षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रजपस्य च साम्यत्वमात्मानुसन्धायकत्वेनाजपाया एव जाप्यत्वं मुनीन्द्राणां, ननु अजपाया गायत्रीत्वं कुत इत्यत आह गायन्तमिति, गायन्तमात्मानुसन्धानपूर्वकं स्वमुच्चरन्तं यस्माद्यतः कारणात्त्रायते रक्षति साऽजपा तेन कारणेन गायत्री गायत्रीनाम्नी स्मृतोक्ता मुनिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

ननु गायत्र्यर्थस्याजपार्थस्य च भिन्नत्वात्कथमजपाया गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य गायत्र्यर्थमजपायां सम्भावयितुं गायत्र्यर्थं तावदाह।

अन्तर्यामिस्वरूपेण सर्वधीवृत्तिनोदकम्।
सवितृमण्डले ध्येयं गायत्र्यर्थपरं महः ॥ २ ॥

अन्तर्यामीति। अन्तर्यामिस्वरूपेण 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि'त्यादि यः सर्वेषु तिष्ठन्सर्वान्नियमयती'श्रुत्या सर्वान्तर्याम्युक्तः स स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तं तेन कृत्वा सर्वधीवृत्तिनोदकं सर्वपदवाच्यं यदद्वैतजातं तदाकारा या धीवृत्तयो बुद्धिवृत्तयस्तासां नोदकं प्रे-

रकं गायत्र्यर्थपरं 'तत्सवितुरि'ति प्रसिद्धगायत्रीमन्त्रार्थतात्पर्यभूतं महत्तेजः सर्वप्रकाशकं चिन्मात्रमित्यर्थः, सवितृमण्डले सवितुर्मायातत्कार्यप्रसवितुः शबलाख्यस्य जगत्कारणभूतस्य ब्रह्मणो मण्डले बिम्बभूते चिन्मात्रे ततः पृथगसत्त्वाद्बिम्बभूतमेव तद्ध्येयं चिन्तनीयम्। अजपायामपि तदहंशब्दवाच्यस्य तच्छब्दवाच्यस्य च परोक्षप्रत्यक्षादिविरुद्धांशत्यागेन भागलक्षणया लक्षितं जीवब्रह्मैक्यं लक्षयन्त्यां गायत्र्यर्थवत्त्वेन गायत्रीत्वं संभाव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

ननु द्व्यक्षराया अजपाया गायत्रीत्वे लोकप्रसिद्धगायत्र्यां चतुर्विंशत्यक्षरपाठगौरवं किमर्थमित्याशङ्क्याह

चतुर्विंशत्यक्षरया गायत्र्या ब्रह्मविद्यया।
चतुर्विंशतितत्त्वानां लयकृद्ब्राह्मणः शुचिः॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां गायत्रीजपनिर्णयो द्वादशः ॥ १२ ॥

चतुर्विंशतीति। चतुर्विंशत्यक्षरया चतुर्विंशतिसंख्यान्यक्षराणि वर्णा यस्यां सा तथोक्ता तया ब्रह्मविद्यया ब्रह्मोपासनाङ्गमन्त्ररूपया, यद्वा ब्रह्मज्ञानार्थवत्त्वाद्ब्रह्मविद्यात्वं गायत्र्यास्तथा चतुर्विंशतितत्त्वानामष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराश्चेत्येवं चतुर्विंशतिसंख्यानां सांख्योक्ततत्त्वानां लयकृन्नाशकृत्प्रकृतितत्कार्यलये कृते सति पुरुषस्यासङ्गसच्चिदानन्दब्रह्मलक्षणवत्त्वज्ञानेन स्वस्यापि ब्रह्माभिन्नत्वज्ञाने सति ब्राह्मणो ब्रह्मविद्भवति अत एव स शुचिर्निर्मलो जायत इति शेषः, इदमेव प्रयोजनं चतुर्विंशत्यक्षरप्रयोगे ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे गायत्रीजपनिर्णयार्थप्रकाशो द्वादशः ॥ १२ ॥

अथोपस्थाननिर्णयः ।

एवं गायत्रीजपनिर्णयं निरूप्येदानीं मुनीन्द्राणामुपस्थानं निर्णीय प्रदर्शयितुमुपस्थाननिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणं कथयन्नाह ।

अथोपस्थाननिर्णयः ।

अथेति अथ गायत्रीजपनिर्णयनिरूपणानन्तरमुपस्थाननिर्णयः क्रियत इति शेषः, तमेव निरूपयितुं हस्तौ निर्णीय दर्शयति ।

मुनिः प्रसार्य सरलौ प्रलम्बौ सपवित्रकौ
साख्ययोगौ निजौ बाहू उपतिष्ठेत भास्करम् ॥ १ ॥

मुनिरिति। लोके तावत्प्रसिद्धावेव करौ प्रसिद्धकुशपवित्रसहितावुपरि लम्बायमानौ कृत्वा प्रसिद्धसूर्यसन्मुखं स्थित्वा 'मित्रो जनान्यातयती'त्यादि मन्त्रैरुपस्थानं क्रियते । अत्र तु हस्तादिविशेषसहितमुपस्थानविशेषमाह मुनिर्मननशीलो ज्ञानीत्यर्थः, सरलौ प्रकृतितत्कार्यसत्त्वजीवानेकत्वेश्वरताटस्थ्यरूपविरोधत्यागेन वेदान्तानुकूलौ प्रलम्बौ जीवब्रह्मैक्यबोधपर्यन्तौ सपवित्रकावुक्तसर्वसूक्ष्मशास्त्रार्थरूपकुशपवित्रसहितौ सांख्ययोगौ सांख्यशास्त्रयोगशास्त्राख्यौ निजावात्मीयौ बाहू हस्तावनात्मत्यागस्यात्मग्रहणस्य च साधनत्वात्प्रसार्य वेदान्तादरेण तयोरादरशैथिल्येन शिथिलौ कृत्वेत्यर्थः, भास्करं भा जगत्प्रकाशस्तस्य करं कर्त्तारं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'तिश्रुतेश्चिदात्मानमित्यर्थः, उप समीपे पारमार्थिकात्मस्वरूपेण व्यावहारिकचिदाभासस्य बाधितत्वदृष्ट्या व्यवहारनिर्वाहकत्वात्समीपवर्तित्वमिति ज्ञेयं, तिष्ठेत स्थितिं कुर्यात् ॥ १ ॥

नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनींद्रदिनचर्यायामुपस्थाननिर्णयस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

नम इति । सवित्रे मायायास्तत्कार्यस्य च जनकायेति तटस्थलक्षणलक्षितायेत्यर्थः, स्वरूपलक्षणेन लक्षयति जगदिति, जगदेकचक्षुषे जगतो द्वैतजातस्यैकं मुख्यं चक्षुर्दर्शनसाधनभूतं चक्षुरिव चक्षुश्चिन्मात्रं तस्मै जगत्प्रकाशकायेत्यर्थः, पुनस्तटस्थलक्षणेन लक्षयति जगदिति, जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे जगतो द्वैतजातस्य प्रसूतिरुत्पत्तिः स्थितिः स्थानं नाशो लयस्तेषां हेतुः कारणं तस्मै यं विना जगदुत्पत्तिस्थितिलया न भवन्तीत्यर्थः, पूर्वत्र मायातत्कार्ययोरधिष्ठानत्वेन कारणत्वमत्र तूपादानकारणत्वमिति विवेकः, अत एव त्रिगुणात्मधारिणे त्रयो गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधास्तानात्मनि धारयतीति तच्छीलायाऽत एव विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने विरञ्चिर्ब्रह्मा नारायणो विष्णुः शङ्करो रुद्रस्तेषामात्मनेऽन्तर्यामिरूपिणे, यद्वा विरञ्चिर्ब्रह्मा नारायणो विष्णुः शङ्करो रुद्रस्त्रयाणां गुणानां रजःसत्त्वतमसामभिमानिनस्त एवात्मानो देहा यस्य तथा विधायेत्यर्थः, अत एव त्रयीमयाय त्रयी वेदत्रयी तन्मयाय तद्योनित्वेन सर्वज्ञत्वादिलक्षणलक्षिताय, यद्वा त्रयी वेदत्रयी तन्मयाय वेदत्रयप्रतिपाद्यायेत्यर्थः, तथाहि सूत्रं 'शास्त्रयोनित्वादि'ति ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसा० मुनीन्द्रदिनच-र्यार्थप्रकाश उपस्थाननिर्णयार्थप्रकाशस्त्रयोदशः ॥१३॥

अथ सहोमाङ्गहोमनिर्णयः।

एवमुपस्थाननिर्णयं निरूप्येदानीं होमाङ्गसहितं होमं नि-र्णेतुं सहोमाङ्गहोमनिर्णयाख्यं सार्धचतुर्दशश्लोकं प्रकरणमार-भमाण आह।

अथ सहोमाङ्गहोमनिर्णयः।

एवं समाप्य विधिना प्रातः संध्याविधिं मुनि।
होमस्यावसरं ज्ञात्वा यज्ञशालां ततो विशेत् ॥ १ ॥

अथेति। अथोपस्थाननिर्णयानन्तरं सहोमाङ्गहोमनिर्णयो होमस्य हवनस्याङ्गानि यज्ञशालाप्रायश्चित्तादीनि तैः सहितस्य होमस्य हवनस्य निर्णयः सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तत्रादा-वितिकृत्यमाहैवमिति, एवमुक्तप्रकारेण विधिना विधानेन प्रा-तःसन्ध्याविधिं प्रातःकालीना या सन्ध्योक्तलक्षणा सन्ध्या-ख्या क्रिया तस्या विधिमनुष्ठानं समाप्य समाप्तं कृत्वा मुनिर्म-ननवान् होमस्य वक्ष्यमाणलक्षणहोमस्यावसरं समयं यत्र का-लेऽहन्ताममते बाधकत्वेन स्फुरतस्तं कालमित्यर्थः, ज्ञात्वाऽवगत्य ततोऽनन्तरं यज्ञशालामिज्यते पूज्यत आत्मानेनेति यज्ञः स-माधिस्तस्य शाला स्थानं वक्ष्यमाणमाविशेत्प्रविशेत्। लौकिक-पक्षे तु मुनिः कर्मकाण्डविवेकवानेवमनेन प्रकारेण विधिना विधानेन प्रातःसन्ध्याविधिं प्रातःकालीना या सन्ध्या सन्धिभवा क्रिया तस्या विधिमनुष्ठानं समाप्य समाप्तं कृत्वा ततः स-न्ध्याकर्मानन्तरं होमस्य गार्हपत्यहोमस्यावसरं समयं सूर्योदय-

कालमित्यर्थः, ज्ञात्वाऽवलोक्य यज्ञशालां यज्ञस्य यजनस्य शालां गृहं विशेत्प्रविशेत् । प्रकृते तु यज्ञशाला वक्ष्यमाणा ज्ञेया ॥ १ ॥

लोके तावत्प्रसिद्धा यज्ञशालाऽत्र तु विशिष्टां तामेवाहार्धेन ।

यज्ञशाला भूमिका स्यात्तृतीया तनुमानसा ।
सव्यार्हान्सव्यतः कुर्यादसव्यार्हानसव्यतः ।
संचरेत तथा नैव प्रायश्चित्तीयते यथा ॥ २ ॥

यज्ञशालेति । तृतीया भूमिका भूमिस्तनुमानसा तनुमानसा तनुमानसानाम्नी तनवः सूक्ष्मा मानसा मनोधर्माः सङ्कल्पविकल्परागद्वेषेच्छाकामादयो यत्रेति तन्नाम्नीत्यर्थः, यज्ञशाला ज्ञानियज्ञस्य शाला विशिष्टं गृहं स्याद्भवेत्तां प्रविशेदिति पूर्वेणान्वयः, ततः किंकुर्यादित्यत आह सव्यार्हानिति । लोके तावदयमर्थः, सव्यार्हान्सव्ये वामाङ्गेऽर्हान्योग्यान्पदार्थान्होमसामग्रीभूतान्सव्यतः सव्ये वामभागे कुर्यात्स्थापयेत्तथाऽसव्यार्हानसव्येऽपसव्ये दक्षिणभाग इत्यर्थः, अर्हान्योग्यान्पदार्थान्होमसामग्रीभूतानसव्यतोऽसव्येऽपसव्ये दक्षिणभाग इत्यर्थः, उभयत्र सप्तम्यन्तात्तसिः, यथा येन प्रकारेण प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्ती भवति तथा तेन प्रकारेण नैव सञ्चरेत नैव वर्तेतेत्यर्थः । प्रकृते तु सव्यार्हानऽद्वैतं मोक्षसाधनत्वात्सव्यं तत्रार्हान्योग्यान्विवेकादीन् सव्यतोऽद्वैतात्मस्वरूपप्राप्तिसाधनत्वादात्मनः पृथक्सत्त्वरहितत्वाच्चाद्वैत आत्मनि कुर्यात्स्थापयेदद्वैतात्मवत्तानपीष्टत्वेनाङ्गीकुर्यादिति भावः, तथाऽसव्यार्हानसव्येऽपसव्यत्वात्पितृलोकप्राप्तिकारणत्वेन कर्मनिर्वाहकं द्वैतं तत्रार्हान्योग्यान्यज्ञादिधर्मान्साधनैः सहितानसव्यतोऽपसव्ये द्वैतरूपसंसारे कुर्यात्तत्कारणत्वेन विभाव्य तत्रोपेक्षां कुर्यादित्यर्थः,

एवं साधनानि द्वैताद्वैतोपयोगेन विविच्य यथा येन प्रकारेण प्रायो बहुशश्चित्तीयते चित्तं द्वैतकार्यसाधनरतमन्तःकरणं तस्याचरणमिवाचरणं क्रियते यथा तथा तेन प्रकारेण नैव सञ्चरेत संप्रवर्तेत केवलाद्वितीयात्मप्राप्तिसाधनेषु विवेकादिष्वेव प्रवर्तेतेति भावः ॥ २ ॥

तथापि पूर्ववासनया कदाचिच्चित्तस्य चित्तधर्मेषु प्रवृत्तौ सत्यां तन्निवर्त्तकचित्तधर्माङ्गीकाररूपं प्रायश्चित्तं विधत्ते।

अथ कर्मातिपातः स्याद्दुर्गत्वाद्ब्रह्मकर्मणः।
प्रायश्चित्तविधिं ज्ञात्वा तच्च सद्यः समाचरेत् ॥३॥

अथेति। अथऽथापि चित्तधर्मेषु चेतः प्रवृत्तौ रुद्धायामपीत्यर्थः, ब्रह्मकर्मणो ब्रह्मस्वरूपभूतकर्मणः समाधिरूपस्येत्यर्थः, दुर्गत्वाद्दुःसाध्यत्वात्कर्मातिपातः कर्मणो ब्रह्मस्वरूपभूतस्य कर्मणः समाधेरित्यर्थः, अतिपातो नाशः प्रपञ्चव्युत्थानरूप इत्यर्थः, स्याद्भवेत्तदा प्रायश्चित्तविधिं प्रायो बहुशश्चित्तविधिं चित्तनाशविधिं वक्ष्यमाणं ज्ञात्वाऽवलोक्य निश्चित्येत्यर्थः, तच्च तदपि चित्तधर्मनिवर्त्तकचित्तधर्मविशेषाङ्गीकरणरूपं प्रायश्चित्तमित्यर्थः, सद्यस्तत्कालमेव नोपेक्षया विलम्बः कर्त्तव्य इति भावः, समाचरेत्कुर्वीत। लौकिकार्थस्तावदथाथापि सावधानतया प्रवृत्तौ सत्यामपीत्यर्थः, ब्रह्मकर्मणो ब्रह्म वेदस्तदुक्तस्य कर्मणो दुर्गत्वाद्दुःसाध्यत्वात्कर्मातिपातः कर्मणः क्रियाया अतिपातो विघातः स्याद्भवेत्तदा प्रायश्चित्तविधिं प्रायश्चित्तानां कर्मातिपातजन्यदोषनिवर्तककर्मणां विधिं प्रकारं ज्ञात्वा निश्चित्य तच्च प्रायश्चित्तमपि सद्यस्तत्कालं समाचरेत कुर्वीत नतूपेक्षां कुर्यादिति भावः ॥ ३ ॥

सद्यः प्रायश्चित्तकर्तव्यतायां बोधायनस्मृतिमुदाहरति।

'कर्मातिपाते प्रायश्चित्तं

तत्कालमि'ति वचनात्प्रायश्चित्तानि ॥ ४५ ॥

कर्मेति । कर्मातिपाते कर्मणो विघाते सति प्रायश्चित्तं कर्मातिपातजन्यदोषनिवर्तककर्मरूपं तत्कालं तदानीमेव कर्तव्यमितिशेषः, इति वचनादित्येवं बौधायनवाक्याद्धेतोः ॥ ४ ॥

लौकिकप्रायश्चित्तविलक्षणानि मुनीनां प्रायश्चित्तानि वक्तुमाह ।

अथ प्रायश्चित्तानि ।

अथेति । अथ प्रायश्चित्तकर्तव्यतायां प्रमाणनिरूपणानन्तरं प्रायश्चित्तानि मुनीनां कर्मातिपातजन्यदोषनिवर्त्तकानि चित्तधर्माङ्गीकरणरूपाणि उच्यन्त इति शेषः, तान्येवाह ।

क्षमयैव जयेत्क्रोधं सत्येनैवानृतं जयेत् ।

अश्रद्धां श्रद्धया जित्वा दानैः कृपणतां जयेत् ॥५॥

क्षमयेति । क्षमयैव क्षान्त्यैव केवलं नान्येनोपायेन क्रोधं कोपं जयेन्नाशयेत्तथाऽश्रद्धां गुरुवेदान्तवाक्येष्वश्रद्धारूपं कर्मातिपातजं दोषं श्रद्धया गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासेनैव जयेन्नाशयेत्तथा दानैरुदारचित्ततया सत्पात्रसमर्पितैरर्थैः कृत्वा कृपणतामनुदारतारूपं समाधिरूपब्रह्मकर्मातिपातजं दोषं जयेन्नाशयेत् ॥ ५ ॥

अत्रोक्तेऽर्थे प्रमाणतां साधयत्यर्धेन ।

इतीमे सेतुसामोक्ताश्चत्वारः सेतवो दृढाः ।

उपलक्षणमेवैतदन्यानपि तथा जयेत् ॥ ६ ॥

इतीति । इत्येवमिमे एते चत्वारश्चतुःसंख्या दृढा बलिष्ठाः

सेतवो मार्गाः सेतुसामोक्ताः सेतवो मार्गास्तत्प्रतिपादकं साम 'सेतूं-स्तरेदि'त्यादिगीतिरूपं तस्मिन्नुक्ताः कथिता ज्ञेयाः, अत एतद-प्रामाणिकं न मन्तव्यमिति भावः, नन्वेते किञ्चत्वार एव नेत्याहो-पलक्षणमिति, एतच्चतुःसेतुनिरूपणमुपलक्षणमुपलक्षकमन्येषा-मपि एव निश्चेतव्यं तथा तथासति उपलक्षणत्वे सतीत्यर्थः, अ-न्यानपि कर्मातिपातजान्दोषाञ्जयेन्निवारयेत् ॥ ६ ॥

तानेव दर्शयति ।

उत्थानेन जयेन्निद्रां कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।
सन्तोषेण जयेल्लोभं मोहं बोधदृशा जयेत् ॥ ७ ॥

उत्थानेनेति । उत्थानेनोत्थानं निद्रानिवृत्त्यै स्थानान्त-रगमनादिकं तेन निद्रां सुषुप्तिं जयेन्नाशयेत्तथा सङ्कल्पवर्जना-त्सङ्कल्पस्य गुणबुद्ध्या चिन्तनरूपस्य वर्जनं त्यागस्तस्मात्कामं मनसोभिलाषरूपां वृत्तिं जयेन्नाशयेत्तथा लोभं लोभरूपां वृत्तिं सन्तोषेण सन्तोषोऽलंबुद्धिस्तया जयेन्नाशयेत्तथा बोधदृशा बोधो ज्ञानं सैव दृग्दृष्टिः स्वात्मस्मृतिरित्यर्थः, तया मोहमात्म-साक्षात्कारसाधनानवधानरूपं स्वात्मविस्मृतिरूपं वा जयेन्ना-शयेत् ॥ ७ ॥

मदमत्सरमुख्यांश्च सर्वभूतात्मभावनात् ।
अन्यानपि जयेद्दोषान्नित्यानित्यविचारणात् ॥ ८ ॥

मदेति । मदमत्सरमुख्यांश्च मदः सर्वगुणैः स्वस्मिन्नाधि-क्यबुद्धिर्मत्सरः परोत्कर्षासहनं तौ मुख्यौ येषां कामादीनां ते तथोक्तास्तानपि सर्वभूतात्मभावनात्सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि पृथिव्यादीनि तत्कार्याणि च तेषु आत्मनोऽस्ति-भातिप्रियरूपेण स्वस्य भावनं नाम चिन्तनं नामरूपासत्त्वप्र-

तीतिपूर्वकं सच्चिदानन्दरूपेण चिन्तनं ततस्तेनेत्यर्थः, जयेन्नाशयत्तथाऽन्यानपि उक्तदोषेभ्योतिरिक्तानपि दोषान्स्वसाक्षात्कारविघ्नरूपान्नित्यानित्यविचारणान्नित्यमात्मरूपं सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र नामरूपात्मकेषु स्थितमनित्यं चानात्मरूपमसज्जडरूपं दुःखरूपं च माया तत्कार्यं चानयोर्विचारणाद्विविच्य दर्शनाज्जयेन्नाशयेदात्मानात्मविचारणादिति पाठेपि स एवार्थः ॥ ८ ॥

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ९ ॥

लय इति। लये सुषुप्तौ लीने सति चित्तं मनः प्रबोधयेद्योगेन समाधौ निरुध्यमानं चेतो विषयेभ्यो व्यावृत्तमपि लयाभिमुखं चेत्तदानीमुत्थापनप्रयत्नेन, यद्वा लयकारणनिरासेन तत्सम्यगुत्थापयेद्, लयकारणानि पातञ्जल उक्तानि 'लयहेतवो निद्राशेषोऽजीर्णबह्वशनश्रमा' इति। अस्यार्थः, लयस्य लयाभिमुखस्य चेतसो लयसन्मुखत्वे हेतवः कारणानि निद्राशेषो निद्राया अपूर्णतैकः, अजीर्णं भक्षितान्नस्योदरे परिपाकाभावो द्वितीयो, बह्वशनं स्वाहारादधिकान्नभक्षणं तृतीयः, श्रमश्च चतुर्थ इत्येवंरूपाश्चत्वारो हेतवो भवन्ति तन्निवारणेन जाग्रदभिमुखं कृत्वा ततः समाधौ निरुन्ध्यादिति भावः। ततो लयादुत्थापितं चित्तं यदि विक्षिप्तं स्यान्नित्यं जाग्रद्विषयप्रतीत्यभ्यासवशात्कामभोगेषु विक्षिप्तं विक्षेपं प्राप्तं भवेच्चञ्चलं भवेदित्यर्थः, तर्हि पुनर्भूयोपि शमयेद्विवेकिप्रत्यक्षभोग्यवस्तुस्थितसर्वप्रकारदुःखानुसन्धानेन शास्त्रार्थानुसन्धानेन जन्मादिविकाररहिताद्वितीयात्मानुसन्धानेन वा भोग्यावस्तुत्वनिश्चयेन

जीवरूपेऽग्नौ सत्यरूपस्त्वंपदलक्ष्यः शुद्धजीवः स्वयमात्मा यज्वा होमकर्त्ता भवति पतिव्रता पत्युरात्मनो व्रतं स्वसुखचित्सन्मात्रस्थितिरूपं व्रतं यस्याः सा तथोक्ता श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासरूपा वृत्तिः सा पत्नी यज्वपत्नी भवति ॥ ११ ॥

लोके तावद्गार्हपत्योऽग्निः प्रसिद्ध एवात्र तु गार्हपत्यशब्दनिरुक्त्या तं विशिष्टं लक्षयति ।

गृहं देहः पतिर्जीवश्छादितो मोहभस्मना ।
जीवस्य गार्हपत्याग्नेस्तदुद्धरणमुत्तमम् ॥ १२ ॥

गृहमिति । देहः शरीरं गृहं गृह्यत आत्मभ्रान्त्याङ्गीक्रियत इति गृहं मन्दिरं जीवो जीवयति शरीरमिति जीवः, यद्वा जीवति प्राणान्धरतीति जीवः पतिः पाति रक्षतीति पतिः शरीरस्य जीवकत्वात्प्राणधारकत्वाच्चास्ति स मोहभस्मना मोहोऽज्ञानं जीवाग्न्याच्छादकत्वाद्भस्मेव भस्म तेनाच्छादित आवृतो भवति तत्ततो मोहभस्मतो जीवस्य जीवरूपस्य गार्हपत्याग्नेः शरीरगृहपालकस्य तत्प्रकाशत्वाच्चाग्नेः । यद्वा तत्त्वज्ञानेन शरीरगृहदाहकत्वेनाग्नेस्तस्य च सत्त्वसमर्पणेन पालकस्य चोद्धरमुद्धार उत्तमं श्रेष्ठमतिश्रेष्ठमित्यर्थः, नान्यल्लौकिकमग्न्युद्धरणं श्रेष्ठमिति भावः ॥ १२ ॥

द्वे आहुती जुहोत्येते अग्निहोत्रविधानतः ।
ममतां प्रथमं हुत्वाहन्तां च जुहुयात्ततः ॥ १३ ॥

द्वे आहुती जुहोतीति । श्रुति प्रामाण्येन लौकिके गार्हपत्याग्नौ द्वे आहुती प्रक्षिप्येते अतोऽत्राप्येतत्प्रामाण्येनैतदाहुतिद्वयविलक्षणमाहुतिद्वयमाह द्वे इति, अग्निहोत्रविधानत उक्तलक्षणेनाग्निहोत्रविधानेनैते वक्ष्यमाणे द्वे द्विसङ्ख्ये आहुती मुनिर्म-

ननवान्जुहोति प्रक्षिपति ते एतार्थेन दर्शयति ममतामिति, प्रथगमादौ ममतां ममत्वं हुत्वा प्रक्षिप्य ततोऽनन्तरमहन्तां चाहन्त्वमपि जुहुयात्प्रक्षिपेद्बुद्ध्यादौ शरीरान्तेषु आत्मनस्तादात्म्यबुद्धिं त्यजेदित्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वेतदाहुतिद्वयं जीवस्वरूपे गार्हपत्याग्नौ प्रक्षिप्यते चेत्ततः किं फलं भवेत्तत्राह ।

हुते चेदाहुती एते सर्वमेतद्धुतं भवेत् ।
श्रद्धापत्नीसमेतानां मुमुक्षागृहवासिनाम् ॥१४॥
अग्निहोत्रमिदं नित्यमकृत्य प्रत्यवैति यत् ।
इ० न० बो० मु० होमांगसहितहोमनिर्णयः ॥१३॥

हुते चेदिति । एते उक्तप्रकारे आहुती हुते चेदुक्तलक्षणे गार्हपत्याग्नौ प्रक्षिप्ते यदि ततस्तर्हि एतत्सर्वं दृश्यमानं सर्वं जगद्धुतमग्नावुक्तलक्षणे प्रक्षिप्तं भवेत्स्याद्, नन्विदमग्निहोत्रं न क्वाप्युक्तमित्याशङ्क्य तैत्तिरीयकोपनिषदि 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी'त्यादिनोक्तत्वान्मैवमित्याह श्रद्धेति, श्रद्धापत्नीसमेतानां गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिरेव श्रद्धा सैव पत्नी भार्या तया समेतानां संयुक्तानां मुमुक्षा गृहवासिनां मुमुक्षा मोक्षेच्छा सैव गृहं मन्दिरं तत्र वस्तुं वासं कर्तुं शीलं येषां तेषां 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः, इदमेतदुक्तविधमित्यर्थः, अग्निहोत्रमग्निहोत्राख्यं कर्म कार्यमवश्यकर्तव्यं विहितमित्यर्थः, यदिदं प्रसिद्धं ज्ञान्यग्निहोत्रमकृत्य परित्यज्य प्रत्यवैति प्रत्यवायी भवति अतोऽग्निहोत्रमिदं नित्यं कर्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे होमाङ्गसहितहोमनिर्णयार्थप्रकाशस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ ब्रह्मयज्ञनिर्णयः ।

एवं होमनिर्णयं परिसमाप्येदानीं ज्ञानिनां ब्रह्मयज्ञं निर्णेतुं ब्रह्मयज्ञनिर्णयाख्यं प्रकरणं पञ्चश्लोकमभिदधान आह ।

अथ ब्रह्मयज्ञनिर्णयः ।

अथेति । अथ होमनिर्णयानन्तरं ब्रह्मयज्ञो विदुषां ब्रह्मयज्ञो निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावल्लौकिकब्रह्मयज्ञे प्रसिद्धहस्तयोः सम्पुटीकरणं विहितं तद्वदत्र ज्ञानिविहितब्रह्मयज्ञे लौकिकहस्तविलक्षणहस्तयोर्लौकिकसम्पुटीकरणविलक्षणं सम्पुटीकरणमाह ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।
इति पञ्चाङ्गुलिमयो यमनामा तु सत्करः॥१॥

अहिंसेति । अहिंसा हिंसात्यागः, सत्यं सत्यवचनादिग्रहः, यद्वाऽसद्वस्तुत्यागेन सद्वस्तुग्रहः, अस्तेयं स्तेयं चौर्यं तत्त्यागः, ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनत्यागरूपम्, अपरिग्रहश्च योगप्रतिकूलविषयासंग्रहः, एतेषां फलान्यपि सूत्रितानि पतञ्जलिना 'अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः, सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्, अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं, ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः, अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्ता सम्बोधः' इति पञ्चयमफलानि क्रमेण प्रतिपादितानीत्येवं पञ्चाङ्गुलिमयः पञ्च पञ्चसङ्ख्या अङ्गुलयस्तन्मयस्तत्प्रचुरो यमनामा यमान्नामयति स्वाङ्गमुख्यत्वेन प्रगटयतीति यमनामा साङ्ख्याख्यः सत्करः सन्मोक्षार्थोपयोगी करो

हस्तो यमानां साङ्ख्य एव प्रधानत्वात्तुपदेन लौकिकहस्ततोऽस्य हस्तस्य वैलक्षण्यं सूचितम् ॥ १ ॥

द्वितीयं करं निर्दिशति ।

शौचं संतोषः स्वाध्यायस्तप ईश्वरधारणा ।
इति पञ्चाङ्गुलिमयो नियमो नाम सत्करः ॥२॥

शौचमिति । शौचं बाह्यं स्नानादि आन्तरं रागादित्यागरूपमुभयं, सन्तोषो यथालब्धेषु भोगेष्वलंबुद्धिः, स्वाध्यायः स्वात्मनिरूपकवेदान्तग्रन्थानां विचारपूर्वकः पाठः, तपः स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्माचरणनिमित्तं शीतवातादिक्लेशसहनरूपं स्वरूपप्राप्तिसाधननिमित्तं क्लेशसहनमिति च द्विविधम्, ईश्वरधारणा सर्वत्रास्तिभातिप्रियरूपेण सच्चिदानन्देश्वरप्रतीतिरूपा तद्व्यतिरिक्तनामरूपासत्त्वनिश्चयपूर्विका, इत्येवं पञ्चाङ्गुलिमयः पञ्च पञ्चसङ्ख्या अङ्गुलय इवाङ्गुलयः करशाखास्तन्मयस्तत्प्रधानो नियमो नाम नियम इति प्रसिद्धो योगे नियमानां प्राधान्यान्नियमप्रधानाङ्गैरुपलक्षितो योग इत्यर्थः, सत्करः सन्मोक्षरूपार्थसाधनभूतः करो हस्तोऽस्ति । एतेषामपि फलानि सूत्रितानि पतञ्जलिना 'शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः, सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि चेति; संतोषादनुत्तमसुखलाभः, कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः, स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः, समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद्' इति क्रमेण नियमानां फलानि ज्ञेयानि ॥ २ ॥

एवमङ्गुलिभिरुपलक्षितौ हस्तौ निर्णीय तयोः सम्पुटीकरणं विशिष्टमाह ।

संपुटीकृत्य हस्तौ द्वौ मुनिर्नियमसंयमौ ।

ब्रह्मस्तुतिमयं साक्षाद्ब्रह्मयज्ञं समाचरेत् ॥ ३ ॥

सम्पुटीकृत्येति । मुनिर्ज्ञानी नियमसंयमौ नियमाः पञ्च प्रोक्तास्तदुपलक्षितो योगः संयमश्चोक्तपञ्चयमोपलक्षितश्च साङ्ख्यस्तौ द्वौ द्विसङ्ख्यौ हस्तौ करौ द्वैतत्यागाद्वैतग्रहणसाधनौ सम्पुटीकृत्वान्योन्यानुकूल्येनाखण्डैकरसवस्तुपर्यवसितौ कृत्वा साक्षाद्वाच्यार्थत्यागेन प्रत्यक्षं यथा भवति तथा ब्रह्मस्तुतिमयं ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्य स्तुतिः प्रशंसा यत्र वाक्ये तन्मयं तत्प्रधानं वाक्यार्थावृत्तिरूपं ब्रह्मयज्ञं ब्रह्मेज्यतेऽनेनेति ब्रह्मयज्ञो वेदान्तपाठस्तं चरेत्कुर्यात् ॥ ३ ॥

नन्वीदृशब्रह्मयज्ञनिरूपणे किंप्रमाणमित्याशङ्क्याह ।

तदुक्तं पातंजले ।

तदिति । तद्ब्रह्मयज्ञाख्यं कर्म पातञ्जले पतञ्जलिप्रणीते योगशास्त्र उक्तं कथितं केन वाक्येनेत्यपेक्षायां तद्वाक्यमुदाहरति।

'स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमामनेत् ।
योगस्वध्यायसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत' इति ॥४॥

स्वाध्यायादिति । स्वाध्यायात्स्वस्यात्मनोऽध्यायः प्रतिपादको ग्रन्थो वेदान्तशास्त्रं तत्पाठः कर्तव्यस्तस्मिंश्चित्तस्यौदासीन्यमालक्ष्य ततः योगं चित्तवृत्तिनिरोधमासीताभ्यसेत्तत्रापि चित्तस्यौदासीन्यमालक्ष्य योगाद्योगाभ्यासाच्चित्तं निवर्त्य स्वाध्यायं स्वस्यात्मनः प्रतिपादकं शास्त्रमामनेद्विचारयेत्कामादिवृत्तीनामवसरं न दद्यादिति भावः ॥ १० ॥

एवं कृते किं स्यात्तदाह ।

वेदशास्त्रपुराणेषु यद्यत्पुण्यफलं स्मृतम् ।

सर्वस्मादपि संप्रोक्तं ब्रह्मयज्ञफलं महत् ॥ ५ ॥

इति श्रीनर० बोध०मुनीन्द्र० ब्रह्मयज्ञनिर्णयः ॥ १५ ॥

योगेति । योगस्वाध्यायसंपत्त्या योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः स्वाध्यायश्च विचारपूर्वकं वेदान्तपाठस्तयोः सम्पत्त्या सिद्ध्या सम्पादनेनेत्यर्थः, परमात्मा कार्यकारणातीत आत्माऽखण्डैकरस आत्मा प्रकाशते स्वयमेव प्रकाशितो भवतीतीत्थं पातञ्जले प्रोक्तमस्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एतस्य विद्वद्ब्रह्मयज्ञस्य फलमाह ।

वेदेति । वेदशास्त्रपुराणेषु वेदः स्वतः प्रमाणत्वेनान्यप्रमाणनिरपेक्षोऽपौरुषेयवाक्यकदम्बरूपः शास्त्राणि मुनिप्रणीतानि वेदार्थप्रतिपादकानि वेदान्तमीमांसादीनि पुराणानि च व्यासादिप्रणीतानि भागवतादीनि सेतिहाससयुक्तिकवेदशास्त्रार्थसंग्राहकाणीत्यर्थः, तेषु विचारपूर्वं पठितेषु सत्सु यत्रयत्र तत्रोक्तं पुण्यफलं पवित्रकारकं फलं प्रयोजनं स्मृतं कथितं तस्मात्सर्वस्मादपि फलात्समूहीभूताद्ब्रह्मयज्ञफलमेतस्य विद्वद्विहितब्रह्मयज्ञस्य फलं प्रयोजनमात्मप्राप्तिरूपत्वान्महच्छ्रेष्ठं संप्रोक्तं कथितमतोयमेव ब्रह्मयज्ञः कर्तव्यो विद्वद्भिरिति भावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे ब्रह्मयज्ञनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ तर्पणनिर्णयः ।

एवं मुनीनां ब्रह्मयज्ञं निरूप्येदानीं तत्प्रसङ्गात्तेषामेकश्लोकं तर्पणनिर्णयाख्यं प्रकरणं निरूपयन्नाह ।

अथ तर्पणनिर्णयः ।

अथेति । अथ ब्रह्मयज्ञनिर्णयनिरूपणानन्तरं तर्पणनिर्णयस्तर्प-

णस्य मुनीन्द्रतर्पणस्य निर्णयो निश्चयः क्रियत इति शेषः, तत्रैवाह।

देवर्षिपितृभूतेभ्यो दत्तो येन जलाञ्जलिः।
ब्रह्मैवास्मीतिमंत्रेण तर्पणं तत्सुतर्पणम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनींद्रदिनचर्यायां तर्पणनिर्णयः ॥१६॥

देवर्षीति। देवर्षिपितृभूतेभ्यो यथा लोके देवर्षिपितृभूतेभ्यो जलाञ्जलिर्दीयते तद्वदत्रापि देवा इन्द्रियाधिष्ठातारः समष्टिव्यष्टिरूपा ऋषयश्च ब्रह्मादयः पितरश्चाग्निष्वात्तादयः स्वपितरश्च भूतानि वियदादीनि भौतिकाः प्रेतादयश्च सर्वे प्राणिनस्तेभ्यो ब्रह्मैवास्मीतिमन्त्रेणाहं सच्चिदानन्दलक्षणस्योभयोरविशिष्टत्वाद्ब्रह्मास्मि भवामि नान्योऽहंपदवाच्यो जीवोस्मीत्यर्थानुसन्धानपूर्वकमनेन मन्त्रेण कृत्वा जलाञ्जलिर्जडस्य जडभागस्योभयोः पदयोर्वाच्यांशस्य विरुद्धस्याधेयाधारत्वेन सम्बन्धरूपोञ्जलिः साङ्ख्ययोगहस्तयोरेकार्थपर्यवसानरूपोऽञ्जलिर्दत्तः समर्पितः स्वसम्बन्धं परित्यज्य देवर्षिपितृभूतसम्बन्धत्वेनानुभूत इत्यर्थः, तन्निषेधस्यापि तत्सम्बन्धवत्त्वमेवेति भावः, तदेतदज्ञानिनां परोक्षमपि ज्ञानिनां त्वपरोक्षमित्यर्थः, तर्पणं तृप्तिजनकं कर्म सुतर्पणं नित्यतृप्तिजनकं नान्यन्नियततृप्तिजनकमतो विद्वद्भिरेतदेव कर्तव्यमिति भावः ॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे तर्पणनिर्णयार्थप्रकाशः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ देवपूजानिर्णयः।

एवं तर्पणं निरूप्येदानीं मुनीनां देवपूजां वक्तुं देवपूजानिर्णयाख्यं चतुर्दशश्लोकं प्रकरणं निरूपयन्नाह।

अथ देवपूजाचतुर्दशी।

अथेति। अथ तर्पणनिरूपणानन्तरं देवपूजाचतुर्दशी देवपूजायाश्चतुर्दशी चतुर्दशश्लोकसमाहाररूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः। तत्र तावज्ज्ञानिनां पूजां निरूपयितुं तत्पूज्यदेवतातत्त्वानुसन्धानं कृत्वा पूज्यपूजानिरूपणं प्रतिजानीते।

मायाशक्तिविलासतो नगणितब्रह्माण्डभाण्डोदरे
क्रीडाकौतुकसंभ्रमात्मकमपि प्रत्यक्प्रकाशात्मकम्।
ध्यात्वा किंचिदचिन्त्यचिद्घनरसं स्वानंदसत्ताद्वयं
सिद्धांतस्वरसेन पूजनविधिं वक्ष्यामि विश्वात्मनः॥१॥

मायेति। मायाशक्तिविलासतो मायानाम्नी शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यरूपा तस्या विलासतो विलासरूपे सप्तम्यन्तात्तसिल्, नगणितब्रह्माण्डभाण्डोदरे नगणितानि अनन्तानि यानि ब्रह्माण्डरूपाणि भाण्डानि पात्राणि तेषामुदरे जठरे क्रीडाकौतुकसंभ्रमात्मकमपि क्रीडायां विलासे यत्कौतुकमाश्चर्यं तस्य संभ्रम आवेशः स एवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तादृशमपि लौकिकदृष्ट्या तादृशं प्रतीतमपीत्यर्थः, प्रत्यक्प्रकाशात्मकं प्रत्यक्सर्वप्रकाशकत्वेनान्तश्चित्प्रकाशः स आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तमस्तीति शेषः, तदेव किञ्चित्सत्त्वासत्त्वादिना केनापि प्रकारेण निर्देशानर्हमचिन्त्यचिद्घनरसं स्वानन्दसत्ताद्वयं न चिन्त्यश्चिन्तनस्य ध्यानस्य विषयो भवितुमर्हः स चासौ चिदेव चिन्मात्रं तद्रूपेण घनः सघनो निविड इत्यर्थः, रसः सारो यत्र स तादृश आनन्दः स्वरूपभूत आनन्दस्तस्य सत्ता भावस्तयाऽद्वयं भेदरहितमिष्टदेवतास्वरूपं ध्यात्वा चिन्तयित्वा तदेवाहमित्यनुभूयेत्यर्थः, अहं सिद्धान्तस्वरसेन सिद्धान्तः सर्व-

वेदान्तलक्ष्यो य स्वरस आत्मस्वरूपसुखं तेनैव केवलं वि-श्वात्मनः सर्वात्मशिवस्य पूजनविधिं पूजनस्यार्चनस्य विधिं प्रकारं वक्ष्यामि कथयिष्यामि ॥ १ ॥

एवं प्रकारनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीं विशिष्टमावाहनं लक्षयति ।

सेव्यः श्रीगुरुवेदवाक्यजनितश्चिद्बोध आवाहनं
सर्वव्यापकताविनिश्चयमतिः पूर्णे पवित्रासनम् ।
त्वत्तोनान्यदवैमि किंचिदिति तत्पुण्याम्बु पादोदकं
त्वय्येवास्त्वचला ममेश मतिरित्यर्घोऽस्तु ते सुंदरः ॥ २ ॥

सेव्य इति । श्रीगुरुवेदवाक्यजनितः श्रीगुरोर्वैराग्याद्यै-श्वर्ययुक्तस्य गुरोर्देशिकस्योपदेशवाक्यैर्वेदवाक्यैः कृत्वा ज-नित उत्पन्नश्चिद्बोधश्चितश्चिन्मात्ररूपस्यात्मनो बोधो ज्ञानं सेव्योऽङ्गीकार्यः सोऽङ्गीकार एवात्र ज्ञानिपूजायामावाहन-मावाहनरूपोपचारो भवतीति शेषः, एवमावाहनमुक्त्वा ऽऽसन-माह सर्वेति, सर्वव्यापकताविनिश्चयमतिस्तस्यैवात्मशिवस्य सर्वत्र व्यापकताऽस्तिभातिप्रियरूपेण विद्यमानता तस्या विनिश्चयो-ऽध्यवसायस्तद्रूपा मतिर्मननरूपान्तःकरणवृत्तिः पूर्णे तत्र स्था-तुर्देवस्यात्मशिवस्य योग्यं पवित्रासनं पवित्रं निर्मलमासनं ज्ञेयं, पाद्यमाह त्वत्त इति, त्वत्तः सच्चिदानन्दरूपादात्मनोऽन्यद्भिन्नं किञ्चित्किमपि नावैमि न जानामीत्येतद्यज्ज्ञानं तदेतस्यां पू-जायां पुण्याम्बु अन्तःकरणोपाधिमलनिवर्तकत्वात्पुण्यं पवित्र-मम्बु जलं पादोदकं पादाभ्यामङ्घ्रिभ्यामुदकं जलं पाद्यमि-त्यर्थः, ज्ञेयम, अर्घ्यमाह त्वयीति, हे ईश हे शिव ममान्तःकरणा-वच्छिन्नस्य साधिष्ठानचिदाभासस्य मतिर्मननरूपा वृत्तिस्त्वय्येवो-पाधिं निरस्याखण्डैकरसे भवतु केवलमस्तु स्यादिति

एवं प्रकारा प्रार्थनरूपा वृत्तिः सुन्दरः सुखजनकत्वात्कम-नीयस्ते स्वात्मशिवार्थमर्घोऽर्घ्यमस्तु भवतु ॥ २ ॥

मधुपर्कमपि विशिष्टमाह ।

शीतोष्णं कटुतिक्तमम्लमधुरं क्षारं विचित्रं रसै
र्यत्तस्यास्य समत्वभावमधुना पर्कः कृतश्चेद्यदि ।
मुख्योयं मधुपर्क उत्तमरसस्तेनामुना सादरं
पूज्यानामपि पूज्य एष परमो देवः सदा पूज्यताम् ॥ ३ ॥

शीतोष्णमिति । रसैः सुखविशेषैः शीतोष्णं शीतं शीत-गुणवदुष्णं च तापकं समाहारे एकवद्भावस्तथा कटुकं कषायरसवत्तिक्तं तीक्ष्णरसवदम्लमधुरमम्लमम्लरसवन्मधुरं मधुररसवद्गुडादिकमत्रापि समाहारैकवचनं क्षारं क्षाररसवद्य-त्पदार्थजातं तदाकारमन्तःकरणं च विचित्रं विचित्ररसव-त्प्रतीयते तस्योक्तस्यानेकरससहितस्यान्तःकरणस्यास्य सा-क्षिणो मम प्रकाशस्य समत्वभावमधुना समत्वमस्तिभाति-प्रियरूपेण समत्वान्नामरूपयोरपि पृथगसत्त्वाच्च सर्ववस्तुनस्तदा-कारान्तःकरणस्य च समत्वं तस्य भावो भावना तदेवोत्कृष्ट-पारमार्थिकरसरूपत्वान्मधु तेन पर्कः लेपः स्वात्मशिवे कृतः सम्पादितो यदि चेद्यदि भवेत्तर्हि अयं विवेकिनां प्रसिद्ध उ-त्तमरस उतम उद्गतं निवृत्तं तमोऽज्ञानं तत्कृतमावरणं च य-स्मात्तथाभूतो रसः सुखं यस्मात एव मुख्यः प्रधानो मधु-पर्कः मधुना पर्को लेपो भवति तेनोक्तलक्षणेनामुना मम सा-क्षिणः प्रत्यक्षेण मधुपर्केण पूज्यानामपि पूज्याः सर्वजगत्पूज्या ब्रह्मादयस्तेषामपि पूज्यः पूजा परिचर्या तदर्ह एष प्रत्यक्प-रोक्षरहितो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मरूपः परम कार्यकारणरहितो

देवश्चित्स्वरूप आत्मा सदा सर्वावस्थासु निरन्तरमित्यर्थः, पूज्यानां पूज्यः ॥ ३ ॥

एवं मधुपर्कं निरूप्य स्नानमाह ।

सर्वाङ्गीणसुखावहं मुहुरहो यज्जन्मनो मज्जनं
शुद्धे बोधसुधाम्बुधौ शुचितरे स्नानं विशुद्धिप्रदम् ।
आभानं स्फुरति द्वितीयमिव यत्तत्सर्वमाचम्यता
मित्युक्तो गुरुभिस्तदेष विधृतश्चित्ते स एवाचमः ॥ ४ ॥

सर्वाङ्गीणेति । यस्मात्सद्धं ज्ञानिनां जन्मनः जन्मकारणादज्ञानात्तत्कार्याज्जीवत्वाच्च निःसृतेति शेषः, शुद्धे कार्यकारणातीते शुचितरेऽन्तःकरणस्यातीवशोधकत्वात्स्वतश्च मायाविद्यामलरहितत्वाच्चातीव शुद्धे 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति स्मृते बोधसुधाम्बुधौ बोधो जीवात्मैक्यज्ञानं महावाक्यजन्यमहं ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्काररूपं स एव सुधाऽमृतं सुखरूपं जलस्थानीय तस्याम्बुधिः समुद्र इवाधारः स्वरूपानन्दस्तस्मिन्स्नानमवगाहनं मुहुर्भूयो भूयस्तत्सर्वाङ्गीणसुखावहं सर्वं सर्वपदवाच्यं द्वैतं तदेवाङ्गं शरीरं तत्र भवं सर्वाङ्गीणं यत्सुखं तस्यावहं नाशकं द्वैतजातेपि आत्मसुखप्रतीतिकारकमित्यर्थः, अहो इत्याश्चर्ये, स्यात्स्नानं विशुद्धिप्रदमन्तःकरणमलनिरसनात्यन्तशुद्धिकरं भवति, आचमनमाह आभानमिति, द्वितीयमिवात्मभानादन्यदिव यत्प्रसिद्धमाभानमा–ईषज्ज्ञानं चिदाभासरूपं जगत्प्रकाशकं स्फुरति भासते तत्सर्वमाचम्यतां तत्सकलमपि प्राश्यतामात्मनः पृथङ्नास्तीत्येवं बाध्यतामित्यर्थः, इत्येवंप्रकारेण गुरुभिर्महावाक्यार्थोपदेष्टृभिरुक्त उपदिष्टस्तदेष उक्तलक्षण उपदेशः चित्ते चेतसि विधृतोऽङ्गीकृतः

स एवान्यां पूजायां माचम आचमनं भवति ॥ ४ ॥

वस्त्राण्यलङ्कारांश्चाह ।

श्रद्धा निर्ममता विरागशुचिता निःसङ्गता पूर्णता
भक्तिप्रेमरसप्रसादपरमानन्दादयो ये गुणाः ।
वस्त्रालङ्करणानि तत्र विदुषा देयानि विश्वम्भरे
सोहंभावमनोहरेण विधिना यद्यद्यथा रोचते ॥५॥

श्रद्धेति । श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिर्निर्ममता ममत्वराहित्यं विरागशुचिता विरागेण वैतृष्ण्येन सहिता शुचितान्तःकरणनिर्मलत्वं निःसङ्गताऽलिप्तत्वं पूर्णता व्यापकत्वनिश्चयो भक्तिप्रेमरसप्रसादपरमानन्दादयो भक्तिः साकारध्यानसेवादिरतिः प्रेमरसो निरतिशयसुखात्मविषयकनिरतिशयस्नेहसुखं प्रसादः प्रसन्नता परमानन्द आत्मसुखानुभव एतदादयो ये योगिषु प्रसिद्धा गुणाः सत्त्वगुणात्मकाः सन्ति ते सर्वे विदुषा ज्ञानिना वस्त्रालङ्करणानि वस्त्राणि अलङ्काराश्च तत्र तस्मिन्विश्वम्भरे जगदाधारे आत्मनि यद्यद्वस्त्रं वाऽलङ्करणं वा तदन्यत्किमपि सुगन्धादि द्रव्यं वा यथा यद्यद्रोचते प्रियं भवति तत्तत्तथा सोहंभावमनोहरेण स इति परोक्षः परमात्मा ऽहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यक्ष आत्मा तयोः प्रत्यक्परोक्षतात्यागेन भागलक्षणया लक्षितमखण्डैकरसात्मानुभवपूर्वकं तदर्थप्रतिपादकेन सोऽहमितिमन्त्रेण मनोहरेण मनःप्रीतिकरेण विधिना विधानेन देयानि समर्प्याणि ॥ ५ ॥

चन्दनमाह ।

अद्वैतप्रतिपत्तिरात्मविषया सा सामरस्याञ्चिता
गात्रालेपनचारुचन्दनमिदं देवस्य देयं प्रियम् ।

शान्तिः क्षान्तिरलोलता सरलता निर्मत्सरत्वादयः
शास्त्रार्था यदि न क्षताश्च वितुषाः शुद्धास्त एवाक्षताः॥ ६॥

अद्वैतेति । आत्मविषयाऽऽत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा विषयो गोचरो यस्याः सा तथोक्ताऽद्वैतप्रतिपत्तिरखण्डैकरसात्मानुभूतिः सोक्तलक्षणा सामरस्याश्चिता सामरस्यं द्वैताद्वैतभेदनिरासेनैकरस्येनाश्चिता युक्ता चेद्भवति तर्हीदमुक्तलक्षणं विद्वत्प्रसक्षं गात्रालेपनचारु गच्छति लयमिति गा जगद्दृष्टिस्तां त्राति रक्षतीति गात्रं सच्चिदानन्दघनं तस्यालेपनं लक्ष्यलक्षकत्वेन किञ्चित्सम्बन्धार्हं तेन चारु सुन्दरं चन्दनमाल्हादकं देवस्य चित्स्वरूपस्य प्रियमिष्टं देयं समर्पणीयम्, अक्षतानाह शान्तिरिति, शान्तिरन्तःकरणनिर्वासनता क्षान्तिः सहनताऽलोलतान्तःकरणस्य स्थैर्यं सरलता निष्कापट्यं निर्मत्सरत्वमीर्ष्यारहितत्वमादि प्रथमं येषां तेऽक्रोधादयस्ते शास्त्रार्थाः शास्त्राणां वेदान्तादीनामर्थास्तात्पर्याणि यदि यर्हि न क्षता वेदान्तानुकूल्येनाखण्डमनुसन्धिताः स्युश्चेत्तर्हि ते एवात्रास्यां पूजायां वितुषा भेदतुषरहिता अत एव शुद्धा निर्मला अक्षता अबाधितत्वादक्षता ज्ञेयाः॥ ६॥

पुष्पाण्याह ।

संफुल्लैर्निजभावशुद्धकुसुमैः सद्वासनासुन्दरैः
सपूज्या इह महेश्वरः सुमनसा सा धन्यता वर्णिता।
कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगणः क्षिप्तो विरागानले
देवस्यास्य दशाङ्गदाहसुरभिर्धूपः सदा वल्लभः॥७॥

संफुल्लैरिति । संफुल्लैः प्रसन्नतासहितैः सद्वासनासुन्दरैः

सत आत्मस्वरूपस्य वासनाः संस्कारास्ताभिः सुन्दरैः शोभायमानैर्निजभावशुद्धकुसुमैर्निजः स्वीय आत्मीयो भावस्तादात्म्यं तेन शुद्धैर्निर्मलैः कुसुमैः पुष्पैः सुमनसां सुष्ठु शोभनं मनोन्तःकरणं येषां तेषां निर्मलमनसामित्यर्थः, महेश्वर ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानं ब्रह्म सम्पूज्यः सम्यक्पूजनीयः सा सैव धन्यता कृतकृत्यता वर्णिता कथिता शास्त्रेष्विति शेषः, धूपमाह कर्मेति, कर्मज्ञानमयः कर्म क्रिया ज्ञानं शब्दादिविषयो बोधस्तन्मयस्तज्जनको यदिन्द्रियगणो यः प्रसिद्ध इन्द्रियाणां करणानां गणः समूहो दशेन्द्रियाणीत्यर्थः, विरागानले विरागो वैतृष्ण्यं तदेवानलोऽग्निस्तस्मिन् क्षिप्तः समर्पितश्चेत्तर्हि सोयं प्रसिद्धो ज्ञानिनामस्य प्रत्यगात्मनो देवस्य चिन्मात्ररूपस्य दशाङ्गदाहसुरभिर्दशानां दशसङ्ख्यानामङ्गानामवयवानामिन्द्रियरूपाणामित्यर्थः, । दाहो दहनं नाश इत्यर्थः, तेन सुरभिः सुगन्धिः, सदात्मवासनावत्त्वाद्धूपो धूपरूपोपचारः सदा नित्यं वल्लभः प्रियो भवति ॥ ७ ॥

दीपमाह ।

यस्मिन्नुज्ज्वलिते न तिष्ठति तमो बाह्यं न चाभ्यन्तरं
सोयं ज्ञानमयः प्रकाशपरमो दीपः समुज्ज्वाल्यताम् ।
यद्भक्ष्यं प्रियमस्य यस्य परमा तृप्तिर्भवेद्भक्षणे
द्वैतं तत्तु निवेदनीयममितं नैवेद्यमत्युत्तमम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिञ्ज्ञानरूपे दीप उज्ज्वलिते सति प्रज्वालिते सति बाह्यं ब्रह्मविषयं जगत्पदार्थविषयं च तमोऽज्ञानं न तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति आभ्यन्तरं च प्रत्यगात्मविषयमहङ्कारादिविषयं च तमोऽज्ञानं न तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति स

उक्तलक्षणो ज्ञानिमत्यक्षोयं प्रकाशपरम प्रकाशेन श्रेष्ठः 'यस्य भासा सर्वमिदं विभाति, येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इत्यादिश्रुतेः, ज्ञानमयो ज्ञानरूपो दीपो दीपयति प्रकाशयति स्वात्मानमिति दीपः समुज्ज्वालयतां प्रज्वालयतां नैवेद्यमाह यदिति, अस्य निद्रत्पत्यक्षस्य देवस्य चिन्मात्ररूपस्यात्मनो यत्प्रसिद्धं भक्ष्यं भक्षितुं योग्यं प्रियमिष्टं भवति यस्य भक्ष्यस्य भक्षणे भोजने कृते सति अस्य देवस्य परमा तृप्तिर्निरंकुशाख्या तृप्तिर्भवत्स्यात्तत्तु द्वैतं तदुक्तलक्षणं द्वैतं सर्वं जगत्तत्पदेनाज्ञानिपूजानैवेद्याद्वति विलक्षणत्वमस्य नैवेद्यस्य सूचितम्, अमितमपरिमितमनन्तमित्यर्थः, एतमेवात्र पूजायां निवेदनीयं समर्पणीयं नैवेद्य नैवेद्यरूपोपचारमत्युत्तममतिश्रेष्ठं वदन्ति मुनय इति शेषः ॥ ८ ॥

आचमनीयमाह ।

पश्चादाचमनीयमत्र विहितं सद्यो विशुद्धिप्रदं
सन्तोषामृतमेव पूजनविधौ पानीयमानीयताम् ।
यन्मैत्र्यादिचतुष्टयं मुनिमते पातञ्जले वर्णितं
ताम्बूलं वदनप्रसादजनकं देवाग्रतः स्थाप्यताम् ॥ ९ ॥

पश्चादिति । अत्रास्मिन्पूजाविधावात्मशिवस्य पूजाविधाने विहितं योग्यं सद्यस्तत्कालमेव विशुद्धिप्रदं विशुद्धी रागादिराहित्येन निर्मलता तां प्रददाति प्रयच्छति तत्तथोक्तं सन्तोषामृतमेव सन्तोषो विषयेषु अलम्बुद्धिस्तदेवामृतं सुखरूपत्वाज्जलं तदेवाचमनीयमाचमनाय हितं पानीयं च प्राशने हितं च, आत्मसुखलाभे सति विषयसुखेच्छाऽभावात्पूर्णकामत्वाच्च विषयेषु दुःखदर्शनाधिक्याच्च विषयालम्बुद्धिः सन्तोषशब्दार्थः, आनीयतां स्वात्मशिवे समर्प्यतां ताम्बूलमाह यदिति, मुनिमते

मुनीनां योगिनां मते विवेकिनां च मते मान्ये चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा ब्रह्मप्रापकत्वात्पातञ्जले पतञ्जलिप्रोक्ते शास्त्रे यत्प्रसिद्धं मैत्र्यादिचतुष्टयं मैत्री स्वसमेषु मित्रताऽऽदिर्यासां करुणामुदितोपेक्षाणां तासां चतुष्टयं चतुष्कं वर्णितं कथितं तत्तदेव, तत्र च करुणा दया स्वन्यूनेषु जिज्ञासुषु, मुदिता प्रसन्नता स्वाधिक्यदर्शने, उपेक्षोदासीनता स्ववाक्येऽश्रद्धालुषु मूढेषु वदनप्रसादजनकं वदनं मुखमात्मानन्दभोजनसाधनं शुद्धचेतः 'चेतो मुख' इति श्रुतेः, तस्य प्रसादो निर्मलत्वेन शोभायमानत्वं तस्य जनकमुत्पादकं लोकेपि ताम्बूलभक्षणस्य मुखशोभाकारित्वप्रसिद्धेः, तदेव ताम्बूलं देवाग्रतो देवस्यात्मशिवस्याग्रतोऽग्रभागे स्थाप्यतामर्प्यताम्, आनन्दानुभवाकारवृत्तिनैर्मल्यमात्मशिवस्य सदास्फुरणविषयं यथा तथा क्रियतामिति भावः ॥ ९ ॥

फलार्पणमाह ।

निष्कामोत्तमधर्मसंभ्रमजुषां जन्मावलीनां फलं
भक्तिः सा परमेश्वरस्य पदयोरावेदनीया मया ।
सर्वस्वं मम तत्फलमिति स मया क्लृप्तस्य पूजाविधेः
पूर्णत्वाय निवेदितो निजमनश्चिन्तामणिर्दक्षिणा ॥ १० ॥

निष्कामेति । निष्कामोत्तमधर्मसंभ्रमजुषां निष्कामाः कामनारहिता अत एवोत्तमाः श्रेष्ठाः ये धर्मा नित्यनैमित्तिककर्माणि तेषु संभ्रमः प्रीत्युल्लासस्तं जुषन्ते सेवन्ते तास्तथोक्तास्तासां जन्मावलीनां जन्मनामावल्यः पङ्क्तयस्तासां फलं फलरूपाऽनन्तजन्मनां फलभूतेत्यर्थः, भक्तिरीश्वरचरणविषयकप्रेमरूपा वृत्तिः सा सैव फलरूपत्वेन परमेश्वरस्य परम ईश्वरत्वाधिष्ठानरूपेणातिश्रेष्ठ ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य पदयो-

शारोपापवादद्वयाधिष्ठानत्वेन कल्पितांशयोरावेदनीया मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपेण पूजकेनावेदनीया समर्पणीया तत्रैव सा द्रष्टव्या नात्मनीति भावः, दक्षिणामाह सर्वस्वमिति, मम साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य पूजकस्य मे तत्सर्वविवेकिषु प्रत्यक्षं मनः सर्वस्वं सर्वजगद्रूपं स्वं धनं किल निश्चयेन निजमनश्चिन्तामणिर्निविजं स्वीयं मनः संकल्पविकल्पान्तःकरणवृत्तिरूपं तदेव चिन्तामणिश्चिन्तनद्वारा फलप्रदत्वात्स मया क्लृप्तस्य कल्पितस्य पूजाविधेः स्वात्मशिवपूजाविधानस्य पूर्णत्वाय समाप्तिसिद्ध्यर्थमन्यथा पूजाविधानामसमाप्तिरेवेति भावः, दक्षिणा दाक्षिणोपचारो निवेदितः समर्पितः ॥१०॥

स्तुतिमाह ।

यावन्त्येव भुवां रजांस्यगणितब्रह्माण्डकोटिस्पृशां
तावद्भी रजसां गणैर्गणयितुं शक्या गुणा यस्य न ।
त्वं तादृग्गुणवांस्तथापि मुनिभिर्यन्निर्गुणः स्तूयसे
तत्किं स्तौमि महेश हे शिव भवद्रूपं विदूरं धियाम् ॥११॥

यावन्तीति । ब्रह्माण्डकोटिस्पृशां ब्रह्मणो वस्तुतो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य जन्मकारणभूतानि पक्षिणामण्डानीवाखण्डानि ब्रह्माण्डानि तेषां कोटयः कोटिसंख्या अमितान्यण्डानीत्यर्थः, ताः स्पृशन्तीति तास्तथोक्तास्तेषु ब्रह्माण्डेषु स्थिता इत्यर्थः, तासाम्भुवां पृथ्वीनां यावन्त्येव यावत्संख्याकान्येव रजांसि धूलीकणाः सन्ति तावद्भिस्तावत्परिमितै रजसां धूलीकणानाङ्गणैः समूहैर्गणयितुं गणनां कर्तुं यस्य स्वात्मशिवस्य गुणा जगदुत्पादनादिधर्मा न शक्याः शक्या न भवन्ति हे महेश हे ईश्वरत्वाधिष्ठानभूत त्वं तादृशा ये गुणाः सत्वरजस्तमोविकारास्ते विद्यन्ते यस्मिंस्त्वयि

तथाविधस्त्वमसि वर्त्तसे तथापि तवेदृशगुणवत्त्वे सत्यपि मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिरित्यर्थः, यद्यतः कारणान्निर्गुणो गुणास्पृष्ट एव स्तूयसे प्रतिपाद्यसेऽनुभूयसे तत्ततः कारणाद्धे शिव हे सुखात्मन्नहं परिच्छिन्नो जीवो धियां बुद्धिवृत्तीनां विदूरमगोचरं भवद्रूपमुभयमपि तव स्वरूपं किं स्तौमि किं वर्णयामि वचनविषयत्वाभावादिति भावः ॥ ११ ॥

नमस्कारमाह ।

श्वेतं श्याममिति प्रकाशयति चेदर्कः स किं श्यामतां
श्वेतत्वं च दधाति तद्वदितरो मुग्धेषु बुद्धेषु यः ।
द्वैताद्वैतविकल्पजालकलनातीताय शुद्धात्मने
जाग्रत्स्वानुभवप्रकाशमहसे देवाय तस्मै नमः ॥१२॥

श्वेतमिति । स आकाशस्थोऽर्कः सूर्यः सामान्यरूपेण प्रकाश्यप्राणिनेत्रस्थविशिष्टरूपेणच श्वेतं शुक्लं सुधारूप्यादिद्रव्यमिदं शुक्लमित्येवं प्रकाशयति व्यक्तीकरोति चेद्यदि तथा श्यामं नीलं कज्जलादिद्रव्यं श्याममित्येवं प्रकाशयति व्यक्तीकरोति चेद्यदि तर्हि स आकाशस्थश्चक्षुष्ठो वा सूर्यः श्यामतां नीलत्वं श्वेतत्वं च शुक्लत्वमपि दधाति धरति किं नैव दधातीत्यर्थः, चक्षुष्ठः सूर्योऽपि परमार्थतः श्वेतत्वं श्यामत्वं वा न दधाति चक्षुष्ठसूर्यस्यापि आकाशस्थसूर्यमात्रत्वात् किं पुनराकाशस्थसूर्यो न दधातीति वक्तव्यमिति भावः, तद्वत्तथा मुग्धेषु अज्ञानिषु बुद्धेषु ज्ञानिषु इतरो भिन्नो ज्ञानाज्ञानयोः सामान्यप्रकाशरूपोपीदं ज्ञानमिदमज्ञानमिति विशेषप्रकाशकतया स्थितोपि य आत्मास्ति स सामान्यप्रकाशकरूपो विशेषप्रकाशकरूपो वा ज्ञानाज्ञानाभ्यां तद्वद्भ्यां च भिन्नोऽस्ति ज्ञान्यज्ञानित्वे चिदाभा-

सेपि परमार्थतो न स्तः किं पुनर्वक्तव्यं न चिदात्मनीति भावः, य एवं भूतस्तस्मै द्वैतविकल्पजालकलनातीताय द्वैतं कल्पितं जगदद्वैतं तन्निषेधकं कल्पितं शबलं ब्रह्म तयोर्विकल्पः सच्चिदानन्दलक्षणलक्षितात्मविपरीतत्वेन कल्पना तदेव जालमावरकत्वात्तस्य कलना कल्पना तस्या अतीताय मुक्तायात एव शुद्धात्मने मायातत्कार्यास्पृष्टरूपाय जाग्रत्स्वानुभवप्रकाशमहसे जाग्रद्रूत्प्रकाशमानः स्वोऽसाधारणोऽनुभवो यत्र तत्तथोक्तं तथाभूतं प्रकाशरूपं महस्तेजो यस्य तस्मै देवाय चिन्मात्रस्वरूपायात्मशिवाय नमो नमस्कारोऽस्तु स्वात्मनश्चिदाभासस्य पृथक्त्वाभाव एव नमस्कारः कल्पनीय इति भावः ॥१२॥

क्षमापनमाह ।

संप्राप्यापि पदारविन्दपदवीमद्वैतविद्यावता-
मेतावन्तमनेहसं न तु वयं लीनाः सदा ब्रह्मणि ।
मुक्तानामपि मोहतः समरसत्वज्ञातपूर्णात्मना-
मस्माकं ह्यपराध एव परमः क्षन्तव्य एवं प्रभो ॥१३॥

संप्राप्येति । अद्वैतविद्यावतामद्वैतं भेदरहितमात्मवस्तु तस्य विद्या ज्ञानं सा येषां विद्यते ते तथोक्तास्तेषां ज्ञानिनामित्यर्थः, पदारविन्दपदवीं पदं पादः स एवारविन्दं कमलं सैव पदवी पद्धतिर्मोक्षस्य मार्गभूता तां संप्राप्यापि उपलभ्यापि वयमेतावन्तमद्यपर्यन्तमनेहसं कालं ब्रह्मणि अखण्डैकरसे सच्चिदानन्दे सर्वदैव निरन्तरं न तु नैव लीनास्तदाकारा न जाता इत्यर्थः, ननु तर्हि द्वैतादर्शनाभावे मुक्तिसुखानुभवो न स्यात्तत्राह मुक्तानामिति, मोहतोऽज्ञानान्मुक्तानामपि मोक्षं प्राप्तानामपि ज्ञानमात्रेणाज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षसिद्धिस्तु जातैवेति भावः,

ननु तर्हि द्वैतरूपदुःखानिवृत्तौ वैषयिकसुखेच्छया परमसुखानुभवो न स्यादित्याशङ्क्याह समरसेति, समरसत्वञ्चावपूर्णात्मनां समः सदैकरूपो रसं सुखं यत्र तादृशो यस्त्वञ्चावन्स्वतस्वरूपत्वं तेन पूर्णात्मनां नित्यतृप्तमन्तःकरणं येषां तादृशानामस्माकं ज्ञानेन बाधिते द्वैते प्रतीयमानेपि अबाधितात्द्वैतसुखानुभवो भवत्येवेति भावः, अस्माकं त्वत्पूजकानां साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपाणामित्यर्थः, हि प्रसिद्ध एषोऽयमेव परमोऽतिश्रेष्ठोऽपराधोऽन्यायो हे प्रभो हे समर्थ हे शिव त्वया क्षन्तव्य एव क्षम्यतामेव प्रारब्धक्षयपर्यन्तं विद्यमानस्य द्वैतजातस्य तत्क्षये क्षयसम्भवात्तत्क्षयपर्यन्तं सहनमेवोचितमिति भावः ॥१३॥

पुष्पाञ्जलिमाह ।

आत्मैवायमनन्तचिद्घनरसो नित्यं विमुक्तः स्वयं
को बन्धः किमु बन्धनं कथमसौ बद्धो विमुक्तः कथम् ।
सानन्दाश्रु सगद्गदं सपुलकं चिद्बोधपूजाविधौ
देवस्यास्तु मदीयविस्मयमयः संपूर्णपुष्पाञ्जलिः ॥१४॥

इति श्रीनरहरि० बो० मु० देवपूजानिर्णयः ॥ १७ ॥

आत्मैवायमिति । अयमधिष्ठानसहितो बुद्धिस्थश्चिदाभासः साक्षिणो मम प्रत्यक्ष आत्मनः परमार्थतोऽभिन्नत्वादात्मैव सच्चिदानन्दलक्षणः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैवानन्तचिद्घनरसो यतोऽनन्ता देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहिता चिच्चेतना तया घनो निविडो यो रसः सुखं तद्यस्मिन्विद्यते स तथोक्तोऽर्श आद्यच्, अथवा घनो निविडो रसः सुखरूपोऽत एव स्वयं स्वतो नित्यं सर्वदा विमुक्तो बन्धनरहितोऽस्ति अतोऽस्य को बन्धः कीदृशोऽवरोधोऽनतन्त्वादेव बन्धासिद्धेर्न कोपि बन्ध इत्यर्थः, ब-

न्धकारणाभावादपि बन्धाभावमाह किम्विति, बन्धनं बध्यतेने-नेति बन्धनं बन्धसाधनं रज्ज्वादीव गुणास्तत्कार्यं वा किमु किमस्ति न किमपीत्यर्थः, धर्म्यस्यन्तासत्त्वेन धर्मासत्तादिति भावः, अतोसावात्मा कथं केन प्रकारेण बद्धो न केनापि प्र-कारेण बद्ध इत्यर्थः, अतोसावात्मा विमुक्तो बन्धरहितः कथं केन प्रकारेण न मुक्तोपीत्यर्थः, बन्धसापेक्षत्वान्मुक्तेर्मोक्षोप्या-त्मनि नैव वास्तव इति भावः, एवं मदीयविस्मयमयो मम सा-धिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासरूपस्य पूजकस्य विस्मय आश्चर्यानु-भवस्तन्मयस्तेन प्रचुरोऽन्तःकरणवृत्तिसमूह एव चिद्बोधपूजा-विधौ चिचिन्मात्र आत्मैव तस्य बोधो ज्ञानमेव पूजाविधिः पूजाप्रकारस्तस्मिन् सानन्दाश्रु आनन्दस्यात्मसुखानुभवस्याश्रु जलं तेन सह यथा भवति तथा, तथा सगद्गदं गद्गदः कण्ठाव-रोधेनाक्षरशैथिल्यं तेन सहितं यथा भवति तथा, तथा सपुलकं पुलको रोमाञ्चस्तेन सहितं यथा भवति तथाऽस्य देवस्य स-दैव प्रत्यक्षस्यात्माशिवस्य सम्पूर्णपुष्पाञ्जलिः सम्पूर्णाय पूजा-पूर्णतायै पुष्पाञ्जलिः साङ्ख्ययोगाख्यहस्तयोरेकार्थानुकूल्य-रूप उक्तवृत्तिपुष्पाणामञ्जलिरिवाञ्जलिरस्तु भवतु ॥ १४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मु-नीन्द्रादिनचर्यार्थप्रकाशे देवपूजानिर्णयार्थप्रकाशः सप्तदशः ॥१७॥

अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ।

एवं देवपूजां निरूप्येदानीं देवपूजाज्ञानसिद्ध्यै देवपूजो-पयुक्तशास्त्रार्थं निर्णेतुं देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयाख्यं सप्त-श्लोकं प्रकरणमभिदधान आह अथेति

अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ।

अथ देवपूजानिर्णयानन्तरं देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयो देवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनः पूजोक्तलक्षणार्चा तस्यामुपयुक्त उपयोगी यः शास्त्रार्थः सिद्धान्तस्तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावदज्ञानपूजात्यागेन ज्ञानपूजैवाङ्गीकार्येत्याह ।

त्यक्त्वा मोहमयीं पूजां पूजां बोधमयीं कुरु ।
चन्दनैरर्चनीयोयं न तु पङ्केन शंकरः ॥ १ ॥

त्यक्त्वेति । हे शिष्य त्वं मोहमयीमज्ञानप्रचुरां पूजां लोकप्रसिद्धां परिचर्यां त्यक्त्वा विसृज्य बोधमयीं बोधो ज्ञानं तत्साधनं वाऽद्रोहादिकं गीतोक्तं तन्मयीं तत्प्रधानां पूजामर्चां कुरु विधीयतां कुत इत्यत आह चन्दनैरिति, अयं प्रत्यक्षो ज्ञानिपूज्यः शङ्करः स्वयं सुखरूपः मगस्तजगदानन्दकरश्चास्ति अतश्चन्दनैरानन्दानुभवरूपैर्वृत्तिविशेषैरर्चनीयः पूजनीयो भवतीति शेषः, न तु पङ्केनाज्ञानकार्यत्वाद्दुःखरूपत्वाच्च पङ्केन स्वस्वरूपलेपकारणभूतेन लोकप्रसिद्धचन्दनादिद्रव्यार्पणरूपपूजनेन न तु नैव पूज्योऽतोऽज्ञानपूजां सक्त्वा ज्ञानपूजैवाङ्गीकार्येति भावः, चन्दनैरित्यत्र चादिधातोः करणे ल्युट् ॥ १ ॥

ज्ञानाभावे देवपरिचयाभावेन पूजैव न स्यादित्याह ।

परिचीय पुरा देवं देवपूजापरो भव ।
देवे परिचयो नास्ति वद पूजा कथं भवेत् ॥ २ ॥

परिचीयेति । हे शिष्य त्वं पुरा प्रथमं देवं चिन्मात्ररूपमात्मानं परिचीय ज्ञात्वा ततो देवपूजायां परो रतः सन्भव तिष्ठ, ननु देवपूजा देवपरिचयाभावे सति कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह देव इति, देवे पूज्ये चिदात्मनि परिचयो ज्ञानं नास्ति न विद्यते चेत् पूजा-

ऽर्चा कथं कीदृशी स्याद्भवेत्तद्वद कथय, परिचयाभावे देवस्य पूजैव न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

कुतः परिचयाभावे पूजा न स्यात्तत्राह।

तावत्पूजां न मनुते यावत्परिचयो न हि।
जाते परिचये देवः पूजामपि न काङ्क्षति ॥ ३ ॥

तावदिति। देवश्चिन्मात्र आत्मा यावद्यत्कालपर्यन्तं परिचयो ज्ञानं न हि न विद्यते तावत्तत्कालपर्यन्तं कृतामपि पूजामर्चां न मनुते नवाङ्गीकरोति तर्हि ज्ञात्वैव तं देवं पूजा कर्तव्या तत्राह जात इति, देवश्चिन्मात्र आत्मा परिचयेऽनुभवे जाते उत्पन्ने सति पूजामपि अर्चामेव न काङ्क्षति नेच्छति स्वस्य सुखरूपत्वप्रतीतौ सत्यां तत्सुखप्रतीतिप्रतिपक्षत्वाद् दुःखरूपस्य पूज्यपूजकभावस्यानङ्गीकारादेव तत्पाद्यपूजेच्छाभाव इति भावः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि ज्ञाने पूजाऽसम्भवादज्ञानपूजैव कर्तव्येत्याशङ्क्याह।

पक्षद्वयेऽपि पश्यामि पूजां देवस्य दुर्घटाम्।
पूज्यपूजकता न ज्ञे मूर्खस्त्वज्ञानसूतकी ॥ ४ ॥

पक्षद्वय इति। हे शिष्य अहं पक्षद्वयेऽपि पक्षयोर्ज्ञानाज्ञानपक्षयोर्द्वयं युग्मं तस्मिन् देवस्य चिन्मात्रस्यात्मनः पूजामर्चां दुर्घटां दुःसंपाद्यां पश्यामि जानामि कुत उभयपक्षेऽपि पूजाया दुःसंपाद्यत्वं तत्राह पूज्यपूजकता पूजितुं योग्यः पूज्यः पूजार्ह ईश्वरभावः पूजयति अर्हति स पूजको जीवभावः पूजाकर्ता तयोर्भावः सत्ता न नास्ति अतो ज्ञानवति पूजाऽभावः सिद्ध इति भावः। मूर्खस्तु अज्ञानी तु अज्ञानसूतकमज्ञानं ज्ञानविरोधिभावरूपं तदेव सूतकमाशौचं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः सूतकिनः पूजानिषेधः क-

र्मकाण्डे प्रसिद्ध एव तुशब्देनाऽज्ञानिनो ज्ञानिनोऽतीव वैलक्षण्यं सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

ज्ञानिविहितदेवपूजायां धूपदीपादीनामप्यपेक्षा नास्तीत्याह ।

न जाने क पलायन्ते धूपदीपाक्षतादयः ।

अस्माकं देवपूजायां देव एवावशिष्यते ॥ ५ ॥

नेति । अस्माकं नो ज्ञानिनामित्यर्थः, देवपूजायां देवस्य चिदात्मशिवस्य पूजा चर्चा तस्यां क्रियमाणायां सत्यामित्यर्थः, धूपदीपाक्षतादयः—कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगण इत्यत्रोक्तलक्षणो धूपो लौकिकोऽपि, दीपश्च यस्मिन्नुज्ज्वलिते न तिष्ठति तम इत्यत्रोक्तलक्षणो लोकप्रसिद्धोऽपि, अक्षताः शान्तः क्षान्तिरलोलता सरलता इत्यत्रोक्तलक्षणा लोकप्रसिद्धा अपि, आदयो मुख्या येषां नैवेद्यादीनामुक्तलक्षणानां लोकप्रसिद्धानामपि ते तथोक्तास्ते क कुत्र पलायन्ते गच्छन्तीत्यहं न जाने नैव जानामि तर्हि सर्ववृत्तीनां शून्यत्वे शून्यपरिशेषः स्यान्नेत्याहास्माकमिति, सर्वोपचाराभावेऽपि अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेर्विषयभूतो देव एव केवलं चिन्मात्र आत्माऽवशिष्यतेऽवशिष्टो भवति ॥ ५ ॥

अन्यत्र लोकप्रसिद्धपूजायां पूजाक्रमविस्मृतिस्तु विघातायैव भवति । अत्र तु सैव पूजाफलरूपेत्याह ।

देवानुसंधानधिया विस्मृते पूजनक्रमे ।

पूजायां जायते विघ्नः पूर्णपूजाफलं हि तत् ॥ ६ ॥

देवेति । देवानुसन्धानधिया देवश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यानुसन्धानं तद्विषयकविजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं तद्रूपा धीर्बुद्धिस्तया पूजनक्रमे पूजनस्योक्तलक्षणस्योक्तलक्षणे क्रमे विस्मृते विस्मृतिविषये जाते सति पूजा-

थामुक्तपूजाकल्पनायां विघ्नो विघातो जायत भवति इह शांभ-
द्धमेन सर्वेषामेतत्,तादृग्ब्रह्मं लोकदृष्ट्या यत्तत्पूर्णपूजाफलं पूर्ण-
ब्रह्माकाररूपत्वात्पूर्णं पूजाया उक्तलक्षणायाः पूजायाः फलं
प्रयोजनं ज्ञेयं लौकिक्या अपि तज्ज्ञेयं तस्मिंश्च सति नोभय-
विधपूजायां प्रयासः कार्य इति भावः ॥ ६ ॥

ननु भवदुक्तपूजाधिकारिणि विदुषि पूज्यपूजकता न ह्य
इत्यनेनोभयभावो निषिद्धः, तथा त्यक्त्वा मोहमयीं पूजामित्यत्र
बोधमयपूजने प्रवर्तितव्यं नाज्ञानपूजायामिति अतः पूर्वापरं वि-
रोधोऽतोऽस्यां पूजायां पूज्यपूजकत्वाभावे कथं पूजायां प्रवृ-
त्तिर्ज्ञानिनः स्यादित्याशङ्क्य प्रारब्धे जिज्ञासायां सत्यामज्ञानां-
शेन पूज्यपूजकत्वसम्भवात्तत्र प्रवृत्तिः पूर्णे ज्ञानेऽज्ञानांशस्य
निवारितत्वात्पूज्यपूजकत्वाभावो ज्ञानिनि सम्भवत्यतो न वि-
रोध इत्याशयेनाह ।

आनन्दघनगोविन्दपूजनारम्भकर्मणि ।
बोधे स्फुरति मोहात्मा यजमानः पलायितः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां देवपूजो-
पयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयः ॥ १८ ॥

आनन्देति । आनन्दघनगोविन्दपूजनारम्भकर्मणि आ-
नन्दो निरतिशयसुखं 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति
श्रुतेः यद्भूमशब्दवाच्यं सुखं तेन घनो निबिडो निश्छिद्र इत्यर्थः,
स तादृश एव गोविन्दो 'धियो यो नः प्रचोदयादि'ति गाय-
त्र्यास्तृतीयपादे बुद्धिप्रेरकत्वेन निर्दिष्टः स्वसत्त्वदानेन गां बुद्धिं
विन्दति रक्षतीति धातूनामनेकार्थत्वाद्गोविन्दो बुद्धिसाक्षी
ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य पूजनं पूजाऽऽरभ्यते प्रक्रियते-
ऽस्मिंस्तच्च तत्कर्म क्रिया तस्मिन् बोधे केवलात्मज्ञाने स्फुरति

प्रकाशमाने सति मोहात्मा मोहोऽज्ञानं तत्कार्यरूपो भ्रमश्चाऽऽत्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो यजमानः पूजको जीवभावः पलायितो गतो नष्ट इत्यर्थः, अखण्डैकरसात्माखण्डपूजारम्भे केवलबोधस्फुरणेनाज्ञानरूपस्वकारणनाशेन तत्कार्यभूतपूजकलयसम्भवाल्लौकिकपूज्यपूजकलयोऽपि सम्भाव्य इति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथ पञ्चमहायज्ञनिर्णयः।

एवं ज्ञानिनां देवपूजां सशास्त्रार्थां निर्णीयेदानीं तेषामेव पञ्चमहायज्ञान्निर्णेतुं पञ्चमहायज्ञनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ पञ्च महायज्ञाः।

अथेति। अथ देवपूजोपयुक्तशास्त्रार्थनिर्णयानन्तरं पञ्च पञ्चसंख्या महायज्ञा महान्तः श्रेष्ठा यज्ञाः क्रतवो निर्णीयन्त इति शेषः, तानेवाह।

ज्ञाननिष्ठा क्षमा सत्यं विवेकः परिपूर्णता।
एते पञ्च महायज्ञाः संमता ब्रह्मवेदिनाम् ॥ १ ॥

इति नर० बोध० मुनीन्द्र० पञ्चमहायज्ञनिर्णय ॥ १९ ॥

ज्ञाननिष्ठेति। ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने भागत्यागलक्षणया महावाक्यजन्याहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्काररूपे निष्ठा सहजप्रीतिरेकः, क्षमा सुखदुःखादिद्वन्द्वानां सहनता द्वितीयः, सत्यं सत्यप्रतिज्ञा सत्यभाषणादि च तृतीयः, विवेको विविच्यते आत्मानात्मपदार्थावनेनेति विवेको विचारश्चतुर्थः, परिपूर्णता सर्वत्र स्वपरिपूर्णत्वनिश्चयः पञ्चमः, एत इमे पञ्च पञ्चसंख्याः महायज्ञाः श्रेष्ठा

यज्ञा ब्रह्मवेदिनां ब्रह्मज्ञानिनां संमता इष्टा ज्ञातव्याः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पञ्चमहायज्ञनिर्णयार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथोपयज्ञनिर्णयः ।

एवं ज्ञानिनां पञ्चमहायज्ञान्निरूप्येदानीं तेषामुपयज्ञान्निर्णेतुमुपयज्ञनिर्णयाभिधं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपयज्ञनिर्णयः ।

अथेति । अथ पञ्चमहायज्ञनिरूपणानन्तरमुपयज्ञा नैमित्तिका यज्ञाः क्रतवो निरूप्यन्त इति शेषः, तत्र तावज्ज्ञानिनामुपयज्ञकर्त्तव्यतां विधत्ते ।

एतस्यां दिनचर्यायां प्राप्ते पर्वणि पर्वणि ।
मध्ये मध्ये चोपयज्ञाः कर्तव्या दीक्षितेन हि ॥१॥

एतस्यामिति । एतस्यामुक्तलक्षणायां विवेकिप्रत्यक्षायां दिनचर्यायां मुनीन्द्रदिनव्यवहृतौ पर्वणि पर्वणि उक्तलक्षणदिनव्यवहारतद्विरुद्धव्यवहारयोः सन्धौ सन्धौ प्राप्ते लब्धे सति मध्ये मध्ये तदन्तरान्तरे चोपयज्ञा नैमित्तिका यज्ञा दीक्षितेन गुरूपदेशरूपदीक्षावता मुमुक्षुणा कर्त्तव्याः कार्या हि एते चोपयज्ञा ज्ञानिषु प्रत्यक्षाः ॥ १ ॥

तानेव विशिष्टान्दर्शयति ।

यत्परोडशतां याति कालखण्डं मनः पशोः ।
कर्त्तव्यास्तादृशा यज्ञा देवेन्द्रप्रीतिहेतवे ॥ २ ॥

यदिति । मनः पशोः सङ्कल्पविकल्परूपान्तःकरणपशोः, वक्ष्यति हि

चित्ताहङ्कृतिबुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-
श्छित्त्वान्तःकरणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णेन यः ।

इत्यादि, कालखण्डं कालस्यापि मनसा कल्पितत्वान्मनःपशुसम्बन्धिकाल एव खण्डं शकलमंश इत्यर्थः, यत्पुरोडाशतां येषां ज्ञानियज्ञानां तेषामपि ज्ञानरूपत्वात्पुरोडाशतां पुरोडाशो यजमानभक्षणीयो हुतशेषस्तस्य भावस्तत्ता तां याति प्राप्नोति; वक्ष्यति हि, कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षित इत्यादिना तादृशास्तादृग्लक्षणवन्तो यज्ञाः क्रतवो देवेन्द्रप्रीतिहेतवे देवानामिन्द्रियवदधिष्ठातृताद्विषयरूपाणां चैतन्यानामिन्द्रोऽन्तःकरणावच्छिन्नः साधिष्ठानश्चिदाभासस्तस्य प्रीतिः सन्तोषो नित्यतृप्तिरित्यर्थः, तस्या हेतवे तदर्थं कर्तव्याः कार्या मुमुक्षुभिरिति शेषः ॥ २ ॥

तादृशा इत्युक्त्या तेषां लक्षणज्ञानमपेक्षितमिति तल्लक्षणाज्ञानाग्ज्ञानिविहितसुपर्णचयनलक्षणं तत्फलं चान्ययज्ञलक्षणानि ज्ञातुमाह

एकीकृत्य सुपर्णौ द्वौ चीयते चेत्सुपर्णचित् ।
जीयते तन्मुनीन्द्रेण शतस्याग्निचितां फलम् ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० मुनी० उपयज्ञनिर्णयो विंशः ॥ २० ॥

एकीकृत्येति । द्वावुभौ सुपर्णौ व्यावहारिकदृष्ट्या द्वित्वेन प्रतीतौ सु शोभनौ पर्णौ पक्षौ ययोस्तौ सुपर्णौ जीवस्य धर्माधर्मादिष्टानिष्टगतिसाधनत्वात्पक्षौ, ईश्वरस्य तु जगत्पालनादि प्रवृत्तिसाधनं मायाख्य एकः, द्वितीयः स्वरूपस्थितिसाधनभूतो ज्ञानरूप इति विवेकः, सुपर्णत्वं च हंसत्वमनयोः श्रुत्योपासनार्थमुक्तं तथा च श्रुतिः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति, एतावेकीकृत्योभयोर्विरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रत्वस्योभयोरविशिष्टत्वा-

देकत्वं संपाद्यानयोरेकत्वं च तदुत्तरश्रुत्यैवोक्तत्वात्पारमार्थिकमिति निश्चित्येत्यर्थः, तथा च तदुत्तरमन्त्रः ।

'एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश । स इदं विश्वम्भुवनं विचष्ट'इत्यादिः ।

समुद्र इति वाचो नाम वाक्प्रतिपाद्यत्वाद्वाङ्मात्रं जगदित्यर्थः, चीयते एकीभावेनावलोक्यते मुनिना चेद्यदि तर्हि सुपर्णचित् सुपर्णचयननामा यज्ञो जायत इति शेषः, तर्त्तर्हि मुनीन्द्रेण मननवत्सु श्रेष्ठेनोक्तलक्षणसुपर्णचयनकृता पुरुषेणाग्निचितां लोकप्रसिद्धानामग्निचयनानां शतकस्य फलं पुण्यं जीयते प्राप्यते ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाश उपयज्ञनिर्णयार्थप्रकाशो विंशतितमः ॥ २० ॥

अथ नित्यदाननिर्णयः ।

एवमुपयज्ञान्निर्णीयेदानीं नित्यदानं निर्णेतुं नित्यदाननिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ नित्यदानम् ।

अथेति । अथोपयज्ञनिरूपणानन्तरं नित्यदानं मुनीनां नित्यदानं निर्णीयत इति शेषः, तदेवाह ।

समाधितीर्थे मुनिना ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ।
दत्तमात्मसमं हेम पात्राय परमात्मने ॥ १ ॥

इति श्रीन० वा० मुनी० नित्यदाननिर्णय एकविंशः ॥ २१ ॥

समाधितीर्थ इति । लोके तावन्नित्यदानं कांस्यपात्रसुवर्णघृतादिकं दीयते तत्प्रसिद्धमेव तदपि देशकालतीर्थभेदेन नि-

मित्तभेदेन च पुण्यमर्द तारतम्येन भवति तीर्थभेदेन पुष्करादिनिमित्तेन देशभेदेन कुरुक्षेत्रादौ कालभेदेन संक्रान्तिग्रहणादौ निमित्तभेदेन पुत्रजन्मादौ दानं च तुलादिकं श्रोत्रियाय पात्राय दीयत इति प्रसिद्धम्। अत्र तु तत्सर्वमलौकिकं, तद्यथा मुनिना मननवता ज्ञानिनेत्यर्थः, समाधितीर्थे सम्यगाधीयते चिन्त्यते ब्रह्म यस्मिन्स समाधिः, यद्वा समं ब्रह्माऽऽधीयते लक्ष्यतेस्मिन्निति समाधिः, यद्वा समा ब्रह्माकारा आधय मानसदुःखानि अस्मिन्निति समाधिः स एवतीर्थं सर्वमलनिवर्तकत्वात्तस्मिन् निमित्तमाह ग्रहण इति, चन्द्रसूर्ययोश्चन्द्रश्चन्दयति आल्हादयतीति चन्द्र आत्मसुखानुभवः, सूर्यः प्रकाशकत्वादात्मस्वरूपस्य सूर्यो विवेकस्तत्फलरूपोऽनात्मबाधस्तयोर्ग्रहणेऽङ्गीकारे कृते सति, यद्वा चन्द्रोऽपानः सूर्य प्राणः, 'अपानश्चन्द्रमा प्रोक्तः प्राणः सूर्यः प्रकीर्तित' इत्युक्तेस्तयोर्ग्रहणं वशीकारस्तस्मिन्सतीत्यर्थः, पात्रमाह परमात्मन इति, परमात्मने परः कार्यकारणातीत आत्मेश्वरस्तस्मै पात्राय पात्रभूताय ब्रह्माभिन्नः प्रत्यागात्मैवात्र पात्रं ज्ञेयं, देयमाह दत्तमिति, आत्मसममात्मनः प्रत्यगात्मनः समं सदृशं चिदाभासरूपं हेम सुवर्णवत्तेजोरूपं प्रकाशबहुलमित्यर्थः, दत्तं समर्पितं तदभिन्नमनुभूतमित्यर्थ ॥ १ ॥

इति श्रीनरह० बोध० मुनीन्द्रदिन० नित्यदाननिर्णयार्थप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयः।

एवं नित्यदानमुक्त्वा मध्याह्नसन्ध्यां निर्णेतुं मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ मध्याह्नसन्ध्या ।

अथेति । अथ नित्यदाननिर्णयानन्तरं मध्याह्नसंध्याऽह्नो दिनस्य मध्यं मध्याह्नं तस्य सन्धिस्तत्र भवा मध्याह्नसन्ध्या मध्याह्नसन्ध्याख्या क्रिया निर्णीयत इति शेषः, तामेवाह ।

दर्शनस्पर्शनघ्राणरसनश्रवणादिषु ।
यश्चैतन्यचमत्कारो मुनेर्माध्याह्निकं तु तत् ॥ १ ॥

दर्शनेति । दर्शनस्पर्शनघ्राणरसनश्रवणादिषु लौकिकं माध्याह्निकं प्रसिद्धमेव, इदं त्वलौकिकं ज्ञानभास्करोदयाद्युपलक्षितस्य ज्ञान्यह्नो मध्यता तीव्रप्रकाशोपलक्षितः कालस्तदा च दर्शनं चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या नीलपीतादिरूपसाक्षात्कारः, स्पर्शनं त्वग्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या शीतोष्णमृदुकाठिन्यादिस्पर्शसाक्षात्कारः, घ्राणं घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या सुगन्धदुर्गन्धादिविषयसाक्षात्कारः, रसनं रसनाद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या मधुरकटुतीक्ष्णादिरससाक्षात्कारः, श्रवणं श्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्या शब्दविषयसाक्षात्कारः, एतानि आदीनि प्रथमतो येषां तेषु आदिपदेनात्र वचनादानादिकर्मेन्द्रियव्यापारा ग्राह्यास्तेषु विद्यमानेषु व्यवहारकाले सत्स्वपि यः सर्वत्रिपुटीबाधपूर्वं यः प्रसिद्धो योगिषु चैतन्यचमत्कारश्चैतन्यस्य चिदात्मनः सामान्यरूपेण चमत्कारः स्फुरणं भवति तत्तदेव मुनेर्मननवतो ज्ञानिन इत्यर्थः, माध्याह्निकं मध्यस्थज्ञानभास्करोपलक्षितदिवसमध्यभवं कर्म ज्ञेयमिति शेषः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे मध्याह्नसन्ध्यानिर्णयार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

अथ वैश्वदेवनिर्णयः

एवं मध्याह्नसन्ध्यां निर्णीयेदानीं मुनीनां वैश्वदेवाख्यं कर्म निर्णेतुं वैश्वदेवनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं वक्तुमाह।

अथ वैश्वदेवः।

अथेति। अथ मध्याह्नसन्ध्यानिरूपणानन्तरं वैश्वदेवो वैश्वदेवाख्यं कर्म निर्णीयत इति शेषः, तमेवाह।

आत्मा विश्वस्य देवोयं विश्वेन हविषेज्यते।
तत्कर्म वैश्वदेवाख्यं सर्वसूनानिवृत्तये॥ १॥

इति श्रीन० बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां वैश्वदेवनिर्णयस्त्रयोविंशः॥ २३॥

आत्मेति। अयं विवेकिषु अस्मदादिषु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहितत्वेन स्वयं प्रकाशमानः प्रत्यक् आत्मा प्रत्यगभिन्नः परमात्मा विश्वस्य समस्तस्य जगतो देवश्चिन्मात्ररूपेण प्रकाशकः स विश्वेन समस्तजगता हविषा होमद्रव्येणेज्यते हूयते तत्समस्तजगद्धोमद्रव्येणात्मपूजनरूपं कर्म क्रिया वैश्वदेवाख्यं विश्वदेवाख्यं विश्वदेव आत्मा तस्येदं विश्वदेवसम्बन्धीत्यर्थः, तस्येदमिति तद्धितोण्, वैश्वदेव आख्या आह्वा यस्य तत्तथोक्तं कर्म, यद्वा विश्वदेवायात्मने हितमिति व्याख्येयं तस्मै हितमिति, तद्धितोण्। फलमाह सर्वेति, सर्वसूनानिवृत्तये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति' श्रुतिदृष्ट्या सर्वपदवाच्यस्य द्वैतस्य या सूना हिंसा तन्निवृत्तये तत्परिहाराय भवतीति प्रयोजनं दर्शितं, यद्वा सर्वदोषपरिहारायेति प्रसिद्ध एवार्थः॥ १॥

इति श्रीनर० बोधसारे मुनीन्द्र० वैश्वदेवनिर्णयार्थप्रकाशस्त्रयोविंशः॥ २३॥

अथ बलिदाननिर्णयः ।

एवं वैश्वदेवं निर्णीयेदानीं तेषामेव बलिदाननिर्णेतुं बलिदाननिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ बलिदानम् ।

अथेति । अथ वैश्वदेवनिर्णयानन्तरं बलिदानं बलेर्भूतबलेर्दानं समर्पणं निर्णीयत इति शेषः, तदेव लौकिकबलिदानविलक्षणं मुनीनां बलिदानं दर्शयति ।

नवद्वारां पुरीमेतामाश्रितेभ्यो दयालुना ।
भूतेभ्योपि बलिर्देयः खानपानादिलक्षणः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां बलिदाननिर्णयश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

नवद्वारामिति । एतां सर्वजनप्रत्यक्षां नवद्वारां नव नवसंख्यानि द्वाराणि च्छिद्राणि यस्यां सा तथोक्ता द्वे श्रोत्रच्छिद्रे द्वे नयनच्छिद्रे द्वे नासाच्छिद्रे एकं मुखच्छिद्रमित्युपरि सप्त, एकं गुदच्छिद्रमेकं शिश्नच्छिद्रमिति द्वे अध, एवं नव द्वाराणि ज्ञेयानि, पुरीं नगरीं 'नवद्वारे पुरे देही'ति गीतोक्तामाश्रितेभ्य आश्रित्य स्थितेभ्यो भूतेभ्योपि त्रियदादिभ्यो भूतेभ्योऽपिशब्दात्तत्कार्येभ्य इन्द्रियेभ्यो दयालुना दयावता पुरुषेण एतानि भूतानि किमेतैर्ममेति नोपेक्षा कर्त्तव्या तेषां तद्ग्रासदानाभावे तत्क्षोभेण वृत्ति न स्यादिति भावः, खानपानादिलक्षणः खानमन्नादेर्भक्षणं पानं च जलादेः प्राशनं ते आदिनी येषामिन्द्रियभोगादीनां श्रवणाद्यनुकूलानां तान्येव लक्षणानि यस्य स तथोक्तो बलिः पूजा देयो दातुं योग्यः ॥ १ ॥

इति श्रीन० बोध० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थ० बलिदाननिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथ भोजननिर्णयः ।

एवं मुनीनां भूतबलिं निर्णीयेदानीं तेषामेव भोजनविधिनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ भोजनविधिः ।

अथेति । अथ बलिदाननिर्णयानन्तरं भोजनविधिर्मुनीनां भोजनस्य विधिर्विधानं निर्णीयत इति शेषः, तमेव निर्णीय दर्शयति ।

गुरुभिश्च सतीर्थ्यैश्च शिष्यैश्च सहितस्तथा ।
सुरसं चारु भोक्तव्यं ज्ञानपीयूषमुत्तमम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मुनीन्द्रदिनचर्यायां भोजननिर्णयः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

गुरुभिरिति । लोके हि पितृभिः पितृव्यैश्च स्वपुत्रैर्भ्रातृभिश्च सह मिष्टान्नं भुज्यते तद्वदत्रापि गुरुभिः स्वस्य महावाक्योपदेष्टृभिः पितृस्थानीयैः सतीर्थ्यैश्च समानमेकं तीर्थं गुरुर्येषां ते तथोक्ता गुरुबन्धव इत्यर्थः, तैरपि पितृव्यस्थानीयैरित्यर्थः, चकारात्स्वसतीर्थ्याः स्वगुरुबन्धवोऽपि स्वभ्रातृस्थानीया ग्राह्याः, तथा तद्वच्छिष्यैश्च स्वशिष्यैः पुत्रस्थानीयैः सहितो युक्तः सन्मुनिना सुरसं सुष्ठु शोभनो रसः सुखं यत्र तत्तथोक्तं 'रसो वै स' इति श्रुतेः, उत्तमं श्रेष्ठमुद्गतं निरस्तं तमोऽज्ञानलक्षणं यतस्तत्तथोक्तं ज्ञानपीयूषं ज्ञानं महावाक्यजन्यं जीवब्रह्मैक्यविषयकमपरोक्षं तदेव पीयूषममृतमिव मरणनिवर्त्तकत्वादहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपमित्यर्थः, नित्यतृप्तिजनकत्वान्मोक्षसाधनत्वाच्चामृतत्वं ज्ञानस्येति भावः, चारु सम्यक् संशयविपर्ययादिरहितं यथा तथा भोक्तव्यमनुभाव्यमिदमेव विदुषां भोजनं नान्यदिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे भोजनविधिनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

एवं मुनीन्द्राणां भोजनविधिं निर्णीयेदानीं तेषामेव ताम्बूलग्रहणं निर्णेतुं ताम्बूलग्रहणनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ ताम्बूलग्रहणनिर्णयः ।

अथेति। अथ भोजनविधिनिर्णयानन्तरं ताम्बूलग्रहणनिर्णयस्ताम्बूलस्य ग्रहणं सेवनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तदेव ज्ञानिनामलौकिकं ताम्बूलं दर्शयति ।

सत्यं प्रियं च पथ्यं च ब्रह्मचर्चात्मकं वचः ।
ताम्बूलग्रहणं कार्यं वदनं येन राजते ॥ १ ॥

सत्यमिति। सत्यं प्रामाणिकं केवले सत्यवचसि अप्रियता च सम्भवति अतस्तां निराकरोति प्रियं चेति, प्रियं च परोक्षतया प्रियं सत्यमपि वचसि परिणामे दुःखमपि क्वचिद्दृश्यतेऽतस्तदपि निराकरोति पथ्यं चेति, पथ्यं च दुःखपरिणामहीनमेतद्विशेषणविशिष्टवाक्यं स्पष्टं निर्दिशति ब्रह्मचर्चात्मकमिति, ब्रह्मचर्चात्मकं ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदहीनस्यात्मनश्चर्चा वाच्यार्थतया निरूपणं यत्र तदात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तं वचो वचनं ब्रह्मणः सद्रूपत्वात्तन्निरूपकवचसः सत्यत्वं तथा ब्रह्मणः सुखरूपत्वात्तत्प्रतिपादकवचसः प्रियत्वं तथा ब्रह्मणः परिणामहीनत्वात्तत्प्रतिपादकवचसो दुःखपरिणामहीनत्वं तादृशं वचनमेव ताम्बूलग्रहणं ताम्बूलस्य ग्रहणं सेवनं कार्यं मुनिभिः कर्त्तव्यं, ननु ब्रह्मचर्चात्मकवचसः कुतस्ताम्बूलत्वमित्याशङ्क्य वदनशोभाकारित्वस्योभयत्र साम्यादित्याशयेनाह वदनमिति, येनोक्तलक्षणताम्बूलग्रहणेन वदनं मुखं राजते शोभते, 'यद्वा चेतो मुख' इति श्रुतेर्ब्रह्मसुखानुभवकरणरूपान्तःकरणवृत्तिं प्रमा-

एवैव भोजनसाधनं मुखमिव ब्रह्मसुखामृतभोजनसाधनत्वाद्वदनं राजते स्वयं प्रकाशतया शोभत इत्यर्थः, अतोऽत्र विदुषामिदमेव ताम्बूलग्रहणमुचितमिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे ताम्बूलग्रहणनिर्णयार्थप्रकाशः षड्विंशः ॥ २६ ॥

अथ वामकुक्षिशयननिर्णयः ।

एवं मुनीनां ताम्बूलग्रहणं निर्णीयेदानीं प्रसङ्गप्राप्तं तेषामेवं विशिष्टं वामकुक्षिशयनं निर्णेतुं वामकुक्षिशयननिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ वामकुक्षिशयननिर्णयः ।

अथेति । अथ ताम्बूलग्रहणनिर्णयानन्तरं वामकुक्षिशयननिर्णयो वामे सव्ये भागे कुक्षिस्तमधः कृत्वा यच्छयनं निद्रा मुनिविहिता विशिष्टा तन्निर्णयस्तस्य विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावदादौ शयनार्थं निश्चिन्तताऽपेक्षिताऽतस्तन्निर्णयं करोति ।

यावच्छरीरपतनं प्राचीनैः कर्मभिः कृतौ ।
योगक्षेमौ न चिन्त्यौ हि निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ १ ॥

यावदिति । हि यतः कारणाद्योगक्षेमौ योगोऽप्राप्तपदार्थानां प्राप्तिरूपः क्षेमश्च प्राप्तपदार्थपरिरक्षणरूपस्तौ द्वावपि यावच्छरीरपतनं यावत्कालं शरीरपतनं शरीरस्य देहस्य पतनं पातो भवति तावत्तत्कालपर्यन्तं शरीरनाशावधीत्यर्थः, प्राचीनैः पूर्वजन्मभवैः कर्मभिरेतच्छरीरारम्भकैः प्रारब्धाख्यैः कर्मभिः कृतौ सम्पादिताविस्येवं निश्चित्य तौ नानुसन्धातव्यौ किन्तु

आत्मनात्मनाऽऽत्मा प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नोऽभिन्नत्वतया विद्यते यस्य स तथाविधो भूत्वा निर्योगक्षेमो योगक्षेमचिन्तारहितो भवेदिति शेषः, इयमेव निश्चिन्तता वक्ष्यमाणशयनोपयोगिनी नान्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शयनोपयोगिनीं निश्चिन्ततां निर्णीयेदानीं शयनोपयोगिसामग्रीनिर्णयपूर्वकं शयनं निर्णीय दर्शयति ।

समाधिशयने शुभ्रे सुखनिद्रां विधाय च ।
क्षणं विश्रम्य तत्पश्चात्पुराणश्रवणं चरेत् ॥ २ ॥

समाधीति । लोके तावच्छुभ्रे निर्मलवस्त्रैर्निर्मिते श्वेते समाधिशयने समाधिर्ध्येयाकारान्तःकरणवृत्तिपरिणामः स यथा सुखसाधनभूतस्तद्वद्यच्छयनं शेतेऽस्मिन्निति शयनं पर्यङ्कस्तस्मिन्, यद्वा समा आधयः मानसव्यापारा यत्र भवन्ति तथाभूते शयने पर्यङ्के सुखनिद्रां सुखाय निद्रा सुषुप्तिस्तां विधाय कृत्वा च पुनस्ततः पश्चादनन्तरं क्षणं क्षणकालं विश्रम्य यावदालस्यक्षयं तत्र पर्यङ्के विश्रामं कृत्वेत्यर्थः, पश्चादनन्तरं पुराणश्रवणं पुराणानां भागवतादीनां श्रवणं चरेत्कुर्यात्, प्रकृते तु शुद्धे शुभ्रे निर्विकल्प इत्यर्थः, समाधिशयने समाधिरेव शयनं पर्यङ्कस्तस्मिन् सुखनिद्रां भूमशब्दवाच्यसुखस्वरूपां निद्रां प्रपञ्चास्फूर्तिरूपां सुप्तिं विधाय कृत्वा च पुनस्ततः उत्थाने तत्र क्षणं क्षणपरिमाणकालं विश्रम्य विश्रामं कृत्वा पश्चादनन्तरं पुराणश्रवणं पुराणानां भारतादीनां श्रवणं वक्ष्यमाणलक्षणं श्रवणाद्युपलक्षणं मननादीनां चरेत्कुर्यात् ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रादिनचर्यार्थप्रकाशे वामकुक्षिशयननिर्णयार्थप्रकाशः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथ पुराणश्रवणनिर्णयः ।

एवं वामकुक्षिशयनं निर्णीयेदानीं ततोत्र विहितं पुराणश्रवणं निर्णेतुं पुराणश्रवणनिर्णयाख्यं सार्द्धद्विसप्तिश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ पुराणश्रवणनिर्णयः ।

अथेति। अथ वामकुक्षिशयननिर्णयानन्तरं पुराणश्रवणनिर्णयः पुराणानां भारतादीनां श्रवणं वक्ष्यमाणलक्षणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, मुनिभिः कथं पुराणादि श्रोतव्यं तन्निर्णीयत इत्यर्थः, तत्र तावत्प्रसिद्धान्यस्मिन्समये भारतभागवतरामायणानि अतस्तेषामेव प्रथमं निर्णयः क्रियते, तत्र च तावत्सर्वधर्मसंग्रहत्वाद्भारतमेव प्रथमं निर्णीयते चतुर्भिः श्लोकैः, तदेव प्रतिजानीते ।

अथ भारतश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ पुराणश्रवणनिर्णयप्रतिज्ञानानन्तरं भारतश्रवणनिर्णयो भारतस्य भारताख्यशास्त्रस्य श्रवणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावज्जिज्ञासूनां श्रोतव्यतया विहितं भारतमभिनीय दर्शयति ।

अष्टादशाध्यायमयी यत्र गीता निरूपिता ।
सर्वोपनिषदां तत्त्वं तन्महाभारतं शृणु ॥ १ ॥

अष्टादशेति । यत्र यस्मिन्नर्थे जीवब्रह्मैक्यरूपेऽष्टादशाध्यायमय्यष्टौ च दश चाष्टादशाष्टादशसंख्या येऽष्टादशपर्वस्थानीया अध्यायास्तन्मयी तन्मुख्या गीता श्रीभगवताऽर्जुनाय शिष्याय गीता कथिताऽतो गीतानाम्नी वाक्यसंहतिरूपा निरूपिता कथिता सा च सर्वोपनिषदामुप समीपे निषण्णं श्रेयो मोक्षरूपं यासु ता उपनिषदः सर्वाः समस्ता या उपनिषदः—

'ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।
ऐतरेयं च च्छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दशे'ति ॥

दशसंख्यकाः उक्तास्तासां तत्त्वं तात्पर्यरूपमस्ति तदुक्तलक्षणं महाभारतं भारतोऽर्जुनस्तदर्थं निरूपितत्वान्महतो मोक्षरूपार्थस्य प्रतिपादकत्वाच्च महाभारतं शृणु श्रोतव्यं त्वयेति शेषः ॥ १ ॥

ननु शतसहस्रसंख्ये भारते गीतैव श्रोतव्या चेद्भारतकर्त्रा व्यासेनेतिहासैः कुतो विस्तारः कृत इत्याशङ्क्याह ।

भारते व्यासमुनिना कथानां विस्तरः कृतः ।
कथामात्रमिदं विश्वमिति तेन प्रकाशितम् ॥ २ ॥

भारत इति । भारते भारतनाम्नि ग्रन्थे व्यासमुनिना व्यासनाम्ना विवेकिना कथानां कथनीयार्थानां विस्तरो विस्तारेण वर्णनं कृत उक्तस्तेन कथाविस्तारेण कृतेनेदं सर्वेषां प्रत्यक्षं विश्वं जगत्कथामात्रं कथा कथनं वाक्तन्मात्रं 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'ति श्रुतेरित्येवं प्रकाशितं सर्वेषामनुभवगोचरं कृतं सर्वस्य भारस्यानेकराजमुनीतिहासनिरूपकत्वादनेकेषां राजमुन्यादीनां तत्र तत्र वर्णनीयार्थाश्रितानामिदानीं दृग्विषयत्वाभावाच्च तेषां कथनमात्रत्वेन जगतोऽपि तल्लक्षणवत्त्वाद्वाङ्मात्रत्वं निश्चित्य मुमुक्षुभिस्तत्रादरं परित्यज्य गीताश्रवण एवादरः कर्त्तव्य इतीममर्थं बोधयितुं कथाविस्तारः कृत इति भावः ॥ २ ॥

किञ्च भारतान्ते रचितेन शान्तिपर्वाख्यप्रकरणेनापीदमेव सूचितमित्याह ।

समाप्ते भारते ग्रन्थे शान्तिपर्व निरूपितम् ।
तदुक्तं सर्वशास्त्राणां शान्तौ परिसमापनम् ॥ ३ ॥

समाप्त इति । भारते भारतनाम्नि ग्रन्थे समाप्ते ग्रथ्यते शास्त्रार्थोऽनेनेति ग्रन्थः शास्त्रं तस्मिन् समाप्त्युपसन्ने सति व्यासमुनिना शान्तिपर्वाख्यं प्रकरणं निरूपितं तत्तेन शान्तिपर्वरचनेन सर्वशास्त्राणां सर्वेषां समस्तानां शास्त्राणामुपदेशकग्रन्थानां शान्तौ वासनालयात्मनि मोक्षे परिसमापनं तात्पर्यपर्यवसानमुक्तं कथितं ।

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत'इति स्मृतेः, अतो भारतविस्तारश्रवण आदरं परित्यज्य शान्तिसाधनज्ञानप्रतिपादकगीताश्रवण एवादरो विधेय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु भारते तत्र तत्र वर्णधर्मा आश्रमधर्मा राजधर्मादयश्चोक्ता दृश्यन्ते तत्कथं तच्छ्रवणं परित्यज्य गीतैव श्रोतव्येत्यभिधीयते तत्राह ।

नानाख्यानैर्महारम्या मोक्षधर्मा निरूपिताः ।
तदुक्तं सर्वधर्माणां मोक्षधर्मा परा मताः ॥ ४ ॥

इति श्रीन० बोध० मु० पु० भारतश्रवणनिर्णयः प्रथमः ॥ १ ॥

नानेति । मोक्षधर्मा मुक्तिसाधनभूता धर्मा निष्कामधर्मा भारते तत्र तत्र व्यासेन नानाख्यानैरनेकैरितिहासैर्महारम्या अतिरमणीया निरूपिताः कथितास्तत्तेन मोक्षधर्मविस्तारनिरूपणेन सर्वधर्माणां समस्तानां धर्माणां मध्ये मोक्षधर्मा मुक्तिसाधनभूता धर्माः पराः श्रेष्ठा ममेत्यध्याहार्यं मम धर्मनिरूपणकर्त्तुर्मता निश्चिता इत्येवमुक्तं कथितं व्यासेनेति ज्ञेयम्, अतो मोक्षधर्मप्रतिपादकत्वादपि गीतैव श्रोतव्या नान्यत्र भारतश्रवण आदरः कर्तव्य इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो भारतश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

एवं भारतश्रवणनिर्णयमभिधायेदानीं मुनीन्द्राणां भागवतश्रवणं निर्णेतुं भागवतश्रवणनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ भागवतश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ भारतश्रवणनिर्णयनिरूपणानन्तरं भागवतश्रवणनिर्णयो भागवतस्य ब्रह्मणो भगवता प्रोक्तस्य प्रतिपादकत्वाद्भागवताभिधस्य शास्त्रस्य 'तेन प्रोक्त'मित्यण्, यद्वा भगवत इदं भागवतं 'तस्येद'मित्यण् भगवत्स्वरूपनिरूपकत्वाद्भगवत्सम्बन्धिशास्त्रस्य श्रवणं कर्तव्यतया विहितं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावद्दशमः श्रोतव्यतया प्रधानः श्रीभागवतमाहात्म्य उक्तस्तत्रापि रासपञ्चाध्याय्याः प्राधान्यमतस्तत्र गोपीभिः सह भगवतः क्रीडा निरूपिता तस्यास्तात्पर्यमाह ।

वृत्तिगोपीजनैः क्रीडन्ब्रह्मचर्यं न मुञ्चति ।
यत्रान्तरात्मा गोपालस्तद्भागवतमुत्तमम् ॥ १ ॥

वृत्तिगोपीजनैरिति । यत्र भागवते भगवत्प्रतिपादिते ज्ञानशास्त्रे वृत्तिगोपीजनैर्वृत्तयोऽन्तःकरणवृत्तयस्ता एव गोपस्य सर्वेन्द्रियपालकस्याहङ्कारस्य स्त्रियस्तासां वृत्तिगोपीनां जनाः समूहास्तैः सह क्रीडन्रममाणः सन्नपि अन्तरात्मा सर्वभूतभौतिकप्रकाशत्वेन सर्वान्तर्यामिरूप आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा गोपालो गा बुद्धिवृत्तीः पालयतीति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति गोपालः साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नश्चिदाभास इत्यर्थः, 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः—

'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारते'त्यादिस्मृतेश्च, अन्तरात्मैव गोपालो नान्य इति भावः, ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि तत्पदलक्ष्ये जगत्कारणेऽभिन्नत्वेन चरितुं स्थातुं शीलत्वं न मुञ्चति न त्यजति व्यवहारसमये सर्वान्तःकरणवृत्तिसम्बद्धोऽपि परमार्थतस्तदस्पृष्टो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मैव चिदाभासः समष्टिव्यष्टिरूपः सिद्धान्तित इति भावः, तदुक्तलक्षणार्थप्रधानमेव भागवतं भगवता ब्रह्मण उक्तं ज्ञानशास्त्रं उत्तममुद्गतं निवृत्तं तमो यस्मात्तत्तथोक्तं ज्ञेयमतस्तदेव श्रोतव्यतया विहितं ज्ञानिनामिति भावः, लौकिकार्थस्तावद् यत्र भगवद्गुणवर्णनप्रधाने शास्त्रेऽन्तरात्मा सर्वान्तर्यामी परमात्मैव गोपालो भूत्वा वृत्तिगोपीजनैः सर्वं गृहकृत्यं परित्यज्य रासक्रीडायां वृत्ताः प्रवृत्ता अतो वृत्तयश्च ता गोप्यो गोपस्त्रियस्तासां जनाः समूहास्तैः सह क्रीडन्नप्रमाणः सन्नपि ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिधर्मं जितेन्द्रियत्वमित्यर्थः, न मुञ्चति न त्यजति तदुक्तार्थप्रधानं भागवतं भगवद्गुणवर्णनप्रधानं शास्त्रमुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञेयं नान्यद्देवीभागवतादिकमिति भावः ॥ १ ॥

एवं रासक्रीडातात्पर्यमुक्त्वा पूतनावधनिरूपणतात्पर्यमाह ।

बालानां भक्षिका भीमा पतना दुष्टवासना ।
कृष्णेन रुधिरं पीत्वा प्रापिता सापि तत्पदम् ॥ २ ॥

बालानामिति । तत्रादौ मुनिग्राह्योऽर्थो निरूप्यते बालानामज्ञाततत्त्वानामविवेकिनामित्यर्थः, भक्षिका भक्षणकर्त्री भीमा तेषामेव भयजनयित्री पूतना पूतं पवित्रं रागादिहीनमन्तःकरणं नाशयति रागादिभिर्मलिनीकरोतीति पूतना 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति नशेर्डो डित्वाट्टिलोपः, एतादृशी दुष्टवासना दुष्टा विषयैर्मलिना वासना सूक्ष्मा विषयेच्छासंस्काररूपा वृत्तिरस्ति या सापि

उक्तमलैग्र्यन्तं मोक्षायोग्यापि कृष्णेन ब्रह्माभिन्नेन सुखस्वरूपेण चिदात्मना तदभिन्नत्वानुसन्धानवता चिदाभासेनेत्यर्थः, तदुक्तं

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' ॥ इति ।

रुधिरं तस्या आवरणं स्वस्मिन्यत्तत्पीत्वा प्राश्य स्वस्मिन्कालत्रयेप्यसत्त्वमावरणस्यानुसंधायेत्यर्थः, तत्पदं तद्ब्रह्माभिन्नमात्मरूपं पदं स्वरूपं प्रापिता तत्स्वरूपत्वेन संपादिता प्रत्यगात्मनः पृथक्सत्त्वात्तस्याः सा तन्मात्रत्वेनावलोकिता, लौकिकार्थस्तु दुष्टवासना दुष्टा बालघातविषया वासनेच्छा यस्याः सा तथोक्ताऽत एव बालानामर्भकाणां भक्षिका भक्षणकर्त्री भीमा भयङ्करा पूतना पूतनानाम्नी राक्षसी तस्या रुधिरमसृक्पीत्वा प्राश्य कृष्णेन गोपालेन सापि एतादृशीदुष्टापि तत्पदं तत्कृष्णाख्यं पदं स्वरूपं प्रापिता स्वस्मिँल्लीना कृतेत्यर्थः ॥ २ ॥

कालियदमनस्यापि तात्पर्यमाह ।

अबलानां स्वनाथानाममृतत्वाय विष्णुना ।
ताडितः कालसर्पोपि सर्वमानन्दितं जगत् ॥ ३ ॥

अबलानामिति । अबलानां नास्ति सामर्थ्यं कस्मिन्नपि कार्ये बलं येषां ते तथोक्तास्तेषामत एव स्वनाथानां स्वयमात्मैव नाथः स्वामी पालको येषां ते तथोक्तास्तेषां स्वसच्चित्सुखदानेन पालितानां चिदाभासानामित्यर्थः, अमृतत्वायाऽमृतत्वं मोक्षस्तदर्थममृतत्वं प्रापयितुमित्यर्थः, विष्णुना सामान्यरूपेण व्यापकेन प्रत्यगात्मना कालसर्पोपि कलयति क्षोभयति जगदिति कालः सर्पति गच्छति सर्वत्रेति कालसर्पो गुणक्षोभकत्वेन मृत्युरूपेण च सर्वत्र विद्यमानत्वात् स तादृशरूपोपि ताडितो दण्डितः स्वस्मा-

त्पृथगसत्त्वबुद्ध्या बाधित इत्यर्थः, यदा तदेत्यध्याहार्यं, तदा सर्वं समस्तं जगद्विश्वं देहाद्यहङ्कारान्तमातरं बहिश्चेश्वरपर्यन्तमानन्दितमानन्दः सुखं सञ्जातोऽस्य तदानन्दितं सुखितमित्यर्थः, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजि'तीतज्, आत्मज्ञानेनात्मनो मृत्योः पृथगसत्त्वे निश्चिते सति परमानन्दो जीवानां स्यादिति कालियदमनतात्पर्यं ज्ञेयमिति भावः, लौकिकार्थस्तु अबलानां निर्बलानां स्वयं कृष्ण एव नाथः स्वामी येषां तेषां वत्सगोगोपालानाममृतत्वाय मरणनिवृत्तये विष्णुना श्रीकृष्णेन कालसर्पोऽपि कालः श्यामः सर्पो भुजङ्गोऽपि कालियनामा सर्प इत्यर्थः, ताडितो दण्डितो यदा तदा सर्वं यमुनाजलजीवि जगत्प्राणिजातमानन्दितं सुखितम् ॥ ३ ॥

अघासुरवधतात्पर्यमाह ।

ब्राह्मणा इव ता गावस्तीरस्था वन्यवृत्तयः
मोहाजगरनिर्गीर्णा गोविन्देन समुद्धृताः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा इति । यथा ब्राह्मणा ब्रह्मविदस्तीरस्थाः प्रपञ्चनदीपारतटं निर्विकारस्वरूपं तत्र स्थिता वन्यवृत्तयो वन्यं सम्भजनीयं जीवब्रह्मैक्यं तदाकारा वृत्तयोऽहंब्रह्मास्मीत्येवंरूपा येषां ते तथोक्तास्ते कदाचिन्मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहो जीवब्रह्मैक्याज्ञानं मूलाज्ञानं तेन निर्गीर्णा गिलिता यदा भवन्ति तदा गोविन्देन स्वासङ्गसच्चिदानन्ददात्रा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहाजगरोदरात्पुनर्निष्कास्य जीवब्रह्मैक्यनिश्चये स्थापिता भवन्ति तद्वत्ता ब्रह्मवित्सम्बन्धिन्यो गावो वृत्तयो वन्यं सेव्यं ब्रह्मसुखं तत्र वृत्तिः प्रवृत्तिर्यासां ता मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहोऽज्ञानं स एव सर्वजगद्ग्रसनशीलत्वादजगरो महासर्पस्तेन निर्गीर्णा आवृता यदि भवन्ति तर्हि गोविन्देन बुद्धेः

स्वानन्दसच्चित्सुखत्वदात्रा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहसर्पोद-रान्निष्काश्य स्वस्मिन्स्थिरीकृताः भवन्तीत्यघासुरवधतात्पर्यं ज्ञेयं, लौकिकार्थस्तु यथा ब्राह्मणा ब्रह्मजिज्ञासवस्तपस्विन-स्तीरस्था गङ्गादितटस्था वन्यवृत्तयो वने भवं वन्यं कन्दमू-लादिकं वृत्तिर्जीविका येषां ते तथोक्ता मोहाजगरनिर्गीर्णा मोहोऽज्ञानं तदेवाजगरो महासर्पस्तेन निर्गीर्णा गिलिता ते गो-विन्देन तेषां बुद्धिसाक्षिणा प्रत्यगात्मना समुद्धृता मोहान्नि-ष्काश्य स्वानुसन्धाने स्थापिता भवन्ति तथा ता व्रजस्था गावो धनवस्तीरस्था तीरं यमुनातटं तत्र स्था वन्यवृत्तयो वने भवं वन्यं तृणपर्णादिकं वृत्तिर्जीविका यासां तास्तथोक्ता मोहव-द्दुग्रासेनाजगरसर्पेणाघासुरेण निर्गीर्णा गिलितास्ते गोविन्देन गोपालेन समुद्धृतास्तदुदरान्निष्काश्य जीवायितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कंसवधतात्पर्यमाह ।

स मूर्त्तिमानहङ्कारः कंसो नाम महाबलः ।
स्वयमुत्पत्य कृष्णेन धृत्वासौ विनिपातितः ॥५॥

स इति । यः प्रसिद्धो भागवते कंसो नाम कंसनाम्ना वर्णितो महाबलो महज्ज्ञानं विनान्यसाधनैरनिवार्यं बलं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः स कं सुखं स्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्या मूर्ति-मानाकारवानहङ्कार एव ज्ञेयोऽसावहङ्कारः स्वयमा-त्मनैव कृष्णेन ब्रह्माभिन्नेन परमानन्दरूपेणोत्पत्याहङ्काराद्बुद्धी-याखण्डसच्चिदानन्दरूपो भूत्वा धृत्वा स्वात्मनि कल्पितनिश्च-येन सन्धार्य विनिपातितो मारितो बाधित इत्यर्थः । लौकिका-र्थस्तु यो भागवते प्रसिद्धः कंसो नाम कंसनाम्ना प्रसिद्धो म-हाबलो महत्सहस्रगजानां बलं सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः स कंसो मूर्तिमान्साकारोऽहङ्कार एव ज्ञेयः, स कृष्णेन वासुदे-

येन स्वय स्वत एवोत्पत्योड्डीयाऽसौ कंसौ धृत्वा केशेषु संगृह्य निनिपातितो मारित एवमन्यलीलानामपि तात्पर्यमुन्नेयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो भागवतश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ रामायणश्रवणनिर्णयः

एवं भागवतश्रवणं निर्णीयेदानीं रामायणश्रवणं निर्णेतुं रामायणश्रवणनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ रामायणश्रवणनिर्णयः ।

अथेति । अथ भागवतश्रवणनिर्णयानन्तरं रामायणश्रवण निर्णयो रामायणस्य रामचरितस्य श्रवणं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, आत्मनोन्यस्य सर्वस्य जडत्वे चिदाभासानामपि तथात्वाविशिष्ट्या'यदेतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'ति श्रुतेश्चिदाभासानामपि जडत्वेन देहादिजगतः प्रकाशकत्वासम्भवादात्मनस्त्वसङ्गत्वेन देहादिप्रकाशकत्वायोगाच्च कथं प्रकाशकं विना प्रकाश्यनिर्वाह इति शङ्कापनोदायाहिल्योद्धारलीला कृतेति द्योतनाय तत्रादौ अहिल्योद्धरणतात्पर्यमाह ।

आभासरेणुभिस्तद्वज्जडं देहादि चेतति ।
अहिल्यापि शिला यद्वद्रामस्य पदपांसुभिः ॥ १ ॥

आभासेति । यद्वद्यथा रामस्य दाशरथेः पदपांसुभिः पदयोरङ्घ्र्योः पांसुभिर्धूलीकणैः शिलापि गौतमशापेन शिलीभूतापि अहिल्याऽहिल्यानाम्नी गौतमस्त्री चेतिता चेतनीकृता तद्वत्तथा रामस्येति पुनर्योज्यं रामस्य रमन्ते योगिनोस्मिन्निति रामोऽधिकरणे घञ् योगिनां हृदि वा रमतेऽसौ रामः सुख-

स्वरूप आत्मेत्यर्थः, तस्याभासरेणुभिरा-ईषद्भासन्ते प्रकाशन्त इत्याभासाश्चिदाभासा इत्यर्थः, ते एव रेणव इव वायुरूपोपाधिनाकाशप्रसरणोपलक्षिता इव हृदयाकाशप्रसरणशीलत्वाद्धूलीकणास्तैरात्मनोऽन्यस्य सर्वस्य जडत्वनिर्णयाद्देहादि सर्वं जडं स्वतोऽप्रकाशरूपं जडैरप्याभासैश्चेतति स्वस्वविषयं प्रकाशययति एवं संभाव्यमिति भावः ॥ १ ॥

एवमाहात्म्योद्धरणतात्पर्यमुक्त्वा हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनतात्पर्यमाह ।

वानरो यत्प्रसादेन संतीर्णः क्षारसागरम् ।
नरः किं तत्प्रसादेन न तरेद्भवसागरम् ॥ २ ॥

वानर इति यत्प्रसादेन यस्य रामस्य प्रसादो दया तेन कृत्वा वानरो वा विकल्पेन नरोऽर्धमृगार्धनराकार इत्यर्थः, स हनूमान् क्षारसागरं क्षारजलपूर्णं सगरपुत्रैश्च संवर्धितं समुद्रं संतीर्णः सम्यक्कीर्त्या परतीरं गतस्तेनेदं सूचितं नरो न राति आदत्ते सत्यत्वबुद्ध्या विषयानिति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नश्चिदाभासो वेदान्तश्रवणाद्यधिकारी जीव इत्यर्थः, स तत्प्रसादेन तस्य रामस्यात्मन इत्यर्थः, प्रसादः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वशब्दवाच्यद्वैतबाधेन सर्वस्य ब्रह्मत्वे सिद्धे रामेपि प्रत्यगात्मनि तद्ब्रह्मत्वं पूर्वमेव सिद्धमिति निश्चय एव प्रसादस्तेन कृत्वा भवसागरं संसारसमुद्रं न तरेत्किं किन्तु तरेदेवेत्यर्थं सम्भावनाजननाय हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनं निरूपितमिति भावः ॥ २ ॥

एवं हनूमत्कृतसमुद्रोल्लङ्घनतात्पर्यमुक्त्वा सेतुनैव समुद्रतरणतात्पर्यमाह ।

आह रामस्तरन्सिन्धुं शिलारूपेण सेतुना।
संसारसिन्धुतरणं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ३ ॥

आहेति। रामो दाशरथिः शिलारूपेण शिलाः पाषाणा एव रूपमाकारो यस्य स तथोक्तस्तेन सेतुना वारिबन्धेन सिन्धुं समुद्रं तरल्लँङ्घयानः सन्प्राहोक्तवान् किमुक्तवांस्तदाह संसारेति, संसारसिन्धुतरणं संसारो भवः स एव सिन्धुः समुद्रस्तस्य तरणमुत्तारो निर्विकल्पसमाधिना निर्गता निवृत्ताः विपरीता विविधाश्च कल्पाः कल्पना यत्र स तथाभूतः समाधिरसंप्रज्ञातनामा तेन भवेत्स्यादिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

सीतानयनरावणवधरामायणानां तात्पर्यमाह।

शान्तिसीता समानीता निहतो मोहरावणः।
आत्मारामेण रामेण तद्रामायणमुत्तमम् ॥ ४ ॥

शान्ति सीतेति। शान्तिर्निर्वासना ब्रह्मसुखानुभूतिरूपाऽन्तःकरणवृत्तिरेव सीता सीनयति तापत्रयनिवृत्तिं करोतीति सीता तालव्यादिर्दन्त्यादिश्चायं शब्दः समानीताऽङ्गीकृता रामेणेति शेषः, तथा तेनैव मोहरावणो मोहो मूलाज्ञानं जीवब्रह्मैक्यास्फुरणरूपं स एव रावणो दशेन्द्रियदशमुखो निहतो मारित आत्मारामेणात्मन्येवासंगसच्चिदानन्दरूप आरमत आक्रीडत इत्यात्मारामस्तेन रामेण 'आत्मक्रीड आत्मरतिः' रिति श्रुत्युक्तलक्षणो रामो, रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति रामो योगिनां च हृदि रमते स रामो ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ज्ञानिनो ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च सर्वयोगिनामारामत्वप्रसिद्धेश्च सर्वयोगिशुद्धहृदयारामत्वाज्ज्ञानिरामेण मोहरावणं विनाश्य शान्त्याख्यसीतानयनं यत्राभिहितं तत्तादृशार्थवदेव रामायणं सर्व-

योग्या रामभूतस्य ब्रह्मात्मनोऽयनं प्रापकं मार्गभूतमित्यर्थः, उत्तमं श्रेष्ठं ज्ञेयं नान्यल्लौकिकार्थवद्रामायणं श्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं रामायणाभिप्रायमुक्त्वा तमेवार्थं सम्भावयितुं रामशब्दार्थं स्पष्टमाह ।

रमन्ते योगिनो यस्मिन्रमते योगिनां हृदि ।
तारकं ब्रह्म रामाख्यं रमतां हृदये मम ॥ ५ ॥

इतिश्रीन० बो० मु० पु० रामायणश्रवणनिर्णयः ॥ ३ ॥

रमन्त इति । योगिनो जीवब्रह्मैक्यज्ञानवन्तो योगाभ्यासवन्तश्च यस्मिन् ब्रह्मणि रमन्ते क्रीडन्ति तदेव योगिनां जीवब्रह्मैक्यज्ञानिनां हृदि चेतसि सर्वदा रमते क्रीडति समाधिस्थानां च समाधिसमये रमते क्रीडति तत्तारकं ब्रह्म तारकः प्रणवस्तद्वाच्यं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु रामाख्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोक्तार्थवत्त्वेन राम इत्याख्या यस्य तत्तथोक्तं ज्ञेयं तन्मम मे ब्रह्मात्मन इत्यर्थः, हृदयेऽन्तःकरणे रमतां क्रीडतु इति प्रार्थना ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रादिवचनार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो रामायणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथाष्टादशविद्यास्थाननिर्णयः

एवं रामायणतात्पर्यमभिधायेदानीमष्टादशविद्यास्थानतात्पर्यं निर्णेतुमष्टादशविद्यास्थाननिर्णयाख्यं सार्द्धसप्तषष्टिश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाष्टादशविद्यास्थाननिर्णयः

अथेति । अथ रामायणश्रवणनिर्णयानन्तरमष्टादशविद्या-

स्थाननिर्णयोऽष्ट च दश चाष्टादश यानि विद्यास्थानानि ज्ञानाश्रयभूतानि शास्त्राणि तेषां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्प्रथमं निरूपयिष्यमाणाष्टादशविद्यास्थानज्ञापिकां याज्ञवल्क्यस्मृतिं निरूपयितुमाह।

तदुक्तं याज्ञवल्क्यस्मृतौ।

तदिति। तद्विद्यास्थानानामष्टादशत्वं याज्ञवल्क्यस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्य स्मृत्याख्ये वाक्य उक्तं कथितं, तामेव स्मृतिमुदाहरति।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥१॥

पुराणेति। पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः पुराणानि भागवतादीनि, न्यायो न्यायशास्त्रं गौतमप्रणीतं, मीमांसा कर्मकाण्डार्थनिर्णायको जैमिन्यादिरचितो ग्रन्थकदम्बः, धर्मशास्त्रं मन्वादिभिः संग्राहितो धर्मनिर्णायकः स्मृतिवाक्यकदम्बः, अङ्गानि षट् शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाख्यानि, तत्र पुराणं पञ्चलक्षणमित्युक्तेः सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरतद्वंश्यानुचरितनिरूपकाणि पञ्चलक्षणानि, न्यायः षोडशपदार्थविवेचको ग्रन्थः, एतैर्मिश्रिता युक्ता वेदाश्चत्वारोऽपौरुषेयवाक्यकदम्बरूपाः स्वतः प्रमाणभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः, एवं चतुर्दश चत्वारश्च दश च चतुर्दशसंख्यानि विद्यानां ज्ञानानां धर्मस्य च धर्मस्यापि स्थानानि आधारभूतानि मन्दिराणीत्यर्थः, ज्ञेयानीति शेषः ॥ १ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं चार्थशास्त्रकमिति ॥ २ ॥

तथाऽऽयुर्वेदः आयुषो ज्ञानसाधनं चिकित्साशास्त्रं, धनु-

वेदो धनुर्वेदोपलक्षितसर्वशस्त्रास्त्रप्रयोगज्ञानसाधनं शास्त्रं, गान्धर्वं गानज्ञानसाधनं शास्त्रम्। अर्थशास्त्रकं चाऽर्थानां द्रव्यादीनां प्राप्तिज्ञानसाधनं शास्त्रं नीत्याख्यमेवं चत्वारि, पूर्वचतुर्दशभिः सहितान्येतानि चत्वारि मिलित्वाष्टादश भवन्तीति ज्ञेयानि ॥२॥

अथ पुराणनिर्णयः।

एवमष्टादश विद्यास्थानान्यभिधायेदानीं तानि क्रमेण निर्णेतुं प्रथमं पुराणनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

तत्र प्रथमं पुराणनिर्णयः।

तत्रेति। तत्र निरूपयिष्यमाणेषु अष्टादशविद्यास्थानेषु प्रथममादौ पुराणनिर्णयः पुराणानां भागवतादीनां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

न घना प्रीतिरुत्पन्ना पुराणपुरुषे यदि

तदाष्टादशभेदेन पुराणश्रवणेन किम् ॥ १ ॥

नेति। यदि यर्हि पुराणपुरुषे जगदादिविकाररहितः सर्वजगतः प्राक्कालीनः पुरुषः परिपूर्णो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्मिन्घना निबिडा प्रीतिः प्रेमा नोत्पन्ना न जाता चेत्तदा तर्हि अष्टादशभेदेन अष्टादशसङ्ख्याभेदभिन्नेन पुराणश्रवणेन पुराणानां भागवतादीनां श्रवणेन कृतेनापि किं फलं न किमपीत्यर्थः, पुराणश्रवणं तत्प्रतिपाद्याखण्डैकरसे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि प्रेमोत्पादनार्थं तदभावे ईश्वरे वाऽतस्तदभावे पुराणश्रवणं कृतमपि निष्फलप्रायमेवेति भावः ॥ १ ॥

पुराणश्रवणशब्दार्थप्रतिपादनेनापि तमेवार्थं द्रढयति।

पुराणोऽपि न जीर्णो यः स पुराणस्तु न श्रुतः।

काय: पुराणतां प्राप्तः पुराणश्रवणेन किम् ॥ २ ॥

इति० बो० मुनी० अष्टादश० पुराणनिर्णयः प्रथमः ॥ १ ॥

पुराणोपीति । यः पुराणेषु प्रतिपादितः पुराणोपि सर्वजगत्कारणत्वेन जगतः प्राक्कालीनोपि न जीर्णो जरादिविकारैर्न विकृतः स तु पुराणो लौकिकपुराणविलक्षणो न श्रुतः पुराणश्रवणेन वृत्तिगोचरीकृतः, किञ्च पुराणश्रवणं कुर्वतस्तव कायः शरीरं पुराणतां जीर्णतां प्राप्तो यातस्तर्हि पुराणश्रवणेनाष्टादशभेदभिन्नपुराणानां श्रवणेन कृतेन किं फलं सम्पादितं न किमपि सम्पादितमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः पुराणनिर्णयार्थप्रकाशः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ न्यायशास्त्रनिर्णयः ।

एवं पुराणनिर्णयमभिधायेदानीं क्रमप्राप्तं न्यायशास्त्रं निर्णेतुं न्यायशास्त्रनिर्णयाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ न्यायशास्त्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ पुराणनिर्णयानन्तरं न्यायशास्त्रनिर्णयो न्यायशास्त्रस्य मुनिविहितस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषस्तमेव वेदान्तानुकूलं न्यायं लक्षयति ।

यदात्मतत्त्वे विमले विश्रान्तिरचला भवेत् ।
स एव न्याय इत्युक्तः शेषं त्वन्यायलक्षणम् ॥१॥

र्यादिना। यद्येन या विवेकिनां प्रत्यक्षा विमले नि मायाऽविद्यादिमलरहित इत्यर्थः, आत्मतत्त्व आत्मस्वरूपे तत्त्वेऽनारोपिते वस्तुनीत्यर्थः, अचला स्थिरा विश्रान्तिर्विश्रामरूपा वृत्तिर्भवेत्स्यात् स एवात्मविश्रान्तिसाधनभूत एव न्याय इत्युक्तो न्यायनाम्ना कथितो विद्वद्भिरिति शेषः, शेषं तु तद्व्यतिरिक्तं न्यायशास्त्रगन्यायलक्षणमात्मविश्रान्तिविघातकत्वाद्न्यायस्यापराधस्य लक्षणं चिन्हं ज्ञेयमतस्तन्मुमुक्षुभिर्नाङ्गीकार्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु षोडशपदार्थविवेचकत्वेनात्मविश्रान्तिफलकत्वान्न्यायशास्त्रस्य कथमन्यायत्वमित्याशङ्क्योक्तन्यायविदां तत्षोडशपदार्थचिन्तनमनिष्टमेव केवलात्मविश्रान्तिरेवेष्टेत्यन्यायत्वं तस्येत्याशयेनाह ।

अचिन्तनं पदार्थानां न्यायं न्यायविदो विदुः ।
अन्यायमार्गरसिकः स कथं न्यायशास्त्रवित् ॥२॥

अचिन्तनमिति । न्यायविद उक्तन्यायविदो वेदान्तानुकूलन्यायविचार इत्यर्थः, पदार्थानां नामरूपमात्राणां षोडशपदार्थानामचिन्तनमस्मरणमन्यानन्तरितमात्मस्फुरणमित्यर्थः, न्यायं नीतिं विदुर्जानीयुः, ननु तर्हि षोडशपदार्थविवेचनप्रधानन्यायशास्त्राभ्यासिनामेव न्यायशास्त्रवेत्तृत्वं कुत उच्यते लोक इत्याशङ्क्याह अन्यायेति, स षोडशपदार्थविवेचकन्यायशास्त्राभ्यास्यन्यायमार्गरसिकोऽनात्मपदार्थनिर्णायकत्वादात्मविश्रान्त्यभावाद्न्यायस्यापराधस्य मार्गः प्राप्तिसाधनभूतः षोडशपदार्थविवेकस्तत्र रसिको रसज्ञोऽतः कथं न्यायशास्त्रविन्न्यायोपदेशकग्रन्थज्ञः कथं केन प्रकारेण भवति नैव स न्यायशास्त्रवेत्त्यर्थः ॥ २ ॥

किञ्च तेषां विरुद्धभाषित्वादपि तेषां मतं मुमुक्षुभिर्नैव मन्तव्यमित्याह ।

स्वयं यत्तार्किकः प्राह तर्कोऽनिष्टप्रसञ्जनम् ।
तत्तार्किकस्य तर्केण कथमिष्टं प्रसज्यते ।

स्वयमिति। यद्यतः कारणात्तार्किकस्तर्कं वेत्ति स तार्किको गौतमः स्वयं तर्कशास्त्रप्रणेतापि तर्कोऽनिष्टप्रसञ्जनम् 'अनिष्टप्रसञ्जनलक्षणत्वान्तर्कः' इति तर्कलक्षणप्रतिपादकं सूत्रं प्राह कथितवान्तत्ततः कारणात्तार्किकस्येदानीतनतर्काभ्यासवतः कृतेन तर्केणानुमानेन श्रुतिविरुद्धतर्केणेत्यर्थः, इष्टं मुमुक्षूणां मोक्षाख्यं प्रियं सुखमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण प्रसज्यते प्रसक्तं भवति न कथमपीत्यर्थः, अतः श्रुतिविरुद्धं तर्कं परित्यज्य श्रुत्यर्थानुकूलतर्क एवादरो विधेय इति भावः ॥ ३ ॥

ननु श्रुतिविरुद्धतर्कस्यैव कुतस्त्याज्यत्वमित्याशङ्क्यात्मगोचरत्वेन निष्फलश्रमत्वादित्याशयेनाह ।

न तर्कितं परं ब्रह्म मेधया तीक्ष्णतर्कया ।
तदा कुतार्किकस्यास्य तर्ककर्कशता वृथा ॥ ४ ॥

नेति। तार्किकेण तीक्ष्णतर्कया तीक्ष्णोऽज्ञानभेदने तीव्रस्तर्कोऽनुमानं यस्याः सा तथोक्ता तया मेधया धारणावत्या बुद्धिवृत्त्या परं ब्रह्म कार्यकारणातीतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु तर्कितं न तर्कगोचरं न कृतं यदा तदा तर्हि अस्य षोडशपदार्थविवेचकस्य लोकप्रसिद्धतार्किकस्य कुतार्किकस्य कुत्सितस्य तर्काभ्यासिनो वृथा व्यर्थं निष्फलेत्यर्थः, तर्ककर्कशता तर्केऽनुमाने कर्कशता कठोरता ज्ञेया ॥ ४ ॥

ननु षोडशपदार्थविवेचकस्य तर्कस्य कुतो नैष्फल्यमित्या-

शङ्क्य षोडशपदार्थविवेचनेपि तर्कानवस्थादोषसत्त्वादित्याह ।

षोडशापि पदार्थास्ते त्वया तार्किक तर्किताः ।
तर्को नवस्थितस्तर्हि तर्कातीते मनः कुरु ॥ ५ ॥

इतिश्रीनर० बो० मु० अष्टादश० न्यायशास्त्रनिर्णयः ।

षोडशेति । हे तार्किक हे तर्कज्ञ त्वया तर्काभिनिवेशवता भवता ते तर्कशास्त्रे प्रतिपादिताः षोडश षोडशसङ्ख्याः पदार्थास्तत्त्वानि तर्किता अपि तर्कविषयीकृता यद्यपि तथापि तर्कोऽनुमानं नावस्थितोऽवस्थितिं न प्राप्तो यदि तर्हि तदा तादृशं तर्कं परित्यज्य मनश्चित्तं तर्कातीते तर्कागोचर आत्मनि विषये कुरु स्थापय मननवदन्तःकरणं तर्काभ्यासपरित्यागेनात्मविषयमननेनात्मनि लीनं कुरुष्वेतिभावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयप्रसङ्गितर्कशास्त्रार्थनिर्णयार्थप्रकाशो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ वैशेषिकादिनिर्णयः ।

एवं न्यायशास्त्रनिर्णयमभिधायेदानीं तत्प्रसङ्गाद्वैशेषिकसाङ्ख्यपातञ्जलानां निर्णयमभिदधान आह ।

अथ तर्कप्रसङ्गेन निर्णयः क्रियतेधुना ।
वैशेषिकस्य सांख्यस्य तथा पातञ्जलस्य च ॥ १ ॥

अथेति । अथ न्यायशास्त्रनिर्णयानन्तरं तर्कप्रसङ्गेन तर्कस्य तर्कशास्त्रस्य प्रसङ्गेन प्रसङ्गादधुनेदानीं वैशेषिकस्य षट्पदार्थविवेचनप्रधानस्य शास्त्रस्य, तथा साङ्ख्यस्य सम्यक्ख्यायन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वानि प्रकृत्यादीनि अस्मिन्निति साङ्ख्यं

तस्य, यद्वा तत्त्वानां सङ्ख्या पञ्चविंशतिषड्विंशत्यष्टाविंशत्याद्या-स्तत्प्रतिपादकत्वात्सङ्ख्यं सङ्ख्या अस्मिन्सन्तीति व्युत्पत्त्या म-तुबर्थेऽर्श आद्यच् ततः स्वार्थेऽण्, तथा पातञ्जलस्य च तद्रूप-तञ्जलिप्रोक्तस्य योगशास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियते निरू-प्यते, एतेषां तर्कस्य चाङ्गाङ्गित्वात्तर्कप्रसङ्गादेतन्निर्णयः कथ्यत इति भावः ॥ १ ॥

तत्रादावष्टश्लोकं वैशेषिकनिर्णयाख्यं प्रकरणं वक्तुकाम आह।

तत्र प्रथमं वैशेषिकनिर्णयः।

तत्रेति। तत्र प्रतिज्ञातेषु मध्य आदौ प्रथमं वैशेषिकनिर्णयो वैशेषिकस्य विशेषनिरूपणप्रधानस्य शास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्रादौ सविशेषपदार्थनिरूपण एव कुशलो वैशेषिको न निर्विशेषब्रह्मनिरूपण इत्याह।

सविशेषाः पदार्था ये तत्र वैशेषिकः कृती।
निर्विशेषं परं ब्रह्म तत्र वैशेषिकस्य किम् ॥ १ ॥

सविशेषा इति। ये संसारे प्रसिद्धाः सविशेषा विशे-षेण वैलक्षण्येन सह वर्त्तमानाः पदार्थाः पदानि नामानि अर्था स्तद्वाच्यानि रूपाणि तत्र तत्रैव तेषु पदार्थेषु वैशेषिको वैशेषिकशास्त्राभिनिवेशवान्कणादाद्यः पुरुषः कृती कृतकृत्यो भवेदिति शेषः, नान्यत्र ब्रह्मणीत्यर्थः, कुतो ब्रह्मणो वैशेषि-काविषयत्वं तत्राह निर्विशेषमिति, अस्माकं मुक्त्यर्थिनां त्विष्टं परं कार्यकारणत्वधर्मरहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदर-हितमात्मवस्तु निर्विशेषं निर्गतो निवृत्तो विशेषो भेदो यत-स्तत्तथोक्तमस्ति अतस्तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि विषये वैशेषिकस्य वैशेषिकशास्त्रस्य तज्ज्ञस्य वा किं किङ्कार्यं न किमपि कार्यं

तत्र तस्येत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानं वैशेषिके निरूप्यते भवतोपीष्टं तत्त्वज्ञानमतो वैशेषिकस्य सप्रयोजनत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह ।

मुक्तं साधर्म्यवैधर्म्यैस्तत्त्वज्ञानं हि मुक्तये ।
साधर्म्यवैधर्म्यकृतं तत्त्वज्ञानं न मुक्तये ॥ २ ॥

मुक्तमिति । साधर्म्यवैधर्म्यैः सह वर्त्तते धर्मैः तत्सधर्मं तस्य भावः साधर्म्यं विगतो धर्मो यस्मात्तद्विधर्मं तस्य भावो वैधर्म्यं धर्मरहितत्वं तैर्मुक्तं हीनं तत्त्वज्ञानं तत्त्वस्यानारोपितस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानं वेदनं हि प्रत्यक्षं तद्विवेकिनां मुक्तये मोक्षाय मुक्तिं प्राप्तुं साधनं भवति साधर्म्यवैधर्म्यकृतं साधर्म्येण वैधर्म्येण च कृतमुत्पादितं यत्तत्त्वज्ञानं साधर्म्यवैधर्म्यविशिष्टतत्त्वानां षट्पदार्थानां ज्ञानं वेदनं मुक्तये मोक्षाय न न भवति अतो वैशेषिकमते मुमुक्षुभिरादरो न कर्त्तव्य इति भावः ॥ २ ॥

वैशेषिकमते मुमुक्षुभिरनादरणीयत्वे हेत्वन्तरमाह ।

श्रुतिः सर्वपदार्थानां विस्मृत्या मुक्तिमाह यत् ।
तर्हि सर्वपदार्थानां चिन्तनैः किं प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

श्रुतिरिति । यद्यतः कारणाच्छ्रुतिर्वेदवाक् सर्वपदार्थानां सर्वपदवाच्यानां द्वैतजातवस्तूनां नामरूपाणामित्यर्थः, विस्मृत्याऽननुसन्धानेन मुक्तिं मोक्षमाह वदति तर्हि तदा सर्वपदार्थानामस्माकं श्रुतिप्रामाण्यानां मुमुक्षूणां सर्वपदवाच्यद्वैतवस्तुजातानां वैशेषिकनिरूपितपदार्थानामित्यर्थः, चिन्तनैर्विचारैः किं प्रयोजनं किं फलं न किमपीत्यर्थः, अतो वैशेषिकमतस्य मुमुक्षूणां प्रयोजनाभावादनादरणीयत्वमेव नि-

श्चितमिति भावः ॥ ३ ॥

ननु साधर्म्यवैधर्म्ययोस्तत्त्वज्ञानकारणत्वात्तत्प्रतिपादकत्वेन वैशेषिकस्य सप्रयोजनत्वमस्त्विस्याशङ्क्यास्मदीयतत्त्वे साधर्म्यवैधर्म्याभावाद्वैशेषिकस्याप्रयोजनत्वमित्याशयेनाह।

कथं साधर्म्यवैधर्म्ये तत्त्वज्ञानस्य कारणम्।
न च साधर्म्यवैधर्म्यमद्वये परमात्मनि ॥ ४ ॥

कथमिति। साधर्म्यवैधर्म्ये साधर्म्यं सह धर्मधर्मिभाववत्त्वं वैधर्म्यं तद्रहितत्वं चैते उभे तत्त्वज्ञानस्य मोक्षसाधनभूतस्य पारमार्थिकतत्त्वज्ञानस्य कारणं हेतुः कथं केन प्रकारेण भवतो न कथमपीत्यर्थः, कुत इत्यत आह न चेति, अद्वयं न विद्यते द्वयं भेदो यत्र तस्मिंस्तथाभूते परमात्मनि कार्यकारणातीत आत्मवस्तुनि साधर्म्यवैधर्म्यं सहधर्मवत्त्वं समानधर्मवत्त्वं च वैधर्म्यं धर्मराहित्यं विरुद्धधर्मवत्त्वं च तयोः समाहार एकवद्भावः, न चास्ति नैवास्ति अतो वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि साधर्म्यवैधर्म्याभावान्न वैशेषिकस्य तत्र सप्रयोजनत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

नन्वात्मतत्त्वविवेचनोपयोगितयैव षट्पदार्थविवेचनमस्माभिः क्रियतेऽतः सप्रयोजनत्वं वैशेषिकस्यास्त्वित्याशङ्क्य तदास्मदानुकूल्याद्वैशेषिकसिद्धान्तभङ्गेऽस्माकमिष्टमेव तदित्याशयेनाह।

पदार्थानां विवेकेन परमात्मा प्रकाशते।
इति चेद्वदसि प्राज्ञ तर्हीदं मम संमतम् ॥ ५ ॥

पदार्थानामिति। पदार्थानां वैशेषिकप्रतिपादितानां षट्पदार्थानां नामरूपात्मकानां विवेकेन विवेचनेन भिन्नत्वज्ञानेन

परमात्मा कार्यकारणत्वहीन आत्मा प्रकाशते स्फुटं प्रतीतो भवति अतो वेदान्तानुकूल्याद्वैशेषिकमतमङ्गीकार्यमित्येवं वदसि कथयसि चेद्यदि तर्हीदं मतं मम मुमुक्षोः संमतमिष्टमेव न त्वयं वैशेषिकसिद्धान्तः किन्त्वस्मदीय एवेति भावः ॥ ५ ॥

ननु वैशेषिकैस्तार्किकैश्च नानात्मत्वं प्रतिपाद्यते वेदान्तिभिस्तु तद्विरुद्धमैकात्म्यमतः कथमविरोध इत्याशङ्क्य व्यवहारदशायां बद्धमुक्तव्यवस्थायै नानात्मत्वस्य तैरङ्गीकृतत्वाद्वेदान्तिभिरपि व्यावहारिकनानात्मत्वस्य मायिकस्याङ्गीकृतत्वात्पारमार्थिकमैकात्म्यमुभाभ्यामपि सिद्धान्तितमतो न विरोध इत्याशयेनाह ।

बद्धमुक्तव्यवस्थायां नानात्मानो न वस्तुतः ।
नानात्मानो व्यवस्थान इत्याह मुनिगौतमः ॥ ६ ॥

बद्धमुक्तेति । बद्धमुक्तव्यवस्थायां बद्धानां मुक्तानां च व्यवस्था मर्यादा तस्यां निमित्तभूतायां सत्यां तन्निमित्तमित्यर्थः, नानात्मानो नानाऽनेक आत्मानो जीवाः सन्ति वस्तुतः परमार्थतो नानेके सन्तीत्यर्थः, इत्येवं तार्किकाणां वैशेषिकाणां च मतं तद्वेदान्तिनामप्यनुकूलमिति भावः, ननु तार्किकवैशेषिकयोर्मते बद्धमुक्तव्यवस्थायामेव नानात्मत्वं न परमार्थत इति कुतो ज्ञातं भवतेत्याशङ्क्य गौतमप्रणीतसूत्रादेवेत्याशयेन गौतमसूत्रोदाहरणेन गौतमाशयं प्रदर्शयति नानात्मान इति, नानात्मानो नाना बहवो आत्मानो जीवाः सन्ति व्यवस्थाने व्यवस्थानं व्यवस्था बद्धमुक्तानां मर्यादेत्यर्थः, तस्मिन्तन्निमित्तमित्यर्थः, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति वन्निमित्ते सप्तमी, इत्येवं मुनिगौतमो मुनिर्मननवान्गौतमनाम ऋषिराह प्रोक्तवानतो स्माभिर्ज्ञातमिति भावः ॥ ६ ॥

किञ्च तेषां मते कल्पनालाघवं साध्यते तदपि तेषां कल्पनागौरवमेव सिध्यति, वेदान्ते तु मायाङ्गीकारे कल्पनालाघवं सिध्यत्यतस्तेषामपि मायातत्त्वाङ्गीकार इष्टएवेति वेदान्ताङ्गीकारः कर्त्तव्य इत्याशयेनाह।

कल्पनागौरवं दोषः कल्पनालाघवं गुणः ।
इति यत्तार्किकैरुक्तं तदेव मम रोचते ॥ ७ ॥

इति० बो० मु० अष्टा० वैशेषिकनिर्णयः ॥ ३ ॥

कल्पनेति । कल्पनागौरवं कल्पनानां गौरवमाधिक्यं दोषोऽचातुरी कल्पनालाघवं कल्पनानां लाघवं न्यूनत्वं गुणश्चातुर्यमित्येवं यत्प्रसिद्धं तार्किकैरुक्तं न्यायशास्त्रविद्भिः कथितमेव केवलं न तु अङ्गीकृतं मायाङ्गीकारं विना तत्र न सिध्यतीति भावः, मम तु मायातत्त्वाङ्गीकर्तुस्तदेव कल्पनालाघमेव रोचत इष्टं भवति अतस्तर्कवैशेषिकमतादरं परित्यज्य वेदान्त एवादरो विधेय इति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो वैशेषिकनिर्णयार्थप्रकाश स्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ सांख्यनिर्णयः

एवं वैशेषिकनिर्णयमभिधायेदानीं प्रसङ्गप्राप्तं सांख्यनिर्णयाख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ सांख्यनिर्णयः ।

अथेति। अथ वैशेषिकनिर्णयानन्तरं सांख्यनिर्णयः सांख्यस्य सांख्याभिधशास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र

तावत्प्रथमं संख्यातीतस्य ब्रह्मणः केवलतत्त्वसंख्यामात्रनिर्णायकसांख्यविषयत्वाभावात्सांख्यस्य निष्फलश्रमत्वं देशयति ।

असंख्याः सांख्य तत्त्वानां संख्याः संख्यातवानसि ।
किं सांख्य संख्यया ब्रह्म संख्यातीतं विचिन्तय ॥१॥

असंख्या इति। हे सांख्य सम्यक्ख्यायन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्तत्सांख्यं तद्वेत्ति अधीते वा सांख्यस्तस्य सम्बोधने हे सांख्य त्वं तत्त्वानां प्रकृतिपुरुषादीनामसङ्ख्या नविद्यन्ते सङ्ख्या गणना यासां तास्तथोक्ताः सङ्ख्या गणनाः पञ्चविंशतिषड्विंशत्यादिरूपाः सङ्ख्यातवान्निरूपितवानसि विद्यसे तर्हि साङ्ख्यसङ्ख्यया साङ्ख्यशास्त्रनिरूपितया सङ्ख्यया गणनया किमस्माकं मुमुक्षूणां किं फलं न किमपि फलमित्यर्थः, अतः साङ्ख्यस्यापि निष्फलश्रमत्वात्साङ्ख्यादरं परित्यज्य ब्रह्मचिन्तने प्रवर्तितव्यमिति साङ्ख्यं प्रेरयति ब्रह्मेति, त्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितमात्मवस्तु विचिन्तय स्मर, ननु साङ्ख्यविचारेणापि ब्रह्मैव चिन्त्यत इति चेन्नेत्याह सङ्ख्यातीतमिति, सङ्ख्यातीतं साङ्ख्योक्तसङ्ख्यया विषयीकृतं न भवति ब्रह्माऽतः साङ्ख्यस्य निष्प्रयोजनश्रममात्रत्वात्तत्त्यक्त्वा परं ब्रह्मैव चिन्तनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु तत्त्वज्ञानं मोक्षसाधनत्वेन भवतामपीष्टं साङ्ख्यं च तत्त्वज्ञानप्रतिपादकं तत्कुतः साङ्ख्य नाङ्गीक्रियते भवद्भिरित्याशङ्क्याह ।

तत्त्वज्ञानं त्वया प्रोक्तं तत्त्वज्ञानं मतं मम ।
तत्त्वातीतस्य विज्ञानं तत्त्वज्ञानं हि मुक्तये ॥२॥

तत्त्वज्ञानमिति । हे साङ्ख्य त्वया भवता तत्त्वज्ञानं तत्त्वानां

प्रकृतिपुरुषादीनां ज्ञानं बोधनं प्रोक्तं कथितं मम मे मुमुक्षोस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वबोधनमेव मतमिष्टं तथापि त्वत्प्रतिपादितं तत्त्वज्ञानं न मोक्षसाधनं तर्हि तत्कीदृशं मोक्षसाधनं तत्त्वज्ञानं तत्राह तत्त्वातीतस्येति, तत्त्वातीतस्य तत्त्वेभ्यो भवदुक्तप्रकृतिपुरुषादितत्त्वेभ्योऽतीतस्य भिन्नस्य तत्त्वास्पृष्टस्येत्यर्थः, विज्ञानमनुभवस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वस्यानारोपितस्वरूपस्य जीवब्रह्मैक्यलक्षणस्य ज्ञानं बोधनमस्माकमिष्टं तदेव मुक्तये मुक्त्यर्थं भवति न त्वत्प्रोक्तं मुक्तये तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः, अतस्तन्नाङ्गीक्रियतेऽस्माभिरिति भावः ॥ २ ॥

ननु तत्त्वविवेचनं पुरुषज्ञानार्थमस्माभिः कृतमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति ।

पुरुषस्य परीक्षार्थं मया संख्या निरूपिता ।
सांख्य एवं यदि प्राह तर्हीदं मम संमतम् ॥ ३ ॥

पुरुषस्येति । पुरुषस्य प्रकृतिविकृतिविलक्षणस्यासङ्गस्यात्मनः, तदुक्तं ।

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति ॥

परीक्षार्थं ज्ञानार्थं मया साङ्ख्यशास्त्रप्रणेत्रा सङ्ख्या तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां पञ्चविंशतिषड्विंशत्याद्या निरूपिता प्रतिपादितेवमनेन प्रकारेण यदि यर्हि साङ्ख्यः साङ्ख्यशास्त्रप्रणेता कपिलस्तदध्ययनवान्तज्ज्ञो वाऽन्यः कोपि प्राह वक्ति तर्हि तदेदं वचनं साङ्ख्यापसिद्धान्तापातेन त्वंपदार्थशोधनमात्रोपयोगितया च मम मुमुक्षोः संमतमिष्टं भवति भवान्साङ्ख्यसिद्धान्तं परित्यज्य वेदान्त आगत इति भावः ॥ ३ ॥

तर्हि तत्त्वसङ्ख्यायाः पुरुषपरीक्षामात्रोपयोगित्वाङ्गीकारे

तत्रैवाभिनिवेशो न कर्त्तव्य इत्याह ।

पुरुषान्नपरं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।
पुरुषं पश्य रे सांख्य संख्यया किं प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

इ० बो० मु० अष्टा० सांख्यनिर्णयश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

पुरुषादिति । पुरुषादसङ्गसच्चिदानन्दपरिपूर्णरूपादात्मनः परं श्रेष्ठं किञ्चित्किमपि न न विद्यते सैव काष्ठा सर्वसुखावधिरूपा सोक्तलक्षणा परोत्कृष्टा गतिः स्थितिर्ज्ञेया, अरे साङ्ख्य सङ्ख्यायामभिनिवेशित्वान्नीचसम्बोधनं त्वं पुरुषं परिपूर्णरूपमात्मानं पश्यावलोकय तं त्यक्त्वा सङ्ख्यया तत्त्वानां गणनया किं प्रयोजनं किं फलं न किमपीत्यर्थः, अतः सङ्ख्याभिनिवेशेन व्यर्थश्रमो न कर्त्तव्य इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपी
मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थ-
प्रकाशान्तर्गतः साङ्ख्यनिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्थः ॥४॥

अथ पातञ्जलनिर्णयः ।

एवं साङ्ख्यनिर्णयमभिधायेदानीं पातञ्जलयोगं निर्णेतुं पातञ्जलनिर्णयाख्यं दशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ पातञ्जलनिर्णयः ।

अथेति । अथ साङ्ख्यनिर्णयानन्तरं पातञ्जलनिर्णयः पतञ्जलिना प्रोक्तं पातञ्जलं शास्त्रं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, पातञ्जलमित्यत्र 'तेन प्रोक्तमि'तिसूत्रेणाण्, तत्रादौ योगसिद्धिमसत्त्या श्रमहेतुत्वे मुमुक्षूणामादरं जनयितुं पातञ्जलस्य दर्शयति ।

योगसिद्धिप्रसक्तोयं पातञ्जलपरिश्रमः।
कलाकौशलमेवेदं न स्वरूपस्थितिर्हि सा ॥ १ ॥

योगसिद्धीति। अयं पतञ्जलिप्रोक्तो योगाख्यः परिश्रमः सर्वकालं श्रम एव यतो योगसिद्धिप्रसक्तो योगानां धारणाविशेषाणां सिद्धय आकाशगमनाद्यास्तासु प्रसक्तोऽत्यासक्तोऽतः पातञ्जलपरिश्रमः पातञ्जले पतञ्जलिप्रोक्ते शास्त्रे परिश्रम एव केवलं ज्ञेयो न तत्रोक्तसाधनैर्मोक्ष इति भावः, तर्हि किं तत्रत्यसाधनैर्भवतीत्याशङ्क्याह कलेति, इदं पातञ्जलं कलाकौशलमेव कलासु योगसिद्धिषु कौशलं कुशलत्वं चातुर्यमात्रं केवलमित्यर्थः, सा कुशलता न स्वरूपस्थितिः स्वस्यात्मनो रूपं तस्य स्थितिस्तदाकारा स्थितिरित्यर्थः, न न भवति हि एतद्विवेकिनां प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

कायव्यूहसिद्धिप्रसक्त्या योगाभ्यासप्रसक्तं प्रत्याह ।

रे योगसिद्ध जीवानां कायव्यूहो न दुर्लभः।
विदेहमुक्तता सिद्धिः कायव्यूहो न सिद्धये ॥२॥

रे योगसिद्धेति। रे योगसिद्ध रे इति नीचसम्बोधनं योगसिद्धिप्रसक्तत्वान्नीचत्वं हे योगसिद्ध्यासक्त जीवानां जीवत्वं मायानां कायव्यूहः कायानां देहानां व्यूहः समूहो न दुर्लभो न दुःष्प्रापः किन्तु सुलभ एवेत्यर्थः, ननु योगाभ्यासे न विना जीवानां कायव्यूहो दुर्लभ एवेति चेन्न भ्रमजन्यस्वाप्नमानोरथिकप्रपञ्चादावनन्तदेहानां तदीयत्वेन दर्शनाज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि विचारदृष्ट्या हिरण्यगर्भस्वप्नत्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोरभिन्नत्वस्य पारमार्थिकत्वात्स्वप्नत्वस्य तुल्यत्वे कायव्यूहत्वसिद्धेः सुलभत्वं कायव्यूहस्य जीवानामिति भावः,

ननु तर्हि तत्र तत्र वेदान्ते तत्त्वज्ञानात्सिद्धिरवाप्यत इत्युच्यते तत्कथं सिद्धिर्निन्द्यते भवद्भिरिति चेत्तत्राह विदेहेति, विदेहमुक्तता देहरहितत्वेन ब्रह्मरूपतया स्थितिरेव सिद्धिः सिद्धिशब्देनाभिहिता वेदान्ते कायव्यूहः शरीरसमूहधारणेनानेकभोगभोगो न सिद्धये मुक्तये न भवतीति तत्र तत्र वेदान्ते निश्चितमिति भावः ॥ २ ॥

एवं कायव्यूहसिद्धिं विदूष्येदानीं परकायप्रवेशरूपां सिद्धिं दूषयन्परकायप्रवेशसिद्धीच्छया योगाभ्यासासक्तं प्रत्याह।

हे योगसिद्ध जानासि परकायप्रवेशनम् ।
परं तु नैव जानासि परकायप्रवेशनम् ॥ ३ ॥

हे योगसिद्धेति । हे योगसिद्ध हे योगधारणया सिद्धंमन्य त्वं परकायप्रवेशनं परेषामन्यप्राणिनां कायेषु देहेषु प्रवेशनं प्रवेशयुक्तिं जानासि वेत्सि तथाप्ययमभिमान एव तव परकायप्रवेशनं नैव वेत्सि कुत इत्यत आह परं त्विति, परन्तु तथापि त्वं परकायप्रवेशनं परं परमात्मानं कायति वक्ति भागलक्षणयोपदिशतीत्यर्थः, तत्परकायं महावाक्यजातं तत्त्वमस्यादिरूपं तस्मिन्दृढमोक्षेच्छया प्रवेशनं तदर्थावगाहनं, यद्वा परकायेन महावाक्योपदेशेन प्रवेशनं प्रवेशोऽर्थादात्मनीत्यवगन्तव्यं तन्नैव जानासि नैव वेत्सीति मन्येऽहम् ॥ २ ॥

ननु मास्तु महावाक्यद्वारात्मनि प्रवेशनमन्यशरीरप्रवेशरूपा सिद्धिस्तु वर्तत एव ममेत्याशङ्क्याह ।

भूतादयोपि जानंति परकायप्रवेशनम् ।
सा सिद्धिर्नैव बन्धः सा यद्धि कायप्रवेशनम् ॥२॥

भूतादय इति। भूतादयो भूताः पिशाचा आदयो मुख्या येषां ते रोगज्वरादयोऽप्यादिशब्देन ग्राह्यास्ते परकायप्रवेशनं परेषामन्यप्राणिनां कायेषु प्रवेशनं प्रवेशयुक्तिं जानन्ति विन्दन्ति तद्योनिप्रापकेन क्षुद्रकर्मणापि तादृशयोनिप्राप्त्या मा स्यादेवाऽतस्तदर्थं महांश्चित्तावरोधयोगरूपः प्रयासो नैवापेक्षितोऽतस्तयैव न कृतार्थतेति भावः, ननु परकायप्रवेशरूपा सिद्धिर्योगफलमेवातः कुतो भवद्भिर्निन्द्यत इति चेत्तत्राह सेति, यत्प्रसिद्धं कायप्रवेशनं काये शरीरे प्रवेशनं प्रवेश इति सा कायप्रवेशरूपा नैव सिद्धिर्नैव मुक्तिर्भवति किन्तु सा परकायप्रवेशरूपा बन्धो बन्धनमेव भवति हि प्रसिद्धमिदं सर्वशास्त्रेषु विवेकिषु चातः परकायप्रवेशसिद्धिसाधनभूतयोगधारणासक्तिं परित्यज्य मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादावेव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

एवं परकायप्रवेशादरं परित्याज्य चिरजीवितसिद्धिकारणभूतयोगधारणासक्तं प्रत्याह।

अवश्यं मरणं तर्हि कीदृशी चिरजीविता।
जन्ममृत्युजराध्वंसि त्वं विज्ञानामृतं पिब ॥ ५ ॥

अवश्यमिति। हे योगसिद्ध यत्र चिरजीवनेऽवश्यं निश्चयेन मरणं मृत्युर्भवति तर्हि तदा सा चिरजीविता बहुकालं जीवनता कीदृशी कथं सिद्धा न कथमपीत्यर्थः, यथा जन्मतो मरणान्तं रुग्णस्य समाशतं जीवनमपि न तज्जीवनत्वेन गृह्यते विवेकिभिरैहिकपारलौकिकभोगसाधनकर्माचरणाशक्त्या मरणतुल्यत्वात्तथा मरणभीत्या योगधारणायां स्थितः सन् चिरजीवित्वं साधितं तत्राप्यन्तेऽवश्यं मरणे सिद्धे निरन्तरं

तत्प्रतीत्या तद्द्वयेन निरन्तरं धारणायामेव स्थितस्यैहिकभोगसाधनव्यवहारे प्रवृत्त्ययोगेन भोगाभावाद्योगधारणायाश्च चिरजीवित्वसिद्धिफलकत्वे चरितार्थत्वात्तस्या अन्यलोकभोगफलकत्वाभावाच्च तदन्यधर्मादिसाधनाचरणासिद्धेश्च पारलौकिकभोगाभाववत्त्वं तस्या मोक्षसाधनश्रवणाद्यनुष्ठानासिद्धेश्चैतादृशचिरजीवित्वस्य चिररुग्णत्वसाम्याच्चिरमरणमेव तदितिज्ञात्वा तस्मिंस्तद्धारणायां चानादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः, ननु तर्हि मरणनिवृत्तेरेव मोक्षत्वान्मोक्षस्य च भवतामपीष्टत्वाच्चिरजीवित्वं भवतामपीष्टमतः कुतो निन्द्यते तत्राह जन्मेति। त्वं भवाञ्जन्ममृत्युजराध्वंसि जन्म सदद्वैतानृतद्वैतयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यारोपरूपमन्योन्यधर्मारोपरूपं चेति लक्षितं जन्म तथा मृत्युरपि विवेकेन सदद्वैतानृतद्वैतयोर्विवेचनेन पृथक्त्वावलोकनरूपं मरणमिति लक्षितो मृत्युर्लोकप्रत्यक्षे जन्ममरणे वा जरा वार्धक्यं तेषां विध्वंसि नाशकं विज्ञानामृतं विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूपं तदेवोभयलक्षणमरणनिवर्त्तकत्वादमृतमिवामृतं मोक्षरूपं तदेवास्माकमिष्टं तत्त्वं पिब प्राशयाङ्गीकुर्वित्यर्थः, मुमुक्षूणामिष्टो मरणनिवृत्तिरूपो मोक्षो ज्ञानेनैव साध्यः स एवात्यन्तमरणनिवृत्तिरूपः परमपुरुषार्थरूपः, ननु एकदेशिकया कयाचिद्योगधारणया चिरजीविताऽतस्तदादरं परित्यज्य मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरः कर्तव्य इति भावः॥ ५॥

एवं चिरजीवितसाधनभूतयोगधारणां विदूष्येदानीं परचित्तस्थितवस्तुज्ञतारूपसिद्धिसाधनधारणारतं प्रत्याह।

परचित्तस्थितं वस्तु त्वया ज्ञातं ततश्च किम्।

स्वचित्तसंस्थितं वस्तु परं ब्रह्म विलोकय ॥ ६ ॥

परेति। त्वया हे योगिन् भवता धारणावता परचित्तस्थितं परेषामन्यप्राणिनां चित्तान्यतःकरणानि तेषु स्थितं चिन्त्यतया वर्त्तमानं वस्तु पदार्थजातं ज्ञातमवबुद्धं ततश्च ततो ज्ञानादपि तव किं किं फलं न किमपीत्यर्थः, परमात्मनोन्यत्कल्पितं चित्तं तत्रस्थं वस्त्वपि कल्पितमतस्तत्सर्वेषामप्यस्ति अतस्तावन्मात्रेण कृतार्थता नैव मंतव्या तदर्थं महान्योगरूपः प्रयासश्च नैव कर्त्तव्य इति भावः, तर्हि किंकर्त्तव्यमित्यत आह स्वेति, स्वचित्तसंस्थितं स्वस्य चित्तमन्तःकरणं तत्र संस्थितं वस्तु सत्यरूपं परं ब्रह्म कार्यकारणत्वरहितं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मस्वरूपं विलोकय साक्षात्पश्य स्वतः पृथक्तया भ्रान्तिसिद्धं समष्टिव्यष्ट्यन्तःकरणं तत्र स्थितभ्रमरूपजगद्विषयकज्ञानस्यापि भ्रमरूपत्वादस्माकं तेनापि प्रयोजनं नास्ति तर्हि तदेकदेशव्यष्ट्यन्तःकरणस्थपरचित्तस्थितवस्तुज्ञानरूपसिद्ध्या प्रयोजनं नास्तीति किं वक्तव्यमतस्तत्रादरं परित्यज्य स्वचित्तबाधेन स्वचित्तस्थितब्रह्मसाक्षात्कारसाधनेषु वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं दूरश्रवणदर्शनाख्यसिद्धिसाधनभूतधारणाभ्यासरतं प्रत्याह।

निकटस्थस्यात्मनश्चेन्न स्याच्छ्रवणदर्शनम्।
का सिद्धिः सा तु या सिद्धिर्दूरश्रवणदर्शनम् ॥७॥

निकटेति। अत्यन्तान्याव्यवहितत्वान्निकटस्थस्यातिसमीपवर्त्तिन आत्मनः स्वात्मनः स्वात्मवस्तुनः श्रवणदर्शनं श्रवणमित्युपलक्षणं मननिदिध्यासनयोः, तद्द्वारा दर्शनं च साक्षा-

त्कारस्तयोः समाहार एकवद्भावः, न स्याच्चेन्न भवेद्यदि तर्हि या तु योगशास्त्रे प्रसिद्धा दूरश्रवणदर्शनं दूरस्थपुरुषाद्युच्चारितशब्दानां श्रवणं तथा दूरस्थितपदार्थानां दर्शनमवलोकनं चेति सिद्धिर्विभूतिरस्ति सा का न सा सिद्धिर्गणनार्हेत्यर्थः, दूरश्रवणदर्शनरूपसिद्ध्योरनात्मविषयत्वेन मिथ्यात्वात्तदभ्यासस्य च व्यर्थश्रमत्वात्तदादरं परित्यज्यात्मविषयकवेदान्तश्रवणमननिदिध्यासनेष्वेव प्रयत्नः कर्त्तव्यो नान्यत्रेति भावः ॥ ७ ॥

एवं दूरश्रवणदर्शनाख्ये सिद्धी प्रत्याख्यायेदानीमाकाशगमनाख्यसिद्धीच्छया तत्साधनभूतयोगधारणाभ्यासासक्तं प्रत्याह ।

भवन्ति वायसादीनामपि खेचरतादयः ।
सिद्धिभिर्नैव सिध्येत सिद्धिभिः किं प्रयोजनम् ॥८॥

भवन्तीति । खेचरतादयः खेचरताऽऽकाशगतित्वमादिर्येषामन्तर्धानप्रभृतीनां तास्तथोक्तास्ताः सिद्धयो वायसादीनामपि वायसः काक आदिर्येषां श्येनभासगरुडादीनां तेषामपि विना योगधारणां भवन्ति प्राप्नुवन्ति काकादीनामपि विना योगधारणमाकाशगमनसिद्धेरपिशब्दाद्भूतादीनामपि विना योगधारणामन्तर्द्धानादिसिद्धेः प्रत्युत तेषां योनिप्राप्तेरविहितकर्मफलत्वेन तुच्छत्वान्न तत्रादरो मुमुक्षुभिर्विधेय इति भावः एवमेव सर्वसिद्धीनामपि निष्प्रयोजनत्वं दर्शयति सिद्धिभिरिति, सिद्धिभिः पातञ्जलोक्ताभिराकाशगमनादिरूपाभिर्नैव सिद्ध्येत नैव निश्चयेन मुच्येत तर्हि मुमुक्षूणामस्माकं सिद्धिभिः परकायप्रवेशादिरूपाभिः सिद्धिभिः किं प्रयोजनं किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु योगसिद्धिरेव मुक्तिः सा तु भवतामपीष्टातः कुतः सा निन्द्यत इत्याशङ्क्याह ।

न सिद्धिर्योगसिद्धिर्हि बलवीर्यादिसिद्धिकृत् ।

एतेन योगः प्रत्युक्त इति वेदान्तभाषितम् ॥९॥

नेति । हि यस्मात्कारणाद्योगसिद्धिर्योगधारणाभिर्या सिद्धिर्जायते सा न सिद्धिर्न मुक्तिर्वेदान्ते मुक्तिरेव सिद्धिपदेनोक्ता नाकाशगमनादिरूपोक्ता सिद्धिशब्देनेत्यर्थः, सा योगसिद्धिस्तु योगधारणया या सिद्धिर्जाता सा बलवीर्यादिसिद्धिकृद्बलं च शरीरदार्ढ्यं वीर्यं च शुक्रभूयस्त्वं प्रतापभूयस्त्वं च ते आदिनी येषामन्तर्धानोर्ध्वरेतस्त्वादीनां तेषां सिद्धिः प्राप्तिस्तस्याः कृत्कर्त्री भवति न तु मुक्तिकृदित्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिस्तत्रासक्तिर्नैव कार्येति भावः, ननु योगप्रत्याख्यानं स्वकपोलकल्पितत्वादप्रमाणमित्याशङ्क्य तत्र श्रीबादरायणसूत्रं प्रमाणयति एतेनेति, 'एतेन योगः प्रत्युक्तः' एतेन साङ्ख्यप्रत्याख्यानेन योगो योगसिद्धान्तः प्रत्युक्तः प्रत्याख्यातो न पृथक्प्रयासः कर्त्तव्य इति भावः, इति एवं वेदान्तभाषितं वेदान्त उपनिषदर्थसंग्राहके शारीरकसूत्रेषु मध्ये भाषितं कथितमस्तीति शेषः, अतो योगमतखण्डनमिदं मुमुक्षुभिः प्रमाणपूर्वमस्तीति ज्ञेयमिति भावः ॥९॥

नन्वात्मज्ञानमेव सिद्धिपदवाच्यं योगशास्त्रे प्रतिपादितमन्यसिद्धयस्तत्साधनभूतधारणाविशेषाश्च तत्त्वज्ञानपूर्वकं तत्त्यागायैवेत्याशङ्क्यैतच्च मतं वेदान्तानुकूल्यादस्माकमिष्टमेवेति योगसिद्धान्तापहतिरित्याशयेनाह ।

सिद्धिरात्मपरिज्ञानमन्तरायास्तु सिद्धयः ।

इति चेद्योगवित्प्राह मतमस्माकमेव तत् ॥ १० ॥

इ० बो० मु० पु० अष्टा० पातञ्जलनिर्णयः पञ्चमः ॥ ५ ॥

सिद्धिरिति । आत्मपरिज्ञानमात्मनो ब्रह्माभिन्नस्य प्रत्यगात्मनः परिज्ञानं बोधः स एव सिद्धिः सिद्धिशब्देनोक्तः सिद्धयस्तु तदन्याऽऽकाशगमनादिरूपाः सिद्धयोऽन्तराया आत्मज्ञानस्य विघ्नरूपाः सन्ति अतस्तास्तत्र तज्ज्ञानपूर्वं तत्त्यागार्थैवाभिहिता इति भावः, इत्येवं योगविद्योगतात्पर्यवेत्ता कश्चित्प्राह वक्ति चेद्यदि तर्हीदं तदेदं मतं मम वेदान्तिनः संमतमिष्टं न तु योगसिद्धान्तः स इति भावः ॥ १० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयप्रकाशान्तर्गतः पातञ्जलनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चमः ॥ ५ ॥

अथ मीमांसानिर्णयः ।

एवं पातञ्जलनिर्णयमभिधायेदानीं मीमांसानिर्णयमभिधातुं मीमांसानिर्णयाख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ मीमांसानिर्णयः ।

अथेति । अथ पातञ्जलनिर्णयानन्तरं मीमांसानिर्णयो मीमांसाया निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्प्रथमं तन्मताग्राह्यत्वज्ञापनाय तन्मौढ्यं दर्शयति ।

कष्टं कर्मेत्ययं न्यायो मतो मीमांसकस्य चेत्

आत्मनः क्लेशभागित्वं तेनैवांगीकृतं तदा ॥ १ ॥

कष्टमिति । कष्टं कर्मेत्ययं कर्म क्रिया कष्टं दुःखरूपमस्तीति शेषः, अयमुक्तः प्रसक्तो न्यायः सिद्धान्तो मीमांसकस्य मीमांसाशास्त्रस्य जैमिनेर्मत इष्टश्चेद्यदि भवेत्तदा तर्हि आत्मनः स्वस्य कर्मकर्तृत्वाभिनिवेशवतः क्लेशभागित्वं दुःखभोक्तृत्वं तेनैवं मीमांसकेनैव कोशकारक्रिम्यादिनेवाङ्गीकृतं भवेदिति भा

वः, सर्वशास्त्रेषु सुखस्यैवेष्टत्वेन प्रतिपादनात्सर्वजनेषु सुखस्यैवे-ष्टत्वेनानुभूयमानत्वाच्चाहो मीमांसकस्यातीव मौढ्यं सिद्धं य-तः कर्मणो दुःखरूपत्वं निश्चित्य तस्यैवेष्टत्वेनाङ्गीकरणमिति त-स्यापि मूर्खत्वमन्येषामपि तद्वचनविश्वासेन तत्र प्रवृत्तानाम-पि मूर्खत्वमेवेति न तत्रादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः॥१॥

ननु तर्हि कष्टं कर्मेति वदतः कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह।

मीमांसकः सत्यमाह कष्टं कर्मेति कर्मवित्।
तर्हि तस्यापि जिज्ञास्यं ब्रह्मानिष्टनिवृत्तये ॥ २ ॥

मीमांसक इति। मीमांसको मीमांसाशास्त्रप्रणेता जैमिनिः कष्टं कर्मेति कर्म क्रिया कष्टं दुःखमेव केवलमस्तीत्येवमाह कथितवान्यत्तत्सत्यं तथ्यमेव नानृतमित्यर्थः, यतोऽसौ जैमिनिः कर्मवित्कर्मणः क्रियाया वेत्ता ज्ञाताऽस्ति कर्मारम्भकाले दुःखं प्रसिद्धमेव सर्वेषां फलं च दुःखरूपं जन्ममरणरूपं तत्र भोगानामपि ऽप्राप्तौ तत्प्राप्तौ च तद्रक्षणन्यूनत्वनाशस्वतोन्यभोगाधिक्यदर्श-नादिभिः दुःखमेवेति तत्रादरो न कर्त्तव्य इत्ययमाशयो जैमिने-रिति भावः, तर्हि तदा कर्मणो दुःखरूपत्वे ज्ञाते सति तस्य मी-मांसकस्यापि मुमुक्षूणां किं वाच्यमित्यपेरर्थः, अनिष्टनिवृत्तयेऽन-निष्टस्य निवृत्तये नाशाय परमानन्दप्राप्त्या सर्वदुःखानि नाशयि-तुमित्यर्थः, ब्रह्म भूमशब्दवाच्यं परमानन्दरूपं ब्रह्म केवलं नान्य-त्कर्म वा तत्फलं च वा जिज्ञास्यं जिज्ञासितुं योग्यमस्तीति शेषः, अतो मुमुक्षुभिः कर्ममीमांसायां नैवादरः कर्त्तव्य इति भावः॥२॥

ननु कर्मणो विषयजन्यसुखसाधनत्वेनेष्टत्वं स्वतो दुःखरू-पत्वेऽप्यस्तु अतस्तत्रादरो विधेय एवेत्याशङ्क्य जन्ममरणादिरूप-कर्मफलस्यातीव दुःखरूपत्वेन सर्वजनेष्वनुभूयमानत्वाद्विषया-

णामपि तत्फलभूतानां दुःखग्रस्तत्वेन दुःखरूपत्वाच्च स्वतोऽपि दुःखरूपत्वात्कर्मणो नादरविषयतेत्याशयेनाह ।

कर्मणा संभवेज्जन्म जन्मना कर्मसंभवः ।
तर्हि कर्मजडस्यास्य जन्ममुक्तिः कथं भवेत् ॥ ३ ॥

कर्मणेति । कर्मणा विहितनिषिद्धादिरूपया क्रियया जन्म जननं मरणस्याप्येतदुपलक्षणं सम्भवेत्स्यात्ततश्च जन्मना धृतेन कर्मसम्भवः कर्मणां विहितनिषिद्धादिरूपाणां क्रियाणां सम्भव उत्पत्तिर्भवतीति शेषः, तर्हि जन्ममरणरूपदुःखफलत्वेन कर्मणः स्वतोऽपि दुःखरूपत्वे सिद्धे तत्रैवाभिनिवेशवतो मीमांसकस्य मौर्ख्यस्यातिशयात्कर्मजडस्य कर्मणीष्टानिष्टज्ञानशून्यत्वेन प्रवृत्तस्यास्य मीमांसकस्य जन्ममुक्तिर्जन्ममरणरूपाद् दुःखान्मुक्तिर्मोक्षः कथं केनोपायेन भवेत्स्यान्न केनापीत्यर्थः ॥३॥

ननु कर्मणो जन्मफलकत्वं कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य ज्ञानकर्मणो मोक्षजन्मफलकत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्चेत्याशयेनाह ।

मुक्तिप्राधान्यमेवास्ति बोधप्राधान्यवादिनाम् ।
जन्मप्राधान्यमेवास्ति कर्मप्राधान्यवादिनाम् ॥४॥

मुक्तीति । बोधप्राधान्यवादिनां बोधस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्य प्राधान्यं मुक्तिहेतुत्वान्मुख्यत्वं वदितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्तेषां 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्य' इति णिनिः, तेषां मुक्तिप्राधान्यं मुक्तेर्मोक्षस्य प्राधान्यं मुख्यत्वमस्ति विद्यते न तु जन्मप्राधान्यमित्यर्थः, तथा कर्मप्राधान्यवादिनां कर्मणः क्रियायाः प्राधान्यं मुख्यत्वं ये वदन्ति तच्छीलानामत्रापि णिनिः, तेषां जन्मप्राधान्यं जन्मनो जननस्य प्राधान्यं मुख्यत्वमस्ति विद्यते ॥ ४ ॥

ननु मीमांसकैर्यज्ञाद्यनधिकारिणां निष्कामकर्मणि ज्ञाने वाधिकार इत्युच्यते, तथाहि।

'ये काणाबधिरा मूका अन्धपङ्गवादयश्च ये।
तेषां निष्कामकर्माणि ज्ञानं वापि विधीयते'॥

इत्यादिनेत्याशङ्क्याह।

यः स्वयं कर्मजाड्येन यज्ञेष्वनधिकारतः।
निष्काममशुचिप्रायं जगाद स कथं शुचिः॥ ५॥

य इति। स्वयं मीमांसकः कर्मजाड्येन कर्मणि क्रियायां यज्जाड्यं मौढ्यं तेन कृत्वाऽन्धादीनां यज्ञेषु सोमचयनादिषु अनधिकारतोऽधिकाराभावाद् व्यङ्गत्वेन निष्कामं कामनारहितमशुचिप्रायं स्वतः प्रायशोऽशुद्धमन्धाद्यधिकारेण तदित्येवं जगाद कथितवान् स कर्मजडः कथं केन प्रकारेण शुचिः शुद्धः स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अन्तःकरणशोधककर्मण्यनादरेण न कथमपि शुद्धो भवेदिति भावः॥ ५॥

ननु कर्मणामन्तःकरणशोधकत्वादस्माभिरपि तत्रैव सर्वेषां रुचिमुत्पादयितुं तदाग्रहः क्रियत इत्याशङ्क्यैतदस्मदनुकूलमेवेत्याशयेन कष्टं कर्मेतिन्यायस्य केवलकाम्यकर्मविषयत्वं सिद्धान्तयति।

शुद्धिकृत्कामनिर्मुक्तं कर्म मीमांसितं वदेत्।
तत्काम्यकर्ममीमांसा केवलं कष्टरूपिणी॥ ६॥

शुद्धिकृदिति। कामनिर्मुक्तं कामनावर्जितं कर्म वर्णाश्रमविहितं कर्म शुद्धिकृदन्तःकरणशोधकं भवति अतस्तदेवास्माभिर्मीमांसितं विचारितमिति वदेद्ब्रूयाच्चेत्तर्हि केवलं निष्कामकर्मवर्जिता काम्यकर्ममीमांसा काम्यकर्माभिशंसकं शास्त्रं कष्टरूपिणी दुःखरूपैव सिद्धा, काम्यकर्माणि ज्योतिष्टोम-

पुत्रेष्ट्यादीनि पारलौकिकैहलौकिकसुखसाधनभूतानि श्रेयानि तेषां मीमांसा विचारप्रक्रियाऽनस्तदादरं परित्यज्य मुमुक्षुभिरन्तःकरणमलनिवृत्तिमात्रसाधनं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपमङ्गीकार्यमिति भावः ॥ ६ ॥

निष्कामकर्मणोऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा मोक्षसाधनज्ञानप्रापकत्वप्रतिपादनेन वेदान्तानुकूल्यं प्रतिपादयति।

कर्मभिश्चेतसः शुद्धिः शुद्ध्या विज्ञानमाप्यते।
इति चेत्कर्मठः प्राह तर्हीदं मम संमतम् ॥ ७ ॥

इति० बो० मु० पु० अ०१० मीमांसानिर्णयः।

कर्मभिरिति। कर्मभिः स्वस्ववर्णाश्रमविहिताभिः क्रियाभिश्चेतसोन्तःकरणस्य शुद्धी रागादिमलनिवृत्त्या विचारयोग्यत्वरूपा निर्मलता जायत इति शेषः, तया च शुद्ध्याऽन्तःकरणमलनिवृत्त्या विज्ञानं जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमाप्यते प्राप्यत इत्येवं कर्मठो मीमांसकः प्राह वदति चेद्यदि तर्हि तदानीमिदं भाषणं मम मे वेदान्तिनः संमतमिष्टं जातमिति शेषः, अस्माकं वेदान्तिनामेवायं सिद्धान्तो न तु मीमांसासिद्धान्तः,

'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन'त्यादिश्रुतेः,

'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इत्यादि स्मृतेश्चेति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रादिनवार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो मीमांसानिर्णयार्थप्रकाशः षष्ठः ॥ ६ ॥

अथ धर्मशास्त्रनिर्णयः ।

एवं मीमांसानिर्णयमभिधायेदानीं धर्मशास्त्रं निर्णेतुं धर्मशास्त्रनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ धर्मशास्त्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ मीमांसानिर्णयानन्तरं धर्मशास्त्रनिर्णयो धर्मशास्त्रस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषस्तत्र तावद्धर्मशास्त्रविचारेणापि फलबाहुल्यादनायासेन कर्तुं शक्यत्वादऽकरणे प्रत्यवायाभावाच्च मोक्षधर्मस्यैव श्रैष्ठ्यं दर्शयति ।

धर्मशास्त्रविचारेण मोक्षधर्मो महाफलः ।
नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो नविद्यते ॥ १ ॥

धर्मशास्त्रेति । धर्मशास्त्रविचारेण धर्मशास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकशास्त्रस्य विचारेण विवेकेन कृतेन मोक्षधर्मो मोक्षसाधनभूतो निष्कामधर्मो महाफलो महद्बृहु मोक्षरूपं फलं प्रयोजनं यस्य स तथोक्तोऽस्ति अतस्तस्य श्रेष्ठत्वमिति भावः, निष्कामधर्मस्य श्रैष्ठ्ये हेत्वन्तरमाह नेति, इह मोक्षसाधनभूते धर्मेऽभिक्रमनाशोऽअभिक्रमस्य पौर्वापर्यक्रमस्य नाशो विघातोऽनुक्रमनाशजन्यो दोष इत्यर्थः, नास्ति न विद्यतेऽन्यत्र काम्यधर्मेषु क्रमविघाते धर्मनाशोऽतस्ततोऽस्य श्रैष्ठ्यमिति भावः, हेत्वन्तरमप्याह प्रत्यवाय इति, इहेत्यनुवर्तनीयमिह मोक्षधर्मे प्रत्यवायोऽकरणे दोषो न विद्यते नैवास्तीत्यर्थः, तथा च गीतायामपि भगवतोक्तं ।

'नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयादि'ति ॥

अतोऽत्रैवादरो मुमुक्षुभिर्विधेय इति भावः ॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे याज्ञवल्क्यवाक्यं प्रमाणयितुमाह ।

तथा च याज्ञवल्क्यः ।

तथाचेति । तथा च तथैव याज्ञवल्क्यो याज्ञवल्क्यनामा मुनिराहेति शेषः, केन वाक्येनेत्याशङ्क्य तद्वाक्यमुदाहरतीज्येति ।

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयमेव परो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ २ ॥

इ० बो० मु० पुराण० अष्टा०धर्मशास्त्रनिर्णयः ॥ ७ ॥

इज्येति । इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणामिज्या यागक्रियाऽऽचारः स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानं दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वाधीनताऽहिंसा सर्वभूतेषु दयालुता दानं सत्पात्रेषु विधिपूर्वकं द्रव्यादेः समर्पणं स्वाध्यायः स्वशाखोक्तक्रमपूर्वकं स्वशाखापाठ एतन्नामकानि यानि कर्माणि तेषां मध्ये परः श्रेष्ठो धर्मो विहितकर्मरूपोऽयमेव, अयं क इत्यतः स्पष्टं दर्शयति यदिति, यद्विवेकिषु प्रत्यक्षं योगेन जीवात्मैक्यज्ञानेनात्मदर्शनमात्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनो दर्शनं दृश्यते ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽनेनेति दर्शनं साक्षात्कारो भवति सोऽयमित्यर्थः, अन्तःकरणमलनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पादको निष्कामधर्म एव श्रेष्ठ इति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गताष्टादशविद्यानिर्णयार्थप्रकाशे धर्मशास्त्रनिर्णयार्थप्रकाशस्सप्तमः ॥ ७ ॥

अथ श्रौतस्मार्तनिर्णयः ।

एवं धर्मशास्त्रनिर्णयमभिधायेदानीं तत्प्रसंगाच्छ्रौतस्मार्त्तनिर्णयं वक्तुं श्रौतस्मार्तनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ श्रौतस्मार्त्तनिर्णयः ।

अथेति । अथ धर्मशास्त्रनिर्णयानन्तरं प्रसङ्गप्राप्तो धर्मशास्त्रनिर्णयप्रसङ्गेन प्राप्तो वर्णनायागतः श्रौतस्मार्त्तनिर्णयः श्रौताख्यकर्मणः स्मार्त्ताख्यकर्मणश्च निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

श्रवणं श्रौतमित्युक्तं स्मरणं स्मार्त्तमुच्यते ।
श्रवणं मननं चेति श्रौतस्मार्त्तविनिर्णयः ॥ १ ॥

श्रवणमिति । श्रवणं शारीरकप्रथमाध्यायोक्तश्रुतिसमन्वयेन सर्ववाक्यानां तात्पर्यभूतब्रह्मचिन्तनपूर्वकं वेदान्तश्रवणमेव श्रौतनामकं कर्मसेवमुक्तं कथितं मुनिभिरिति शेषः, स्मरणं श्रुत्युक्तार्थानुचिन्तनमेव स्मार्तं कर्मसेवमुच्यते कथ्यते विवेकिभिरिति शेषः, इत्यतो हेतोः श्रवणं मननं च सर्ववेदान्तवाक्यानामादिमध्यावसानेषु अखण्डैकरसे तात्पर्यावधारणलक्षणं श्रवणं मननं च श्रुतार्थस्य युक्त्या सम्भावितत्वानुसन्धानलक्षणं शारीरकद्वितीयाध्यायोक्तं मननमपि कर्त्तव्यमित्ययं श्रौतस्मार्त्तविनिर्णयः श्रौतस्मार्ताख्यकर्मणो विनिर्णयो विवेकः सिद्धान्त इत्यर्थः, ज्ञेय इति शेषः ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेणाप्याह ।

श्रुतं श्रीगुरुवक्त्रेभ्यः स्मृतमेव न विस्मृतम् ।

श्रौतस्मार्तमिदं येषां श्रौतस्मार्त्तविदो हि ते ॥ २ ॥

श्रुतमिति । श्रीगुरुवक्त्रेभ्यो वैराग्यादिसम्पत्तिमन्तो ये गुरवो महावाक्योपदेष्टारस्तेषां वक्त्रेभ्यो मुखेभ्यः श्रुतं श्रवणेन विषयीकृतं तदेव श्रौतं ज्ञेयं, तत्स्मृतमेव सर्वदानुसन्धानमेव न विस्मृतं विस्मरणविषयं नैव कृतं तदेव स्मार्त्तं ज्ञेयम्, इदं श्रवणस्मरणरूपं श्रौतस्मार्त्तं श्रौतस्मार्त्ताख्यं कर्म येषां विवेकिनामस्ति हि ते विवेकिन एव प्रसिद्धाः श्रौतस्मार्त्तविदः श्रौतस्मार्त्ताख्यकर्मवेत्तारो भवन्ति नान्ये ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो श्रौतस्मार्त्तनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टमः ॥ ८ ॥

अथ ज्ञानि ।

एवं श्रौतस्मार्त्तनिर्णयमभिधायेदानीमङ्गानि निर्णेतुमङ्गनिर्णयाख्यं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाङ्गानि ।

अथेति । अथ श्रौतस्मार्त्तनिर्णयानन्तरमङ्गानि निर्णीयन्ते शिक्षादीन्यङ्गानि विचार्यन्त इत्यर्थः, तत्रादावङ्गानि संगृह्य दर्शयति ।

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च
ज्योतिषं च षडङ्गानि तेषामेव निर्णयः ॥ १ ॥

शिक्षेति । शिक्षा शिक्षानामकं पाणिनिकृतमेकं, तथा कल्पः कल्पनामकं श्रुत्यर्थानां कर्मोपासनादिरूपाणां प्रतिपादकं द्वितीयं, तथा व्याकरणं शब्दशास्त्रं तृतीयं, तथा निरुक्तं

निरुक्तनामकं यास्करचितं वेदनिघण्ट्वर्थसंग्राहकं चतुर्थं, तथा च्छन्द एव च च्छन्दोनामकं वैदिकलौकिकच्छन्दोलक्षणज्ञापकं शास्त्रं पिङ्गलनागनिर्मितं पञ्चमं, तथा ज्योतिषं च ज्योतिषनामकं यज्ञार्थकालप्रतिपादकं पञ्चसम्वत्सरमयमित्यादिवाक्यकदम्बरूपं षष्ठम्, एतानि षट् षट्सङ्ख्यानि अङ्गानि वेदस्यावयवरूपाणि तेषामङ्गानामेषो वक्ष्यमाणो विनिर्णयो विचारो ज्ञेयः॥ १॥

अथ शिक्षानिर्णयः।

तत्रादौ शिक्षानिर्णयाख्यमेकश्लोकं शिक्षां निर्णेतुं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ शिक्षानिर्णयः।

अथेति। अथाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानानन्तरं शिक्षानिर्णयः शिक्षायाः शिक्षातात्पर्यस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

शुद्धो विदेहभावेन शिक्षितः शिक्षया यया।
सा शिक्षा यदि न प्राप्ता शिक्षया शिक्षितं किमु॥२॥

शुद्धेति। यया विवेकिप्रसिद्धया शिक्षया महावाक्योपदेशरूपया शिक्षित उपदिष्टः सन् विदेहभावेन देहासन्तासत्त्वज्ञानेन शुद्धो देहाद्यस्पृष्टो भवति प्राणी सा शिक्षा स उपदेशो यदि यर्हि न प्राप्ता न लब्धा गुरुतस्तर्हि तदा शिक्षया पाणिन्युक्तया शिक्षया यच्छिक्षितं वर्णस्वरस्थानादि ज्ञातमपि तत्किमु अतितुच्छं तदिति भावः॥ २॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः शिक्षानिर्णयार्थप्रकाशो नवमः॥ ९॥

एवं शिक्षानिर्णयं निरूप्येदानीं कल्पं निर्णेतुं कल्पनिर्णयारूपं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ कल्पसूत्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ शिक्षानिर्णयानन्तरं कल्पसूत्रनिर्णयः कल्पसूत्राणां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्सर्वकल्पनाधारभूतं निःशेषविकल्परहितं न ज्ञातं चेत्तत्र कल्पितविषयनिर्णायककल्पसूत्राणां निरर्थकतामाह ।

कल्पानां प्रथमः कल्पो निर्विकल्पमिदं न चेत् ।
विकल्पसंकल्पमयैः कल्पसूत्रैः किमर्जितम् ॥ १ ॥

कल्पानामिति । कल्पानां कल्प्यन्ते निरूप्यन्ते कर्माण्युपासनानि च यैस्ते कल्पास्तेषां कल्पाभिधसूत्राणां कल्पनानां चाधारत्वेन कल्पितत्वात्प्रथमः पूर्वः कारणभूत इत्यर्थः, कल्प आत्मा निर्विकल्पं निर्गता विकल्पा विपरीतनामजात्यादिकल्पना यतः कर्मिणो यथा भवन्ति तथेदमिति साक्षान्न वेत्ति चेन्न जानाति यदि, यद्वा सर्वकल्पनाधारभूत आत्मैव निर्विकल्पं ब्रह्म तदिदमिति साक्षान्न कृतं चेद्यदीत्यर्थः ।

सर्वकल्पनाधारभूतं ब्रह्मैव निर्विकल्पपदेनोक्तोऽहमादिकल्पनाधारभूतः प्रत्यगात्मा प्रथमकल्पपदाभ्यामुक्तस्तयोः कल्पितं सर्वं जगदिदमिति पदेनोक्तं तत्र 'नेह नानास्ति किञ्चनातोऽन्यदार्त्तमि'त्यादिश्रुतिभ्यो द्वैतजाते बाधितदृष्टिं कृत्वा 'तत्त्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्माहंब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यस्तत्त्वमादिपदार्थभूतयोः शोधितयोः शुद्धजीवेश्वरयोः प्रत्यक्षपरोक्षत्वादिविरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रस्वरूपत्वेनैक्यमनुभूय यावत्प्रारब्धमाभासमात्रत्वेन दृश्यमानं जगज्जातं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति-

श्रुतिदृष्ट्या सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न कृता चेद्यदीत्यर्थः, तर्हि तदा विकल्पसङ्कल्पमयैर्विकल्पसङ्कल्पप्रचुरैः कल्पसूत्रैः कल्पाभिधैः सूत्रैः किमर्जितं किं सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, तैः प्रतिपादितस्यावस्तुत्वादिति भावः ॥ १ ॥

ननु कल्पविचारो विहितस्तत्किं निन्द्यते भवतेत्याशङ्क्य मुमुक्षूणां ब्रह्मभावकल्पस्यैव विहितत्वात्तदभावे निरर्थकत्वं कल्पाभ्यासस्येत्याशयेनाह ।

कल्पको येन कल्पेन ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
स कल्पो नैव क्लृप्तश्चेत्कल्पसूत्रं निरर्थकम् ॥ २ ॥

कल्पक इति । कल्पकः कल्पनाकुशलो येन कल्पेनाहं ब्रह्मास्मीति अहं ब्रह्मशब्दार्थयोः शुद्धजीवब्रह्मणोर्भागलक्षणया प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरूपविरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्रैक्यलक्षणलक्षितसाक्षात्करणरूपकल्पेन कल्पनारूपेण पृथक्त्वस्य कल्पितत्वादपृथक्त्वस्यापि कल्पितत्वमिति भावः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावमङ्गीकर्तुं कल्पते योग्यो भवति स उक्तलक्षणः कल्पः कल्प्यते ब्रह्मभावोऽनेनेति कल्पोऽहंब्रह्मास्मीति साक्षात्काररूपः क्लृप्तः प्राप्तो नैव चेन्न विद्यते यदि तर्हि कल्पसूत्रं कल्पसूत्रनामकं वाक्यजातं निरर्थकं व्यर्थं ज्ञेयं कल्पसूत्रप्रतिपादितेर्थे मुमुक्षुप्रयोजनाभावात्तत्र तैर्नाभिनिवेशः कर्त्तव्य इति भावः ॥२॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशे-ऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः कल्पसूत्रनिर्णयार्थप्रकाशो दशमः ॥ १० ॥

अथ व्याकरणनिर्णयः ।

एवं कल्पनिर्णयमभिधायेदानीं व्याकरणं निर्णेतुं व्याकरणनिर्णयाख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ व्याकरणनिर्णयः ।

अथेति। अथ कल्पनिर्णयानन्तरं व्याकरणनिर्णयो व्याकरणस्य व्याकरणशास्त्रस्य निर्णयस्तात्पर्यविचारः क्रियत इति शेषः, तत्र तावन्महावाक्यार्थज्ञानाय महावाक्यस्थपदानामर्थस्य च व्युत्पत्तये व्याकरणाभ्यासोऽभिहितस्तदभावे च स व्यर्थ इत्याह।

पदव्युत्पत्तिरन्वेष्या महावाक्यार्थबुद्धये ।
स एव यदि न ज्ञातस्तर्हि व्याकरणेन किम् ॥१॥

पदव्युत्पत्तिरिति। महावाक्यार्थबुद्धये महान्ति श्रेष्ठानि यानि वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि तेषामर्थस्तात्पर्यं तस्य बुद्धिर्बोधस्तस्मै तदर्थमित्यर्थः, पदव्युत्पत्तिः पदानां तत्त्वमसीत्यादीनां व्युत्पत्तिर्ज्ञानमन्वेष्याऽन्वेष्टव्या पदबोधोपयोगितयैव केवलं व्याकरणमध्येतव्यमिति भावः, स एव महावाक्यार्थ एव यदि यर्हि नज्ञातस्तदा व्याकरणे न व्याकरणशास्त्रेण तदध्ययनेनेत्यर्थः । किं कृतमिति शेषः, न किमपि कृतमित्यर्थः, महावाक्यार्थज्ञानाभावे व्याकरणाध्ययनप्रयासो व्यर्थ एवेति भावः ॥ १ ॥

व्याकरणपदनिरुक्त्यापि तमेवार्थं द्रढयति ।

येनेदं व्याकृतं विश्वं तदेव व्याकृतं न चेत् ।
बृहज्ज्ञो वेत्ति यत्तर्हि तद्धि व्याकरणेन किम् ॥ २ ॥

येनेति । येन ब्रह्मणेदं विश्वं ज्ञानविषयभूतं प्रत्यक्षं जगद्व्याकृतं विविधाकारवत्कृतं तदेव तद्ब्रह्मैव व्याकृतं जगद्विपरीताकारेणाऽखण्डसच्चिदानन्दरूपं साक्षाज्ज्ञातं न चेन्न यदि तर्हि

उक्तमेवार्थं स्पष्टमाह बृहदिति, बृहद्ब्रह्म यद्यदा नो वेत्ति न जानाति तर्हि तदा व्याकरणेन व्याकरणशास्त्राभ्यासेन किं कृतमिति शेषः, न किमपि कृतमित्यर्थः। यद्वा किं फलं न किमपीत्यर्थः, अतः पदव्युत्पत्तिपर्यन्तमेव व्याकरणाभ्यासो विहितस्ततो वेदान्तश्रवणादिप्रयास एव कार्यो मुमुक्षुभिरिति भावः॥२॥

ननु महावाक्यार्थोपयोगितया महावाक्यपदव्युत्पत्तिस्तत्प्रयोजनतयैव व्याकरणोपयोगश्चेत्तत्रान्येपि शब्दाः कुतः साधिता इत्याशङ्क्य प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थज्ञानद्वारा तेषां पदार्थानां स्वरूपेण हेयत्वज्ञानेन तांस्त्यक्त्वा महावाक्यश्रवणादिषु प्रवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह।

यतस्तु परिनिष्पन्नैः शब्दैः शास्त्रान्मुहुर्मुहुः।
हेयादेयौ न विज्ञातौ तर्हि व्याकरणेन किं॥ ३॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अष्टा० व्याकरणनिर्णयः॥ १॥

यत इति। यस्मादेव व्याकरणाच्छास्त्रात्परिनिष्पन्नैरुत्पन्नैः शब्दैर्नामभिर्मुहुर्मुहुर्वारं वारं हेयोपादेयावनात्मत्वेन हेयस्त्याज्यो मायातत्कार्यरूपः प्रपञ्च आदेयश्चात्माऽऽत्माकूटस्थासङ्ग इत्यादिशब्दानामर्थभूतस्तौ न विज्ञातौ न बुद्धौ यदि तर्हि तदा व्याकरणेन व्याकरणशास्त्राभ्यासेन किं किं फलं भवति न किमपीत्यर्थः, अतो व्याकरणस्यानन्तशब्दसाधकत्वेपि महावाक्यपदसाधनपरतैवेति मुमुक्षुभिस्तदधीत्य महावाक्यार्थनिष्ठैव विधेया न व्याकरणाध्ययनाभिनिवेशः कार्य इति भावः॥ ३॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो व्याकरणनिर्णयार्थप्रकाश एकादशः॥ ११॥

एवं व्याकरणनिर्णयमभिधायेदानीं निरुक्तं निर्णेतुं निरुक्तनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिधान आह।

अथ निरुक्तनिर्णयः।

अथेति। अथ व्याकरणनिर्णयानन्तरं निरुक्तनिर्णयो निरुक्तस्य यास्कप्रणीतस्य 'समाम्नायः समाम्नात' इत्यादिवाक्यकदम्बरूपस्य निरुक्ताख्यग्रन्थस्य निर्णयो मुमुक्षुग्राह्यो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेव निरुक्तशब्दनिरुक्त्याह।

निरुक्तं चिदवस्थानं निरुक्तं बोधनं चितः।
तन्निरुक्तं न चेद्वेद निरुक्तस्य किमुक्तिभिः॥ १॥

इति श्री०बो०मु०पु०अ०निरुक्तनिर्णयः॥ १२॥

निरुक्तमिति। चिदवस्थानं चितश्चिन्मात्ररूपस्यात्मनोऽवस्थानं स्थितिर्निरुक्तं निर्गतं निवृत्तमुक्तं भाषणं यस्मात्तन्निरुक्तं वचनाविषयमित्यर्थः, अस्तीति शेषः, तथा चितश्चिन्मात्ररूपस्यात्मनो बोधनं बोध्यतेऽनेनेति बोधनमुपदेशस्तन्निरुक्तं वागविषयं 'यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह, यद्वाचानभ्युदितमवचो नैव प्रोवाच स ह तूष्णीं बभूव', सादिश्रुतेः, तदुक्तविधं निरुक्तं चिदवस्थानं चिदवबोधनरूपं न वेद न वेत्ति चेद्यदि तर्हि निरुक्तस्य यास्ककृतनिरुक्ताभिधग्रन्थस्योक्तिभिर्भाषणैः किं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः, अतोऽन्यविषयकनिरुक्तादरं परित्यज्यात्मज्ञानविषयकनिरुक्तवाक्यश्रवणाद्यैत्रावर्तनीयमिति भावः॥ १॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरचिरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीन्द्रदितचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशे

ऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो निरुक्तनिर्णयार्थप्रकाशो द्वादशः॥ १२॥

अथ च्छन्दोनिर्णयः ।

एवं निरुक्तनिर्णयं कृत्वा च्छन्दो निर्णयं कर्तुं छन्दोनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ च्छन्दोनिर्णयः ।

अथेति । अथ निरुक्तनिर्णयानन्तरं छन्दोनिर्णयश्छन्दः शब्दवाच्यस्याऽर्थस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

तच्छन्दो यदि न ज्ञातं स्वच्छन्दो येन खेलति ।
यरस्तजभ्नमोपेतैश्छन्दोभिः किं प्रयोजनम् ॥१॥

इ० बोध० मु० पु० अ० छन्दोनिर्णयः ॥ १३ ॥

तदिति । तज्जीवन्मुक्तेषु प्रसिद्धं छन्दः स्वाभाविकव्यवहाररूपं सहजवर्त्तनं न ज्ञातं न विदितं यदि यर्हि तर्तिक येन स्वच्छन्दचारित्वेन स्वच्छन्दः स्वाधीनः सन् खेलति क्रीडति तदिति योज्यं, तर्हि यरस्तजभ्नमोपेतैः 'लध्वादिसमन्वितं यकाराख्यमि'ति पिङ्गलसूत्रोक्तलक्षणलक्षितो यो यगणः, तथा रो रगणो 'लघुमध्यमं तु रेफमि'त्युक्तलक्षणः, सः सगणः 'सकारमन्ते गुरुनिबद्धमि'त्युक्तलक्षणः, तस्तगणो 'लध्वन्त्यं हि तकारमित्युक्तलक्षणः, जो जगणो 'जकारमुभयोर्लघुं विजानीयादि'त्युक्तलक्षणः, भो भगण 'आदिगुरुं च भकारमि'त्युक्तलक्षणः, नो नगणो 'नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुमित्युक्तलक्षणः, मो मगणः 'त्रिगुरुं विद्धि मकारमि'त्युक्तलक्षणः, एतैरुक्तलक्षणैर्गणैरुपेतानि युक्तानि तैश्छन्दोभिरार्यादिवृत्तादिविशेषोपलक्षितैश्छदःशब्दवाच्यैः पद्यविचारैरित्यर्थः, किं प्रयोजनं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः,छन्दःशास्त्रादरं परित्यज्य मुमुक्षुभिर्वेदान्तश्रवणादिष्वेवादरो विधेय इति भावः ॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ

मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादश-
विद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतश्छन्दोनिर्णयार्थप्र-
काशस्त्रयोदशः ॥ १३ ॥

अथ ज्यौतिषनिर्णयः।

एवं छन्दोनिर्णयमभिधायेदानीं ज्यौतिषं निर्णेतुं ज्यौतिषनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ ज्यौतिषनिर्णयः

अथेति। अथ च्छन्दोनिर्णयानन्तरं ज्यौतिषनिर्णयो ज्यौतिषस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य निर्णयो मुमुक्षुविहितो विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

ज्योतिषा येन सूर्यादि ज्योतिर्भाति न वेत्ति तत्।
यदि येन तदा तेन ज्योतिर्ग्रन्थेन किं कृतम् ॥१॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो०मु० पु० अ० ज्योतिःशास्त्रनिर्णयः।

ज्योतिषेति। येन विदुषां प्रत्यक्षभूतेन ज्योतिषा स्वयं प्रकाशरूपेण चिद्रूपेण 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः, आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यादिश्रुतिभ्यः, सूर्यादि सूर्य आदिर्यस्याग्निचन्द्रवागूपस्य ज्योतिषस्तत्तथोक्तं ज्योतिर्व्यवहारप्रकाशसाधनं सूर्यादिरूपं भाति प्रकाशते सूर्यादीनां ज्योतिष्ट्वे श्रुतयस्तावत् 'सूर्य एवास्य ज्योतिर्भवति, चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति वागेवास्य ज्योतिर्भवती'त्यादयः, तदात्मरूपं ज्योतिर्येन ज्यौतिषशास्त्रेण न वेत्ति न जानाति यदि यर्हि तदा तर्हि तेन लोकप्रसिद्धज्योतिषा सूर्यादेर्निरूपणप्रधानेन ज्योतिर्ग्रन्थेन ज्यौतिषशास्त्रेण किं कृतं किं

सम्पादितं न किमपीत्यर्थः, तत्साध्यस्य सर्वार्थस्यानात्मत्वादिति भावः, सूर्यादिज्योतिष आत्मज्योतिःप्रकाश्यत्वे श्रुतयस्तावद् 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, आत्मनैव ज्योतिषास्ते'इत्याद्याः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो ज्यौतिषनिर्णयार्थप्रकाशश्चतुर्दशः ॥ १४ ॥

अथ वेदनिर्णयः ।

एवमङ्गानिनिर्णीयाङ्गिनो वेदान्निर्णेतुमाह ।

अथ वेदाः ।

अथेति । अथाङ्गनिर्णयानन्तरं वेदा ऋगाद्याश्चत्वारो वेदा निर्णीयन्त इति शेषः, तत्रादावृग्वेदं निर्णेतुमृग्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

तत्रादावृग्वेदनिर्णयः ।

तत्रेति । तत्र वेदनिर्णय आदौ प्रथममृग्वेदनिर्णय ऋगुपलक्षितमन्त्रसमूहस्य वेदस्य ज्ञानसाधनभूतस्य निर्णयो मुमुक्षूपयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

यः परानन्ददः स्वात्मा तं त्वा वयं यजामहे ।
इत्याहुतो न विश्वात्मं ऋचा हौत्रिण किं तदा ॥ १ ॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अ० ऋग्वेदनिर्णयः ॥ १५ ॥

य इति । यो विवेकिषु प्रसिद्धः परानन्ददः परो निरतिशयो य आनन्दः सुखं तं ददाति यच्छति स तथोक्तः 'एष

ह्येवानन्दयाती'तिश्रुतेः, स्वात्मा स्वरूपभूत आत्माऽस्तीति तमुक्तलक्षणं त्वा त्वामात्मरूपं यजामह इदंममास्पदसर्वविषयाहुत्या पूजयाम इत्येवं विश्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा स्वरूपभूतो न आहुतः सर्वजगदाहुत्या न तर्पितो यदि यर्हि तदा तर्हि ऋचा ऋगुपलक्षितेन 'इत्थं भूतलक्षणे' इति तृतीया, हौत्रेण हौत्राख्यकर्मणा किं किं फलं मुमुक्षूणां न किमपीत्यर्थः, सर्वर्ग्वेदमन्त्राणामात्मज्ञानमेव फलमतोन्यकर्मप्रतिपादकमन्त्राननादृत्यात्मज्ञानप्रतिपादकमन्त्रसमूह एवादरो विधेय इति भावः॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थ० मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गत ऋग्वेदनिर्णयार्थप्रकाशः पञ्चदशः ॥ १५ ॥

अथ यजुर्वेदनिर्णयः ।

एवमृग्वेदं निर्णीयेदानीं यजुर्वेदं निर्णेतुं यजुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ यजुर्वेदनिर्णयः ।

अथेति । अथर्ग्वेदनिर्णयानन्तरं यजुर्वेदनिर्णयो यजुर्वेदस्य निर्णयो मुमुक्षूणामुपयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

लोहिता धवला कृष्णा प्रजाहेतुरजा यदि ।
नोपालब्धा ब्रह्मसत्रे यजुषाऽध्वर्यवेण किम् ॥ १ ॥

इति श्रीन०बोध०मु०पु०अ०यजुर्वेदनिर्णयः ॥ १६ ॥

लोहितेति । लोहिता रक्ता रजोगुणवतीत्यर्थः, धवला शुक्ला सत्त्वगुणवतीत्यर्थः, कृष्णा श्यामा तमोगुणवतीत्यर्थः, एतैर्गुणैर्जगज्जननप्रकाशावरणस्वभावेतिभावः, प्रजाहेतुः प्रजा-

यन्त उत्पद्यन्त इति प्रजा महदाद्याः प्रकृतिविकृतिरूपास्तासां हेतुः कारणभूता जगज्जनयित्रीत्यर्थः, अजा मायात्वादेवानुत्पन्ना गुणसाम्यावस्थारूपा शक्तिर्ब्रह्मसत्रे ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु व्यापकं तदेव सत्रमिव सत्रं सर्वसत्रफलरूपत्वाद् ब्रह्मरूपं सदात्मवस्तु त्रायते रक्ष्यतेऽस्मिन्निति सत्रं 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि'रित्यादिनोक्तलक्षणं तस्मिन्निति वा, नोपालब्धा लौकिकयज्ञे प्रसिद्धाऽजेव न हिंसिता 'सर्वं खल्विति, नेह नानास्ती'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या न बाधितेत्यर्थः, यदि तर्हि तदा यजुषा यजुर्मन्त्रैर्निर्वाहितेनाध्वर्यवेणाध्वर्युकृतेन कर्मणा किं किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो यजुर्वेदनिर्णयार्थप्रकाशः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ सामवेदनिर्णयः ।

एवं यजुर्वेदं निर्णीयेदानीं सामवेदं निर्णेतुं सामवेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ सामवेदनिर्णयः ।

अथेति । अथ यजुर्वेदनिर्णयानन्तरं सामवेदनिर्णयः सामवेदस्य गीतिप्रधानस्य वेदस्य निर्णयो विचारो मुमुक्षुग्राह्यः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

छान्दोग्येनोपानिषदा प्रेमगद्गदया गिरा ।
साम्ना गीतं न चेद्ब्रह्म सामोद्गात्रेण किं तदा ॥१॥

इति श्रीन० बो० मु० पु० अ० सामवेदनिर्णयः ॥ १ ॥

छान्दोग्येनेति । च्छान्दोग्येन च्छान्दोग्यनाम्नोपनिषदोप निषण्णं समीपे स्थितं विचारद्वारा श्रेयो मुक्तिरूपं यस्यां सोपनिषत्तया, आविष्टलिङ्गत्वेन विशेषणविशेष्यभावस्तदुक्तं ।

'लिङ्गसङ्ख्याविभेदेपि विशेषणविशेष्यता।
विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ॥
आविष्टलिङ्गं तत्प्रोक्तमि'ति । प्रेमगद्गदया गिरा प्रेम्णा निरतिशयस्नेहेन कृत्वा गद्गदयाऽवरुद्धकण्ठनिःसृतया गिरा वाण्या ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदहीनमात्मवस्तु गीतं गानविषयीकृतं न चेन्न यदि तदा तर्हि सामौद्गात्रेण सामप्रोक्तेनौद्गात्राख्यकर्मणा किं किं फलं भवेन्न किमपीत्यर्थः, अतोऽनात्मविषयकं सर्वं साम परित्यज्यात्मविषयकमेव साम श्रोतुं मन्तुं निदिध्यासितुं गातुमादरो विधेयो मुमुक्षुभिरिति भावः॥१॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतः सामवेदनिर्णयार्थप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथाथर्वणवेदनिर्णयः ।

एवं सामवेदनिर्णयमभिधायेदानीमथर्वणवेदं निर्णेतुमथर्वणवेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाथर्वणवेदनिर्णयः ।

अथेति । अथ सामवेदनिर्णयानन्तरमथर्वणवेदनिर्णयोऽथर्वणवेदस्याथर्वणनाम्नो वेदस्य निर्णयः मुमुक्षूपयोगी विचारः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

ब्रह्मविद्या पिप्पलादमुखाच्च्युता ।

चमत्कृता न हृदये किं फलं तर्ह्यथर्वभिः ॥ १॥

इति श्रीनर० बो० मु०पु०अ० अथर्वणवेदनिर्णयः ॥ १२ ॥

आथर्वणीति । आथर्वण्यथर्वणवेदोद्भवा ब्रह्मविद्या पिप्पलादमुखाच्च्युता पिप्पलफलानि अत्ति भक्षयतीति पिप्पलाद एतेन वैराग्यातिशयो ध्वनितः, तस्य मुखाद्वदनाच्च्युता निःसृताऽनेन मुमुक्षुभिरत्यादरणीयत्वं ध्वनितं, ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनो विद्या ज्ञापिका ब्रह्मज्ञानप्रतिपादयित्रीत्यर्थः, हृदयेन्तःकरणे चमत्कृताऽऽविर्भूता न चेन्न यदि तर्हि तदाऽथर्वभिरन्यैरथर्वणप्रयोगैः किं फलं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, ब्रह्मज्ञानेतरविषयप्रतिपादकमथर्वणवाक्यसमूहमनादृत्य ब्रह्मज्ञानविषयकाथर्वणवाक्यसमूहश्रवणादिष्वेव प्रवृत्तिर्मुमुक्षुभिः कर्त्तव्येति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशन्तर्गतोऽथर्वणवेदनिर्णयार्थप्रकाशोऽष्टादशः ॥ १८ ॥

अथायुर्वेदनिर्णयः।

एवं वेदनिर्णयमभिधायेदानीमायुर्वेदं निर्णेतुमायुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह।

अथायुर्वेदनिर्णयः।

अथेति । अथाथर्ववेदनिर्णयानन्तरमायुर्वेदनिर्णय आयुषो वेदस्य ज्ञानस्य ज्ञानसाधनस्य चिकित्साशास्त्रस्येत्यर्थः, निर्णयो मुमुक्षूपयोगी सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

ज्ञानामृतं न चेत्पीतममृतत्वं न साधितम्।
मृत्युरेव पुनः प्राप्त आयुर्वेदो निरर्थकः ॥ १ ॥

इति श्रीन० बो० पु० अ० आयुर्वेदनिर्णयः ॥ १९ ॥

ज्ञानामृतमिति। ज्ञानामृतं ज्ञायते ब्रह्माऽनेनेति ज्ञानं महावाक्यजन्यं साक्षात्काररूपमहं ब्रह्मास्मीत्याकारं तदेवामृतं पीयूषं जरामरणादेर्निवर्त्तकत्वात् तत्पीतं प्राशितं न नास्ति चेद्यदि तर्हि तदाऽमृतत्वं न मृतं ब्रह्म तस्य भावस्तत्त्वं न साधितं न संपादितं स्यात्तदा तर्हि पुनर्भूयो मृत्युरेव मरणमेव प्राप्तो लब्धस्तदाऽऽयुर्वेद आयुषः साधनभूतं यज्ज्ञानं तत्प्रतिपादको ग्रन्थो निरर्थको व्यर्थ इत्यर्थः, अत आयुर्वेदादरं परित्यज्य मोक्षसाधनभूतज्ञानसाधनवेदान्तश्रवणादिष्वादरो मुमुक्षुभिः कर्त्तव्य इति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ मुनीद्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकयान्तर्गत आयुर्वेदनिर्णयार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ धनुर्वेदनिर्णयः।

एवमायुर्वेदं निर्णीयेदानीं धनुर्वेदं निर्णेतुं धनुर्वेदनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ धनुर्वेदनिर्णयः ।

अथेति। अथायुर्वेदनिर्णयानन्तरं धनुर्वेदनिर्णयो धनुषो धनुरुपलक्षितस्य शस्त्रास्त्रसमूहस्य वेदः प्रेरणाकर्षणादिज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं तस्य निर्णयो मुमुक्षुसंमतः सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह।

प्रणवेनैव धनुषा प्रबोधेन शरेण च ।
लक्ष्यं ब्रह्म न चेद्विद्धं धनुर्वेदो निरर्थकः ॥ १ ॥

इति न० बो० मु० पु० अ० धनुर्वेदनिर्णयः ॥ २० ॥

प्रणवेनेति । प्रणवेनैवोङ्कारेणैव धनुषा बाणासनेन करणेन प्रबोधेन ज्ञानेन 'ओमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वमोङ्कार एवे'त्यादिमाण्डूक्योपनिषदुक्तप्रकारज्ञानरूपेण शरेण च सायकेनापि बाह्यकरणेन तस्य बोधस्य प्रणवद्वारकत्वात्प्रणवस्य धनुष्ट्वं ज्ञानस्य च शरत्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु लक्ष्यं लक्षितुं योग्यं तस्य बोधबाणस्य लक्षणावृत्त्या विषयत्वाद्वेधार्हमुच्यते श्रुत्येति शेषः, कथ्यते । तथा च श्रुतिः ।

'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेदि'ति ॥

लक्ष्यं लक्षणावृत्त्या बोधविषयं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमखण्डसच्चिदानन्दरूपं वस्तु विद्धं वेधितं बुद्धमित्यर्थः, न नास्ति चेद्यदि तर्हि तदा धनुर्वेदो धनुरुपलक्षितं सर्वशस्त्रास्त्रप्रयोगाकर्षणज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं निरर्थको निष्प्रयोजन इत्यर्थः, तत्र मुमुक्षुविषयाभावादिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो धनुर्वेदनिर्णयार्थप्रकाशो विंशः ॥ २० ॥

अथ गान्धर्वनिर्णयः ।

एवं धनुर्वेदनिर्णयमभिधायेदानीं गान्धर्वनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ गान्धर्ववेदनिर्णयः ।

अथेति। अथ धनुर्वेदनिर्णयानन्तरं गान्धर्वनिर्णयो गान्धर्वस्य गानज्ञानप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य निर्णयः सिद्धान्तो मुमुक्षुग्राह्यः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

आत्मा कलेन गीतेन गान्धारेण स्वरेण हि ।
न चेद्गन्धर्ववद्गीतो गान्धर्वेण कृतं किमु ॥ १ ॥

इति श्रीनर० बोध० मुनीन्द्र० पुराण० अष्टादश० गान्धर्वनिर्णयः ॥ २१ ॥

आत्मेति। गान्धर्वेण गन्धर्वकर्मभूतेन स्वरेण जातित्वादेकवचनं निषादादिस्वरैः कृत्वा कलेन मधुरेण गीतेन गानेनात्मा सच्चिदानन्दलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा गन्धर्ववत् यथा गन्धर्वा गायन्ति तद्वद्गीतो गीतेन लक्ष्यीकृतो न नास्ति चेद्यदि तदा गान्धर्वेण गान्धर्ववेदाभ्यासेन किमु कृतं किं संपादितं न किमपीत्यर्थः, आत्मनो व्यतिरिक्तविषयस्य गान्धर्वस्य निष्प्रयोजनत्वात्तदादरं परित्यज्यात्मविषयकगान्धर्ववेदमात्र आदरो विधेय इति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुराणश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतो गान्धर्वनिर्णयार्थप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथार्थशास्त्रनिर्णयः ।

एवं गान्धर्वनिर्णयमभिधायेदानीमर्थशास्त्रं निर्णेतुमर्थशास्त्रनिर्णयाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथार्थशास्त्रनिर्णयः ।

अथेति । अथ गान्धर्वनिर्णयानन्तरमर्थशास्त्रनिर्णयोऽर्थस्य

धनादेः साधनभूतज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रं ग्रन्थस्तस्य निर्णयो मुमुक्षुविहितः सिद्धान्तः क्रियत इति शेषः, तमेवाह ।

अनर्थाः सर्व एवार्थाः सदर्थः परमार्थदृक् ।
परमार्थो न लब्धश्चेदर्थशास्त्रं निरर्थकम् ॥ १ ॥

इति श्रीनर० बो० मु० पु० अ० अर्थशास्त्रनिर्णयः ॥ २२ ॥

अनर्था इति । सर्वे लोकप्रसिद्धा धर्मार्थकामाख्या अर्था अनर्था एव दुःखास्पदत्वादर्थशून्या एव केवलं ज्ञेयाः, कस्तर्ह्यर्थ इत्यत आह सदर्थ इति, परमार्थदृक्परमः कार्यकारणरहितो योऽर्थः सद्रूप आत्मा तस्य दृक् ज्ञानं तदेव सदर्थः संश्चासावर्थश्च कालत्रयाबाध्योऽर्थः सुखरूपत्वात्प्रयोजनरूपो ज्ञेयः स परमार्थः सच्चित्सुखात्मरूपोऽर्थो न लब्धो न प्राप्तश्चेद्यदि तर्हि अर्थशास्त्रमर्थप्राप्तिसाधनबोधकं शास्त्रं नीत्याख्यं शास्त्रमित्यर्थः, निरर्थकमर्थशून्यं ज्ञेयमत आत्मरूपार्थान्यार्थप्राप्तिसाधनबोधकार्थशास्त्र आदरं परित्यज्य मोक्षाख्यार्थप्राप्तिसाधनभूतज्ञानोपदेशके वेदांतशास्त्र एवादरो विधेयो मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशे पुरानश्रवणनिर्णयार्थप्रकाशेणऽष्टादशविद्यास्थाननिर्णयार्थप्रकाशान्तर्गतोऽर्थशास्त्रनिर्णयार्थप्रकाशो द्वाविंशः ॥ २२ ॥

इति पुराणनिर्णयार्थप्रकाशोष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथ सायंसन्ध्यानिर्णयः ।

एवं पुराणनिर्णयं सविशेषं निरूप्येदानीं मुनीनां सायंसन्ध्यानिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ सायंसन्ध्यानिर्णयः ।

अथेति । अथ पुराणश्रवणनिर्णयानन्तरं सायंसन्ध्यानिर्णयो मुनीनां सायंकालीना या सन्ध्या सन्ध्याख्यं कर्म तस्या निर्णयः सिद्धान्तो मुमुक्षुर्विहितः क्रियत इति शेषः, तत्र तावत्पूर्वोक्तदिनाचाराचरणेनोक्तलक्षणदिनस्यान्ते सायं कालप्राप्तिमाह ।

इत्थं ज्ञानविनोदेन वेदशास्त्रकुतूहलैः ।
दिवसं सकलं यातं सायंसन्ध्या समागता ॥ १ ॥

इत्थमिति । इत्थमुक्तप्रकारेण ज्ञानविनोदेन ज्ञानरूपेण विनोदेन परिहासेनोपलक्षितं वेदशास्त्रकुतूहलैर्वेदानामृगादीनां शास्त्राणां न्यायादीनां कुतूहलैरुक्तलक्षणैः कौतुकैः कृत्वा सकलं समस्तं दिवसं दिनं यातं व्यतीतं ततश्च सायंसन्ध्या सायंकालीना सन्ध्या तदुपलक्षितः काल इत्यर्थः, समागता प्राप्ता ज्ञेया ॥ १ ॥

तत्र मुनीनां सायंसन्ध्यां निर्णीय दर्शयति ।

एवमेव कियत्कालं व्यवहारावलोकिनः ।
पुनः समाधौ सन्धानं सायंसन्ध्या हि सा स्मृता ॥ २ ॥

इति श्रीनर० बो० मु० सायंसन्ध्यानिर्णयः ॥ २९ ॥

एवमेवेति । एवमेवानेनोक्तप्रकारेणैव कियत्कालं यावदस्मिन्नुक्तलक्षणे विनोदे रुचिस्तावत्पर्यन्तं कालं व्यवहारावलोकिन उक्तलक्षणं व्यवहारमवलोकयितुं शीलमस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेः पुनर्भूयः समाधौ समाधिविषयकं संधानं स्मरणं यद् हि विदुषामनुभवविषया सोक्तलक्षणा सायङ्कालीना सन्ध्या स्मृता कथिता मुनिभिरिति शेषः, उक्तलक्षणव्यवहारोपसंहारात्सायंकालत्वं तस्योपसंहारस्य, उक्तलक्षणदिनसमा-

धिरात्र्योः सन्धिभवत्वादनुसन्धानस्य सन्ध्यात्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रादिनचर्यायां सायंसंध्यानिर्णयार्थप्रकाश एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

अथ निशाव्यवहारनिर्णयः ।

एवं सायंसन्ध्यां निर्णीयेदानीं मुनीनां निशाकृत्यं निर्णेतुं निशाव्यवहारनिर्णयाख्यं द्विश्लोकं प्रकरणं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ निशाव्यवहारनिर्णयः ।

अथेति । अथ सायंसन्ध्यानिर्णयानन्तरं निशाव्यवहारो निशायां रात्रौ यो व्यवहारो व्यवहृतिः कृत्यमित्यर्थः, निर्णीयत इति शेषः, तमेवाह द्वाभ्याम् ।

यातेऽथ व्यवहारनाम्नि दिवसे भुक्ते च सन्ध्यासुखे
जातायां निशि निश्चलेन मनसा दत्वा कपाटार्गलाः ।
पीत्वा संप्रति शुद्धबोधमधुरं क्षीरं यथेष्टं युवा
पर्यङ्के सुसमाधिनामनि मुहुः काश्चिद्भुनक्ति प्रियाम् ॥ १ ॥

यात इति । व्यवहारनाम्नि व्यवह्रियतेऽस्मिन्निति व्यवहार उक्तलक्षणस्तदेव नाम यस्य तस्मिन्दिवसेऽहनि याते व्यतीते सति अथानन्तरं सन्ध्यासुखे पूर्वोक्तज्ञानिव्यवहार उदासीनतयोपसंहृतेऽनन्तरं पूर्वोक्तज्ञानिव्यवहारोपलक्षितदिवसस्य समाप्त्युपलक्षितरात्रेश्च सन्धिभवं यत्पूर्वमुक्तं सन्ध्याख्यं कर्म तस्य सुखं वासनानन्दापरपर्यायं तस्मिन्भुक्तेऽनुभूते

सतीदमेव सायंभोजनं मुनीनामित्यर्थः, ततो निशि पूर्वोक्त-व्यवहाराहैपदार्थास्फुरणलक्षणायां रात्रौ समाधिरूपायां रात्रावित्यर्थः, जातायां प्राप्तायां सत्यामाविर्भावोन्मुखायां सत्यामित्यर्थः, निश्चलेन स्थिरीभूतेन मनसा चेतसा कपाटार्गलाः कं सुखं पाटयन्ति खण्डयन्तीति कपाटानीन्द्रियाणि तेषामर्गलाः शृङ्खलावद्रोधकत्वात्प्रत्याहारलक्षणाः शृङ्खला दत्वा प्रदाय प्रत्याहारं कृत्वेत्यर्थः, इदमेव कपाटबन्धनं मुनीनां ज्ञेयं, संप्रति तात्कालिकं तात्कालिकस्यैव दुग्धस्य वैद्यके पौष्टिकत्वोक्तेर्वक्ष्यमाणबोधलक्षणस्य पयसोपि तत्कालभवस्यैव मुक्तिहेतुत्वोक्तेश्च संप्रतीत्युक्तं, शुद्धबोधमधुरं शुद्धो मायाविद्याख्यमलरहितो यो बोधश्चिद्घन आत्मैव सुखरूपत्वान्मधुरं मिष्टं त्रिविधमायारहितं शुद्धात्मस्वरूपसुखमेवेत्यर्थः, क्षीरं स्वानुसन्धानवतां क्षरति स्रवत्यात्मसुखमिति क्षीरं पयो यथेष्टपातृप्ति यथा भवति तथा निःसंशयसाक्षात्कारेण नित्यतृप्तिपर्यन्तमित्यर्थः, पीत्वा प्राश्याहंब्रह्मास्मीत्यनुभवमपि स्वस्मिन्विलीयेत्यर्थः, युवा यौवनसम्पन्न आत्मनि स्थैर्योत्साहशक्तिमानित्यर्थः, मुनिर्मननवान् ज्ञानीत्यर्थः, सुसमाधिनामनि सुशोभनो निर्विकल्पाख्यः समाधिः स एव नाम वाचकमभिधानं यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्पर्यङ्के मञ्चे परितः सर्वतोऽङ्कं चिह्नं सच्चिदानन्दरूपं यत्र स्फुरति तत्रेत्यर्थः, काञ्चिदनिर्वचनीयां सत्त्वेन तावन्न निर्वक्तुं शक्या 'नेह नानास्ति किञ्चन, अतोन्यदार्त्तमि'त्यादिश्रुतिभिर्विद्वदनुभवेन च शक्तिमतः पृथगसत्त्वस्य शक्तेरनुमितत्वेन च बाधितत्वस्य सर्वत्र शास्त्रेषु दृश्यमानत्वाद्, न चासत्त्वेन कार्यरूपेण तत्कारणरूपेण चानुभूयमानत्वात् सत्त्वासत्त्वयोश्च परस्परं विरुद्धत्वात् काञ्चिदित्युक्तं, प्रियां सुख-

रूपत्वादिष्टां प्रीतिविषयामित्यर्थः, भुनक्ति अनुभवति आत्मनः सच्चिदानन्दरूपां शक्तिमेवानुभवतीति भावः ॥ १ ॥

तामेव विशेषणैर्निरूपयन्प्राप्तं भोगित्वं मुनौ निवारयति ।

तन्वङ्गीं तरुणीं विलासरसिकां चित्ते चमत्कारिणीम्
जाते प्रेमणि नित्यमेव सुखदामानन्दलीलामयीम् ।
खेलन्तीमुरसि प्रियां निजकलामालिङ्ग्य तत्सङ्गमा-
द्भोगीन्द्रत्वमुपागतः सुखनिधिर्योगीन्द्रचूडामणिः ॥ २ ॥

तन्वङ्गीमिति । तन्वङ्गीं तनु सूक्ष्ममङ्गं स्वरूपं यस्या बुद्ध्याद्यगोचराकारामित्यर्थः, तरुणीमात्मपुरुषेच्छानुरूपजगदुत्पादने स्वात्मसुखानुभवे वा सामर्थ्यवयोन्वितां विलासरसिकां विलासे प्रपञ्चनिर्माणरूपे तल्लयेन स्वात्ममात्रपरिशेषरूपे वा रसिकां रसवतीमत एव चित्ते स्वात्मपुरुषोपाधिभूते चेतसि चमत्कारिणीं चिदाभासचमत्कारिणीं परमार्थतस्स्वात्मरूपाविर्भावलक्षणचमत्कारकारिणीं प्रेमणि स्नेहे जाते स्वात्मशक्तिप्रियायां स्वात्मपुरुषचितस्नेह उत्पन्ने सतीत्यर्थः, नित्यमेव सर्वदैव सुखदामानन्ददात्रीमानन्दलीलामयीमानन्दः सुखं तद्रूपा लीला क्रीडा तन्मयीं तद्रूपां खेलन्तीं क्रीडन्तीं निजकलां निजां स्वीयां कलामंशरूपां प्रियां सुखरूपत्वादिष्टामुरसि परमार्थतः स्वाभिन्ने व्यवहारदृष्ट्या तत्कल्पितैकदेशलक्षणे स्वाङ्गविशेष आलिङ्ग्य परिरभ्य स्वाभिन्नामवलोक्येत्यर्थः, तत्सङ्गमात्तस्या उक्तलक्षणमायाशक्तेः सङ्गमाल्लौकिकदृष्ट्या संयोगाद्भोगीन्द्रत्वं भोगिन आनन्दमयकोशोपाधिका व्यष्टिजीवास्तेषामिन्द्रत्वमीश्वरत्वं प्रेरकत्वमित्यर्थः, उपागतः प्राप्तोपि योगीन्द्रचूडामणिर्योगिनो जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारवन्तो जीवन्मुक्ता वा-

चितप्रपञ्चा इत्यर्थः, तेषामिन्द्रा जीवन्मुक्तश्रेष्ठा ब्रह्मादीश्वरान्ता-स्तेषामप्याधारशुद्धब्रह्मरूपत्वाच्चूडामणिरिव भवतीति ज्ञेयः, उभयत्र हेतुः सुखनिधिः सुखानां वैषयिकमानुषादिसुखानां बिम्बभूतसुखरूपत्वान्निधिः समुद्र इवाऽतो भोगीन्द्रत्वं योगीन्द्रचूडामणित्वं चोभयमप्येकत्र सम्भाव्यमिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिनचर्यायां रात्रिकृत्यार्थप्रकाशोऽस्थ ॥ ३० ॥

अथ मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिरूपणम्।

एवं मुनीन्द्राणां रात्रिकृत्यं निर्णीयेदानीं मुनीन्द्रदिनचर्याफलं निर्णेतुं मुनीन्द्रादिनचर्याफलनिरूपणाख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह।

अथ मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिरूपणम्।

अथेति। अथ रात्रिकृत्यनिर्णयानन्तरं मुनीन्द्रदिनचर्याफलनिरूपणं मुनीन्द्रदिनचर्यायाः फलस्य प्रयोजनस्य निरूपणं प्रतिपादनं क्रियत इति शेषः, तदेवाह।

मुनीन्द्रदिनचर्येयं चिन्तनीया दिनेदिने।
न चिराच्चिन्तनेनास्या नरो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥१॥

मुनीन्द्रेति। हे शिष्य इयं निरूपिता मुनीन्द्रदिनचर्या मुनीनां मननवतां मध्ये य इन्द्राः श्रेष्ठास्तेषां दिनचर्याऽऽह्निकनिरूपणप्रकरणं दिने दिने प्रत्यहं नित्यमेवेत्यर्थः, चिन्तनीया विचारणीया भवताऽन्यैरपि मुमुक्षुभिः, नन्वस्या विचारणेन किं फलन्तत्राह नेति, नरो न राति आदत्ते विषयानिति नरो वैराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोऽस्या मुनीन्द्रदिनचर्याया-

श्चिन्तनेन विचारेण न चिराच्छीघ्रमेव निश्चिन्ततां स्वात्मनिस्थिरतां व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ १ ॥

एतत्प्रकरणविचाररीतिनिरूपणपूर्वकमस्या विचारे विशिष्टं फलं निर्दिशति ।

साध्यसाधनसंबन्धफलसंस्कारयुक्तिभिः ।
ज्ञातायां सम्यगेतस्यां ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ २ ॥

साध्येति । साध्यसाधनसम्बन्धफलसंस्कारयुक्तिभिः साध्यमखण्डैकरसं ब्रह्मत्वं, साधनानि अस्मिन्प्रकरणे उक्तानि रूपकैः प्रातःशौचादिपदवाच्यब्रह्माकारवृत्तिरूपाणि, संबन्धश्च तासां वृत्तीनां तत्साध्यस्य ब्रह्मणश्च साध्यसाधनरूपो लक्ष्यलक्षकरूपो वा, फलं च समाध्युत्थानसमयेपि उक्तलक्षणव्यवहारेण ब्रह्मात्माविस्मृतिरूपं, संस्कारश्चान्तःकरण एतत्प्रकरणनिरूपितवृत्त्यनुसन्धानेन ब्रह्मात्माभेदवासनारूपः, युक्तिश्च ब्रह्मात्मनि चेतसः स्थिरीकरणरूपाऽविरोधशब्दवाच्या, एताभिः साधनभूताभिः सहैतस्यां मुनीन्द्रदिनचर्याख्यप्रक्रियायां ज्ञातायां विचारितायां सत्यां ज्ञातव्यं विचारणीयमन्यत्किमपि शास्त्रं नावशिष्यतेऽवशिष्टं न भवति सर्वमपि ज्ञातं भवतीत्यर्थः, एतत्प्रकरणविचारस्य सर्वशास्त्रविचारफलरूपत्वादिति भावः॥२॥

इदानीं मुनीन्द्रदिनचर्याया मुनीन्द्रवागगोचरत्वनिरूपणपूर्वकं स्वस्य तत्र वाचाटत्वं क्षमापयति ।

मुनीन्द्रदिनचर्येयं मुनीन्द्रैरपि दुर्वचा ।
मम वाचालतां तत्र क्षम्यतां पार्वतीपतिः ॥ ३ ॥

इति श्रीनर० बो० मुनीन्द्रदिनचर्यायां मुनीन्द्रदिनचर्याविचारफलनिर्णयः ॥ ३१ ॥

मुनीन्द्रेति । इयं मदुक्ता मुनीन्द्रदिनचर्या मुनयो मनन-

शीला: प्रथमादिचतुर्थपर्यन्तभूमिकास्थितास्तेषु मध्य इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिकासु स्थितास्तेषां दिनचर्याऽऽह्निकनिरूपणाख्या प्रकरणरूपा मुनीन्द्रैरपि श्रेष्ठमुनिभिरपि दुर्वचा निरूपयितुमशक्याऽस्ति, ननु तर्हि भवता कथं निरूपिता तत्राह ममेति, तत्र मुनीन्द्रदिनचर्यानिरूपणे मम तन्निरूपणासमर्थस्य मे वाचालतां वाचाटत्वं पार्वतीपतिः पार्वत्याः पतिः स्वामी शिवः क्षम्यतां सहतु पार्वतीपतिरित्यनेन पूर्वजन्मनि सत्या दक्षकन्यायाः स्वपितृदक्षाध्वरगमननिवारणजनितकोपेन स्वस्मिन्सनीकृतं वाचाटत्वमनुभूयापीह पार्वतीजन्मनि पर्वतस्य जाड्याधिक्येन तत उत्पन्नायाः पार्वत्या अपि जाड्याधिक्यस्यानुमेयत्वात्तन्मूलकस्य वाचाटत्वस्यापि आधिक्येनानुमेयस्य सत्त्वात्तादृशवाचालायाः पार्वत्या अङ्गीकाराच्छिवे वाचालत्वक्षमावत्त्वाधिक्यमस्त्यतो मद्वाचालत्वं क्षन्तु योग्यः शिव एवेति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मुनीन्द्रदिननचर्यार्थप्रकाशे मुनीन्द्रदिनचर्याफलनिरूपणार्थप्रकाश एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

इति मुनीन्द्रदिनचर्यार्थप्रकाशः षोडशः ॥ १६ ॥

अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कम्

एवं मुनीन्द्रदिनचर्या निरूप्येदानीमात्मनः सर्वधर्मैरलिप्तत्वं साक्षात्कारयितुं जिज्ञासूनां निरञ्जनपञ्चाशत्काख्यं पञ्चाशच्छ्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कम् ।

अथेति । अथ मुनीन्द्रदिनचर्यानिरूणानन्तरं निरञ्जनपञ्चाशत्कमत्पतेनेनेञ्जनमुपाधिर्माया सर्वसम्बन्धकारण-

स्मात्स निर्गतो निवृत्तो यस्मात्स निरञ्जनो निरुपाधिक आत्मा तस्य पञ्चाशत्कं पञ्चाशतां पञ्चाशच्छ्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कन्,अस्य प्रकरणस्य तत्प्रतिपाद्यात्मनश्च निरूप्यनिरूपकभावरूपः सम्बन्धोऽतोस्य प्रकरणस्याभिधानमपि निरञ्जनपञ्चाशत्कं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावेवैतत्प्रकरणस्य प्रामाण्यसिद्धये प्रामाण्यहेतुज्ञापनपूर्वं निरूपयितव्यप्रकरणविषयनिरूपणं प्रतिजानीते ।

यत्र प्रमाणं वेदान्ता अनुभूतिस्तथा सताम् ।
देवो निरञ्जनः सोयं बोधसारे निरूप्यते ॥ १ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्देवे वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद इत्यर्थः, प्रमाणं प्रमास्ति तथा तद्वत्सतां सदर्थं मोक्षं प्राप्तानां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, अनुभूतिरनुभवो यत्र देवे प्रमाणमस्ति उक्तद्विविधप्रमाणसिद्धः सोऽयं मद्बुद्धिवृत्तिप्रत्यक्षो देवश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा निरञ्जन उपाधिरहितोऽत्रास्मिन्प्रकरणे विविच्य सर्वोपाधिभ्यः पृथक्कृत्य प्रदर्श्यते मुमुक्षूणामनुभवगोचरो यथा भवति तथा प्रकर्षेण निरूप्यत इत्यर्थः ॥१॥

तत्र तावदादौ अज्ञत्वाभिमानरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयति

अहमज्ञो न जानामि मामहं कोहमित्युत
अज्ञानप्रभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२॥

अहमिति । अहमहमावच्छिन्नश्चिदाभासोऽहं कः—अहं चिद्रूपोऽचिद्रूपो वा ससङ्गो निःसङ्गो वा जीवो ब्रह्म वेत्युतेत्यपि मां मा न जानामि न वेद्मि अतोहमज्ञोऽहमज्ञान्यस्मीत्यनुभवरूपो भावः पदार्थोऽज्ञानप्रभवोऽज्ञानं ज्ञानविरुद्धं

भावरूपमज्ञानमिति लक्षणलक्षिताद्विद्यापरपर्यायात्प्रभव उ-त्पत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽस्ति आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगा-त्माऽज्ञानस्य तज्जन्याहङ्कारस्याऽहमज्ञ इति भावस्य च प्र-काशकत्वात्ताभ्यां भिन्नो निरञ्जनः स्वयंप्रकाशरूपत्वादज्ञा-नतत्कार्यरूपोपाधेरात्मन्यसम्भवान्निरुपाधिकोऽत एव शुद्धो मायाऽविद्यामलरहितस्तत्साक्षित्वरूपमलराहितश्चाऽस्ति एवं स-र्वदा चिन्तनीयमिति भावः ॥ २ ॥

एवमज्ञानतदहङ्काराभ्यां विविच्यात्मानं दर्शयित्वा जी-वस्य ब्रह्मविषयकध्येयत्वभ्रमोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यदियं ब्रह्मविषया जीवस्य ध्येयतामतिः ।
स हि भ्रान्तिमयो भाव आत्माशुद्धो निरञ्जनः ॥३॥

यदिति । यद्या ध्यानिषु प्रत्यक्षेयं साक्षिचैतन्यप्रकाश्या ब्रह्मविषया ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म शबलं त-द्विषयो ध्येयं यस्याः सा तथोक्ता जीवस्य प्राणोपाधिकस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य जीवसम्बन्धिनीत्यर्थः, ध्येयता-मतिर्ध्यानविषयत्वनिश्चयरूपा वृत्तिरस्ति तस्याः साक्षिप्रका-श्यत्वाद्ब्रह्मणोऽविषयत्वे सति विषयत्वनाङ्गीकाराच्च तस्मि-न्नेव परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपे सति जीवत्वनिश्चयाच्च स उक्तो भावः पदार्थो भ्रान्तिमयो भ्रान्तिरेव केवलमस्ति अतस्त-त्साक्षी—आत्मा ब्रह्माभिन्नो प्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽञ्ज्य-तेनेनेत्यञ्जनमुपाधिरुक्तभ्रान्तिरूपः स निर्गतो निवृत्तो य-स्मात्स तथोक्तोऽत एव शुद्धो निर्मलो भ्रान्तिसाक्षित्वमलरहित इत्यर्थः, अस्तीति शेषः, विद्यत एवं निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

एवमुक्तलक्षणं भ्रान्तेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं

गुणत्रयात्तत्कृतबन्धनात्तदभिमानाच्चात्मानं विविच्य दर्शयति ।

त्रिभिर्गुणैर्निबद्धोऽहं संसारे संसराम्यहम् ।
इत्याद्याः प्राकृता भावाः आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४॥

त्रिभिरिति । अहमन्तःकरणस्यान्तरा वृत्तिरहमिति तद्विषयोऽहं तद्वेद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा परमार्थतः सन्नपि अन्तःकरणविषयत्वेन प्रतीयमानः सोऽहं त्रिभिस्त्रिसङ्ख्याकैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिधैर्निबद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्मि अतः सत्त्वगुणबद्धत्वादहं ज्ञानीतिप्रतीतिरहं शमवाञ्जितेन्द्रियो विरक्तो मुमुक्षुरित्यादिप्रतीतिश्च स्वस्मिन्करोति, रजोगुणबद्धत्वादहङ्कामी कर्त्ता लोभीत्यादिप्रतीतिं स्वस्मिन्करोति, तमोगुणबद्धत्वादहमज्ञानी क्रोधी स्तब्ध इत्यादिप्रतीतिं स्वस्मिन्करोतीत्यतस्त्रिगुणबद्धत्वमिति भावः, अत एव संसारे सम्यक्सरति प्रसरतीति संसारः प्रपञ्चोऽज्ञानतत्कार्यरूपस्तस्मिन्नेव संसरामि वर्त्ते ऽहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो जन्ममरणादिसंसारमङ्गीकरोमीत्यर्थः, इत्याद्या एवमादय भावा साक्षिदृश्याः पदार्थाः प्राकृताः प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतेस्त्रिगुणात्मत्वात्तेषां धर्माणां च गुणकार्यत्वमिति ज्ञेयम्, आत्मा तत्साक्षी निरञ्जनः प्रकृतितद्गुणतद्बद्धोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

एवं प्रकृतितद्गुणतत्कृतबन्धनतद्बद्धोपाधिभ्य आत्मानं विविविच्य दर्शयित्वेदानीमन्तःकरणचतुष्टयरूपोपाधेरपि तं विविच्य दर्शयति ।

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
अन्तःकरणजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥५॥

मन इति । मनः संकल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः, बुद्धिर्निश्चयरूपान्तःकरणवृत्तिः, अहङ्कारस्तयोरात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपान्तःकरणवृत्तिः, चित्तं चानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिधर्मरूपान्तःकरणवृत्तिरित्येवं चतुष्टयं चतुष्कं यदस्ति तस्य भावः पदार्थोऽन्तःकरणः पञ्चभूतसत्त्वगुणभागकार्यरूपं द्रव्यं तस्माज्जात उत्पन्नोऽन्तःकरणविकृतिरूपो ह्येष आत्मा ब्रह्माभिन्न प्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽन्तःकरणतद्वृत्तिचतुष्कोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

एवमन्तःकरणचतुष्टयोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं मनोवृत्तिभ्योऽपि तं विविच्य दर्शयति ।

यच्च सङ्कल्प्यते पूर्वं सङ्कल्प्य च विकल्प्यते ।
एते मनोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ६ ॥

यच्चेति । यत्सर्वेषु प्रसिद्धं पूर्वं प्रथमतः संकल्प्यत इदं समीचीनमिति सम्यक्तया चिन्त्यते तत्संकल्प्य सम्यक्तया विचिन्त्य विकल्प्यते च विपरीतत्वेनासमीचीनत्वेन चिन्त्यतेऽपि एते उक्ताः संकल्पविकल्परूपा भावा विकारा मनोभवा मनसो मनोनाम्न्या अन्तःकरणवृत्तेर्भवा उत्पन्ना मनोवृत्तय इत्यर्थः, ह्येषा आत्मा ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा निरञ्जनो मनस्तद्वृत्त्युपाधिभिन्नस्तदस्पृष्ट इत्यर्थः, अत एव शुद्धो मनस्तद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

एवं मनोवृत्तिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं बुद्धिवृत्तिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

इदमित्थमिदन्नेत्थमिति निश्चीयते तु यत् ।
स हि बुद्धिमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ७ ॥

इदमिति। इदं घटादि द्रव्यं पुरो दृश्यमानमित्थमेतादृशं घटादिरूपमेव तथेदं रज्ज्वादि द्रव्यं नेत्थं नेतादृशं सर्पादिरूपं नैव भवतीत्येवं यत्प्रसिद्धं निश्चीयते निश्चयेन ज्ञायते स हि स उक्तो हि प्रसिद्धो भावो विकारो बुद्धिभवो बुद्धिजन्योऽस्तीति ज्ञेयम्, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो निर्गतं सर्वदा निवृत्तमञ्जनं बुद्धितद्वृत्त्युपाधिर्यस्मात्स तथाभूतो ऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

इदानीमहङ्कारवृत्तिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्ववध्यघातकतादयः ।
अहङ्कारभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥८॥

ज्ञत्वेति । ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्ववध्यघातकतादयो ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वाभिमानित्वं कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियव्यापारकर्तृत्वाभिमानित्वमेतदुभयं विज्ञानमयाभिमानजन्यं, भोक्तृत्वमहं भोक्तैवमभिमानित्वमेतदानन्दमयकोशाभिमानवृत्तिः, वध्योऽहमेतस्य वधार्ह इत्येवं स्थूलशरीराभिमानित्वं, घातकता घातकोऽहमेतस्येत्यभिमानस्तस्य भावस्तत्ताऽऽदिर्येषां ते तथा भूतास्ते सर्वेपि भावा विकारपदार्था अहङ्कारादुद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथा भूता ज्ञेया आत्माऽहङ्कारतद्वृत्तिसाक्षी प्रत्यक्चैतन्यरूपो निरञ्जनोऽहङ्कारतद्वृत्त्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ८ ॥

इदानीं चित्तवृत्तिरूपोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य प्रत्यभिज्ञा च तादृशी ।
एते चित्तभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥९॥

स्मृतिरिति । पूर्वानुभूतस्य पूर्वं पूर्वकाले कदाचिदनुभूतो

नुभवगोचरः कृतो यः पदार्थस्तस्य घटादिपदार्थस्य स्मृतिः स्मरणं, तादृशी तद्वत्प्रत्यभिज्ञा चानेकवृत्तिविषयाणामनेकवृत्तीनामेकविषयत्वपूर्वकमेकवृत्तित्वप्रतीतिरिति लक्षणलक्षिता सा प्रत्यभिज्ञाख्या वृत्तिः, एताभ्यामनुभवाख्या वृत्तिरपि ग्राह्या, एते स्मृत्यादयो भावाः पदार्था विकारा इत्यर्थः, चित्तभवाश्चित्ताश्चिताख्याया अन्तःकरणवृत्ते र्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेया, आत्मा चित्ततद्वृत्तिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनश्चित्ततद्वृत्तिरूपोपाधिरहितोऽत एव शुद्धश्चित्ततद्वृत्तिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसंधेयम् ॥ ९ ॥

एवमन्तःकरणचतुष्टयतद्वृत्त्युपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं शरीरत्रयतदभिमानिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ये विश्वतैजसप्राज्ञा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
अवस्थाभेदजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १० ॥

ये इति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु जाग्रतीन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणायां जाग्रदवस्थायां स्वप्ने च जाग्रदवस्थावत्सर्वेन्द्रियेषु सुप्तौ लीनेषु सत्सु जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स स्वप्न इत्युक्तलक्षणायां स्वप्नावस्थायां च सुषुप्तौ च सर्वेन्द्रियाणां स्वकारणाज्ञाने लयेन स्वकारणाज्ञानमात्रत्वमित्युक्तलक्षणायां सुषुप्त्यवस्थायां क्रमेण ये प्रसिद्धा लोके च शास्त्रे च तत्तदवस्थाभिमानिनो विश्वतैजसप्राज्ञा विश्वश्च जाग्रदभिमानी विश्वाभिधस्तैजसश्च स्वप्नावस्थाभिमानी तैजसनामा प्राज्ञश्च सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञनामकः सन्ति ते सर्वेऽप्येतेऽवस्थाभेदजा अवस्थानां जाग्रदाद्यवस्थानां ये भेदा वैलक्षण्यानि सन्ति तेभ्यः